

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

233.36.2

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT

CLASS OF 1828

CHANSONS POLITIQUES DU PEUPLE UKRAÏNIEN

XVIII—XIX ^{SS}

TEXTES ANNOTÉS PAR M. DRAGOMANOV

Première partie. Section I.

22233.5.
ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

1882

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ: H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим.
№ 1. Переднє слово. Женева. 1878, 2 фр.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші сусідні мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змаганьна наших простих людеј до волі і спільності на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст. — Остатній поділ наших людеј: невольба в XVIII ст. — Змаганьна наших людеј до волі і спільності в XIX ст.: письменство української наука про Україну в Росії; змаганьна мужиків до волі і землі. — Змаганьна наших людеј до волі духовної в XVI—XVII ст. і попівська волба в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст., (люде божі і штуди). — Змаганьна наших людеј до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і попівство. — Своја волба на својій землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своја волба: — товариство і безпачальство. — Товариство в Січі Запорозькій. — Товариські і громадські змаганьна і наука в Європі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змаганьна.

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половини і посередні станції державні зміни. — Служба людеј з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно одмежованого українства в тій службі. — Всесвітня наука і краєва праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства крајинам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичність, осідлоість по крајинам і громадам і спеціальність праці; живі постаньна громадських людеј; потреба праці не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця противупопівська і наукова. — Український соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих людеј на Україні. — Наші супротивники і спільники — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократів в недержавних породах в Європі. — Користь з неї для державних породам. — Спілка українців з західними славянами. Порядок виданьна „Громада“.

ГРОМАДА, № 2. Женева. 1878, 8 фр.

Звістки про Україну 1876—1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: І. «Здирство»; А) Богатирі і бідні: 1, Поділ землі. 2, У наїмах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестянське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. II «Темнота»: Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. М. Драгоманова; III. Нового по газетах? I—V. С—ого. Україна і центри I—III. М. Драгоманова. Одповіді впорядчика; Прилога. Лічба „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи“.

ГРОМАДА, № 3. Женева. 1878, 2 фр.

«Лихі люде», один листочок з життя. Повесть.

ГРОМАДА, № 4. Женева. 1879, 6 фр.

Віржове мошенство та запродана печать. I.—III. П. М.; Добавка од впорядчика. (Хиба російської і української печати про мужицьке життя Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя, С—а.; Уваги впорядчика; Шевченко українці).

CHANSONS POLITIQUES DU PEUPLE UKRAÏNIEN

XVIII—XIX ^{ст.}

TEXTES ANNOTÉS, PAR M. DRAGOMANOV

Première partie. Section I.

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1883

27233.36.2

SEP 14 1885

Meina & Junb.
(I. n.)

ПОСВЪАЩАЈЕТЬСЪА

МОЈІУ ЛЬУБІУ ДРУЖИНІ

ЛЬУДМИЛІ ДРАГОМАНОВІУ

1 Января 1883 року.

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

С.
ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

—
1883

ОД ВИДАВЦЬА.

В 1874 р. вишла в світ перша книжка „Историческія Пѣсни Малорусскаго Народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“. То був початок виданьня, в котрому мусили быть зведені і пояснені українські народні (мужицькі) пісні, в которих видно *зміни громадського життя* на Україні од најдавніших часів аж доси. В те виданьня задумано було зібрати всі подібні пісні, які де були доси напечатані, і поповнити їх з рукописів, котрі різні особи з Россійської і Австрійської України отдали в руки видавців, — поставити всі варјанти (одміли) кожної пісні один коло одного, провирити їх один одним, а на решті зрівняти те, шчо кажуть про який случај, особу, чи порядок пісні, з тим, шчо про те звісно з других свідочств: літописів, грамат, актів і т. д. Таким робом получилась би *історія громадського життя на Україні*, по пісньах теперішнього її льуду.

Переглянувши всьу ту куну печатних і рукописних пісень, яка була в нас, ми поділили її ось на які частини:

I. *Пісні доби дружинної і князєської (з IX столітья по XVI-те).*

II. *Пісні доби козацької:*

1. Пісні про війну з татарами і турками (до половини XVI ст.)
2. Пісні про боротьбу з польяками (до половини XVII в., або до смерти Богдана Хмельницкого в 1657 р.)
3. Пісні про Гетьманщину до 1709 р. (до поражки гетьмана Мазепи і руїни Старої Січі).
4. Пісні про кінець козацтва: в Гетьманщині Малоросійській до 1764 р., в Слобідщині до 1765 р., на За-

порожжжі до 1775 р. Як прибавка, сюди належать пісні про Запорозців в Туреччині з 1775 р. до 1828, і про Чорноморців на Дніпрі і на Кубані аж досі. 5. Пісні козацькі без ясного показу часу, коли вони складлись.

III. Пісні доби гайдамацької (XVIII ст., а надто 1768 р.)

IV. Пісні доби рекрутської і крпацької, — котра наступила тоді, як скасовані були козацькі порьядки на Україні і як частина її поступила прьамо під державу Російську і Австрійську: в Подіпрьанських українцах в 1764 — 1775 рр.; в Галичині з 1773 р. в Буковині з 1774 р.

V. Пісні про волю, — в Австроугоршині з 1848—1849 рр. а в Росії з 1861—1863 рр.: ці пісні зв'язуютьсьа з пісьнями про повстаньня угрів і поляків (на Україні папів та шляхти) проти царства Австрійського і царства Російського.

З цих усіх пісень ми з проф. Антоновичем успіли видати в Росії в 1874 і 1875 р. тільки першу частину, а другій тільки перші два розділи, — всього значить пісні *про громадські справи на Україні з IX ст. до смерти Богдана Хмельницького в 1657 р.*

В 1876 р. ми мусили виїхати з Росії і поділили з д. Антоновичем — зведени до купи спільноју працеју списки пісень так, шчо д. Антоновичу зостались:

Пісні про Гетьманщину з 1657 до 1709 року,

Пісні доби гайдамацької,

а решта зосталась нам. В 1876 ж році поповились утиски на українські виданьня в Росії, — так шчо, нам покраїній мірі, не можна було і думати про те, шчо б видавати там нашу долю пісень, аж поки в Росії не настає повна воля книгопечатаньня. Навіть та пів-воля, котра часами дається печаті в Росії, не могла б дати нам можливости напечатати там наші пісні, як через те, шчо російська цензура задержує наші самі смиріні праці (так була вирізана із «Русской Старини» 1876, Ноябрь, наша стаття про українські казки, з поводу писаного дд. Костомаровим і Веселовським про наш звод «Малорусскія народныя преданія и рассказы») а поліція захоплює в льудей наші виданьня, зроблені в свій час за дозволом цензури, як напр. згаданий вище звод.

Виданьба ж і сама обробка таких річей, як українські народні пісні, за границею, та ще і на не-слав'янській землі, дію таке важке, шчо про трудність такого виданьба не можна і гадати тому, хто не поспробував робити його сам. Через це і наше виданьба задержалось на кілька років, — і тільки тепер ми можемо випустити в світ його початок.

Оглядаючи ті пісні, шчо zostались на нашу долю, ми вбачаємо, шчо вони показують майже повну картину громадського життя народу українського в XVIII і XIX столітьбах з того часу, як після руйни Старої Січі і поразки Мазепи та запорозців під Полтавою в 1709 р., та воля, яка ще зоставалась для українців на землях під козацьким урядом, видимо стала копати. Не достає тільки пісень про гайдамацтво (власних *гайдамак* в подніпрянській Україні і *опришків* в Україні карпатській). Звісно то важний недостаток, — бо картина життя українського в XVIII ст. не повна, без показу того руху, котрий пројавивсь між кіпцем козацтва і настаньням по всій нашій землі крѣпацтва і рекрутчини, коли на поміч усякому панству (најбільш польському) пријшли державні сили, царська Російська і цїсарська Австрійська з великим вїськом і впорядкованим чиновництвом. Самі козацькі пісні, а надто запорозькі, XVIII ст. часто потрібують, навіть для того шчо були вони јасні, погляду на пісні гайдамацькі, — і навіть пісні часу крѣпацького XIX ст. не раз нагадують про пісні гайдамацькі XVIII ст., бо і XIX ст. на Україні не обїшлось без своїх гайдамак, — котрих тепер звали в Росїї *розбїйниками*, котрі најбільш виходили з лїудей, зкривджених крѣпацтвом і втекших од нього та од рекрутчини в степи та в лїси. Та ми поки не можемо і не вважаємо навіть себе в праві братись за виданьба пісень доби гайдамацької XVIII ст. і тим більше, шчо наврѣд хто не будь тепер мїг би зробити це так, як видавець «Актовъ о Гайдамакахъ. 1700—1768». (Архивъ Югозападной Руси, ч. III, т. III). Ми тільки там, де буде конче треба, вказуватимемо читатам нашого виданьба на гайдамацькі пісні, котрі појаснюють тој матерјал, який входить в наше виданьба.

За цим појасеньням, ми все таки вважаємо можливим вдержати за нашим новим виданьням імја *Українських Пісень про Громадські Справи*, або *Політичних Пісень*

Українською Народоу XVIII—XIX ст. Сюди входять пісні 4-го і 5-го з II-ї частини задуманного видання «Историческихъ Пѣсень Малорусскаго Народа», а далі пісні частини IV-ї і V-ї того ж видання. Нові надіштовші до нас списки пісень, — на котрих видно слід уже новіших часів, — після воли од крѣпацтва, — часів *безземелья, најмів і заводів*, примусили нас трохи змінити показані вище поділи наших пісень і додати в остатній частині нові заголовки.

Ми ділим тепер наше нове видання на дві частини:

Частина перша:

Кінець козацтва:

- Розділ 1) Запорозці в 1709—1739 рр.
 „ 2) Гетьманщина і Слобідчина в 1709—1765 рр.
 „ 3) Запорозці в 1740—1775 рр.
 „ 4) Козацтво по руїні Нової Січі: Запорозці в Туреччині (1775—1828) і Чорноморці.
 „ 5) З козаків в салдати (Сюди мусьять увігти пісні 5-го поділу II-ї частини «Историческихъ Пѣсень Малорусскаго Народа», — котрі в своїх варьантах переходять часто з доби козацької в рекрутську).

Частина друга:

Україна під урядом Російським і Австроугорським:

- Розділ 1) Держава і воєнна служба.
 „ 2) Крѣпацтво і воля (в Австрії в 1848—49 в Росії в 1861—1863); најми і здирство.

Прилога: Чужинці на Україні і навколо (польаки, москвини, волохи, пімці, угри, жида, цигане, турки і т. д.)

Все видання могло б виходити без перериву. Перша частина зовсім готова дльа печати. Дльа другої всьа працьа впорядкуванья зроблена була вже, коли ми видавали книжку *Нові українські пісні про громадські справи*, котра дає звод пісень і уваг частини другої. Скорость видаванья нашої збірки, значить, залежитиме најголовніше од грошових засоб, котрими ми будемо володіти. Може бути, шчо ми не будемо випускати усї розділи в тім порьядку, в яким вони показані вище, а по їх важности; так напр. може бути, шчо ми одложимо на якийсь час печатаньня 5-го розділу першої части і видамо пісні 2-го розділу II-ї частини раніше 1-го.

В кінці мусимо зарані повинитись перед читачами за слабости і хиби, котрі безпремінно мусьять бути в нашому виданьнью. На чужині, без ради од звисних своїм знаньям України, її дієписів і життья, — земляків, навіть без усіх потрібних дльа нашої праці книжок, ми не могли зробити нашу працьу так, як би слід. Головне діло, об котрім ми турбовались, — це шчоб не згинули серед случайних пригод особистого життья ті списки пісень, котрі дістались нам од сотні земляків наших, — живих і вже померших. На добавлені ж нами до списків пісень уваги ми дивимось не як на шчо небудь рішуче, а тільки, як на догадки, котрі можуть навести других на думки і досліди, більш счасливі і вірні, ніж наші.

М. Драгоманов.

ЖЕНЕВА

15 Декабря 1882 р.

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

ЧАСТИНА ПЕРША

КІНЕЦЬ КОЗАЦТВА

Ој, летіла бомба з московського поля,
Та посеред Січі впала, —
Ој, хоч пропало славне Запорозжя,
Та не пропала слава!

Пісня 1709 р.

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО.

Пісні українського народу про громадські справи XVIII ст. хоч і явно зв'язані з піснями про такі ж справи в ранішчі часи і по тим річам, про котрі вони розказують, і по самій своїй будівлі. Вишло це як через те, що справи, котрими пеклувавсь народ український в XVIII ст. були не зовсім такі, як ті, що його турбували в ранішчі часи: в IX—XV, і навіть в XVI—XVII ст., (з котрих зостались нам, мабуть, чи не найліпші українські пісні), так найбільш через те, що в XVIII ст. земля українська була зовсім в іншому державному стані, ніж в XVI—XVII ст. і ще більш в іншому, ніж ранішче.

Доба, коли нашим країнам вправляли городські громади (віча) з кн'язями та їх меншими товаришами-воїаками, боїарами, (що звались в купі *дружиною* кн'язю) дуже далека од нас, щоб з того часу зосталось багато пісень у наших неписьмених мужиків. Та все таки ми набрали, найбільш проміж колядаками чимало пісень, в котрих явно видно слід кн'язого і боїарського життя X—XIV ст. ¹⁾ Дуже важно, що пісні ті розширені по всій Україні навіть більше ще, ніж ми думали в 1874 р. видаючи I т. «Истор. П'єсенъ Малор. народа», — бо з того часу такі пісні ми здобули не тільки з Полтавщини, а і з Донської України. ²⁾

¹⁾ Тих вчених, напр. дд. Ягича, Веселовського, Ор. Міллера і др., котрі не згожуютьсь признати пісні, напечатані в I частині 1-го тома Историч. П'єсенъ Малор. Народа за дружинно-кн'язі, ми просимо инакше пояснити ті пісні: вони явно воїацькі, і зовсім не козацькі, а часами явно панські. З якого ж вони часу??

²⁾ Так ми маємо з Мурахови, богодух. новіту, харьк. губ. (зап. д. Манджура) варіанти до напечатаних в I т. «Истор. П. М. Н.» ММ-ів: до 6-ого (Поединокъ съ турскимъ царемъ), до 44-ого (Княжескій

XVI ст. маїже вся Україна, окрім закарпатської, котра здавна (з X ст.) стала частиною держави Угорської, та Буковини, котра з Молдавщиною тоді була піддана державі Турецькій, — була вкупі, і хоч не на повній волі, та все таки в досить вільній тоді державі Литовсько-Польській. Найбільше лихо, котре тоді турбувало українців, були *татарські та турецькі набіги*, котрі руйнували збіжжя краєве і виводили з країни тисячні полони людські в неволю. Лихо це дотикало рівно всі части України і усіх людей українських, котрі ще тоді не були поділені так, як пізніше, на різні класи (стапи) віри і мови. Всі, письменні і не письменні, духовні і світські, рицарі-пани і рицарі-козаки, міщане, і сільське поспільство, вкупі терпіли од набігів *бусурманських* і вкупі боронились од них, — однаково згадували про лихо набігу бусурманського, про неволю, про радість визвоління з тиєї неволі, побіди

Тіунь до 16-го (Боярское сватање). Дуже цікава колядка, котру ми односно до часів рицарства за князів литовських. Цієї колядки ще нема напечатаних варіантів, і через те ми мусимо подати її тут, — і тим більше, шчо вона і сама по собі прегарна:

Павлечко коника сідлає,
Павлечко з дворика зїзжає;
Павлечка батенько питає:
— «Шчо ти, сину, гадаєш,
На шчо коня сідлаєш?
Куди з двора зїзжаєш, —
Синочку мій?»
— Таточку мій!

Шчо тобі до сього?
Осідлаю коня вороного,

Та поїду до царя,
Добиватись лицарства
Хоч лицарства не добьюсь,
Так ја ума наберуь,
Таточку мій. —

Павлечко коника сідлає,
Павлечко з дворика зїзжає,
Павлечка матінка питає:

і т. д. братік, сестриця, миленька.

(Зап. Ів. Манджура, в Льубатині, валк. пов. харьк. губ.).

Такі колядки, як оця, певно, дуже рідкісні, та ми вже казали, шчо пісні боярські з віку литовського дуже рідкісні. Шчо ж до колядок боярських, котрі ми вважаємо за старіші, до-литовські, — то за те, шчо вони справді дуже старі, говорять, і те, шчо подібні їм пісні здибуються не тільки в Білій Русі (між Волочебними, шчо співають на Паску) як це вже було і показано в І т. Ист. П. М. Н., а і у Великій, — між весільними піснями (напр. див. у Кохановської — Боярскія Пѣсни, Русская Бесѣда, 1860 II, на стор. 74 — порівн. вь Истор. П. М. Н. I, №№ 5, 14. на стор. 75 — порівн. вь Истор. П. № 16 (Боярское сватање) на стор. 76, 100 — порівн. вь Ист. П. № 4 (Осада города — вивід дівчини). І в тих боярських піснях Кохановської, котрі мало подібні до наших, часто все таки здибується однакові образи: олень (79), золоті кльучі (85), пава, шчо терем освітила (77, 78, 113).

над бусурманами і т. д. Ті всі спомини і думки виливались у піснях, однаково зрозумілих всім людім українським, — і пісні ті скоро розходились по всій Україні і так твердо залягали в людській пам'яті, шчо zostались в ній і доси маіже без переміни.

Так як пісні ті часом складались людьми бувалими по світу, заможними і навіть письменними, то вони мусили бути часами дуже обробленими, довгими, коли не крашчими, ніж звичайні пісні простого льуду; ці незвичайні пісні в XVI ст. назвали *думами* або *војацькими псальмами*; до них прибрана була і осібна музика на *бандурах*, чи *кобзах*. В словах і в музиці цих дум можна вбачати навіть слід впливу сусідніх з українцями, або однакових з ними долеју народів, — *сербів*, *греків* і навіть *італьянців*, котрі тоді сиділи в колоніях (виселках) по Чорному Морю, а меньшими купами в городах українських (в Київі, Львові і др.¹). Для співаньня цих дум, чи псальм виробивсь мов осібній цех *кобзарів*, котрі розносили ці співи по всій Україні.

Звісно, багато з часом мусило згнути цих псальм, — але чимало zostалося в пам'яті кобзарів (тепер неписьмених) навіть і до сього часу і zostалося в усіх доволі однаково: хіба шчо остатніми часами ті псальми почали вкорочатись перед тим, як їм забутись.²) Не меньше однакові по всій Україні і прості пісні про турецькій і татарській полоні і про рицарів, котрі бились з татарами

¹) Об цім див. в «Историч. Пѣсн. Малор. Народа», I і передньє слово до II тому, а також статъгу пр. Ягича «Отачині» 1875 р. № 12, «Свѣдочанства на прошлости о српским народним пјесама» 579 і його ж статъгу в Rad Jugoslav. Akademije кн. XXXVII, 1876, переложену і на московську мову в Славянск. Ежегодникѣ, Н. Задерацкаго, 1878, Историч. свидѣтельства о пѣни и пѣсняхъ Слав. народовъ, 230—231, 246; а також Куліша, Исторія Возсоед. Руси, I, 119. На скільки ми можемо судити об цім. ноти, на котрі співають наші кобзарі свої думи, подібні до нот італьянських декламаторів.

²) Як на примір, можемо вказати на два печатні варіанти псальми про Саміюка Кішку, — дуже довгі, — один записаний Ломиковським шче в 1805 р. (у Костомарова, в Вѣстн. Европы 1874, № 12) і другій, напечатаний Лукашевичем в 1836 р. (у Антопов. и Драгом., I, № 45), — і два дуже короткі, записані в Полтавщині д. Мартиновичем в 1876 р. (у нас в рукописі).

ї турками. ¹⁾ І до наших часів, коли стали печатати мужицькі пісні, — найбільш збереглись на Україні з пісень про громадські справи, — власне ті пісні, котрі говорять про турків і татар і котрі зложені були ще в XVI і в початку XVII ст., коли ще не раніще. ²⁾

В XVII ст. стає Україна дуже змінився. Після 1569 р. коли Україну всю прилучено просто до Корони Польської, а надто після 1596 р., коли архиєреї українські приступили в унію (спілку) з церквою римською, українське панство і велика частина письменних людей зпольщились, з чого вишла війна між українцями і цими

¹⁾ Як на примір вкажемо на пісню про Байдю, котру можна почути скрізь од Карпатів до Дону (у Антонов и Драгом. I, № 40 напечатано 11 варіантів; в нас ще єсть 6). Так же розширена і пісня про полон Коваленка (Ант. и Др., I, № 25).

²⁾ До тих пісень і псалмів, котрі напечатані в І т. «Истор. Пѣсен. Малор. Народа», треба прибавити ще: а) псалму про *сокола в неволі Івана Богословця*, варіанти котрої напечатані д. Костомаровим в «Бесѣдѣ» 1872, № XI, 14—16 і в Зап. Югозап. Отд. Руск. Географ. Общества I, (Думи и Пѣсни кобзаря Остапа Вереса. 16—18); у нас єсть два варіанти, зап. в лохв. повіті полт. губ. б) другу про *Вдовиченка-Коновченка*, напечат. в Максимовича, Укр. Нар. Пѣсни, 1834, 51—57 (2 вар.) idem. 1849, № 19. Шашкев., Русалка Дністрова, 1834. 11. Pauli, Piesni Ludu Ruskiego w Galizyi I, 155. Лукашевича, Малор. и Червононор. пѣсни и думы. 1836, 36—47. Метлинск. Нар. Южнор. Пѣсни, 413—424 (2 вар.); Головацк. Нар. Пѣсни Галицкой и Угорской Руси, I, 9—12; в Київск. Телегр. 1873, № 59, в Руліковського, Zbiór Wiadomości do Antropolog. krajow., wyd. Akad. Krak. III, 136—139. Д. Костомаров, в статті «Истор. козач. въ памятникѣх пар. южноруск. пѣс. творчества», Русск. Мысль 1880, Февр., 18—29 приводить частини ще варіантів: Котляревського (власне Ломиковського), 1805, свій. запис. в Харькові в 1840 р. і Д. Мороза; у нас єсть 2 ненапечатаних варіанти з лохв. повіту. Д. Костомаров (loc. cit.) з більшим резонем односить цю псалму до часів раніще Хмельницького, ніж Максимович до 1684 р., хоч на теперешніх варіантах її явно налягли одміни 2-ї половини XVII ст. В усякім разі до кошового Микити Вдовиченка, котри в 1672 р. наміривсь взяти в Царьгороді Золоті Ворота і вернути їх в Київ (Соловєвъ, Истор. Россіи, XII, 123—126) ця псалма не підходить. — Може бути, шчо в старі ж часи, в XVI—XVII зложена була і розширена по всій Україні пісня про *Морозенка* (у Максимовича 1834, 74—76; мусить бути підправлена; в Рус. Днѣстр. 18, у Pauli, I, 146, у Метл. 408—412; 10 варіантів; у Костомар. — Мордовц. 193—197; 2 вар., з котрих 2-ї, мусить бути фальшовані; у Головацк. I, 5—6; у нас єсть 12 варіантів), та в більшій часті своїх варіантів вона прилягає вже до пізніх часів, найбільш до часів спілки шведів з турками, в 1711 р.

недоляшками. Ця війна стала дужчою, коли з спольаченим панством, шляхтою, засварились українські козаки, котрі хотіли сами бути шляхтою, і поспільство, котре не хотіло бути крпаками в шляхти, та в її підручників *жидів-арендарів*. Ця війна довела до того, що українці зважились одступити од Польщі і пристати до Москви. Та цього не всі похваляли, — і на решті це і не вдалось. Вибилась було з під Польщі тільки Подніпр'янщина по Случ (в 1648—49 рр.), та і та потім опинилась поділенною між Польщею і Московією (в 1667 р.) а після 1669 р. частина її одішла і до Туречини.

Пісні першої половини XVII ст. (власне до 1657 р.) котрі говорять найбільш про війну українців з *польаками* мусили стати вже не так вселюдними і повсюдними, як попередні пісні про війну з татарами і турками. Найбільше з них — пісень, котрі зложились в часи повстаньня Богдана Хмельницького. Та і з них найбільше записано коло Дніпра, а напр. в Галичині їх здибано дуже мало, — і галицькі варіанти їх часом дуже поплутані і не ясні.

Після 1667—1669 рр. Україна зосталась на довго поділеною, і доля кожної частини, — завше доволі нещасна, — стала инакша, як инакші стали в кожній і громадські порьадки. На лівім боці Дніпра зоставалась козацька Гетьманщина, — на схід од неї — Слобідські полки, на низу Дніпра товариство Запорозьке; — всі ці три землі ще задержували, хоч і не однаково, козацькі порьадки, і народові тут було вільніше. В західній Україні, за Случчу, все більше вкорінялась неволя під польськими панами. Подільля і правобічне Дніпрове побереж'я було спустошено турками (1672—1778); турки навіть вкреслились в Кам'янці (1672—1699) а Правобічна Подніпр'янщина, од р. Стугни до р. Тясмина, одступлена Польщею туркам в 1672 р. була засуджена умовами між Московією, Туречиною і Польщею (в Бахчисараї в 1681 р і в Москві в 1686 р.) зоставатись пустелею. Правда, тут все таки продержалось і коло 1686 р. почало розростатись козацтво, котре, за приводом Паліа, почало знову напирати на польську шляхту і державу і добиватись спілки з лівобічною Гетьманщиною і Запорож'ям. Та це правобічне козацтво мусило видержувати не легку боротьбу з Польщею і татарами, а на решті і з самою Московією, котра потребувала,

щоб воно перестало сперечатись з Польщею, — а далі йому пришлося видержати напор і самого лівобічного гетьмана Мазепи, котриј опасувавсь, щоб Палієва мужицька козачина не знесла, вкупі з запорозцями і лівобічною черньню, напівпанських порьадків, котрі вже вкорінялись на лівобічній Гетьманщині. В 1704 р. Мазепа, за згодою московського царя, арештував Палію, котрого потім царь звелів заслати в Сібір, — і з того часу на правім боці Дніпра забезпечена була перевага польського панства над українським народом. Тим часом шче за часів Б. Хмельницького почало складатись і на Гетьманщині нове панство з остатків старої шляхти (православної) і з козацької старщини. Воно всилилось, захопивши собі чимало громадських земель, од смерті Б. Хмельницького (1657) до 1663 р., коли піднялась на нього чернь і запорозці. Те нове панство перше думало боронити козацькі вольности од царів московських та їх урядників, а на решті, коли його придавили, за помічню черні і запорозців, то воно само стало піддаватись Москві, забезпечуючи тільки собі силу над черньню і перевагу над Запорожьям.

Серед таких лихих обставин та незгоди між українцями складались новіші пісні шче менш повсюдними, ніж пісні часів Б. Хмельницького. Не глядючи на те, що і тепер українці мусили воюватись з татарами і турками і навіть витерпіли страшні напади турецького війська аж на Подніпрянщину, нових пісень про те зложено зложено мало і вони не дуже розширені: так піснь про напад турок на Ведмедівку в 1678 (див. в цій книзці на стор. 130) звісна доси в одному тільки правдивому варіанті з правого берега Дніпра; так само і піснь про Ведмедівську попівну (Зап. Югозан. Отд. Р. Географ. Общ. I, 299—300). Більше звісно варіантів пісні про підступ турок під Почаїв і чудо Божої Матері (звичайно кажуть, що в 1675 р.), — та це піснь-вірша більш церковна, ніж світська; співають її тільки лирники та сліпці, і на лівім боці Дніпра вона звісна мало¹⁾. З пісень часів Гетьман-

¹⁾ Печатні варіанти в Костомарова (Малор. літер. сборникъ Мордовцева, 188; далі друга, зовсім уже книжна) Stecki, Wołyń, I, 109—111. Безсоновъ, Калѣки Перехожіе, Ч. I, вип. 3, 680—690; тамож

щини після Б. Хмельницького найбільш розширена по обидва боки Дніпра пісня про те, як *голога побилу дука*, котрих з неї насміхається.¹⁾ Видно, шчо народ український в ті часи найбільш заінтересовавсь супереч-ою з своїми ж таки старшими, дуками, котрих чернь і запорозці побили в часи Чорної Ради в Ніжені в 1663 р.

і другі зовсім книжні пісні про Почаїв) Лисенко, Збірник Укр. Пісень, I № 1).

¹⁾ Печатні варјанти в Метлинського, 449; в Основї 1861, Авг. 100; у Чубинського, Труды Экспедиц. въ Югозап. краѣ 955—957; у нас єсть чотирі рукописних варјанта. Ми думаємо, шчо буде не злишнім привести тут два з наших варјантів з правого боку Дніпра, з котрих другий вже прилагодивсь до бурлацького побиту:

1)	Ој, у лузі, при березі	Іде багач, іде дукач,
	Калина цвіте, —	Насміхається:
	Ој, де-же наш пан отаман	— За шчо ж таја голотонька
	З козаками пје.	Напивається? — (2)
	А чорна хмара наступає,	— «А позовь, брате-отамане,
	Став дошчик іти.	За чуба взяти.» —
	— «Позволь, батьку-отамане,	Один бере да ј за чуба
	Та ј намети спјастн.» —	Другий бје дула (в груди)
	Ој, которијі багатіјі	Ој, вирвавсья вражій дука
	У наметі сіли,	Пішов не огльадавсья,
	А біднијі да козаченьки	Десьатому заказував,
	На дошчі сіли (2)	Шчо б не сміјавсья. (2)

(Зап. в с. Булаках, акерманськ. пов. бесарабськ. губ., од рибалки Христофора Курочки, М. Ганицькиј в 1874 р.),

2)	Ој, у лузі, при березі	Та ј не посміли,
	Калина цвіте, —	Взъали квартиру меду з жарту,
	Ој, де-же наш пан отаман	На дошчі сіли.
	З козаками пје.	Пријшов до јіх отаман јіх
	Ој, пје же він горілочку	Та ј жалује јіх: —
	Шче ј солодкій мед, —	Скинув з себе зелен жупан,
	Мандрује він з козаками	Напјав намет јім
	Та ј на сам перед.	— «Ој, шчоб же ти, отамане,
	Стала хмара наступати,	По вік панував,
	Став дошчик іти.	Шчо над нами сермјажними
	— «Благослови, отамане,	Цей намет напјав.» —
	Намет напјастн.» —	Іде козак, іде дукач
	Ізопјали бурлачіја	Насміхається: —
	Червониј намет, —	— За шчо ж таја голотонька
	Посідали круг намета,	Напивається? —
	Пјуть горілку-мед.	Іден бере за чуприну
	Которијі багатіјі,	Другий дулом бје —
	У наметі сіли,	Не јди, не јди, вражій сину,
	Сердечнијі сермјажнијі	Де голога пје!»

(Запис. в Романовці, в сквирськ. пов. київськ. губ. в 1875 р.).

До цього ж побивання голотою дуків належить і дума про *гетьмана запорожського, котрій з товаришами поби́ва дуків-сребляників в шинку*, приговорюючи:

Еј, дуки ви, — дуки,

За вами дуги і луки;

Нігде нашому брату козаку-нетязі і коня попасти. ¹⁾

Гетьман тої зветься в варјантах думи: Ганджою Андибером або Дендебером, то б то таким именем, котре не звисне ні з яких записів, — не то шчо имена козаків більшої часті старішчих дум. До того дума ця не здібана дальше лівобічної і Слобідської України.

Доволі розширена піснь, в котрій згадується Дорошенко, (Ој, на горі та женці жнуть), та про цього, стільки набившого колотнечі на Україні, гетьмана, тільки і сказано в пісні, — шчо він «веде своје віјсько хорошенько» ²⁾.

З усієї віјни українського народу і козаків з Польщею на правім боці Дніпра за часів Паліа зосталась доси тільки одна піснь про *Абазина*, котрого «не вспів козак

В третім варјанті з Полтави (зап. Ганенко в 1874 р.) кінець такій:

Ој, як же крикне наш паи отаман

Та на свіј обоз:

— «Ој, візьміть дуку за чуб, за руку,

Та виведіть вон!»

— Ој, прошу ж ја вас, милеје братьга,

Прощу, не бійте!

Ој, купльу ја вам ја цебер меду:

Нахильца пијте! —

— Ој, шчо ж нам, братца, із його меду,

Шчо ми напјемось?

Ој, тільки і слави та голотської,

Шчо дука набјемось! —

Один за руку, другій за другу,

Третій в спину бје:

— Не јди, багачу, не јди, дукачу,

Де голота пје! —

¹⁾ Варјанти напечатані в Метлинського (Южноруск. Нар. пісн. стар. 377—385) і в Куліша (Записки о Южной Руси, I. 200—209, 319—321). Як жалкували на старшину городову запорозці в 1657—1662 рр. див. в Акт. Югозап. и Зап. Россіи, VII, 187, 334, 349. V. 100.

²⁾ Печатні варјанти: в Максимов., Укр. Нар. Пісни, 1834, 105—106, у Закревск. Старосвітській Бандуриста. 65; у Гатцука, Ужикок Рідного Поля. 266; у Головацкаго, Нар. Пісни Галицкой и Угорской Руси, I, 26, у нас єсть чотири рукописних варјанта, в тім числі один з Підгірја Карпатського, з Гринівців.

Палієнко ратувати в Ладжині в лісі», (1702) ¹). Про *Палію* багато співається варіантів пісень, та тільки про остатні пригоди його життя, про те, як його обманом взяв *Мазепа* (1704 р.) та як Палію під Полтавою (1709 р.) побив Шведів. Ті пісні стоять на границі між Гетьманщиноюу XVII ст. і XVIII ст. — і через те ми муситимемо взяти їх, як початок до пісень II-го розділу цієї нашої частини; тепер же скажемо два слова про їх дух, добавивши в примітці, на увагу вченим українцям, думку нашу про напечатані доси варіанти тих пісень. ²)

В піснях про Палію і Мазепу видно велику пошану до першого і ненависть до другого, котрого пісні звуть

¹) Напечатана в Головацького. Нар. П'єсни Галицкой и Угорской Руси. I, 12—13. У нас ясть ще два варіанти.

²) З напечатаними доси піснями про Палію і Мазепу треба обертатись дуже бережно, а надто з тими, що напечатані в Максимовичовій збірці 1834 р. та в Полтавських Губернських В'єдомостяхъ 1860 р., №№ 14, 15. (по більшій часті Максимовичеві з малими змінами) бо одні з них мусять бути цілком фальшиві, а другі підправлені. Ми радимо брати за основу дослідю про ці пісні ті варіанти, котрі напечатані в остатні роки збірачами більш певними і котрі менш мудрували, ніж збірачі 30-х років, — і такі варіанти, котрі ще можна здибати часто в наших мужиків і лириків. Такими зовсім певними варіантами ми вважаємо з печатних: 1) А. Пригари — про полон Палію і битву під Полтавою, в «Основѣ», 1862, VIII. 26—27. 2) д. Манджури — три варіанти про полон і розмови Палію з Мазепою, в Києвск. Старинѣ 1882, Мартъ, 612—615. 3) Рулікowsького, op. cit. 139—140. Цих пісень ми маємо більш десятка варіантів рукописних. Скільки небудь певними з інших напечатаних ми вважаємо тільки: Максимовича, в вид. 1834 р. Дума XI, на стор. 58—60 «Ой, ти гадаєш, Мазепо, ти гадаєш змінвати», і т. д. на рукопису котрої сам Максимович надписав: «сводная» і котра, явню, зведена з правдивих варіантів, хоч може підправлена. Замітимо, що це зовсім не дума. Зовсім не певними ми вважаємо: у Максимовича в вид. 1834 р. № 33 (про Палію в Сибіру: С. «Високо сонце зходить...» Теж у Карпенка. Васильковск. Соловей, 53) у Максимовича ж, 1834, № 31 (про Мазепу, Кочубея, Искру: «Мазепо, гетьмане, ізрадивий панце...» Подібна ж у Карпенка — Васильковскій Соловей, 21) — у Максимовича ж в вид. 1849 р. № 20 («Шведського року несчастливого літа...» з зовсім неподобними річами про якихсь царів і князів в Лебедні і т. п.) — Жаль, що д. Костомаров (не маючи досить певних рукописних варіантів) без розбору довіривсь печатним пісням про Палію і Мазепу в своїй праці «Исторія козачества въ камятинкахъ южнорусскаго нар. п'єсеннаго творчества», в «Русской Мысли» 1880 г. Впрочім в загалі ця праця, починаючи од 1/2 XVII в. не має великої вартости, або через недостаток критики (розбору) списків пісень, або через неповноту, або через цензуру.

«прокльамим». Сталось це перш усього через те, шчо Палі́, — на ділі, коли не по імені, гетьман Правобічної України (1686—1704) був власне *отаман і лубимець черні, волоти*, тоді як *Мазепа був гетьман дуків*. До цієї ненависти до Мазепа в українській черні могла легко пристати клятьба, котру наложила на нього церков за «ізмину» православному цареві. Царь той сам зрозумів це і вернув з Сібіру Палі́, шчоб виставити цього лубимця черні проти Мазепа. Народ на Гетьманщині не пішов за Мазепо́, а зоставсь при цареві, — коло котрого був Палі́, та і усьо побіду над Мазепо́ю і Шведами, накинув в своїх оповіданьнях і піснях Палі́єві, а не цареві, — додавши, шчо Палі́ помагав Петрові не з самої вірности Восточному, православному цареві, а вмовившись з ним про вільність українців од податків і рекрутчини.

Так говоритьсья і у најцікавішчій з пісень про Палі́а і Мазепа, котра записана в Лубешчині. Між инчим ця пісенья пояснья М-р II I-го розділа цієї частини, (Государські листи до українців) і через те, поки шчо, ми приведемо тут другу її половину:

Тоді крикнув велик світ государь
 На свої москалі:
 — «Возьміть ви сього плута Мазепа
 Та закуйте в каждани,
 Та посадіть плута Мазепа
 У превеликій темниці,
 Та приставте ви Палі́а Семена
 Та до мене на столицю...
 Ой чи можеш ти, Палі́ю Семене,
 Та Мазепа звојувати?
 Будеш ти з мене, Палі́ю Семене.
 Велику плату брати».
 — Ой, не хочу ја, велик світ государь,
 Великої плати брати,
 Тільки не подозвольайте із України
 До віку некрутів брати,
 А ні некрутів, а ні подушного,
 А ніякої плати,
 То можу ја плута Мазепа
 Зараз звојувати. —

Ој, уже ж хмель, тонка хмелина,
Коло дерева вјеться:
Уже ж шведський король с Палієм Семеном
Під Полтавою бјеться.
Ој, уже ж хміль, топкаја хмельнина,
З тичини похилився:
Уже ж шведський король Палію Семену
У піженьки поклонився.

(Зап. од Сави Бонкуна, в лубенськiм повіті, на річці Сліпороді, в селі П. І. Рудановського, 17 августа 1860 р., Андриєм Пригароју. ¹⁾)

Тільки ж поразка Мазепи а з ним і запорозців під Полтавою (1709) не послужила на користь Україні. Доба, котра почалась після того, — ј пісні котројі ми тепер мусимо подати на увагу громадську, — була де в чому шче нещастливішча дльа України, ніж попередня. Україна по правому берегу Дніпра, од котројі шче раз одступилась Москва ј котројі побережжья навіть вона помогала зрушити (в 1711—1715 рр.) тепер дісталась зовсім в руки польському панству. Письменство українське тут мајже зовсім замерло; письменні льуде тут мајже зовсім зпольачились. Запорожжья було теж зрущено, а січовики загнані аж на Лиман Дніпровій під протекціју Хана Кримського. Гетьманщина скоштувала вже зовсім безпосередно господарюваньня московських урядників. Письменні льуде на Гетьманщині ј Слобідчині почали одходити в Московщину та ј дома помалу московитись і перероблюватись в московських панів, котрі де далі, все більше надьгали на чернь цосполіту, (крестян), а то ј козацьку, аж поки зовсім не була скасована Гетьманщина (1764), Слобідська козачина (1765). Січ Запорожська (1775), а далі не заве-

¹⁾ Порівн. з прозаїчними (простомовними) оповіданнями про Паліја в Куліша, Зап. о Ю. Руси, I, 115—128, в Основѣ, 1861, Ноябрь—Декабрь, XIV, у Антонов. Посл. врем. козач. на прав. бер. Днѣпра. 60—63, в Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298, у Драгоманова, Малор. Нар. Пред. и Расказы, 84, 201—207, в Киевск. Старинѣ 1882, Мартъ, 611—612. Сент. 579—581.— Дуже цікаво порівняти українські оповід. про Паліја з уральськими про Рыжечку, котриј би то побив шведського велетня під Полтавою ј здобув од царя «обществу — владѣнную на р. Якъ, крестъ, бороду и выходъ винный», а собі право пити цілий рік по всім шинкам з 12 товаришами. (Желѣзновъ. Пред. и пѣсни уральскихъ козаковъ. Русск. Вѣстникъ, 1859, Апр., 411—433).

дено було по всім цим козацьким країнам крѣпацтво, таке, як в Московщині (1783—93), при чому багато земель козацьких з лѣдьми уряд московськиї роздав усяким панам. Як розірвалася в кінець в 1709—1775 рр. державна спільність між частинами України, так розбилася тепер і спільність між ними в піснях.¹⁾ В західній часті України, од Карпат до Дніпра народ співа: в Галичині про *опришків*, а в Подніпр'янщині про *гайдамак*, котрі, окрім розбоју, вели, по своєюму стару боротьбу проти польського панства і держави, — та пісні ті маїже не переходять за грѣаниці тих країн. В зхідній Україні, шчо була під Москвою, та в Запорожжі, котре з 1709 до 1733 рр. було під рукоју Хана Кримського, складались своїї пісні, — найбільш про лихо, яке терпіли козаки од московських царів і уряду, — та пісні ті теж мало виходили за грѣаниці тих країв, — а коли виходили, слїдом за лѣдьми, котрі тікали часами з Гетьманщини в степи з лївого боку Дніпра на правиї, — то в новій країні, при зовсім других порядках життья, ті пісні губились, або перемішувались так, шчо часом тратили змисл. Зоставлені на самих неписьменних і де далі все більш збіднїлих і пригнїчених мужиків пісні, замість того, шчо б рости і лїпшати, вкорочувались і марїли. Думи нові маїже зовсім не складались в ті часи. Та і пісні про нові справи тепер складались часом не зовсім не напово, а так, шчо старі пісні перероблювались прикладно до нових справ, або до старих пісень приточувались вірші з споминами про нові справи. Можна догадатись, як мусли поллутатись і затемнитись такі пісні в різних своїїх варїантах, а надто не в тих самих країнах, в котрих зложені були спершу такі нові пісні, або такі нові варїанти. Як побачимо далі, — часом тільки маїючи дуже велике число варїантів якоїї пісні цїєїї доби, можна, та і то з великоюї труднотою, добратись, коли, де і по якому случаю зложена була ця пісня. Признаємось, шчо коли б не певность наша, шчо українськиї народ не склада пісень так собі, тільки дльа співу, чи дльа забавки, а склада їх, маїючи на думці діїсне життья, — шчо даїє українським пісням шчиро реальниї (дієновиї) характер, — то ми б не мали иподі зовсім терпінья

¹⁾ Ця спільність потім знов знаїшлась в піснях про спільне горе панщини і рекрутчини в XIX ст. в Россїї і в Австрїї.

добиватись змислу иншого варјанта, вривка, а то ј цілојі пісні з тих, котрі јдуть далі в ціј частині нашого виданьня.

Тільки ж все таки ј між піснями ціјејі несчасливојі доби јесть прехороші пісні по складу ј по думкам, — а најголовніше: коли зібрати јіх до купи та з великим числом варјантів, (јак це таки пошчасило зробити ј нам, дякујучи праці стільких наших земляків), — то ј ці пісні стајуть дуже вартим матеріалом для науки про житьтя ј думки українського народу в XVIII ст. Ці пісні дуже доповняјуть, а де в чому примушујуть і зовсім перемінити ті думки, котрі звичајно говорять в російському письменстві про змисл української історіјі.

Звісно, шчо ця історіја розказујеться звичајно не стільки з думкою про саміј народ український, скілько з думкою про користь російської держави, або навіть просто царів російських. Через те звичајно увесь змисл історіјі України з XVI до XVIII ст. зводиться на те, шчо, ось, мовляв, українці стілько то терпіли од татар, турків і ляхів, так то бились з ними, аж поки не пристали (або јак частіше кажуть: — вернулись) до природніх своїх царів, московських, — під державоју котрих всі нужди українського народу були задовольнені; коли ж були јакі недовольні на Україні, то, мовляв, то були або нечесні змінники, або безправні гультяјі, котрі нудились порядком, јакого требувала порядна держава московська, або запаїнілі, зопсовані польським шляхотством, луде, котрі бажали собі волі, шчо б гнітити простиј народ, котриј би то не тільки не втратив нічого, а ще јавно виграв з того, шчо зникли осібні козацькі порядки на Україні та шчо вона підішла під мірку, спільну з усіма другими країнами московського царства. Таку ману про народ український пушчено було ще в XVIII ст., тоді саме, јак царі московські в кінець ламали українські виборні порядки. Так царица Катерина II, скасовавши ці порядки, наказувала гр. Петру Румянцеву, назначенному председателем Малоросійської Коллегіјі: «Осталось еще упомянуть объ одномъ пунктѣ, который, особливо при учрежденіи нынѣшняго въ Малороссіи новаго правленія заслуживаетъ нѣкотораго политическаго примѣчанія. Состоитъ оный въ упомянутой сокровенной ненависти тамошняго народа противъ здѣшняго, который опять, съ своей стороны, пріобыкъ оказывать не-

примѣтное (?) къ малороссіянамъ презрѣніе. И какъ та ненависть особливо примѣчается въ старшинахъ тамошнихъ, кои, опасаясь видѣть когда нибудь предѣлы беззаконному и корыстолюбивому ихъ своевольству, болѣе вперяютъ оную въ простой народъ, стращая его сперва нечувствительною, а современемъ и совершенною утратою правъ ихъ и вольности, то нѣтъ сомнѣнія, чтобъ они, при настоящей правленія ихъ перемѣнѣ, тѣмъ паче не усугубили тайно коварство свое, что пресѣченіе прежнихъ безпорядковъ и установленіе лучшихъ учрежденій не будетъ согласоваться съ ихъ прихотями и собственною корыстью. Въ семъ не оставите вы наблюдать прилежно, но безъ явнаго виду и огласки поведенія тамошнихъ старшинъ, особливо же тѣхъ, кои хотя мало подозрительными себя окажутъ, дабы иногда умышляемое зло заблаговременно свѣдано и предупреждено быть могло. И хотя время само собою откроетъ глаза народу и докажетъ, коль много онъ ^{тѣмъ}благченъ и благоденствовать будетъ, когда устроеніемъ лучшихъ во всемъ порядковъ увидитъ себя избавленнымъ отъ мучившихъ его вдругъ многихъ маленькихъ тирановъ, однакожъ и въ нынѣшнее время разные способы поспѣшествовать вамъ могутъ праводушіемъ, безкорыстливостію, снисхожденіемъ и ласкою истребить неосновательныя его опасенія и пріобрѣсть къ себѣ любовь его и довѣренность». ¹⁾ Це писала та ж сама царица, котра трохи вище в тому ж самому наказі радила «всѣми удобовозможными способами привести народъ малороссійскій, чтобы переходы (крестьянъ) вовсе пресѣчены были», ²⁾ котра незабаром таки ј зовсім завела на Україні «лучшее учреждение» — крѣпацтво, по московському праву, (1783) причому роздала сотні тисъач крестьян і козаків українських в крѣпацтво всьакого рода великим і малим «тіранамъ», — котра так оберегала власть цих тіранів над крестьянами, шчо саме в часи свого најбільшого вольнодумства сама казала в сенаті, шчо по дорозі з Москви в Казань і назад јіј подано було кілька сотень челобитень од крестьян на панів, — та вона звеліла ті челобитні звернути ј підтвердити, шчоб наперед таких не подавали. ³⁾

¹⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи съ древн. временъ. XXVI. 47—48.

²⁾ Соловьевъ. тамож, 46—47.

³⁾ Сол., XXVІІ, 64.

Тільки ж і Катерина II ще тільки сподівалась, шчо народ українськиї буде колись довольниї «лучшими учреждениями», котрі заведуть дльа нього царські чиновники замість виборних козацьких. Історики ж росієські, взявши з слов цариці, шчо недовольноїу скасуваньням козацьких порьядків на Україні була найбільш своєкористна старшина, певнились вже, шчо народ українськиї,—котриї, звісно, мав резони бути недовольним старшиноїу, — був уже завше довольниї царськими порьядками. На таких думках напр. збудовані всі ті частини «Исторіи Россіи» Соловїова, котрі говорять про Україну, при чому ще Соловїов кілька разів, навіть в однім розділі, перемиња свій погляд і на старшину, і на народ, по тому, як чи та, чи другиї держали себе проти московськво царського уряду: коли старшина противилась цьому уряду, а чернь (з запорозцями) помагала всмирять старшину, сподіваїучись шчо царі на завше зоставлять на Україні рівність і вільність, — тоді в Соловїова старшина являється своєкористниї, «крамольниками»; як же старшина смирталась, а чернь і запорозці не піддавались ні старшині, ні царським урядникам, і повставали, хоч би і против старшини тільки, — так уже чернь і запорозці являються в московського історика «крамолоїу», розбіїницькоїу. Думка ж про те, шчо народ українськиї мав резони бути недовольним і царським урядом, на стільки противна московському історику, шчо навіть, розказуїучи про часи, коли вже, після поражки Мазепи, зоставалась тільки тишь гетьманщини, коли гетьман і полковники стали зовсім уже тільки прикашчиками московського уряду, котриї почав без вибору козаків пазначати полковників із чужих лїудей, коли москаль Меншчиков, получивши од царя маїеток на Україні, повертав козаків собі в крепаки і т. и., — Соловїов пише: «Малоросієскіи народъ дїйствительно терпѣлъ много, только не отъ московскаго тиранства», — а от своєїї ж козацькоїї старшини. ¹⁾

¹⁾ Истор. Россіи, XVI, 376. Далі Соловїов показує приміри угиску народу од старшини і каже, шчо уряд мусив переминити полковників полтавського і гадьацького, — та не каже, якиї був поставлений тоді без вибора гадьацьким полковником сербин, купець Милорадович, а це був один із најгірших дльа народа тиранів. Дивись про це у Ал. Лазаревського, Малоросс. посполитые крестьяне. 1648—1783, 44—45, 53—66. Там між инчим показано, як ще зросло під

Українські історики, мимо своєї волі, підперли таке обертання московських вчених з історією України. Вони показали багато хиб української козацької старшини, не жаліючи таких оборонців вольности козацької, як Іван Виговський, Іван Мазепа, Павло Полуботок (Куліш — в «Записк. о Южной Руси», II, де напечатана з похвалою написана проти гетьманщини записка Теплова «О непорядкахъ, которые происходятъ нынѣ (1763) отъ злоупотребленія правъ и обязанностей, грамотами подтвержденныхъ Малороссіи», Костомаров — в цілому ряді творів од «Гетманства Виговскаго», Лазаревський — в «Малорос. Посполит. Крестьяне» и «Очерки малор. двор. фамилій». Антонович — «Послѣдніе времена козачества на прав. берегу Днѣпра», і др.). Цими дослідями істориків українських добре користуються вороги козацьких порядків і прихильники царських. А показати всю шкоду для українського народу оцих царських порядків українські історики не вміли (бо докладно історія України власне в XVIII ст. шче ніким з нових українських істориків не написана) а то ї не могли, дякуючи царській цензурі¹⁾. Так вся історія громадського життя на Україні, а також погляду українського народу на ті держави, під котрими він був і је, — Польську, Московську, — ї доси не показана в правдивому світлі.²⁾

московським урядом здрство з козаків і посполітих крестьян, на котре жаліється Соловьов, слідом за царським урядником Протасъевим; напр. посполіти в Комишні жалілись гетьм. Апостолу, шчо перше до замку гадацького платили по 3 р., а бувшиї полковник Черниш звелів платити по 5 р., а п. Милорадович звелів насильно брати по 7 р. 20 к. та шовку, сапjanу, масла ї т. д., та при цьому покoвничка («двора князя Меншикова служителька») біла льудеї, примушувала робити на неї їхніх жінок і дочок, веліла бити їх «тиранско по спинѣ и по череву, по срамному уду» і т. д. Інтересно, шчо Соловьов приводить, як народ жалівсь на стародубського полковника Журавку (українця) а ні слова не каже про здрства ї тиранства Милорадовича ї йому подібних. — Шче докладніше про Милорадовичів див. Лазаревського в «Кіевск. Старинѣ» 1882, мартъ, 479 і далі. Про початок старшинуванья Милорадовичів див. у Солов. XVI, 383—384.

¹⁾ Де шчо про Теплова, котрому дуже вже довіривсь д. Куліш, і за Гетьманщину вспір сказати старшї і смиришї перед урядом Максимович (О Григ. Ник. Тепловѣ и его запискѣ «о непорядкахъ въ Малороссіи». Руск. Бесѣда, 1857, IV. 61—78. Собр. Сочиненій, I, 545—564).

²⁾ Д. Костомаров напр. в своїї праці про укр. пісні в «Русской

Між инчим цьому причина і те, що доси не були, як слід, зібрані і пояснені українські пісні XVIII ст. і шчо навіть на ті пісні цього столітья, котрі були вже напечатані, не звернуто було потрібної уваги од вчених льудеј, котрим засліплjali очі ліпше оброблені, довші пісні та кобзарські псалми XVI—XVII ст. про віјну українців з «невірними» турками, з ляхами і жидами, — пісні з славними іменами Кішки, Хмельницького і т. и. А пісень XVIII ст., котрі передають думки українського народу про своје життья під московським урядом, зовсім не мало шче і доси, — і коли їх зложити до купи, то вони, хоч і назвуть нам мало «історичних імен», та все таки покажуть досить повні картини тодішнього життья нашого народу, а також те, шчо він думав про ті порьядки, котрі заводила на јого землі московська держава.

Переглянувши в нашому виданьнју пісні, зложені українцями в остатнју добу козачини, які тільки в XIX ст. — найбільш в остатні 40 років, — зібрані були письменними льудьми од неписьменного мужицтва, кожний побачить:

1) *3 пісень I-ю розділа:*

шчо, не гльядючи на те, шчо в часи повстаньня Мазепи против царя московського народ український став проти Мазепи (котрого не льубив по своїм резонам, а не потому тільки, шчо він змінив цареві православному і приступив до спілки з ляхом Ст. Лешчинським та з шведом Карлом XII), — народ тој все таки жалкував на рујну Січі царем Петром і не залишив прихильности до проклятој царем бунтовској Січі, шчо була в Кримській протекції, і задержав памјать про ту противну московському царству Січ і доси.

2) *3 пісень II-ю розділа:*

шчо народ український після Мазепи зовсім на був довольний московськими царськими порьядками не Гетьманщині і Слобідчині XVIII ст.: салдатськими станціями,

Мысли» 1880, ділить політичні пісні українські тільки ось на які три частини: 1) «борьба козаковъ съ магометанскимъ міромъ, 2) борьба южнорусскаго народа съ Польшею и 3) Внутреннія, общественныя отношенія, возникшія вслѣдствіе борьбы съ Польшею». Так мов би то всі лиха, на котрі жалівсь український народ і в піснях після 1654 р., котрі пісні хоч дуже не повно, показав д. Костомаров, вијшли тільки «вслѣдствіе борьбы съ Польшею!»

каналноју роботоју, тьажкоју службоју на линіях, дале-
кими походами.

3) *3 пісень III-го розділа:*

Шчо народ памјатаје Запорожьжя зовсім не јак розби-
щацьке гніздо, навіть не тільки, јак војацьку громаду, а ј
јак товариство господарське, а найбільш јак громаду вільну,
— шчо народ і доси мајже по всіј Україні добре памјата,
хто (царицьа ј пани сенатори ј генерали) ј за дља чого
(дља својејі користи, дља забраньня земель і роскошів)
зрујновали славне Запорожьжя.

Вмісті з тим з пісень усіх трьох розділів видно: а) шчо
народ українськиј і в XVIII ст. дуже јасно розумів своју
осібність од Москви, — і јак осібної *породи*, і јак осіб-
ної *громади*, — мајже так само, јак він розумів в XVII
ст. осібність *України* од *Польщі*, хоч з Москвою ј не
ділила јого віра так, јак ділила вона Україну од Польщі,
і б) шчо думка про цю осібність і од Польщі, ј од
Москви не зчезла з XVIII ст. в українському мужицтві
ј доси, не гльадючи на те, шчо вона не підпиралась осіб-
ними державними порьадками ј не розвивалась письменством
на власні народніј мові.

РОЗДІЛ І.

ЗАПОРІЗЦІ З 1709 ДО 1739 Р.

У В О Д.

Пісні, котрі печатаються далі, в цьому першому розділі, тісно счеплюються одна з одною і усі вкупі складають одно ціле, мальуючи долю Товариства Запорозького од 1709 до 1739 р.: руїну Старої Січі москалями, переход запорозців до шведів (1709) пробуваньня січовиків на Туреччині (1709—1710) і під кримську протекцію, в Олешках (1711—1733) потім поворот їх під руку царства Російського і перші по тому походи на послугі тому царству (1734—1739). Пісні ці, коли не всі цілком, то в великій частині варіантів, котрі пояснюють один одного, печатаються в першій раз ¹⁾ і через те проливають нове світло на життя запорозців того часу і на його вагу для всього народу українського і примушують перемінити більшу частину думок, які звичайно вживаються про те в письменстві.

Ці звичайні думки про т. зв. Олешковських січовиків не далеко одійшли од тих, котрі написали самі ті січовики в тих грамотах, що вони послали в 1733—34 рр. до цариці Ганни і до давнього свого гетьмана Пилипа Орлика. В цих листах запорозці називали свій розбрат з Московою «преступленнями, які, будучи зъ препростого свого козацкого ума и невѣжества, за поводомъ и указомъ покойнаго Мазепы, сотворили», — а свою нову згоду з московським урядом називали «покутою давнього гріха» ²⁾.

¹⁾ Всього в цьому розділі напечатаних досі варіантів 18, а нових 43.

²⁾ П. Орлика вибрали в гетьмани в 1710 р., по смерті Мазепи, противні Міскві козаки, котрі перебували в Туреччині. Орлик думав одхилити січовиків од повертанья під Московську державу, — і на це йому і одповіли січовики листом, копію з котрого, як і з листу Орлика, вони послали генералу Веґсбаху, котрий звъзавь влагодити згоду запорозців з Московською державою. Ось цілком слова одно-

Такі слова, котрі зовсім звичайні в листі до московської цариці, або в листі до чоловіка, з котрим запорозці не хотіли вже мати діла, — підійшли до смаку вірнопідданим вченим в Росії, і на них ті вчені збудували весь огляд такого діла, як розбрат Товариства Запорозького з Царством Московським, а потім згоду між ними: мовляв, перше согрешили, а потім покајались. Овітно до цього погляду, історик Нової Січі, д. Скальковський, зве часи того розбрату најстиднішими часами з усієї історії запорозької. Цієї причиною українські вчені појасняли таку дивну річ, шчо про цю добу запорозької історії звісно так мало пісень; мовляв, самі запорозці жалкували на свою незгоду з Москвою і устидались своїх вчинків, то і не співали про них, — а народ на Україні теж і собі, прокладаючи Мазепу, не шанував і його товаришів в іміні проти царя Восточного, православного. Недостача народніх пісень про запорозців цього часу так уражала вчених українців, шчо вони зважились поправити її пісьнями власного злогу, котрі вони печатали, як мов би то мужицькі. (Див. Прилогу II, на стор. 129—130).

відного запорозького листу, з котрого можна бачити, шчо тоді січовики писали і до цариці: «саміє мы, по изволенію нашемъ войсковомъ, челобитніє писма до Е. И. В. уносили и просили: жебы давнихъ нашихъ преступлений, якіи, будучи зъ преепростого нашего козацкаго ума и невѣжества, за поводомъ и указомъ покойнаго Мазепы, сотворили и о принятіи до первой ласки о милость просилисьмо. Аже, слава Богу найвысшему, и получили и въ томъ не вонгпимо; воля Е. И. В. да будетъ насъ войско казнить, или животомъ дарить, то гдѣ же событєся грѣхъ, тамо нехай буде и покута». (Скальковскій, Історія Нової Січі. 1846. II, 62. Цілий лист, поряд з другими такими ж, напечатано в статті д. Скальковського ж «Филиппъ Орликъ и Запорожцы», Київская Старина, 1882, IV, 119—121). Такий спосіб говорити про тих, хто одступивсь з Мазепою од царя, показаний був ще самим царем Петром I, коли він спервоначалу (7 нојабря 1708 р.) обіщав помилувати тих хто «отъ него, Мазепы, измѣнника обманомъ заведены» і хто вернеться до царя. (Бантышъ Каменскій; Источники Малороссійской Исторіи. II, 185). В 1710 р. Петро I писав в манифесті про тих, хто йому не покоровивсь: «прочіє измѣнники и воры Запорожцы, по прелести его, Мазепиној» (там же, 263). В амністії (прошченьбу), даній в 1715 р. Горленкові і другим з старшини, котрі пристали було до Мазепи, — сказано: «просили бывшіє во время измѣны прелестми его Мазепы заведенные» і т. д. (Де Пуле. Малоросс. Эмигр. при Петрѣ В. Вѣстн. Евр. 1872, № 5, 70).

А про те, перш усього, пісні про запорозців цього часу таки лубісінько були і єсть в народі шче і доси, та тільки або не були досі ні зібрані, ні зведені до купи, або не були вияснені через те, шчо їх не вірио пораховано між пісні пізнішого часу, — то б то пісні про руїну Січі в 1709 р. і про переход запорозців в Туречину в 1709—1711 рр. пораховано було між пісні про руїну Січі в 1775 р. і про тодішню їх *виходню* (як кажуть потомки запорозців на Дунаї) в Туречину ж. Остатнє случилось через те, шчо в теперішніх варіантах деякі пісні про запорозців 1709 і 1775 р. переплутались, або вірші старіших пісень пішли на будівлю пісень новіших. Коли тепер виходить, шчо пісень про запорозців у часи розбрату їх з Москвою в 1709—1733 рр. можна і доси шче набрати чимало, — то це вже одно наводить на думку, шчо доба ця зовсім не така бридка дльа нашого народу і не така стидка сама по собі, як думали перше вчені лубде. Приложивши ж ці пісні до того, шчо нам звісно з письменних показів про життья Товариства Запорозького перед 1709 р. і описьла, мусимо признати, шчо і причини розбрату і потім згоди січовиків з Москвою були далеко вважливіші і глибчі, ніж гріх та кажаттья.

«Ізміна» запорозців московському царству в 1709 р. вкупі з Мазепою настала після довгої їх суперечки з тим царством і самим Мазепою, котрі довго не тільки держав руку того царства, а шче і сам підбивав його проти запорозців, котрі з свого боку дуже не терпіли Мазепу. Ця суперечка запорозців з Москвою, котра почалась шче з 1667 р., діло тим вважливіше, шчо вона наступила після доволі довгої доби, коли запорозці стояли за царство московське проти ізміників, подібних Мазепі. Причини цього, мов би безтолкового, з препростого розуму, перебіганья запорозців з одного боку на другий добре поясняютьсья їх листами од самого приступу України до Москви (1654) та тільки, на жаль, на ті листи мало звертають уваги історики, як через те, шчо вони звичайно більш вважають на вояцкі діла, а надто в справах козацьких, — ніж на думки громадські, так і через те, шчо звичайно історію Запорожьжя розказують по шматкам, коли її нагадають справи Гетьманщини, або Городової України, не вважаючи на те, шчо Запо-

рожьжя, або Низ, була країна, хоч і зріднення ї привязана до Городової України, та все таки особна по своєму господарству, по своїм порьядкам і потребам, а через те ї заслугує особної історії.

Звісно, ми не можемо тут широко розмовляти про ті запорозькі листи, — та все таки нагадаємо наголовнішче, шчоб ліпше можна було зрозуміти пісні ї вірші цього розділу.

В 1657 р., старшина на Городові Україні запримітила, шчо московські уряд тягне до того, шчоб знищити, хоч помалу, ті вольности українські, на котрих умовились козаки з царем в 1654 р. за Богдана Хмельницького, ї почала дбати об тім, шчоб помиритись з Польшчою, вимовивши для України більші вольности.¹⁾ Запорозці не похвальали такої думки ї писали так до гетьмана Виговського: «Що ежели такъ учинити мѣте непремѣнно, то вѣдайте зачасу, ижъ мы войско Низовое Запорожское въ томъ волѣ Вашей послѣдовати не будемъ, и титулу измѣническаго на славное ими наше наволѣкати не хоцемъ. Да и самъ Вашъ-Мостъ Мосцѣ Панъ изволитъ тилко разсмотрѣти и совершенно уважити, подъ которимъ Монархою лутшого себѣ впередъ можемъ надѣятися пожитія? чи подъ единовѣрнимъ Православнимъ Государемъ Царемъ Московскимъ, котрого еще ни въ чемъ не оскорбили, чили подъ иновѣрною, Римскою отступническою релѣгїи и заблужденія сущею, короною Полскою, отъ насъ зѣло раздраженною и оскорбленною, мѣемъ безъ вонтиливости свои прошлаго благополучія опредѣляти и записовати термѣни. Товариство наше Низовое охотницькое, на службѣ его Монаршой военной въ Литвѣ и въ Инфлянтахъ бывшое, и отъ толь до Сѣчи повернувшее, великою отъ Великоросїяновъ себѣ явленною хвалятса ласкою и любовію; якої ми и впередъ отъ нихъ, а барзѣй отъ добронравного и благосердного отца и добродѣя нашего, Его Царского пресвѣтлого Величества, чаемъ и несумѣнно надѣемся, готови будучи и сами за его привисокою

¹⁾ Нагадаємо, шчо тоді московські царь вмовлявсь з польськими панами, шчо його виберуть на короля в Польщі, — ї поміж козаками пішов страх, шчо все одно Україну привернуть до Польщі, тільки без усяких умов про вольности, Лѣтоп Величка, I, 366. Акты относящ. къ Южн. и Зап. Россїи, VII, 338.

Монаршую честь и Православное Государство, противъ всякого непріятеля его зостановлятися, и здоровья нашего не щадѣти. Ежели теди Ваша Мость Мосцѣ Панъ усмотрѣлъ що зъ стороны Его Величества ку себѣ и ку отчужнѣ нашей неполезное, то можешъ безъ премѣненія своей вѣрности, чрезъ пословъ своихъ и тое къ Его Пресвѣтлому Величеству зо всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и народомъ Малоросійскимъ суплѣковати и просити, и надѣмся же не тилко въ великомъ, но и въ найменшомъ желаніи и прошеніи Вашомъ, Его Царское Пресвѣтлое Величество благодати своя Монаршія отректи не изволить; аиле уважаючи тое, же и отъ насъ, всего войска Запорожского, крѣпка и издавна вожделенная Его богохранимой Православной державѣ, отъ враговъ креста Господня Турковъ и Татаровъ, станула защита и охрана; и не возможетъ уже отселе тотъ общій непріятель Христіанскій, своими многочисленными силами, въ Его Царскую державу (якъ предъ симъ бывало) безпечно вкочати, и своихъ бѣсурманскихъ подъ самою столицею корогвей развѣвати. Що все уваживши и разсмотрѣвши, изволь Вашѣ Мость Мосцѣ Панъ, подлугъ своей листовной къ намъ писанной ассекураціи, путемъ Хмелицкаго ходити, вѣрности своей Его Царскому Пресвѣтлому Величеству не огмѣняти, а при помощи всеилной Божественной, сполне зъ Его Монаршими силами, противу непріятелей своихъ Поляковъ, за древніе волности наши застановлятися, и иго ихъ отъ отчизни нашей Малоросійской на вѣки отсѣкти». ¹⁾

З слов цих ясно, як розуміли тоді запорозці спільність своїх і московського народу інтересів і як вони, хотючи держатись за Москву, все таки не думали зрікатись своїх вольностей і вірили, шчо ї царь не хоче підняти на ті вольности рук своїх. В цьому завіряв їх і царь грамотами до них і до всього льуду українського, шчо він буде українців «содержать по ихъ правамъ и вольностямъ, и наше царскаго величества слово премѣно не будетъ», ²⁾ — хоч справді царь думав зовсім инакше, бо велів своїм посланцям підводити українців, шчоб прохали

¹⁾ Лѣтопись Сам. Величка, I, 311—312.

²⁾ Лѣт. Величка, I, 387, 390. Акты относ. къ Истор. Южн. и Зап. Россіи VII. 190—191. 231 232.

заміни виборного козацького уряду царськими воїводами ¹⁾.

Так за московського царя стоїали запорозці в смутні часи гетьманщини Виговського, Юрася Хмельницького, Сомка (1657—1663),—але все таки не зрікаючись ні своїх вільностей, ні навіть вільностей городової України ²⁾

Круто переменялись думки запорозців про царя московського з 1667 року,—ї тому најголовніші причини були: 1) поступованьня в городовій Україні воївод московських, котрих згодивсь впустити гетьман Бруховецький, — (що перший назвався *холопом* царським, а царь його зробив своїм боїарним) поступованьня, котре підняло проти себе не одну вже старшину, а ї чернь козацьку ї міщчанську, 2) поділ України між Польщею ї Москвою. З тої пори запорозці „зашатались“, як казали московські урядники ї царь, — хоч все таки не зважувались зовсім одірватись од царя, бо все таки думали, що з усіх сусідніх держав ї монархів (царів) скорше всього можна забезпечити цілість України під «царем православним». Ми

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. XI. 787. Наказъ стольнику Василию Кикину 11 авг. 1657: «Да Василию жъ, їдучи дорогою въ Нїжинъ и въ иныхъ городахъ поговорить съ войтами и бурмистрами и съ мїщане на одинъ: а буде учнутъ говорить: добро бъ де и то было, чтобъ великій государь для всякихъ непріятельскихъ приходовъ и расправныхъ дїлъ изволилъ быть у нихъ въ городахъ своимъ царскаго величества воеводомъ.... А буде про воеводъ не взоцнутъ, и Василью и самому о томъ всчать и говорить, чтобъ государевымъ воеводамъ бити въ черкасскихъ знатныхъ городѣхъ, для того, чтобъ имъ тутошнимъ жильцемъ отъ полковниковъ и иныхъ людей обидъ и налоговъ не было». — Після того, як стало відомо, чоґо хочеться цареві, — то, звісно, знайшлись такі, котрі ї стали прохати того, про що їм натїкали царські посланці. Перший виступив ніженський піп Филимонов, далі деїакі мїщчане ї навіть почасті ї запорозці. А. Ю. и З. Р. IV, 31, VII, 227—228, 247. 285, 286, 334, 187—188. 350. V, 101.

²⁾ Хоч, як вказано в повнїчїї примїтці, ї між запорозцями були лїбде, котрі, то з злости на городову старшину, (в часи Виговського) то маїючи на метї свої особистї користи (як кошовий гетьман Иван Бруховецький) казали, що радї бачити воївод царських в городах, та все таки цілії Кош ї в часи Виговського бажав од царя «чтобъ войску Запорожскому бити по прежнему правамъ и привіліямъ». (Акты Ю. и З. Р., VII, 192), В 1663 р. Кош писав «несмачній листъ до Юр. Хмельничонка, в котрому виговорював йому «неулучимое шаленство, же одступив Православного Монарха», а також ї те, що він перше, вмовляючись з тим монархом, «неслушне мовчав про пакти (статїї про вольности) своґо батька з Москвою». (Лїт. Величка, II, 30—35).

не можемо тут розказувати про ці *шатости* запорозьські, та вони ж розказані докладно в Костомарова і Солов'яова (у цього з усім, шчо тільки можна сказати проти запорозців і українців у загалі). Ми не будемо в усьому боронити січовиків. Переміни січової людности, котра то приходила то одходила, то вимерала на віні, — звісно, не давала міцної постійности в поступованьнью ж усього товариства запорозького; січові звичаї, по котрим усяккі „добрий рицарь“ — іноді проїдисвіт, — міг набрати собі вієско охотнеїе та ж колотити з ним по сусідніх світах (як напр. Суховієнко, котри ж хотів наслідувати Брюховецькому, або Петрик) — родили чимало вчинків не хвальних дльа всього Товариства Запорозького ж шкодливих дльа всієї України. Коли додати до цього тодішнью грубость характерів і піяцтво, — звичаїе не в одній Січі, — то побачимо багато джерел, з відки мусило видитись чимало вчинків, котрі на суді історії можна поставити проти Товариства Запорозького.

Тільки ж з другого боку можна налічити не менше „шатостів“ павмисних, також з боку Москви, котра в справах, шчо доторкались до України ж Запорожьжья, мала на оці свої ж користи ж крутила Україноју дльа тих користів і перед Польшчеју, ж перед Кримом, не кажучи вже про вчинки воївод московських, ні навіть про підкопи царського уряду проти нелубих йому виборних порьадків на Україні. Далі звісна доля „шатостів“ січових виходила з того чудного стану, в котри ж поставила січовиків сама Москва в своїх умовах з Польшчеју в 1667 р., по котрим було признано, шчо запорозці „мають бути в послушенстві під обороноју ж під високоју рукоју обох великих господарів“ — польського ж московського¹⁾. А більш усього ж „шатости“, ж усяккі негарні боки запорозького характеру мусили вбільшитись через те, шчо запорозці, стративши віру в щирість царства московського, ж не чуїючи за собою сили продержатись самим і своїми власними натугами встроїти Україну так, як би їм було мило, — іноді тратили голову ж давали себе потягти туди, куди їх пхала хвилева пристрасть або нужда.

Тільки ж коли оглянути найбільшу частину вчинків, а

¹⁾ Андрусовська умова, 1667. Лїтоп. Величка, II, 107.

надто думок, котрі виходили од усього товариства запорозького, а не од якої небудь хвилевої купки, то зовсім не по правді буде вбачити в запорозцях, навіть в часи найбільшої „шатости“ на Україні (з 1667 до 1676 р.) тільки безсовісних розбишак, поставивши їм, в докір, — як це робить Соловјов, — слова, котрі вървались (в 1674 р.) в славного кошового Івана Сірка, дуже роздосадженого нешчиростью московського вряду: „хај, собі царі (польський, турецький, московський) проміж себе справляються, — а ми собі місце знадемо; котрій буде дужчий, тој нам ј господарь буде!“¹⁾ Переглянувши вчинки *цілого* кошу запорозького ј перечитавши јого листи од 1667 до самого 1709 р., ми впевнемось, шчо ј шатости запорозці показали далеко меньше, ніж з першого разу показується, ј шчо Запорожьжя ніколи не забувало думки: перше *про цілість* усієї України, — вдруге *про волюність* її, втретє—*про рівність* і добро *черні*. І це не диво, — бо запорозці були виходці с усіх сторін України, од Карпат до Слобідчини, ј були найбільше луде з черні, при тому луде најгарячші, звичні до волі, — а до того на Січі не переводились луде ј письменні, котрі вміли зрозуміти почуття сердца козацького товариства ј виложити їх на папері. Ось через шчо листи запорозців з часів Богдана Хмельницького до 1667 р., а звідти до самої руїни Січі в 1709 р. показують нам справди највищі думки, до котрих тоді піднялись українські луде, — і то далеко не думки диких розбишак.

Ми вже сказали, коли ј через шчо засварилсь запорозці з Москвою. По весні 1667 р. деякі запорозці, виходці з правобічної України, про котру вже пішла чутка, шчо царь відступа јїї до Польщі, зірвали своју злість на Москву тим, шчо обібрали ј потім убили царського посланця Ладиженського, шчо јїхав з татарами до Криму, як казали самі татари, з замірами вмовитись з ханом на некористь запорозцям²⁾. На Січі далеко не всі похваля-

¹⁾ Солов., Ист. Р. XII, 147—148. Соловьєвъ каже: «приговоръ Запорожью былъ подписанъ этими словами, ибо кто осмилитъ окончательно, тотъ не захотѣлъ болѣе терпѣть людей, шатающихся между государствами».

²⁾ Акты Ю. и З. Р. VI, 187, 200. Брюховецький показував потім наказ царський, шчо взято в Ладиженського, некористі для запорозців. Акты Ю. и З. Р. IX, 49.

ли тої вчинок¹⁾, — та увесь кош був недовольниї і царським урядом. 21 маю 1657 р. кошовиї з товариством писав до гетьмана в городи: „Есть намъ зѣло весна ныпѣшняя къ великой печали и кручинѣ належащая, когда не видимъ, чтобы до цѣлости всего къ народу нашего Малороссійскаго малая помочь отъ кого была²⁾); только подобно по изволенію Божию, за грѣхи наши то насъ доходитъ, что и тотъ который намъ хлѣбъ прежь сего давалъ, нынѣ камень вмѣсто одного умыслилъ подати..... мы увидѣли въ статьяхъ его пресвѣтлаго величества таково намъ непожиточное дѣло, что насъ какъ дѣтей яблоками тѣшитъ и увѣщаетъ, чтобъ мы при его царскомъ пресвѣтломъ величествѣ были и вѣрно служили, не склоняясь ни на какіе престести. И мы того гораздо остерегались; но нынѣ уже удивився такому превротному умыслу, печальны есмы, когда взявъ брацкое желательство съ королемъ, его милостію, тотчасъ же и къ хану отзывается и что обѣщаетъ: буде (ханъ) съ пріятствомъ объявится, то и намъ всего умалити обѣщаетъ..... Токмо да изволятъ того милосердіе, Ему же небо и земля въ услуженіи ходитъ, отъ такого ига горькаго, которое прежде сахарно было, обороняти; понеже паче мысли нашея такова намъ немилость объявилась; понеже на тотъ слѣдъ предковъ своихъ идучи работали есмы. А какъ человекъ для роду своего ниву хочеть устроить, прежде трудовъ приложить, терніе изъ нее вымечеть, тако и предки наши прилѣжно о томъ радѣніе чинили, не щадя здоровья своего, по паче понесши, гдѣ потребно было, терніе изъ

¹⁾ Тамож, VI, 200, 201.

²⁾ Пригадаймо, шчо од часів Б. Хмельницького, українці бажали вибавити од Польщі, чи як небудь поставити на волі, цілу Україну, з Волиньнью, Полісьсьам і Покутьтям Галицьким. (Костомар. Б. Хмельн., Ист. Моногр. XI. 256). Виговський нагадував цареві, котриї питав його ради про рубежі з Польщою, про льудей православних на Волині коло Лублина і инде, котрі обертаються до його, гетьмана. (А. Ю. и З. Р. VII. 196). Дорошенко, вмовляючись і в турками, думав про волю народу українського (русского, одмінного од Польщі і Москви) по Сочаву в Буковині, Вислу, Минск, Сівск і Путивль, (А. Ю. и З. IX, 219) а запорозцям писав про увільнення од Польщі Подільля, Волині, Полісьсья і Литви. (Вел. II, 393). Порівн. лист Самоїловича до царя. Руїна. 1880, Сент, 41, прим. 2.

отчизны выметывали, чтобъ намъ вольности уродила, которые имѣемъ за дражайшую пещь, что, какъ видимъ, рыбаамъ птицаамъ, также и звѣрямъ и всякому созданію есть мила. Чего ж ради и сердца наши скорбѣти не имуть, что насъ одержати за наши заслуги хотять, и вольности, чрезъ кровавые труды имѣсчи, искоренити? Только намъ мнитца, что рѣка великая много иныхъ рѣчекъ преодолѣетъ, такъ всемогущаго Бога помощь тоже егда кому подаетъ онъ всѣ тѣ замысли земныхъ монарховъ (царів) преодолѣетъ¹⁾, Обертајучись до пригоди з Ладжипським, кошовиј писав далі: „Вѣмъ убо, не отъ чего иного и столникъ безъ вѣдома нашего смерть пріялъ, толко оттого, что въ городѣхъ великія обиды отъ нихъ (москалів) люди терпятъ. Однакъ все то оставя, жадаемъ: изволь вельможность твоя, по прежнему своему желательству, въ любви съ нами жити и о всемъ о томъ его царскому пресвѣтлому величеству извѣстно учинити, чтобъ изволилъ своимъ ратнымъ людяамъ приказати, чтобъ въ городѣхъ перестали всякихъ вымысловъ чинить... а буде не перестануть, храни Боже, чтобъ большой огонь не возсталъ. Доколѣ живыхъ насъ станеть, того будемъ остерегати, чтобъ наши права и вольности не умалялись. А о томъ они (москалі) напрасно головы свои трудять; вѣмъ бо, какъ слѣпому въ примѣту (в цѣль) убити не мочно, такъ даромъ о томъ и промышляють. Такъ и монархи пусть на то усматривають, что наше (людське) есть начинати, а Божіе совершати²⁾“.

Не глядючи на недовольство проти монарха московського і його уряду, котре підбивало запорозців на деякі вчинки проти царя, (напр. де шчо з наробленого бувшим кошовим Суховієнком) все товариство січове цілком, бажаючи спільности всеї Украјини і не довіряючи полякам і туркам, все таки стојало за сојуз Украјини з Москвою в тьажкі часи Рујини, котра настала після того, як по ви-

1) Акты Ю. и З. Р., VI. 203—204.

2) Порівн. також, 188, другиј лист того ж кошового, в котрому він пише до гетьмана, шчо запорозці раді вдержати ласку царську, — «а ежели ни, то юже мусимъ яко солемандра (јашчурка, шчо, як кажуть, в огні не горить) в огні зоставать; сѣти подъ часъ паукъ зъ внутренностей своихъ наставляеть, въ котрые хйба муха ввязне, але шершень бы на мвей ся оное не боить».

борі Брѣуховецького наступили різні гетьмани на правім і лівим боці Дніпра, а падто коли один з правобічних гетьманів, Дорошенко, аби правобічнѣ Україна, одступлена царем до Польщі, не доставалась полякам, приступив до султана турецького, котриј і прийняв його в підданство в 1669 р.¹⁾ Кош запорозьскіј виступав завше проти многогетьманства і писав напр. Дорошенкові, шчо „подобно діяволь, всегда погибели человѣческой ищущій, насѣялъ намъ васъ, такихъ гетмановъ, яко куклою въ пшеницу, же для своихъ привать и интересовъ бинаймнѣй не поболите о крайнемъ упадку отчизны нашея“²⁾. Шче гірше ображались вони підданством Дорошенковим туркам, називајучи його за те јудиним товарищем³⁾, — і з усіх сил клопотались, шчоб звести до купи обидві України під рукоју царя московського, тільки зо всіма вольностями, вмовленими Б. Хмельницьким в 1654 р. За ці клопоти запорозці дістали навіть догану од царя, шчо, мовляв, не за своје діло беруться, — шчо, мовляв, па те їсть царьскіј војвода, та поставлений царем гетьман⁴⁾.

Ці довели діло до того, шчо таки правобічнѣ Україна

¹⁾ Умови напеч. в А. Ю. и З. Р. IX, 219.

²⁾ Лѣтоп. Сам. Величка, II, 224—226, лист 18 Окт. 1669. Порівн. вище, 98—100, лист Јанв. 30, р. 1666, і далі, 395—396. лист Апр. 2, 1676.

³⁾ Лѣтоп. С. Величка, II, 343—346; лист Окт. 26, 1673 р.

⁴⁾ Пісьла того, як на раді в Перејаслові, (17 марта 1674) козаки правобічні і лівобічні покляли вибрати лівобічного гетьмана Самојловича гетьманом обох боків, а посланець Дорошенка објавив, шчо його гетьман і собі пристаје до царя, — згода все ж таки не наставала јак через те, шчо Дорошенко не хотів зрікатись гетьманства, так і через те, шчо козацтво не лубило гетьмана Самојловича, поставленого в гетьмани більш московськими бојарами, ніж козацкоју радоју. Тоді (1675 р.) запорозці пішли на раду до Дорошенка в Чигирин, покликавши туди ж і донських козаків, — і там Дорошенко присяг на підданство цареві. Кошовіј Сірко објавив об цім листами до всіх городових полковників, именујучи Дорошенка гетьманом, а цареві писали, шчо вони записьагли Дорошенкові, шчо царь його зоставить непорушно в городі ј буде обороньати своїм віјськом «од всіх непријателів, татар, турок і ляхів», — і тоді «всі міста запустіли на правобічніј Україні впјать лѣудьми насельяться ј будуть тішитись своїми вольностями і розживатись також, јак і задніпръанська сторона». (Солов. Ист. Р. XII. 182—183, Костомаровъ. Руина, Вѣсти. Европы, 1880, Авг. 406—407).

була одлучена од лівобічної і спустошена так, шчо украї-
інці, а надто запорозці не могли без сліз здумати про те¹⁾.
За то на лівим боці Дніпра, коториї зоставсь за Москвою,
за часів гетьманства Самоїловича (1672—1687) і Мазепи
все зростала перевага царського уряду над вольностями
козацькими, а вкупі з тим зростала і перевага козацької
де далі, все більше канцільарської, старшини над чернью,
— так шчо та мусила втікати навіть на правій бік Дніп-
ра²⁾.

Втікали недовольні і Москвою, і козацькими дуками і
на Запорожжя — і тут радились з січовиками, як би
повернути инакше справи на Гетьманщині. Звідсі вихо-
дило безпереривне недовольство проміж городовими геть-
манами і запорозцями, і безпереривне жаління гетьманів
царям на „крутоголових“, як казав Самоїлович, січови-
ків. І царськиї уряд, і гетьмани раді були поставити
своє вієско на грраниці запорозькїї, — шчо вдержува-
ти чернь од утеків на Січ, а січовиків од помочи черне-
вим бунтам, та шчо держать в своїх руках привоз хлі-
ба на Січ; без которого важко було обїтись рибалкам і
скотарям — запорозцям³⁾.

Як колись поляки вкріпляли дльа такої ж цілі Кодак,
так тепер московськиї уряд, за згодою покїрних йому
гетьманів, почав закладати свої кріпости на рр. Орелі і
Самарі, на дорозі з Слобідчини і Гетьманщини до Запо-
рожжя.

4 Апр. 1684 р. кошовії Іван Гусак докоряв гетьма-
ну Самоїловичу, шчо од нього, гетьмана на запорозців
за їх «щоденную працю и зичливість холодній вїтерь
вїеть». — «Нами ся войскомъ запорожскимъ титулуєте,—
писав кошовії, — а насъ за нїзацо маєте, не тилко нечи-

1) Див. Величка вип. I, 5. і II, 394, як запорозці плакали, слу-
хаючи в 1676 р. лист об «упадлой отчизни своей Малороссійской
тогобочной», 467—472, лист кошового Сїрка до гетьмана Самоїло-
вича, Сент. 25, 1678 р. про «запустїньна і упадок отчизни Мало-
россїєської», як через «непостојанних гетьманів», так і «через не-
зичливі сосїдственныхъ монарховъ факції» (хитрошчі).

2) Пеї зріст старшинського натиску на чернь добре показані в
Лазаревського, Малор. Посполит. Крестьяне. 1648—1783, і в Анго-
новича, Посл. времена козач. на прав. бер. Днїпра, 25—30.

3) Перша заборона царська возити хліб на Запорожжя, в 1671 р.
А. Ю. и З. Россія, IX, 615.

нчи жаданю нашему слушному досить; а надъ то и зъ старшини городской и одъ легкихъ и незаслужонихъ особъ поносятъ товариство наше войсковое тяжкіи прикрости и поносили; которыхъ зневагъ и нечести виповѣдити трудно: мусимъ тое все скромністю нашею зносити и на себе покладати. Донесли намъ запевне вѣдати зъ рознихъ сторонъ, и отъ певнихъ людей заходятъ насъ слухи, же доконечне ихъ Милость бояре и воеводи и всѣ начальніе полководци такъ въ себе усовѣтовали и постановили: жебы стягнувшися зъ войсками силами Монаршими на Самаръ, и города осадивши, а прикоротивши нашихъ волностей, взяти власть нашу въ свои руки, и насъ зъ рѣки Днѣпра викорепити; чого пѣкогда доказать того не могутъ. И такъ разумѣемъ, же Велможность Ваша, яко ласкавій нашъ рейментаръ и войска Запорожского родимецъ, до того призволити не зхочетъ, жебы славу и повагу войсковую загубити на вѣки, и Украину Малоросійскую подати въ подданство; чого каждый добрый и цотливый зъ предковъ Украинскихъ и войска Запорожского молодець, и вся отчизна наша Малая Украина Малоросійская на тое призволити не хочетъ. Бо самъ Ваша Панская милость вѣдаешъ тое добре, же негдись славній памяти Богданъ Хмельницкій Зѣновій, котрій отъ килко лѣтъ копчачи войною презкривавую працю свою и старане, отъ отчизнихъ пановъ своихъ вибился зъ подданства и освободивъ отчизну нашу всю Украину Малоросійскую; и поддаючися подъ високодержавную руку къ Богу зейшлomu блаженія памяти Царю Алексѣю Михайловичу на постановленю мирнихъ договоровъ, на якій часть многіе тамъ високородніе головы знайдовалися, и при многихъ чужоземскихъ посланнихъ и народу посполитого, всякіи Козацкіи вольности войсковіе и права зъ обыльными присягами и записами мощно закрепили, и утвердили вѣчными волностями войско Запорожское; котрихъ волностей и по присяжномъ крѣпости и запису трудно кому розривати; хіба хто схочетъ на свою шкоду. А тіи всѣ волности и права и записи, и наданіи намъ войску Запорожскому Низовому постановленіе пункта и привилея отъ многихъ и давнихъ антecessоровъ маемъ, и до сего часу въ спрятахъ нашихъ войсковихъ знайдуются, и до смерти будемъ ихъ держатись, нимися щитити. И дай Боже намъ всѣмъ,

войску Запорожскому, во всё вѣки здобитися тими булавами, бунчуками, корогвами, привилеями и арматами и бубнами, котри дошли по немъ небожику Хмельницкому рукъ пашихъ; и при тихъ хочемъ стояти до смерти нашой, при знаменитихъ що въ насъ есть и славнихъ знакахъ; зъ якими певне при помочи Божой войско Запорожское передъ всѣмъ свѣтомъ не постыдается. А прето ежели бы мѣла бути то истотная правда, жебы тое мѣли звишпещѣфкованую рѣчь непотребную ищинати — чего пожался Боже! — а ми войско Запорожское Низовое и намнѣй въ тимъ не вонтпимъ; маемъ зтолко по милости Божой способу; силна есть и моцна чернь Днѣпровая своими помочними потугами и плодна есть матка Козацкая¹⁾.

Два роки з годом кошовиј Григоріј Сагајдачнїј, з усїм старшим і меньшим вїйска Низового Запорозького товариством докоряв Самујловичу, шчо в його «лучшую честь имѣють похлѣбци (јого), плути і шалвѣри, нежели войско цѣлое запорожское» и казав гетьману: «не заступати, але розоряти войско Низовое самъ Ваш-Мость свои рейментарскіе винаходишь способы, поневаж на витискане насъ зъ луговъ и вѣтокъ Днѣпровихъ, старовѣчныхъ нашихъ жилищъ козацкихъ усовѣтовалесь съ боярами Московскими, а найбарзѣй подобно зъ сватомъ своимъ Шереметомъ, построили города низше Самари по надъ Днѣпромъ, чого нѣгдисмося не сподѣвали.... Якое намѣреніе Ваше у построенню по надъ Днѣпромъ низше Самари городовъ и витѣсненню насъ зъ луговъ нашихъ Днѣпровихъ, аби цале отмѣнено и оставлено по трете и по десяте пилно просимъ»²⁾.

Скоро потім Москва, в кінець поділивши (1686) з Польщеју Україну, здумала војувати Крим, і хоч поход москалів з козаками на Крим (1687) був несчастливиј, та дав пригоду перше поставити вїєско московське і гетьманське на Самарі і низше коло Камјаного Затону під самоју Січоју³⁾, а скоро після того, по скинуттью Самојловича і поставлїньшу, по волі московського војводи Голицина, в гетьмани Мазепи, московськиј уряд таки і справди звелів збудувати тут крѣпости.

¹⁾ Лѣт. Величка, II, 539—543.

²⁾ Лѣт. Величка, II, 557—561. Апр. 26, р. 1686.

³⁾ Лѣтоп, Величка, III, 12—13.

В 1688 р. 20,000 гетьманців збудували город Новобогородицькиј на устью р. Самарі (москалі стояли тут же, та нічого не робили) і там стали жити воєводи московські, а через кілька рків (1701) збудовано город в Кам'янім Затопі, в котрому сіли московські стрільці і, як каже Величко, — «не безъ частихъ зъ Запорожцами утѣсняемими эсоръ и дракъ обрѣталися». Запорозці жалілись, шчо по р. Самарі були їх ліси і пасіки, — та Мазепа їх заспокојував, шчо кріпость будується на час війни; в решті звинявсь тим, шчо робиться це не через нього, а по волі царській ¹⁾. Гетьман брехав, — бо сам він не раз писав в Москву, шчо треба будувати кріпости коло Січі і осажувати в них московське вієско, або коли прохав якого городка (Новобогородського) дльа себе, то обіцяв шче ліпше москалів доглядати за запорозцями і не пускати до них льудей з городів ²⁾.

В 1701 р. пришло московське і гетьманське вієско до Микитина Рога і почало будувати кріпость коло Кам'яного Затону. Запорозці жалілись цареві, шчо вже і тепер вони «терпльять шкоду і неправди в вольностях, здобичах і промислах», — і казали, шчо «вони на вііру с бусурманами по царському указу іти завжди готові, а города будувати не позволяють» ³⁾.

Тільки ж проти царської і гетьманської сили вкупі запорозці не могли нічого вдіяти, — і мусили піддатись і тільки заховали в собі велику ненависть до урядів царського і гетьманського. Як завше, запорозці ненавиділи ці уряди не тільки за себе, а і за всю чернь українську. Ціі черні, де далі, становилось все тьажче, — і вона сама могла побачити за гетьманства Мазепи, шчо тьажке дльа неї панство зростало за помічьчу царства. Мазепа був поставлений гетьманом по волі уряду московського, майже без вибору козацького, — і державсь силою стрільців московських, шчо коли його зоставлено було ⁴⁾, козацька служба Москві, ставала де далі, все важчою, начальство московське все льютішче. — «Полно вамъ, бл—ны дѣти,

¹⁾ Величка, III, 60—63. Костомаровъ. Мазепа. Русск. Мысль 1882, Янв. 20—21.

²⁾ Костомаров, тамож, Февр. 56, 96, Мартъ. 119.

³⁾ Костомаровъ, Мартъ, 123.

⁴⁾ Костомаровъ, Янв. 17, 22, 28, 45, 60.

хохлы свои вверхъ поднимать! Ужъ вы у насъ въ мѣшкѣ!» казав (в 1702 р.) один московський начальник (Левашов) ¹⁾.

З самого початку гетьмануваньня Мазепи і після першого подорожжя його в Москву дукам пороздавано багато земель в селах українських ²⁾; поряд з тим зростали аренди на млини, горілку і т. и. та індукти (податки ярмаркові)³⁾. Чернь роптала, шчо царі по просьбі гетьмана і старшини, отдають народ панам в неволю, жалілась, шчо в Гетьманщині «нас згублять москалі», тікала на правиї бік Дніпра і на Запорожжя і там лајала панів і царів і розмовляла з січовиками, як би перевернути тьажкі порядки на Гетьманщині ⁴⁾.

Кош запорозький обертався до гетьмана, требујучи переімени в тих поркадках. Кошовий Гусак писав Мазепі (1692), шчо як Хмельницький «піддавсь пресвітлим монархам (московським), то в посполитій раді така вмова була, шчоб не було досад на Україні; а тепер бачимо, шчо біднім людім великі утиски чинятьсья. Ваша вельможность правду пишете, шчо при ляхах великі утісненья вієськовим (козацьким) вольностямъ були, за те ж Богдан Хмельницький і вііну проти них (ляхів) підняв, шчоб із підданства висвободитись. Тоді ми думали, шчо во віки віків народ християнський не буде в підданстві, а тепер бачимо, шчо біднім людім гірше, ніж було при ляхах, бо і кому не слід держати підданих, — і тої держить, шчоб йому сіно або дрова возили, груби топили, стаїні чистили. Правда, коли хто по милости вієськовій знаходиться в старшині генеральній, такому можна і підданих мати, нікому не досадно, так і при небіжчику Хмельницькому було; а тепер чуємо про таких, у котрих і батьки підданих не держали, а вони держать, і не знають вже, шчо з своїми бідними підданими і творить. Таким людім не слід держати підданих, — а як батьки їх працювали, хліб їли, так і вони нехай їдять» ⁵⁾.

1) Костом., Мартъ, 127.

2) Костом. Янв. 24, 39—40 і далі,

3) Костом., Февр. 59, 84—85.

4) Костом., 59, 87. Апр. 100.

5) Солов. Ист. Россіи, XIV, 180. Костом., Мазепа, Февр. 68. Дуже жалъ, шчо весь лист Гусака доси не напечатаний.

Тоді ж таки кошовий Гусак словами переказував Мазепі шчо б то тої звернув увагу на те, шчо на городовій Україні не хотять ні аренд, ні гетманських панів-старост по селам, — та прохав гетьмана, шчо б «Москва милостивішча була до українців, — бо льуде, шчо приїздять з Гетьманщини (чумаки і т. и.) жаліуться, шчо москалі льудеј бјуть, крадуть, грабујуть, хапајуть дітеј і завозять в невольу в Московщину»¹⁾.

Не були недовольні запорозці царським урядом і через його поступованья в дуже важних дља них і дља всієї України справах з Кримом і з Польщеју.

Крим і Низова Запорозька Україна поставлені самоју природоју так, шчо јім не можна прожити одніј без другого, — так шчо держави, котрі володіли тими країнами, мусили або бути в мирній спілці проміж себе, або мусили војуватись доти, поки одна забере собі обидві країни. Льуде на Низовіј Україні в старовину могли жити тільки з скотарства та з рибальства. Степи ж і луги на низовому Дніпру незамітно зливаютьсь з степами і лугами кримськими, так шчо ні татари кримські, ні козаки запорозькі не знали твердо грраниць своїх випасів, а в часи суші мусили мінятись своїми випасами. Далі Крим маје солоні озера, з котрих запорозці діставали сіль на своју рибу і на вивіз в городову Україну, дља чумаків котрој Січ була безпреміною станціеју і перевозом. В XV ст., коли українські виселки дішли було до Чорного Морья між Дніпром і Дністром, було владодились доволі мирні стосунки між русинами Дніпровими і Кримом, — в котрому тоді навіть проживало чимало українського льуду²⁾. З кінца XV ст., коли турки одбили в українців берег Чорного Морья і завојували Крим, татари кримські повернулись в хортів, котрі мусили заганьати дља Туречини українських полоньаників, — і через те мир між українцями і Кримом (до котрого тоді належав і Буджак) став не можливим³⁾. Вже через одно те, шчо і Московщина так само терпіла

¹⁾ Соловьєвъ, XIV, 181.

²⁾ Див. про це в Историч. Пѣсн. Малор. Народа, I, 103—106, а також Хартахая, Истор. судьба Крымскихъ Татаръ. Вѣстн. Евр. 1867, I—II.

³⁾ Див. далі, в увагах до пісні № IX, а в «Истор. пѣсняхъ» I, 74—99.

колись од татар Кримських і Астраханських, як Україна од Кримських і через те, що татари кримські (аж до XVIII ст.) набігали ї на південну Московщину, українці мусили дійти до думки про спілку з Московщиною проти татар¹⁾. Шче в 1/2 XVI ст., коли царь московський взяв Казань і послав вієско проти кримців, 300 українців пристали до того вієска (1556) і зараз потім староста Капівський і осадчик першої Січі на о. Хортиці, кп. Дм. Вишневецький, котрого наші пісні звать Вајдоју²⁾, обернувь до Москви ї водив з своїми козаками (1558) московське вієско Дніпром проти татар, а потім (1559) на Дон і під Азов, коли московський војвода проїшов аж в Чорне Море. Тільки ж і тоді вијавилось, шчо, при спільности інтересів між москальями ї українцями, єсть і ріжниця інтересів у царства московського з Україною: царь московський побојавсь затьагуватись в віјну з турками за Чорне Море, — котре так потрібне було дльа України, — і волів ліпше војувати з Швеціеју ї Німецькими рицарями за Балтійське море³⁾. Так думка про союз України з Москвою проти кримців і турок і заглухла на якийсь час, хоч вона ї піднімалась не раз після Дм. Вишневецького. Думка ця між инчим помогала тому союзу, котрий накінець зложивсь між Україною ї Москвою в 1654 р.⁴⁾ Ми бачили вишче, шчо говорили запорозці Виговському об тім, яку користь вони приносять Москві, прикриваючи її од татар. На Січі сподівались, шчо колись таки ї Москва поможе Україні навіки втихомирити Кримського Хана ї навіть Турецького Султана.

Ось через шчо січовики так не хвалили підданства Дорошенкового Туречині ї усилювались звести його з Москвою. Ми бачили, як Москва одповіла січовикам на їх клопоти ї шчо з того вијшло. Коли накінець Москва стала мир-

¹⁾ Це один з резонів, котрий тьаг українців більш до спілки з Московщиною, ніж з Польщеју, — котра далеко од татар.

²⁾ Историч. пісни Малор. Нар. т. I, № 40.

³⁾ По всьому Україні мають найбільш спільности з москальями південними, котрих тьагне до Чорного Морья, а далеко менше з середніми ї північними, котрі тьагнуться до морья Балтійського.

⁴⁾ Як про це думали письменні льуде на Україні, див. в розмові, котру «Исторія о презьлой брани» вклада Б. Хмельницькому ї Хану в 1655 р. (Ист. о през. брани, 138—144).

тись з Кримом і Султапом, то січовики бажали, щоб хоч за ними zostались їх степи до р. Бога, — «бо тогь увесь степъ отъ Богу рѣки и Днѣпрови лежачій его царскаго величества державѣ нельцѣ есть потребный, потому что з того степу многіе у Днѣпръ плывуть рѣчки, якие здавна войску запорожскому належали, безъ которихъ якъ нынѣ, такъ и впредь войско запорожское жити не можетъ»¹⁾. Москва помирилась з бусурманами в Бахчисаражі (1681) на тому, шчо гръаница Запорожьжя з Туречиноју буде тільки на р. Дніпрі, — і хоч гетьм. Самојлович було вимовив для запорозців право на 20 років ловити рибу ј на низу Дніпра, — та коли та Бахчисарајська вмова була зтвержена між царем і султапом в Константинополі, то це право запорозське було пропушено²⁾.

Звісно, січовики не могли вдовольнитись таким миром з бусурманами, і коли војувати цих взьалась Польшча, то стали повертати своју думку до неї ј помагати корольу Собьєському в його славній віні з турками³⁾. Аж ось Москва помирилась з Польшчоју, між инчим на тому, шчо Запорожьжя (все таки без давніх його осель по р. Собі, Каменках і Богу) зостанеться вже підданним тільки цареві ј шчо царь пристане до корольа польського на спільну віну з Туречиноју⁴⁾. Віна мусила початись з московського боку походом на Крим. Гетьман Самојлович жалівсь од імені запорозців на те, шчо Січ збавлена старих јіі земель на правім боці Дніпра, а про поход на Крим резонно радив або не починати діла, або почати його з великоју силоју так, шчо зразу повојувати Крим⁵⁾. Сталось инакше, і першиј та ј другиј поход (1687 і 1689 р.) москалів з українцями проти Криму були невдачні, через невмілость і неохоту, начальників і не принесли Запорожьжю нічого, окрім московських залог по р. Самарі ј Дніпру на землях

¹⁾ Костомаровъ, Руина, Вѣсти. Евр. 1880, Сент., 19. Гетьман Самојлович думав навіть, шчо гръаница з Туречиноју мусила б бути на р. Дністрі, як була колись гръаница Литовсько-Української держави (тамо ж).

²⁾ Тамо ж 27, 34.

³⁾ Тамо ж, 37, 38. Величко, II, 599—602.

⁴⁾ Інтересно, шчо таку віну наражував москалям Дорошенко, котриј за часи свого підданства султанові спізнавсь з підтурецькими християнами, а то ј з бусурманами, та тільки не турками. Чт. в Моск. Общ. Истор. 1858, I, 260.

⁵⁾ Костом., тамо ж, 58, 60.

запорозьських ¹⁾. А тим часом, скидаючи гетьмана Самоїловича і наставляючи нового, Мазепу, теж нельубого запорозцям і без їх ради, московській великій воєвода поставив умову, щоб «миру Запорожцовъ зъ Кримомъ и городками (татарськими) никогда не имѣть и остерегать того накрѣпко, чтобы изъ Малороссійскихъ городовъ въ Крымъ за товарами и зъ запасами и зо всякою живностію не ѣздили и лошадей въ Крымъ не продавали» ²⁾.

Це значило зовсім зруйнувати все запорозьке господарство, а по часті і на всій Україні, бо пограничне начальство стало не пускати чумаків і на саме Запорожжя, звідки дорога була в Крим ³⁾. Звісно, що січовики, та і усі українці, котрі раді були, щоб Москва зовсім завойувала Крим, не раді були такому стану, котри можна назвати: ні туди, ні сюди, — і почали мізкувати об тім, як би їм самим влагодитись з Кримом, коли вже не віяно, то миром ⁴⁾.

В 1691 р. запорозці запитали гетьмана Мазепу: коли ж їм звелять виступати в поход проти Криму? — на що гетьман одповів їм, що питатись так не пристойно, а треба з терпеливістю ждати царського указу ⁵⁾. Такого указу все таки не було, — і запорозці, правда, шче не всім кошом, а вільними купами, почали вмовлятись (1692) з Ханом про мир і промисли рибальські і чумацькі ⁶⁾. В 1692—94 р. січовики на радах кричали, що з бусурманами ліпше бути в миру, що ліпше ходити (в Крим і на лимани) за звірем, рибою і сільбу, ніж, догоджаючи Москві, ворогувати з Кримом і здобувати в нагороду царське сукно, котрого присилають по аршину на чоловіка, або грошеї по два злотих ⁷⁾. Аж ось в 1695 р. об'явлено було од царя поход проти турок і татар під Азов на Дону і під Кизикермень (тепер Берислав) на Дніпровому лиману. Запорозці радо пішли на ті походи, сподіваючись присво-

¹⁾ Про городки див. вище. Про «роптаніє и клятву на Галичина, же безъ жаднаго надъ Кримомъ промислу низадъ повернули» див. у Величка, III, 73.

²⁾ Величко III, 38—39. Статті Коломацькі, 1687 р.

³⁾ Костомаровъ, Мазепа. Р. М., 1882, Янв. 42.

⁴⁾ Костом., тамож.

⁵⁾ Костом., Мазепа, Февр. 55.

⁶⁾ Тамож. 63, 68, 75.

⁷⁾ Костом., Мазепа, Февр. 83, 87—88.

їти собі низ Дніпра. Скоро вони з козаками-гетьманцями, або і з москалями, взяли турецькі городки по Дніпру, — одні зруїновали, другі, напр. Таванск або Мустріт-Кермень, котриї здавсьа їм, запорозцям, присвоїли до Січі ¹⁾. На другий рік запорозці, не дождавшись царських чаюк, котрі мусили приїти до них із під Бр'янська, сами впливли в Чорне Море і стали воювати коло Очакова і навіть коло Козлова (Евпаторії). Певно, шчо вони воювали б тут вдачнїше, як би зроблено було по їхньому, і їм би дали самим гроші, шчо назначив царь на будівльу чаюк ²⁾. Під Азовом січовики вкупі з гетьманцями дуже допомогли взяти це важне місто дльа Московського царства ³⁾. Українці вже почали марити про те, шчо підуть в Буджак, піднімуть проти турок молдаван і очищать од турок лимани Дніпрові, Дністроні і діждуть до гірлів Дунаїських ⁴⁾. Але царь московсь-

¹⁾ Велычко, III. 280—285. Костом., тамож, 88—91.

²⁾ Костом., Маз., Февр., 96—98, 102—103.

³⁾ Тамож, 96—101.

⁴⁾ Теж, Март, 112—113. Довго б приїшлось розмовляти, шчо б показати доладно всьу спільність інтересів в українців з народами подунаїськими і задунаїськими, котрі були тоді (а по части і доси) в ярмі турецькому, а також і те, шчо тільки приступ України до Московщини притяг і московських царів до діїства проти турок, до котрого закликали їх, — як наслідників грецьких царів, новоювані турками православні християне вкупі з zagrożеними Туречиною державами католицькими (Венеція і Німецьке Цісарство), — а шче і те, на скільки самі українці попрацьували до того, шчо б прищепити в Московщині думку про потребу війни з турками дльа звільненн'я од них народів християнських. (Див. про це напр. слова П. Дорошенка, в 1674 р. в Источн. Малорос. Истор., собр. Бант. Каменск., I, 259—260, Чт. Моск. Общ. Истор., 1858, I). Ми нагадаємо тут тільки один лист до царя московського Хведора од Досифея, патріарха Єрусалимського (18 марта 1691 р.) з котрого видно, як думали самі підтурецькі християне про потребу належання України до Московщини: «Тепер вигодній час; возміть перше Україну (правобічну) а потім требаєте Молдавщини і Волощини, а там Єрусалим... вам не користо, коли турки зостануться на північ од Дунаю. або на Поділььу, або на Україні, або коли Єрусалим зоставите в їх руках: поганиї то буде мир!... Коли будуть отдавать вам увесь Єрусалим, а од України не одступать і з Поділььа не виждуть, — не мирітьсьа». (Солов. Ист. Р. XIV, 219—220. Порівн. у нього ж, X, 229). З самого 1666 р. аж до 1709 р. московськїй уряд робив усе, шчо б оддалити од себе і зруїнувати правобічну Україну і тісно злучене з нею Запорожьзя, — і потім, коли таки довелось московському цареві (Петру I) пітти віжною до Дунаю, (1711 р.) то він був покараній тьажкою пораждою од турків, після котрої мусив зріктись не тільки правобічної України

киї вже задумавсь про море Балтиїське, котре треба було однімати в Шведа, і поспішивсь помиритись з Турком. Літом 1700 р. в Карловці підписали москалі з турками замиреннья на 30 років, зовсім не користне дльа запорозців і всїєї України. Турки одступили цареві Азов і городи коло його, а за те царь обіцьав зруїнувати всі отньаті в турок Дніпрові городи і не позволяти нікому (українцям) — оселятись по Дніпру низче Січі, а тільки осадити один городок коло Січі дльа перевозу; також порожнім мусив зостатись степ од Перекопа до Міуського городка ¹⁾.

В 1701 р. пришло до Січі московське вієсько і розвалило низові городки по Дніпру, котрі одвоювали козаки од турок, а замість того заложило коло Січі тої Кам'яно-Затонськїй городок, котриї був такиї противниї запорозцям ²⁾ В тої же рік почалась не менше противна запорозцям, та і усім українцям, далека і тьяжка віїна царя з шведами. В 1705 р., коли зїхались царські і султанські комисари робити грьаницю, то запорозці домогались, шчоб грьаниця була по р. Богу і шчоб Дніпро був їїхнії ³⁾, — та москалі, неприхильні до Січі і заклопотані шведською воїною, того не піддержали.

Між инчим шведська віїна оддалила московське царство шче од однії справи, котру вважали українці за спільну дльа України і Московщини і котрою најгарячішче пеклувались запорозці. Ми не раз уже говорили про те, як побивались у Січі об тїм, шчоб отньати в Польщі правобічну Україну і привернути їїї до спїлки з собою і лївобічною Україною. В остатні роки XVII і у початку XVIII ст. вп'ять показалось можливим зробити оце. Шчоб мати поміч у віїні проти турок, польськїй король Собєєскїй став скликати козаків на правиї берег Дніпра (1684); пішло туди і кілько запорозців і між ними Семен Палїї, котрого дуже поважали в Січі, так шчо хотїли поставити

і степів запорозських, а і самого Азова. Трохи не увесь XVIII в. потрачениї був моск. державою, шчоб здобути те, шчо само давалось її в руки в XVII ст., коли було приступила до неїї ціла козацька Україна. Як отдальала задунаїєських христїян од Москви чутка про невольу під московською державою, див. слова Крижанича в Чт. Моск. Общ. Ист. 1876, III, 115.

¹⁾ Тамож, 114.

²⁾ Тамож, 114, 120—123.

³⁾ Костом., Мазепа, Іюнь, 77.

кошовим ¹⁾. Після війни з турками козаки правобічні зовсім не думали розходитись, як бажав польський уряд, а оселяли де далі більш земель новими прибульцями з лівого боку, почали отримати села в шляхти, бунтувати їйі «хлопів» і казати навіть, шчо треба прогнати ляхів за Вислу. Вже в 1688 р. Паліж писав до Мазепи, шчо хотів би приступити з своєю країною (котру потім Мазепа звав «державою»), Білоцерківщиною і Хвастовщиною, — під царя Московського, до купи з Гетьманщиною і Запорожжям. Потім кілька разів Паліж писав такеж саме. Та царь, почавши війну з Шведом, потребував союзу з Польщею і на всі прозьби Паліжа велів одповідати, шчо він здав свої замки полякам, а сам, коли хоче служити цареві, то ішов би на Гетьманщину, або на Запорожжя. Звісно, Паліж на те не приставав, — бо саме тоді, як царь клопотавсь коло свого Петербурга (1702—1704) хлопи і міщане на правобічній Україні повстали проти Польщі, трохи не так само, як за часи Б. Хмельницького. Польський король жалівсь московському цареві, а царь напирив на Мазепу, шчо тої примусив Паліжа здати Білу Церкву полякам. В початку 1704 р. один з правобічних полковників (Искра) приїхав у Переяслав і казав: «ми з поляками не можемо жити; не знаємо, де нам і подітись, коли нас не приїме царь православний і гетьман», — а царь писав Паліжеві, шчо «коли тої не оддасть Білої Церкви союзникові царському, королеві польському, то їйі візьме московське і гетьманське військо і усе одно оддасть полякам.»

Мазепа сперше радиї був приїняти Паліжа під своїй реїмент (уряд), а потім переїнів думки: Паліжа дуже любила чернь і запорозці, — котрі де далі все більше ненавиділи Мазепу. От Мазепа і став опасуватись, шчо коли Паліжева держава пристане до Гетьманщини, то чернь з запорозцями можуть зкинути його з гетьманства і повалити всі його панські порьядки. Мазепа став сам писати цареві недобре на Паліжа і між инчим наговорював, шчо Паліж сам хоче погодитись з поляками та підняти проти царя чернь і запорозців. Мазепа, певно, приборював, — та в цьому могло бути трохи і правди. Коли шведи увіїшли в Польщу,

¹⁾ Костомаровъ, Руїна, В. Евр. 1880, Сент. 37 (1684).

там частина панів вибрала другого короля, Ст. Лещинського, котриј војувавсь проти першого (німця Августа II) ј проти царя. Між инчим пани з гурту Ст. Лещинського стали пускати ј між українцями думку, шчоб злучити вијать усю Україну з Польщеју на правах рівних з польськими ј литовськими. Могло бути, шчо про таке розмовляли які польаки ј з Палієм і шчо тој, бачучи, шчо все одно царь јого не хоче, та шчо ј лівобічним українцям, де далі, все важче жити під царем, не одхильав зовсім такојі думки. Зкінчилось це все тим, шчо Мазепа, по згоді з царем, заманив до себе Паліја, арештував јого, — а царь јого заслав в Томск, на Сібір. Запорозців арештуваньня Паліја мусило дуже вразити, — бо Паліја вони завше лубили, а тепер саме коло Паліја, були помішники запорозці. Саме тоді на Січі знову набралось багато втікачів з городовојі України ј там заговорили знову, јак писав Мазепа, шчоб «арендаровъ и пановъ бити и грабити и зовѣмъ розбити: кгда жъ правѣ намъ не докы бути, терлѣлисьмо же отцовъ и братовъ и крвныхъ нашихъ держали въ неволѣ и въ конецъ хотять закабалити, а мы за вольность козацкую идемъ на такихъ противныхъ намъ воевати», — а на Україні «зѣло отпадало сердце отъ великаго государя», — і там говорили, шчо «не буде у насъ на Украинѣ добра, поки сей гетманъ живый буде, бо сей гетманъ одно зъ царемъ розумѣеть; царь на Москвѣ своихъ губить и въ ссылку засылаеть, а гетманъ разными способами до умаленія Украину приводитъ... для того онъ часто на Москву бѣгае, щобъ тамъ науку брать, якимъ то способомъ сей народъ сгубити». Паліј перед самим заарештованьням своїм намовляв сотників полтавського полку, — шчо «добра не буде, поки ви не збудете ваших панів і орандарів». В такиј то час заарештовано Паліја¹⁾.

²⁾ Вся ця Паліјівська справа добре розказана в Антоновича: Послѣдн. врем. козач. на прав. берегу Днѣпра, і в Костомарова, Мазепа, Апрѣль, Іюнь. Арештуваньня ј висилка Паліја нагадује гуж саму пригуду з Іваном Сіркою, славним кошовим запорозським. Обидва ці славні рицарі, лубимці народу, најздольнішчі козацькі проводирі, після Богдана Хмельницького, — могли б бути гетьманами, — ј обидва опинились в Сібіру в саму рішучу хвиљу. Обох потім Москва випустила на Україну, шчоб виставити јіх, одного проти Дорошенка, другого проти Мазепи ј січовиків, — та все таки не дала јім ходу. Здумајмо собі на місті Многогрішного, Самојло-

Так ми бачимо, шчо на Запорожьжі досить було недовольства на Москву з її царем і без «прелести» Мазепа, — шчо напротив того самого Мазепа там не терпіли, як слугу московського вряду. Після всього того, шчо ми розказали, не дивно буде, шчо запорозці раді були случаю повстати проти Москви і шчо в Січі були льуде, котрі готові були їти проти Москви хоч би і з татарами, або і з польяками, коли б ті приобіцьчали україньцям вважати на їх права і інтереси. Коли шчо дивно, так те, шчо запорозці так довго терпіли і не повставали цілим кошем проти Москви та проти прихильного до неї гетьмана. З цього боку дуже интересна справа канцільариста полтавського полку Петра Яваненка, або Петрика ³⁾. Цеї Петрик втік на Запорожьжя в 1692 р. і там жалівсь на гетьмана Мазепа, котрого «душа в Москві, а тут тільки тїнь», на «сердьуків (гетьманську гвардію), арендарів, та тих дуків, шчо царі їм вольности надавали, шчо мало живими не їдять простих льудей». Думаючи їти робом Б. Хмельницького, Петрик погодивсь з татарами, вимовивши од них вольу для україньців промишляти рибоју і сільбу, — і кликав запорозців, шчо б вони, признавши його гетьманом, ішли з ним і з татарами на городову Україну, — визволяти її од «москалів з їх монархами та од немилостивих, драпежних панів та арендарів». Кош запорозський дозволив охотникам пристати до Петрика, — та весь не пристав до його, — і коли татаре вказували на вмову Петриківців з ханом, то Кош одповів, шчо запорозці «хотьять без опаски од татар промишляти звіриними, сольаними і рибними добичами, а од походу војацького на московську державу зрікаютьсья». Очевидно, Кошові противна була спілка з татарами, навіть проти дісного ворога, котра, як показували приміри часів Б. Хмельницького і Дорошенка, кінчалась тим, шчо татаре забирали в невольу на-

вича, Мазепа, — гетьманами Сірка, а потім Паліа і других подібних їм запорозців, про котрих писали січовики Самоїловичеві, шчо вони мають у себе «получших, — ніж Самоїлович, — товаришів заслужоних и в рицарських справах досвідчних кавалеров, которії во усьому тому уряду гетьманському, з лучшим отчизни нашої Малоросійської життьем могли би здолати». Певно, багато стидких пригод в історії України XVII—XVIII ст. було б менше.

³⁾ Ця справа добре розказана в Костомарова, Мазепа, Февраль.

род українськиї. Як не огида була запорозцям московська держава, а коли вона сур'язно взялась за віїну з татарами і турками, в 1695 р. — то запорозці забули недовольство і з усієї сили воювались проти бусурман; навіть охотники покинули Петрика, при котрому, не глядючи на його таки добрі листи проти Москви і панів, — зосталось тільки 15 чоловіка українців.

Зовсім друге діло була віїна з шведами, з котрої українці не могли вбачити дльа себе ніякого інтересу, котра була страшенно тьажка і навіть вважалась козаками не зовсім за праведну, бо про шведів у них зоставсь добрий спомин шче з часів Б. Хмельницького, як про союзннків¹⁾. При тьагости цієї віїни і при ненависти до московської держави і порьадків, котрі вона піддержувала на Україні, дуже легко мусила зворушитись в запорозців думка злучитись з шведами проти Москви, а надто тоді, коли шведи з своїм славним војаком королем, наближались до України. Коли шчо могло спинити цю думку, то власне те, шчо здавна ненависниї запорозцям гетьман Мазепа сам переїшов до шведів. Але незабаром цієї походу до шведів і зміїна Мазепа (чоловіка вже старого і недовговічного) мусила вдатись січовикам, — а надто їх розумному, твердому і досетк вченому проводареві, Кості Гордіїєнкові, — за добру нагоду, шщоб сповнити всі давні змаганьїна і надії, котрі ми бачили в тих листах і розмовах, шчо виложено вишче.

Дуже жаль, шчо досі не напечатано цілком навіть листів запорозських часу їхньоїї зміїни з Мазепоїу. Навіть в преважній праці д. Костомарова «Мазепа», ці листи часом шче більше вкорочені, ніж у самого Соловьїова. Тільки ж, зводьачи до купи все, шчо знаходимо в цих двох нових істориків зміїни Мазепоїної, можно впевнитись, шчо запорозці того часу, не тільки не їшли з препростого розуму за прелестьїами цього проїдїсвіта, — а сами всилувались вести його і змагались внести світлу думку і твердість в ту колотнечу і шатїсть, котру він зкоїв, і в котрій сам хотів керувати всіма, вважаїючи себе за најрозумнішого над усіх на Україні.

¹⁾ Порівн Костомар., Б. Хмельн., III, 264, з умовоїу запорозців з Орликом, в Чт. Моск. Общ. Истор. и Др., 1859, I, 242.

Власне Мазепа з ненавистю до нього простого льуду на Україні, з його повсечасною брехнею на всі боки, з його думкою тільки про себе, — (бо цей український гетьман, піднімаючи Україну проти царя, шчо зневажав її вольність, сам вимовляв собі в польського короля — княжество на Білій Русі!) — власне Мазепа і потерьав справу вольности і добра України, про котру він ніколи шчиро і не думав. Напроти того, запорозці в тої час більш усього і думали тільки про Україну.

Як тільки Мазепа звістив січовиків, шчо він одступив од московського царя, — дльа якого кінця, він це нікому јасно не росказував, — запорозці зараз одписали јому: «хочемъ знати, отдалившиися отъ царя московскаго, подъ кимъ будемъ жити и кого себѣ за зверхнѣшаго пана мѣти»¹⁾. Далі запорозці потребовали, шчо б прислані були до Січі послы од шведського короля і од Ст. Лешчинського і гетьмана, шчо б вмовитись, јак бути січовикам із королями²⁾. Коли царь обернувь до запорозців, зазиваючи јих не помогати Мазепі, котриј, мовляв, сам наговорьував цареві на них, — коли царь обіцав запорозцям милость і посилав гроші, — запорозці поставили цареві умови: за себе: шчо б не було московської крѣпости в Кам. Затоні, шчо б млины по низовому Псла і Ворсклі і Переволочапській перевоз були січові, — а за городову Україну: шчо б там не було полковників (ставлених од гетьмана і царя), а був вольний вибор, јак у Січі отаманів³⁾.

¹⁾ Арх. Иностр. Дѣлъ, 1708, № 91, у Костом. Мазепа, Ноябрь, 86. Солов. XV, 363.

²⁾ Скальковск. Истор. Новой Сѣчи II, 17. Чи це не тої самий лист, про котриј говорить д. Костомаров? — Подібно до цього, коли Б. Хмельницький поклав одіјти од Польщі до Москви і звістив об тім запорозців, то вони, похваляючи цю думку, радили: «Якъ будете писати пакта, то изволите Ваша Гетманская Моць сами прилѣжно досмотриваться, жебы не было въ нихъ чего лишнего и отчизнѣ нашей шкодливого, а предковѣчнымъ правамъ и вольностямъ нашимъ противнаго и неполезнаго». (3 генвар. 1654), — а потім, коли гетьман звістив товариство, шчо вже приступив він до Москви, і посилав у Січ списки з грамот царських, то січовики писали: «для досконалшого видѣнія, желаемъ и самихъ пактовъ имѣти въ себе прислание отъ Твоей Гетманской Ясной Мосци списки». (Лѣт. Велычка, I, 167—170; 183—185).

³⁾ Солов. XV, 343—344, 363, Жаль, шчо цей лист запорозський доси не напечатаний.

Прибувши під Будишча, до Мазепа і Карла, запорозьких кошові отаман К. Гордієнко зараз же прилюдно сказав Мазепі, шчо запорозці «дьякують гетьмана, шчо він, як слід проводареві українського народу, піднявсь ослобонити отчизну од московської неволі, шчо вони певні, шчо гетьман не з яких небудь приватних (своїх особистих) інтересів перејшов в протекцію шведського короля»; січові отаман казав, шчо «запорозці готові присягти на вірність і послушенство гетьману», але шчо і тој «обв'язав себе присягоју чинити за одно з ними і помагати їм в справі спасіння батьковщини»¹⁾. Скоро після того написали умову між козаками гетьманцями і січовиками, шчоб стојати за одно, — і Мазепа присягнув на тіј умові вкупі з запорозцями. Потім написана була умова з шведським королем, шчо король не помириться з Москвою, поки Україна і Запорожжя не будуть на віки вільні од Москви зо всіма давніми правами і привіліями, а до того король обіцяв, шчо війско його не буде шкодити на Україні і шчо він вибачить тим селянам, котрі доси ворогували з шведами. Король підписавсь на те все²⁾

Як звісно, увільнити Україну од Москви не вдалось ні Мазепі, ні запорозцям з шведами, та і не могло вдатись, бо справа не була зарані приготовлена, не було тоді згоди між українцями, та не було досить і просвіти.³⁾ Сам Мазепа до посліднього часу плував, старшина поділилась, — а потім, побачивши, шчо діло не вигора, навіть ті, хто приступив до шведів, почали одходити назад до царя; чернь хоч не любила Москви, та ненавиділа і Мазепу, а хто бојавсь шведів, як невірних. Були, правда, такі і з черні, шчо приставали до шведів, але були і такі, шчо і били їх, а більше сторонились од них. Були і такі, шчо не хтіли ні шведів, ні москалів: так купа мужиків засіла в Зінькові і не хотіла

¹⁾ Костомар., Мазепа, Нольбрь. 111—112.

²⁾ Тамож, 114—115. Не дурно ця умова була підписана тільки тоді, коли прибули до Мазепа січовики; доти тільки старшина добивалась од Мазепа, шчоб знати, до чога він веде діло, — та Мазепа крутив і плував; старшина ж дбала тільки про свої права, а не про чернь.

³⁾ Це все було на велику долю послідком того, шчо робив з Україною московський уряд з самого 1657 р. і просто і через таких слуг, як Мазепа.

впускати ні шведів, ні москалів, — та мужики ті маїже завше були пїані, — і, звісно, города не вдержали. На решті, шчоб привернути до себе чернь, царь звернув з Сїбіру і поставив у своєму вієську Палїя, «понеже онъ, — як писав цареві кн. Гр. Долгорукиї, котриї, прислухавсь до розмов між українцями в Ніжені, — вь такихъ легкомысленныхъ имѣеть любовь и не малый кредитъ»¹⁾.

Пробуваньня Палїя коло царя запевняло українців в тому, шчо царь писав до них у прильудних листах, — именно, шчо все лихо, яке вони терпіли доси, (аренда, тяжкі побори, постої і др.) було не од волі царя, а од Мазепа, а шчо наперед українцям буде всяке добро і воля без тяжарів і салдатчини і т. и.²⁾. Ці всі листи царські чернь на Гетьманщині звела до купи в словах: «живіть, живіть, українці, і не біїтєсь нікого!» (див. далі, №-р II) і спершу не пожаліла навіть, коли почула, шчо зруїновано було миле дїля неї Запорожьья.

Запорозці, очевидно, шче зарані і сами зрозуміли, шчо наврїад вони здолають побідити московського царя навіть і за помічьчу Шведа³⁾, — та вже не хотіли *назад вертатись*. Ми бачили вище в листах запорозьких похвалки, шчо вони не отдадуть милої волі і за саме житїтья. Ці похвалки справили січовики тим, як вони чесно, з звісною українською впертостю, додержали себе в часи полтавської облоги і утіканиня шведського короля до Очакова: на переправах і в степу, де їх стїльки погинуло од московського вієска⁴⁾. Видно по всьому, шчо слова пісні того часу:

Ої, хоч пропали запорозці,
Та і не пропала слава!

¹⁾ Костом., Мазепа, Ноябрь 76—79, 86, 94, 96, 108.

²⁾ Манин. Петра I, 1708 р. Окт. 28 Ноїабр. 1-го, в Чтен. Моск. Общ. Ист. и Древн. 1859, I, 175 і далі; третїї Ноїабря 9, (тамож 187), чет-вертїї Генв. 21 1709, (томже. 194), пїятїї 3 Февр. 1709, тамже 215, шостїї по зруїнованїау Сїчі, 26 маїу 1709 р. тамож, 221, — а також універсал (всєльудниї лист) нового, поставленного по волі царської гетьмана, Скоропадського, — писаниї, звісно, по волі царській Декабря 8, 1708 р. — тамож, 197 і далі; порівн. на стор. 199 про «неспособность народу малоросїїскаго до драгунської і солдацької служби» з пісєну про Палїя, вище.

³⁾ Костомар., Мазепа, Ноябрь, 117.

⁴⁾ Костом., Мазепа, Дек., 38 і далі.

були остатньою думкою гинувших запорозців. Січові братчики могли погирати або терпіти гірку долю на чужині тим з більшою твердостю, шчо могли по правді сказати, шчо вони повстали проти Москви не тільки за все своє Товариство Низове, а і за всю Україну і за всю чернь українську. Чого бажали тоді запорозці з їх отаманом Гордієнком, можна побачити з умови, котру зложили вони незабаром з Пил. Орликом, котрого по смерті Мазепи вибрали гетьманом втекли з шведами з під Полтави козаки. На цю вмову ¹⁾ доси мало звертали увагу вчені дьуде, певно через те, шчо складали її вигнанці і шчо з неї нічого не сповинлось. Тільки ж вона дуже важна тим, шчо вона зводить до купи всі бажанья запорозців, котрі вони викладали почастино од часів Виговського в своїх листах, — і показує запорозську думку, як порішити всі суперечки, які мали запорозці, з того часу до зміни Мазепи, — з начальством московським і з гетьманами. Певно, в надії справдити ту думку на ділі, січовики і повстали проти Москви в 1708—1709 рр.

Далі, з поводу варіантів пісні М-ра IV-го, котрі споминають лубязно *кошового*, — по нашій думці, Гордієнка, — ми говоримо про цю вмову, котру, певно, продиктував тої Гордієнко, (див. стор. 40—41). По цій вмові: товариство січове мусило здобути дльа себе свої природні землі по Дніпру і річкам, його помічницям, од Переволочної аж по Очаків, з Терехтомировим, шпиталем вожацьким, — (§ 4—5). Правобічна Україна по Случ (грьаницю Б. Хмельницького) мусила впять вернутись до козаків, дльа «цїлости грьаниць отчизни Малоросїїської» (§ 2). В цій отчизні мусила бути навїки скасована «самодержава владга», котру «прежнїи Гетманы, зостаючи подъ Самодержцями Московскими привлащити себѣ дерзали, надъ слушность и право и котрою были значне надвередили давнїе порадки, права и вольности войсковые, не безъ всенародной тяжести». Дуже інтересним пунктом (§ 6) згаданой вмови постановлено було скасувати гетьманську «самодержавную владгу», котра «самовластїемъ узаконила такое право: Такъ хочу, такъ повелѣваю». Дльа того було вмов-

¹⁾ Договір и постановленіе между Гетманомъ Орликомъ и войскомъ запорожскимъ въ 1710 году. Чтен. М. Общ. 1859. I, 242—254.

лено: «абы въ отчизнѣ нашей первенствующими были совѣтниками Енеральная Старшина, такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при Гетманахъ резиденціи; по нихъ, зась обыклымъ порядкомъ послѣдующи Полковники городовіе, подобнымъ же публичныхъ совѣтниковъ характеромъ почтены нехай будутъ; надъ то зъ каждого полку по единой значной старшиной, благоразумной и заслужоной особѣ мѣють быти до общей рады Енеральниіи Совѣтники, за согласіемъ Гетманскимъ избраны, зъ котрыми всіми Енеральными особами, Полковниками и Енеральными Совѣтниками долженъ будетъ теперешній Ясновельможный Гетманъ и его сукцессорове о дѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитомъ и о всякихъ дѣлѣхъ публичныхъ радитися, ничего, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити. Для чего теперь, при елекціи Гетманской, единогласно всѣхъ обрадою и ухвалою, назначаются три Енеральные въ каждомъ року Рады, мѣючіеся въ резиденціи Гетманской отпавовати: первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третія о Покровѣ Пресвятой Богородицы, на которое не тылко Панове Полковники зъ Старшиною своею и Сотниками, не тылко зо всѣхъ полковъ Енеральниіи Совѣтники, лечь и отъ войска Запорожского Низового, для прислухованья ся и совѣтованья, Послы мѣють и повинни будутъ, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординасу, прибувати....»¹⁾ «И если

¹⁾ Так думали запорозці влагодити ту справу, котра турбовала јих од самојі смерти Богдана Хмельницького, — справу: як јім бути з гетьманами Городовіи Украјини? Запорожжѣ мало својі особиі державні порядки: щорочниј вибір старшини, починајучи од отамана, — ј вибір гетьмана на часи походу. Тим часом Б. Хмельницькиј, котриј вишов з Січі проти Польщі, як гетьман вјйска Запорозького, — повојувавши польаків, став діјсним гетьманом усієї Украјини Малороссіјської, не переставши зватися: Гетьман Вјйска Запорозького, — як потім звались і всі украјінські гетьмани. Коли вмер Богдан, піднялось питання: як і де треба вибрати гетьмана з таким именем? Рада городових козаків без запорозців вибрала наслідника Богданові, — ј так чинилось мајже завше ј опісля, з тоју шче новиною, шчо такобо гетьмана наперед вказузали старшині врьадники царські. Запорозці перше требовали, шчоб вибјрали гетьмана в Січі, потім згожувались на спільну з гетьманцями раду, черневу, — далі, після вибору Самојловича, — без јих, — думали

бы что противного, здорового, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчизнѣ неполезного усмотрено было въ Ясновельможномъ Гетманѣ, теды таяжъ Старшина Енеральная, Полковники и Енеральные Совѣтники, мощны будутъ волными голосами, чили то приватне, чили, когда нужная и неотволочная потреба укажетъ, публичне, не Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенъе правъ и вольностей отчистыхъ упоминается, безъ уближенъя и найменшого поврежденъя высокого рейментарского гонору; о якіе выговоры не мѣеть Ясновельможный Гетманъ уражатися и помсты чинити, овшемъ развращенная исправити старатимется». Енеральну старшину, совѣтників і полковників гетьман мусив вважати за товариство, а не за «слугъ и предстоятелей работниковъ»¹⁾). По пункту 10, полковники і старшина в полках, а сотники і інші вьрадники в сотнях мусьать вибиратися вольными голосами. Пункти 12, 14, 15, 16 дбають про добро і полегкость простим людьям: поставляють ревизію маѣтків, захоплених державцьами, і повинностей і послушенства посполитих людѣй державцьам²⁾

зовсім виділитися з під гетьманського рејменту (свѣятиј Бернардине, писали січовики Самојловичу, — ми тобі не молимось, ти нас не помилуј). Умовоју 1710 р. діло ставилось так, шчо і Запорожьжя вдержувало свої порьадки дома, і спільно з Гетьманщиною порьадкувало б спільно всіі Україні справи.

¹⁾ Интересно пригадати вірші на скинутътя Самојловича з гетьманства, в котрих йому дорікають, самодержавство, противне давнім звичајам віська Запорозьского :

Не уважавъ давной въ войску вольности,
И всѣмъ станомъ належитой годности.
Себе тилко почиталесь такъ быти,
Же твой рожай зъ давнихъ давенъ сталъ жити.
Забувъ еси, же ты зъ любви избрано,
И старшимъ себѣ паномъ названо.
Ради тебѣ отнюдь стало не треба,
И мислил есь, аки бн изшелъ зъ неба.
А въ войску Запорозскомъ то здавна
Рада силна и всѣмъ явна. (Величко, III, 16).

Интересно, шчо сам царь Петро I страхав украинців, шчо Мазепа змовивсь з Карлом XII і Лешчинським, — шчо б стати «самовластнымъ княземъ въ Украинѣ» (Чтен. М. О., 1859, I, 187). Теж за царемъ говорив і Скоропадський: — «жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (теж 197).

²⁾ По бідности країни грішній, тоді жалуваньня за службу старшина получала маѣтками.

ї податків з немошчних і убогих, охорону посполітих льудеї од најїздів і забору підвод урядниками ї слугами гетьманськими ї козаками не по вієськовим потребам, скасуваньпья станції (постоїу) компанїєських і сердьюцьких полків гетьманських по дворам, і аренд на їїх вдержуваньпья, а також сдирства індукторів (збіршчиків і откуишчиків зборів ярмаркових і базарних) і їїх факторів. Пункт 13 підтверджує права ї привїліїї магистратів города столичного Київа ї инших українських городів.

Сїчовики, котрі складали оці вмови були вже замалосильні, шчоб довести їїх до skutku, — та все таки вони мали право сказати в початку їїх: «нехай станеться на вїкопомную войска Запорожского и всего народа Малоросійского славу и памятку». Цї вмови — највишче, до чого додумались українські льуде про громадські справи в XVII—XVIII ст., — і вони ясно показуїють, на скїлько ті сїчовики, котрі виступили в 1709 р. проти московського царья стоїали далеко од «препростого розуму и невїжества».

Так же само ї поворот сїчовиків до Московського царства в 1733 р. ставсь далеко не з одного каїатья в грїху змїни православному царевї. В увагах до варїантів піснї №-ра IX ї X ї до віршів про поворот запорозців до Москви ї про службу їїх московському царству в 1734—39 рр. ми показуїємо, — шчо тої поворот і та служба були викликанї цілим рьядом причин і мїж ними вступками ї обїцьанками царського уряду гетьманцьам і запорозцьам, котрих тої уряд хотїв ужити проти турок і Польшчі, а також надїями українців, — і мїж ними најбїльш запорозців, — шчо сповнїтьсья їїх повсєгдашпья думка про ввїльнення од льяхів Правобїчної України ї про прилученьпья їїї до Лївобїчної Гетьманщини ї Запорожьья з усїма козацькими правами ї волеїу.

ЖЕНЕВА

30 Декабрьа 1882 р.

№ I.

РУЖІНА СТАРОЛІ СІЧІ І ГАЛАГАН.

(11—14 мају 1709 р.)

1. У Кіжіві на риночку
Пили ляхи ¹⁾ горілочку.
Пили ж вони, пили та гульали,
Собі порадоньку мали:
5. — «Порадьмосьа ми, милиї братьтѣ,
Як Січі достати.
Ми пошлемо а по пана Галагана,
По прилуцького пана;
Тој у Січі добре знаје,
10. Тој нам Січі достане.» —

Казав јеси, пане Галагане,
Шчо у Січі Орди ²⁾ не маје,
Коли гьяну: поміж куріньами,
Як золото сьаје.
15. Казав јеси, пане Галагане,
Шчо у Січі Москви не маје,
Коли гьяну: поміж куріньами,
Як мак процвітаје.
Стоїть Москва кінець моста
20. Та ј дивитьсѣ в воду
А на своју хорошују вроду,
Шчо сама себе та ј одвојувала,

¹⁾ Певно, замість: пють москалі. ²⁾ Певно, замість: Москви.

- Кров своју проливала,
Червоними храбростями ¹⁾
25. Базар красовала.
У неділю рано пораненько
Обманонька стала:
Виманили наших козаченьків
А у чисте поле;
30. Виманивши, взяли пов'язали
По два до купочки;
Вони скликаються та озиваються,
Як сивиї голубочки.....

(М. Богачка, миргородськ. пов., полт. губ., зап. в 1862 р.
Дм. Лавренко).

Пісньа ця записана од чоловіка, котриј де-що в нїї переплутав. Тільки все ж таки вона јавно говорить про руїну Старої Січі, шчо була коло горда р. Чортомлика над Дніпром, в мају 1709 р. Зрујнували тоді јїї москалі за полк. Яковлевим з вірними цареві Петрові козаками-гетьманцями за полковником Галаганом. Українці памјатали најбільше, шчо рујнував Січ Галаган, так шчо ј доси звуть те місце, де була та Січ, Галаганськоју Січъчу. (Скальковскій. Історія Новой Сѣчи. 1846, III, 276). Не диво, шчо ј у пісні говоритьсьа тільки про самого Галагана, котриј «достав Січі».

Сталась ця руїна ось јак: Коли гетьман Мазепа одступив од московського царя, то запорозці, з ненависти до царського уряду, забули своїј суперечки з гетьманом і стали за нього. 24 нојабря 1708 р. запорозці написали до гетьмана, просьачи јого прислати до Кошу послів од шведського короля, од Ст. Лешчінського, котрого шведський король хотів поставити королем в Польщі, ј од самого гетьмана, шщоб умовитись, на чому мусьать бути запорозці з гетьманом і корольями. А в 1709 р. кошовиј Гордієнко з 8000 запорозців пристав до шведів у м. Будишчах (тепер полтавського повіту). Царь Петро думав перше влагодитись з запорозцями так, шщоб одвести јїх од Мазепи, ј послав до Січі од себе грамоту, а при нїї 12.000 рублів на віјсько, 500 червінців кошовому, 2000 р.

¹⁾ Певно, замісь: прапорами.

старшині; з москалями послано од гетьмана Скоропадського лубенського сотника Савича, а од митрополита — ієромонаха Іродіона Жураковського вмовляти січовиків. Та січовики, взявши гроші, почали безчестити посланців; гетьманського посланця хотіли посадити в воду, а монаха звали шпігомъ і похвалялись спалити в смоловії бочці ¹⁾. В відповідній грамоті до царя вони дуже жіго докоряли і требовали, щоб в «малоросійських городах», на Гетьманщині не було полковників, а була воля, як у Січі, щоб по ріках Пелу і Ворсклі (на низу) млини і Переволоченський перевоз належали до Запорожжя, — і щоб царських городків по Самарці та Кам'яного Затону не було. (Соловьевъ. Исторія Россіи XV, 1865, стор. 363). Царь дуже боївсь запорозців, бо вони і кошовий їх Гордієнко мали велику пошану в черні — і через те царь писав Меншикову, щоб старавсь підкупити січовиків: «хотя бы и не малое что дать», — і велів поставити в Кам'яній Затоні «командира изъ бригадировъ кто по умнѣе, ибо тамъ не все шпагою, но и ртомъ дѣйствовать надлежить; пункты (умовы з запорозцями) посылаю при семъ, токмо едина матерія суть, чтобъ смотрѣть и учинить Запорожцевъ добромъ по самой крайней возможности; буде же оныя явно себя покажутъ противными и добромъ сладить будетъ невозможно, то дѣлать съ оными яко съ измѣнниками». (Соловьевъ, XV. 364, 365).

Вачучи, щчо Січ ніяк не пристає на мир з ним, царь звелів Меншикову послати проти Січі вієско з Київа три полки. В царській грамоті до гетьмана, старшини і усього народа малоросійського про поход цього вієска розказується, щчо вже під Переволочною сельане і козаки стали проти царського вієска, так щчо Яковлев мусив брати Переволочну, а потім обидва Кодаци штурмом. В самій Січі сталось так само. Січовики послали свого кошового, — котрого вибрано тоді, коли Гордієнко виїшов у поход, — Сорочинського, в Крим прохати помочи в Орди. Царь розказує в маніфесті: «Когда же полковникъ явился у самой Сѣчи, то послалъ вѣрнаго человека для увѣщанія

¹⁾ Царь Петро самъ писав Меншикову: «здѣсь нужно черезъ добрыхъ шпиговъ (къ чему лучше нѣтъ поповъ) провѣдать, намеряютъ ли непріатели маршировать?» Соловьевъ. Исторія Россіи. XV. 358.

наказнаго атамана и бывшихъ тамъ Запорожцевъ, съ царскимъ указомъ, дабы они принесли повинную и послушавъ Высочайшаго повелѣнія новаго кошеваго выбрали и поклялась служить впредь вѣрно, но они яко древніе и непокорные бунтовщики, все то презирая, не только того напоминанія и увѣщаеія не послушались, но и посланца въ воду бросили, а по російскимъ войскамъ изъ пушекъ и изъ ружей сильно стрѣляли и одного полковника, нѣскольکو офицеровъ и до 400 чел. салдатъ убили, — а плѣнныхъ срамно и тирански умертвили». Но в тој же день запорозці побачили, шчо jde якийсь вiйсько, i думаючи, шчо то Орда за котрою пішов Сорочинський, — вишли з своєї крiпости. Аж то були московські драгуни з Галаганом. Запорозці замішались, — тут москалі напали на них, вбiгли за ними в Сiч i заводили неју. Козакiв бiльшу частину побито, чоловика з 300 взято в полон, i з ними бiльш 100 пушок i всьакої амуниції. Меньшиков писав царевi: «Знатiйшихъ воровъ велѣлъ я удержать, а прочихъ казнить, и надъ Сѣчею прежній указъ исполнить, также и всѣ ихъ мѣста разорить, дабы оное измѣническое гнѣздо весьма выкоренить». Царь одповiв йому: «Сегодня (23 мају) получили мы отъ васъ письмо о разореніи проклятаго мѣста, которое корень злу и надежда неприятели была, что мы съ превеликою радостію услышавъ, Господу, отметителю злымъ, благодарили съ стрѣльбою, и вамъ за оное прेमного благодарствуемъ, ибо сіе дѣло изъ первыхъ есть, котораго опасаться надлежало было». Далі царь наказав поставити бiльше вiйска в Камжаному Затонi, «дабы того смотрѣли, чтобъ опять то мѣсто (Сiч) отъ такихъ же не населилось, такожъ которые въ степь ушли, паки не возвратились, или гдѣ индѣ не почали собираться». (Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи III 56—57, 78. Скальковскій Исторія Новой Сѣчи. II, 18—19. Соловьевъ, XV, 366—367; грамота Петра I до гетьмана, старшини j народа малоросійського у Вант. Каменськ. Источники, II, 226—227, Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 289—299).

Жак бачите, пісньа доволi вiрно розказује пригoду руїни Сiчi в 1709 р., — хоть де в чoму наш примiр, котриј — на жалъ, — доси тiльки один i жeсть записаниј, — i переплутаниј. Так в 2 вiршу замiсьць: «пили *мъати* горiлочку»,

певно мусить бути: «пла *Москва*», або «п'ють *москали*»; в віршах 11—12 теж переплутано: спершу там мусило щось говоритись про те, що Орда приїде до Січі, а замість неї приїшла Москва з Галаганом. Могло бути і просто двічі повторено: що у Січі Москви не має. В віршу 24 замість «червоними *храбростями*» (?) мусило б стоїтати: «червоними *прапорами*», або таке щось.

В віршах 26—30 діло розказано так, що мов би то січовиків виманено в поле обманом, а не так, що вони сами помилились, приймавши драгунів і гетманців за Орду, — а вірші 11—16 мов би натякають на те, що Галаган обманив січовиків, сказавши їм якусь неправду про Орду і Москву. Може бути, що спервоначальна, не попсована в слабій пам'яті, піснь, яснішче винуватила Галагана, вказуючи на те, що він підслав сказати запорозцям, що їде Орда, коли їшла Москва. Той Галаган був такий чоловік, котриј міг спуститись на все, — та і послано його було до Січі з москалями власне дльа того, що він, як колишній січовик і навіть (по Рігельману) кошовіј, міг і вмовити, одурити січовиків, — бо «він у Січі добре знає», як каже піснь. Цікаво, що П. Орлик, пишучи до запорозців лист в 1734 р., нагадував їм про якийсь обман, котрим взята була стара Січ: «Авжежь выгасло тое вашмостемъ, добрымъ молодцемъ, зъ памяти, якъ Москва при добываню Сѣчи, звабывши прелестнимъ ласки царської упевненемъ старшину войсковую и товариство до присяги, утинала имъ въ таборѣ своемъ головы?» (Кіевская Старина 1882, Апр. 111. Скальковскаго, Орликъ и Запорожцы).

Ігнат Галаган родом з Омельника (тепер в полт. губ. кременчуцького повіту), син простого козака і неписьменній, одішов у Січ. В 1706 його поставлено посковником того охочого полку, котриј послано з Січі під Кијів до царя на віјну з Шведом. (Матерьялы для исторіи Малороссіи собр. Бантышъ-Каменскимъ. II, 55). В грамоті січовіј Галагана названо «знатним товаришем». Ділі Галаган був полковником «охочекомонного», або «компаніјського» полку при Мазепі (полковників в такі полки ставив гетьман) і був при Мазепі, коли тој приступив до Шведа. Побачивши ж, що за Мазепоју великојі сили не ма, Галаган покинув його і перејшов до московського царя,

привівши јоту шче ј заповонених шведів. Він сам розказав Рігельману своју розмову при цій пригоді з царем. — Галаган наговорив цареві, шчо він не по волі пристав до Шведа, а шчо, бувши при Мазепі, не мав шчо иншого вибирати, але, при першому случају, думав покинути Шведа ј Мазепу і дльа того на третій день випрохав в короля шведського через Мазепу, шчо б козакам вільно було, — мов би шчоб пасти коні, — стојати своїм кошом не в лагері, а за лагерем і робити розјізди, — і тоді, вхопивши 60 шведів, котрі не бојались козаків, јак своїх, втік до царя. Царь прињнав Галагана, сказавши: «не сдѣлай ты и со мною такой штуки, какою сдѣлалъ Карлу!» — і звелів јому робити розјізди ј «доставати јазики», шчо Галаган робив дуже зручно. Раз він здобув велику казну, котру царь отдав јому ј на полк.¹⁾ (Ригельман. Лѣтоп. Пов. о М. Р. III, 52—53). По Рігельману, јак і по нашій пісні, Галаган був посланиј з Јаковлевим до Січі «вожакомъ, јак знающій тамошніе мѣста» (там же, 78). За своју послугу цареві ј јого гетьманові, Скоропадському, Галаган получив шче в марці 1709 р. полк Чигиринський, а в августі 1709 чотири села на правім боці Дніпра, а далі шче село (Липове) на лівім боці. В 1711 р., коли царь одступивсь од правого боку Дніпра, Галаган получив до Липового шче багате село Вереміјевку в Чигирин-Дубровській сотні) та остававсь без уряду до 1715 р., коли јому дано полк Прилуцький. Цим полком він правив до 1740 р., коли, за старістю, передав јого синові, Григоріју. Будучи полковником, Ігнат Галаган дуже догожав московському начальству та всьакими неправдами вбільшував свої мајетки, отбирајучи в землі сусідів ј записујучи цих в підданні. Од нього пішли одні з најбагатших панів на Україні. (А. Лазаревскій. Очерки Малороссійскихъ фамилій. 5. Галаганы. Русскій Архивъ. 1875, I, 318—325).

В нашій пісні Галаган зветьзя «прилуцьким паном», — бо таким јого знали на Україні 25 років.

Початок: «У Кіјіві на рипочку» і т. д. здібуюемо і в других піснях: про *Байдю* (Историч. пѣсни малорусск.

¹⁾ З листів гр. Головкина і миргор. полковника Апостола до Мазепи видно, шчо Галаган переказав цареві од Мазепи умови, на котрих гетьман впјать радиј був би помиритись з царем. (Бант. Кам., Источники, II, 12—13). Див. далі при №-рі 2-му.

народа съ примѣч. Антоновича и Драгоманова. I, № 40, Е, А (В Цареграді) і др.), про *брата та сестру* (Рудченко. Чумацкія Пѣсни. 110—111) і в др.

Москва = москалі, москвини і т. и. часто вживалось в українському письменстві; напр. в Боркулабовській хроніці (1563—1608): «*Москва* Могилевъ выжгла въ Петровъ Постъ» (1580); «*одна Москва* приймвала его (Дмитра Ивановича) за царя, а *другая* не приймвала» (Кулішъ. Матер. для истор. возсоединенія Руси. I, 50, 84); порівн. тамож 85: «Якожъ того року (1)606 было веселье на *Москве* и было при томъ веселью *литви, руси и поляковъ-волинцовъ*, поведали, яко семь тысецей *выбрановъ*»....

Деякі вірші, подібні до тих, шчо ми бачили вище в пісні про *руїну* Старої Січі здибуємо в піснях про *атакуваньня* Нової Січі 1775 р.

1. Из за гори, з-за Лиману вітер повіває,
Да вже ж Москва Запорожьжъа кругом обступає. (2)
Ој, облягла, обступила, да в город вступила,
Московськими знаменами город закрасила. (2)
5. Пішло Москва по куріньам запасу збирати,
Як би Січу розорила, начала гадати: (2)
Взяли сотню, Кошового і писарья полкового:
— Шчо б не було Запорожьжъа поки світа того! (2)
Ој, покритоє Запорожьжъа густими лозами,
10. Не повернем шчастья-долі, гіркими сльозами.

(Запис. І. Дзвоник од діда, 70 р., Оврама Рудкевича в с. Коночі, черк. пов. київської губ. в 1852 р.).

Порівн. у Максимовича, Укр. Нар. Пѣсни. 1834, 127.

Подібна пісньа потім була перероблена на взяттья Москалем Варшави:

1. Ој, із за гори, із за Кубані
Усе вітер повіває:
Кругом Москаль вражу Польщчу
Ој, уже він обнімає.
5. Ој, як обняв же він вражу Польщчу
Він у город уступає,

*Ој, червоними та знаменами
Він город же украшаје.*

- Та полковнички, охвицерики
10. По полкам (?) гуляють,
А бідниї та салдатики
Як орли літають.
Ој, вилитів із Аршави
Не ворон, не шуліка;
15. — «А не буде з тижі Польшчі
Вже добра до віку!»

(Запис. Манджура, в слоб. Багатіј, новомоск. пов. катеринос. губ. в 1874 р.)

Вірші 9—12 в менше попсованих піснях про руїну Січі в 1875 р. ось які:

Прокльаті драгуни запас одбірали,
Запорозці в чистім поли як орли литали,
А росеїєські генерали церков грабували.

(Запис. Лавренко в м. Багачці в 1862 р.).

Вірші 13—16 в пісні про Січ, записані д. Манджурою ж, в слод. Багатіј, ось які:

Та летить крячок та по тої бочок.
Де взьавсья шуліка:
— «А не буде в Січі города
От нині до віку!»¹⁾

Подібні слова могли скластись після руїни Січі 1709 р. з powodu заказу царського одбудовувати Січ, який ми привели вище.

Так коли не цілком, то по шматкам, пісні про руїну Січі в 1709 р. пішли на будівльу нових пісень про ата-

¹⁾ В одній пісні про атакуваньня Січі 1775 р. подібні вірші поставлені з початку і ось як:

Ој, летів ворон да через Січ-город,
Ој, да литьачи кряче;
Ох, і не маје, і во вік не буде,
Ој, а над Січ-город крашче.

(Запис. кр. Пант. Петренко в с. Братанах, борзєнськ. пов. черн. губ. 1864 р.).

Опис города Січі в 1672 р. див. в Акт. Зап. и Южн. Россіи, XI. 12.

куваньня Нової Січі в 1775 р. і навіть на взяття Москалем Варшави.

Так же само прилагожениј був до пригод 1775 року ј шматок пісні, подібниј до віршів 11—18 повишчої пісні про Галагана:

1. Та казав јеси, Калниш кошовиј, шчо у Січі мудро;
Ој, як вијшли із Січеньки, на серденьку нудно,
Та казав јеси, Калниш кошовиј, шчо у Січі грече;
Ој, як вијшли із Січеньки, оббив ворог плечі.
5. Ој, у Січі на базарі побито колочки;
Ідуть наші запорозці та і без сорочки.
Та у Січі на базарі загачена гребля;
Ој, як вијшли із Січеньки, побив ворог ребра.

(Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсни. 1854. 428).

Слова ці не можуть зовсім підходити до атакуваньня Січі в 1775 р. Кошовиј Кальниш власне не обманював запорозців,— хіба шчо подавав надіју, шчо влагодить суперечки јіх з царицеју Катериною II; але ні сам Калниш не виводив тоді запорозців з Січі, ні вони не виходили з неї проти ворога, ні боју тоді ніякого під Січьчу не було. Тоді січовики сами впустили москалів у Січ, а вже потім велика купа запорозців на човнах утекли до Дунају. (Скальк. Історія Новой Сѣчи. III, 183—201). Коли викинуть імја Калниша з повишчої пісні, то вона зовсім підіде до боју під Січьчу в 1709 р. Замість имени Калниша могло перше в ніј стојати імја Галагана, котриј јакось та мусив підманити тоді запорозців.

Подібно до віршів 19—23 пісні про рујну Січі ј Галагана починається пісньа, котру ми знајшли в паперах Максимовича. Здається, шчо названі вірші ј причепились до пісні про рујну Січі ј Галагана з цієї пісні, котра, јак ми думајем, сама склалась за довго перед тим. Ось вона:

1. Ој, стојала Москва да ј у кінець моста,
Да дививиласьа в воду на своју уроду,
Сама себе војовала, і кров своју проливала,
Нашім козаченькам, нашим молоденьким
5. Великиј жаль завдавала.
Наші козаченьки, наші молоденькі
Нігде в страху не бували;

Сорок тисъач Москви, виборного вїйска
У пенъ вибивали.

10. Наші козаченьки, наші молоденькі
Да не весели стали,
Геј, оступила вража драгунїя
Да всіма сторонами.
[Ој, як крикнув Калєнич кошбвиј
15. Да на хлопця малого:
— «Бїжи, хлопче, бїжи, малиј
Сїдлај конья вороного,
Да бїжи до царя нового,
Геј, почувеш, хлопче, геј почувеш малиј,
20. Шчо царь буде говорити].

Геј, оступила вража драгунїя,
Хоче розорити.

- Геј, як крикнув Калєнич кошовиј,
Да стојачи серед церкви:
25. — «Геј, прибирајтесь, славні запорозці,
Так як ік смерти».
Геј, як крикнув Калєнич кошовиј,
Да стојачи на дзвіниці:
— «Геј, одкидајте, славні запорозці,
30. Спїси і рушниці».

(З паперів Максимовича; надписано його власною рукоју: Вь Чигринѣ).

Вірші 1—5 ції пісні говорять про Москву, котра була в запорозців, котра сама себе војувала і котрої січовикам було жаль. Потім вірші 6—9 розказујуть, як козаки побивали московське вїєско, а далі вїрші 10—13 про те, як стало важко і самим козакам од драгунів. Це все підходить до історїї донських козаків, москвинів, котрі за приводом Кіндрата Булавина бунтовались проти московського царя і котрим помагала частина запорозців.

В 1707 р. коли московський царь послав вїєско своје на Дін, шчоб розшукати там втікачів (од податків і некрутчини) з середньої Московщини, — то бахмутський отаман Кіндрат Булавин, зібравши охотників, побив царське вїєско, вбив його начальника, кн. Журја Долгорукого, на которого Булавин жалівсь потім в грамоті до Січі так: «городки наши многіе разорили и пожгли, а нашу братію козаковъ

многихъ пытали, и кнотомъ били, и носы, и губы рѣзали напрасно, и женъ и дѣтей брали на постели насильно и чинили надъ ними всякое ругательство, а дѣтей нашихъ, младенцевъ, по деревьямъ вѣшали за ноги». (Вантъшъ Каменскій. Источники Малороссійской Исторіи II, 169.) Булавина з його кравчиною побив було наказниї отаман Лукѣян Максимов, котриї писав цареві про те, як він з своїми козаками булавинців «били и переймавъ многихъ рядовыхъ, наказаніе чинили, носы рѣзали больше ста человекамъ, а иныхъ плѣтьми били и въ русскіе города выслали, а пущихъ заводчиковъ, близь 10 человекъ, повѣсили по деревьямъ за ноги, а иныхъ перестрѣляли въ смерть, а 12 человекъ послалъ къ тебѣ, великому государю». (Соловьевъ, XV, 242). Булавин втік в Запорожьжя, де зімував в Кодаку. По весні приїшло до його 40 донців звістити, шчо можна знов почати бунт. Булавин був з цими козаками москвинами в Січі і прохав в товариства помічі. Кошовий був проти того, та товариство його скинуло і вибрало Гордієнка; тільки ж і тої радив тільки дозволити їти з Булавиным, хто хоче, а не всім кошем. Булавин переправивсь через Дніпро і став своїм табором на р. Воронівці, куди скликав охотників. Між ними були і запорозці¹⁾. Спершу булавинське вієско побивало царських прихильників; Булавин взяв Черкасск, — але царське вієско, з новим Долгоруким (братом убитого, Василем) стало тіснити бунтовників. З Січі шче приїшло 1500 охотників запорозців до булавинців, (кош вдержали київські монахи і кошовий Гордієнко) — та їх, вкуці з 5000 донців за отаманом Драним, обступило вієско московське на урочищі Крива Лука, коло річки Тора 1 јунья 1708 р. Драного вбито. Запорозці з рештоју донців увіјшли в Бахмут. Московський бригадир Шидловський писав до Долгорукого: «нынѣ доношу: конклюдію (кінець) учинилъ: Бахмутъ выжгли и разорили. Въ томъ воровскомъ собраніи было Запорожцевъ 1500 человекъ; есть тамъ что и не безъ грѣха: сдавались они намъ, еднакъ въ томъ гаму намъ не донесено, воспріяли по начинанію своему». (Соловьевъ. XV, 242—248).

¹⁾ Царь Петро докорявъ потім запорозцям, шчо вони дали Булавину 3000 своїх товаришів (Б. Кам. Источн. II, 222), — не звісно, чи за раз, чи за два рази.

Нам здається, що і кінець пісні, од 21 вірша підходить до погибелі тих 1500 запорозців в Бахмуті, — так що вся ця пісня мусить бути піснью про пробуваньня московських козаків за Булавиним в Запорожжі і про поход запорозців з булавинцями. Вірші 14—20 трохи темні через слова про *царя нового*; та може колись в них говорилось про воєводу нового, з котрим думали помиритись запорозці; а може це наліт на пісню з тих часів, коли запорозці, по смерті Петра I, думали миритись з новим царем, Петром II. (Див. далі, при № IX). Ім'я *Каленич кошовий* нагадує *Калниша*, остатнього кошового в Січі 1775 р., та воно могло втертись в пісню замість другого. Можливо, що Каленич було ім'я незвісного нам отамана запорозців, котрий пропав у Бахмуті в 1708 р. В усякім разі пісня ні в чому не підходить до атакуваньня Січі в 1775 р. за Калниша: Москва тоді своєї крові не проливала і запорозці москалів не били і до смерті не готовились. А що пісня ця могла скластись в часи Булавинщини, це доволі віроньатно. Так от з початку цієї пісні про пробуваньня московських льудей в запорозців і про війну проміж тими льудьми, і взято було кілька віршів на пісню про руїну Січі, що настала через рік потім.

Ще одна пісня мусить мати в собі частини пісні про руїну Січі в 1709 р. Ось вона:

1. Ой, із за гори, із за крутої вітер повіває;
Та хитрий москаль запорозькій край кругом обнімає.
Ой, обнявши та запорозькій край, в куріні вступає;
Ой, уступивши та у куріні, запас одбирає.
5. Ой, по тім боці та у Підпільні широкаја гребля;
Ой, не одному же запорозцьу оббив Москаль ребра.
Ой, по тім боці та у Підвальні залізнеје кручьча;
Ой, заплачуть славні запорозці, із Січі ідуци.

(Зап. в Мурахві, Богод. пов., от діда Манджура в 1874 р.)

Початок цієї пісні спільний кільком пісням про руїну Старої Січі 1709 р. — і про атакуваньня Нової Січі в 1775 р., а кінець (од вірша 6-го) мусить належать до 1709 р., бо в 1775 р. ніякого бою проміж січовиками і москальми не було.

№ II.

ГОСУДАРСЬКІ ЛИСТИ ДО УКРАЇНЦІВ
І МАЗЕПА В ТУРЕЧИНІ.

(1708 — 1709)

1.

1. Ој, залітає орел сизий
По високій могилі, —
Засилає государ листи
По всій Україні:
5. — «Живіть, живіть ви, українці,
І не бійтесь нікого.
Звојував же государ шведів,
І запорозців много».
10. Ој, по туркам, по кавулкам
Часто весельаться.
Король шведський з Мазепоју
Собі радяться.
(Ој), Мазепа (та) королеві
Вірно присьгагає,
15. Король шведський да Мазепу

(Старій співак забув, як пісньа співається далі, а казав, шчо король шведський питав у Мазепа: «чи не зрадиш ти мене з козаками ј з усім вієськом своїм?»)

(22 лютого 1862 р., Березне, од Остапа. З паперів д. Ст. Носа).

Пісньа ця ясно говорить про часи післья руїни Січі Полтавського боју 27 јунья 1709 р.; — тільки складачі јїї мали на думці не самі тільки ті листи, котрі писав тоді царь Петро, а писані трохи раніше, — з 1708 р., ј зараз, коли Мазепа одступив до Шведа.

Тоді царь бојавсь, шчоб увесь народ на Україні не пішов за Мазепоју ј запорозцями, ј одповідав на листи,

котрі сам Мазепа писав до народу про неправду царську; тоді царь вневпевняв українців, шчо вони житимуть за його рукоју на волі і в усякому добрі. Так в листі од 9 ноября 1708 р. царь між инчим писав:

«Сей же коварственный непріятель нашъ (Мазепа) хочеть въ тѣхъ же своихъ предьстительныхъ письмахъ внушить народу Малороссійскому, будтобъ онаго прежніе права и вольности отъ Насъ, Великаго Государя, ущерблены и города ихъ отъ воеводъ и войскъ нашихъ завладены, напоминая имъ, дабы мыслили о своихъ прежнихъ и старыхъ вольностяхъ, и то можетъ каждой разумной изъ Малороссійскаго народу признать, что то самая явная ложь и токмо, ради возмущенія, всѣенныя непріятельскія плевелы, ибо какъ съ начала Отець Нашъ, блаженныя памяти Великій Государь, Царь и Великій Князь Алексѣй Михайловичъ, Самодержецъ Всероссійскій, по пріятіи подъ Высокодержавную свою Царскаго Величества руку Малороссійскаго народу, по постановленнымъ пактамъ, оному привиліи и вольности позволилъ и утвердилъ, тако оныя и донынѣ отъ Насъ, Великаго Государя, имъ безовсякаго нарушенія и ущербу свято содержаны бывають, и ни одно мѣсто, сверхъ онаго постановленія, войски нашими Великороссійскими до сего военнаго случая не осажено; а которые для обороны отъ непріятели осажены, изъ тѣхъ, по изгнаніи непріятельскомъ и отдаленіи онаго, паки люди Великороссійскіе выведены будутъ, какъ то изъ Почапа и Погара уже учинено; а въ которыхъ нынѣ и есть, изъ тѣхъ такожъ, по отдаленіи отъ оныхъ непріятельскомъ, Великороссійскій гарнизонъ выведенъ будетъ, и можемъ непостыдно рещи, что ни который народъ подъ солнцемъ такими свободами, и привиліями и легкостію похвалитися не можетъ, какъ по Нашей, Царскаго Величества, милости Малороссійскій, ибо ни единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малороссійскомъ краю съ нихъ брать мы не повелѣваемъ; но милостиво ихъ призираемъ, съ Своими войски и иждивеніи Малороссійскій край, святыя православныя церкви и монастыри, и города и жилища ихъ отъ бусурманскаго и еретическаго наступленія обороняемъ»..... «Чтоже принадлежитъ о той фальшивой укоризнѣ непріятельской, будто по Указу Нашему, Малороссійскаго народа дома и пожитки попалены и ра-

зорены; и то все подлоги непріятельскіе, къ возмущенію народа Малороссійскаго отъ него вымышленные; ибо мы войскамъ Своимъ Великороссійскимъ, подъ смертною казнію, запретили Малороссійскому народу никакого разоренія и обидъ отнюдь не чинить, за что уже нѣкоторые самовольные преступники при Почепѣ и смертію казнены; а ежели что мало отъ жилищъ ихъ или хлѣба пожечь при-нуждены были, по крайней нуждѣ, дабы непріятелю къ пропитанію то не досталось, и дабы онъ тѣмъ принужденъ былъ, не имѣя жилища и пищи, погибать, что уже и учинилося при Стародубѣ, ежелибъ тотъ измѣнникъ Мазепа далѣе его не потянулъ, о чемъ выше просграннѣе изъяслено. И то все Мы, Великій Государь, тѣмъ, кто такой убытокъ претерпѣлъ, обѣщаемъ, по изгнаніи непріятельскомъ изъ земель Нашихъ, милостію Своею наградить, и чтобъ тѣмъ потерпѣннымъ своимъ убыткамъ писали они и подавали росписи, и такобъ вида, вѣрныя Наши подданные Малороссійскаго народу, сіи лжи непріятельскіе, а Нашу къ себѣ Государскую милость и оборону отчизны своей, отъ всѣхъ прелестей непріятельскихъ уши затыкали и не внимали». (Б. Каменскій, Источники, II, 187—193. Порівн. другіі лист од 3 февр. 1809 р. тамож 215—221).— Теж у Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 241—244, 283).

Про шведського ж короля писав царь в тому листі до народу українського, шчо король хоче «въ Малороссійскій край, по призыву и присылкѣ измѣнника Мазепы вошедши, оный завоевать, и города знатнѣйшіе взявъ, въ оныя засѣсть, и потомъ сію землю тяжкими податями, налогами и плѣненіемъ людей, даже до конечнаго разоренія привести.... и дабы потомъ сію Малороссійскую землю, по истощенію оной, отдать подъ иго Польское.... а измѣнника Мазепу въ Украинѣ самовласнымъ княземъ надъ вами учинить... и (васъ) отъ вѣры Православной и церквей Христіанскихъ отлучить, обращая оныя въ кирхи свои Лютерскіе и Уніяцкіе, какъ то онъ въ Королевствѣ Польскомъ и Велик. Княжествѣ Литовскомъ чинилъ и церкви Православныя грабить и осквернять допущалъ». (Дальше царь списує тому приміри) (Б. Кам., Источники, назване місце) Про запорозців царь писав до нового гетьмана Скоропадського, після руйни Січі, шчо він їх завше держав, шануючи їх вольности, а вони не слухались гетьманів, як

треба було слухати, ні царських указів, піднявши Орду, Україну часто руйнували, і як би не царське військо, (що повоювало Петрика) «то край Малоросійській въ конечное разореніе привелибъ»,—а тепер пристали до Мазепи, котриї хоче «весь народъ Малоросійській отдать Шведамъ и подъ иго Польское и привесть отъ благочестія въ Римскую и Уніатскую вѣру». (Бант. Кам., Источники, II, 222—223).

Так страхав царь українців шведами і запорозцями і так спершу давав українцям обіцянки, рівняючи себе до шведів і Мазепи з запорозцями. Тільки вже в тих листах, котрими він звіщав про руйну Січі і про поразку шведів (Б. Кам., Источники, II, 221—227, 231) і в тих відповідях, котрі царь дав на прошенья козаків-гетманців, (тамож, 231—232; Маркев., IV, 301. Ригельманъ, III, 89 і далі) після того як уже він «звоював шведів і запорозців много», вже ніяких обіцянок царь не дає, а багато з тих прошеній, котрі зовсім підходили до того, шчо виписано више з царського листу, царь тепер одкидав. (Про це скажемо далі, в розділі пісень про тодішню Гетьманщину). Певно, шчо по селах українських всі листи царські 1708—1709 рр. читали заразом і зрозуміли їх так, шчо тепер, коли «государ звоював шведів і запорозців»,—то українці можуть «жити, жити, не боючись нікого»,—без ворогів і на волі, котру обіцяв царь.

Про переход запорозців з Мазеною і королем шведським з під Полтави в Туречину і про життья їх «по туркам, по кавулкам» розказується в сучасних літописях далеко не веселе. Переправившись з лихом через Дніпро коло Переволочної, Мазепа з королем і козаками прибігли до р. Богу коло Очакова, де турецькій паша не зразу дав їм дозвол переправитись через річку і де в силу їх не нагнали москалі. З Очакова вони потім пішли до Бендер; тут по дорозі пристали до їх шче більше козаків і иншого льуду. В Бендерах Мазепа скоро і умер 22, сент 1709 р. Перед смертю його царь прохав выдачи його в султана, або розмінати його в короля. Король не відповідав на цю просьбу, а Мазепа перед смертю позичив королю гроші. (Ригельманъ, Лѣтоп. Пов. о М. Р. III, 88, 96. Бант. Кам. Истор. М. Р. III, прим. 157. Соловьевъ, XVI, 42. Герье, Послѣдній Варягъ, Древн. и Нов. Россія, 1876, VI, 114). Такі розмови, які, по спомину співца, були між королем

шведським і Мазепою, в Бендерах навряд чи були, — хоч перед Полтавським боєм Мазепа переговорювався з царем через полковників Галагана, Д. Апостола і др. об тім, щоб вернутись знову під його державу, коли царь верне йому гетьманство за порукою європейських держав. На цю поруку царь не згодивсь. (Бант. Кам., Источники, II, 12—13, Соловьевъ. XV. 260—361). А в Бендерах про таке вже було говорити пізно. Царь тоді обертався не до Мазепи, а до запорозців, отбиваючи їх од Мазепи і Гордієнка. (Бант. Кам. Истор. М. Р. III, 134).

По всьому видно, що пісня ця зложилась не між запорозцями, а в Гетьманщині і зараз після Полтавського бою, поки ще тамошні українці не зкоштували тих порядків, котрі завів незабаром для них царь і котрі ми побачимо в піснях дальшого розділу: про *драгунську станцію, каналну роботу* і т. д.

2.

1. Ој, вилітає сизокрилі оrel
Ој, по широкій долині;
Засилає государь укази
Ој, по всій Україні:
5. — «Ој, живи, живи ти, стараја царина,
Ај, та не бієсья нічого...
Звојував государь Шведа
Щче і Туреччини (?) много.» —
.....
Ој, от Баранчаку до Колончаку
10. Да і гумани нальгають;
Ој, уже Гнатко с кравчиною (хлопцями, — увага [співця])
Коники сідлають.
Ој, осідлавши коні вороніі,
Ој, сіли горілки пити;
15. Стали лъашки, јеретичі сини,
Із мушкетів палити.
Ој, јак ударить да і два лъашеньки
А нахрест шабельками, —
Тікав Гнатко да і з кравчиною
20. Да по-під рученьками....

(Зап. в с. Будаках, акерм. пов., бесараб губ. от Гараська Росля ченка в 1874 р. М. Гавіцкіј)

*

Початок цієї однини — таки ж самі, як і першій, — тільки *листи* в ній названі *укази* так як звав їх і сам царь, — та в 8 віршу, замість *запорозців* поставлено помилкою *Туреччини*. Тільки ж все далі од 9-го віршу не jde до цього початку. То шматок зовсім другої пісні про запорозця Гната, гайдамаку, котрий вбив звісного Саву Чалого в 1741 р. (Порівн. Скальковск. Истор. Нов. Сѣчи, II, 133—135. Антоновичъ. Акты о Гайдамакахъ. 1700—1768. Предисл. 116—122).

Може бути, що дальше піснь *про юсударські укази* говорила про руїну Січі Гнатом Галаганом, через що до неї ж причепилась потім піснь про Гнатка гайдамаку.

Для порівнянь, даємо тут ненапечатаній примір пісні про Гнатка гайдамаку:

1. Та шче не світ, та шче і не світ
Та шче і не світає,
А вже Гнатко с кравчиною
Коники сідлає.
5. Осідлавши кониченьки,
Став горілку пити.
Наїхали вражі лъашки,
Так шчо нігде і ступити
Ударило два лъашеньки
10. Навхрест шабельками
— «Тікај, Гнате, тікај, брате
Да по під рученьками.» —
Да біжить Гнатко і по-над Росьсьу,
Аж зімняја і роса;
15. Одна нога і у сапјанцях,
Ох, а другаја боса.
— «Почкај, Гнате, почкај, брате,
Порадь же ти мене
Скинь і с себе чорній сапјан
20. Та надінь на мене».
Біжить Гнатко по-над Росьсьу,
Чорній ворон крѣче,
Огльанувсьа назад себе,
Ј аж кравчина плаче:
25. — «Почкај, Гнате, почкај, брате,
Порадь же ти мене

Скинь із себе голуб жупан,
Та надінь на мене.»

- Побіг Гнатко до матусі:
30. — «Сховај мене нене,
Бо ј у місті Прилубасьці
Дві пригоди на мене.» —
— Ој, не буду, дитѣ моје,
Ја тебе ховати;
35. Будуть мене через тебе
Та по тѣурмах тѣгати.» —
— «А бач, Гнате, а бач, брате,
Не сховаје ј мати,
Було ж тобі жидів різать,
40. А лѣашків не зајмати.
Лѣадьська віра хорошаја, —
За јіјі бог караје,
А жидівська прокльатаја, —
Марно пропадаје.»

(Зап. в с. Дударѣх, канівськ. пов. київськ. губ. І. Шевченко).

Остатніј спомин цього про Гнатка, јакиј доси звісно в паперах, це показ київського пограничного суду польського, шчо в 1743 р. він набігав на Уманьщину ј у Дзвіногородку; тут він був з 14 гайдамаками, котрі безчоловічно мучили трьох жидівок (в тім числі дівчину 13 літ) і пограбували в них коні ј гроші (в арендарки 700 р., в виннички 36). (Антонов. Акты о гайдамакахъ, № CLXXI). В других звісних варјантах «бабусѣ» не видаје Гната лѣахам і вони вбивајуть і јіјі. (Молодикъ, укр. литер. сборникъ, 1843, 141—142, Закревскій, Старосв. Бандуриста, 72, № 100, Лисенко. Збірник укр. пісень. I, № 7). Пісні про Саву Чалого з спомином і про «Гнатка з кравчиною» див. Скальк. Наѣзды Гайдамакъ, 159. Максимов. Укр. Нар. Пѣсни, 1834, 90, Мордовцевъ, Малор. литерат. сборникъ, 197—198. Закревск. Старост. Бандур. стор. 13, № 5).

№ III.

РУЇНА СТАРОЇ СІЧИ І ЗАПОРОЗЦІ ЗА ТУРЧИНОМ.

(1709—1712)

1.

1. Ој, як дішли ж славні запорозці до превеликого жалю:
Ој, не знали, кому прихилитьсья, та которому царю.
Ој, прихилились та до Турчина, бо за ним добре жити,
Ој, тільки јідно да непријатно, шчо на своју віру бити.

5. Пише цар листи та до кошового: — «та ідїть до мене жити;

Одам земљу та по прежньому, та по Дністер границю.»

— Ој, либонь ти,....¹⁾ ти хочеш та нас обманити;

А як підем у твоје царство, то будеш нам лоби брити. —

— «Ој, ви, запорозці, ви, добрі молодці, — та не бігтєсья нічого;

10. Ој, шче ж бо ја в своїм царстві та не ізрадив нікого». —

Ој, запуміли густі лози та шче ј крутијі кручі,

Заплакали славні запорозці, та із Січі јдучи.

Та ударив Павлука з високојі біжницьі,

Поситались запорозці, як зімні, і кислиці.

(З збірки Л. Льницького; зап. коло Снітенки, квіївськ. повіту).

Вірші 13—14 цієї пісні говорять про бој під Січъчу, котрого не було в 1775 р. ј котриј був в 1709 р. Вже з цього видно, шчо основа пісні цієї мусила скластись після руїни Старојі Січи в 1709 р. Тоді ж таки запорозці було «прихилились до Турчина», од котрого јіх всилювавсь одхилити царь московськиј. В основі својіј пісньа ця підходить до справ запорозьких в 1709—1712 рр.

¹⁾ Тут пропушчені слова, — мабуть: «превразиј Москалю», як далі.

Після Галаганської руїни Січі, запорозці, котрі zostали цілі, зібрались в землі хана кримського, під його протекцією. (Соловьевъ, XV. 355, 356; Ригельманъ, Лѣт. Пов. о Мал. Россіи, III, 96) а потім піднявшись по Дніпру, пробували (в 1710) заложити Січ в тому місці, де р. Кам'янка втіка в Дніпро, а потім, коли їх звідти вигнав гетьман Скоропадський з москалями (з генер. Бутурлиним) то заклали Січ «на дугу, зовемому Олешки» (Скальк. Ист. Н. Сѣчи. 21, Записк. Одесск. Общ. Истор. III, 577, Городскія поселенія въ Росс. импер. IV. 661—662) Ті Січі вважались застаючими «під протекцією ханської» і значить турецькою (так писав і Орлик в 1719 р. Бантышъ Каменск., Источники, II 291). Тим часом запорозці, котрі були з Гордієнком під Полтавою, після Полтавського бою втекли з Мазепою і його гетьманцями та шведами під Очаков, а далі під Бендери, і тут вибрали, по смерті Мазепи (1709 р.), гетьманом його писаря Пилипа Орлика і зложили умови з королем шведським, щоб бути Україні і запорозцям в вічній протекції шведській, а з «панством кримським щоб бути «в братерстві, колегатії і вічній приязні» (Бант. Кам. Источники, II, 242—256. Договір и постановленіе между гетм. Орликомъ и Войскомъ Запорожскимъ 1710 г. Апр. 5. Теж у Маркевича, Ист. М. Р., IV, 315 і далі). Тим часом, коли сам король шведській був в землі турецькій, то на ділі запорозці були в протекції турецькій, а надто тоді, коли почалась війна між Туреччиною і Москвою (в 1711 р.) і потім коли договором між царем і турками (1711 р. 12 жовт.) царь одступивсь од запорозців і їх країни. В 1712 р. запорозці (кошовий Гордієнко) вже хотіли забирати од Польщі на ім'я султана землі і на Правобічній Україні, (Умань Богуслав і т. и.), од котрих теж одступивсь царь. (В. Антоновичъ. Акты о козакахъ, II, 193—194; Судіенко, Матер. для отеч. исторіи, II, 50, 52). В 1810 р., як побачимо далі, і царь московський обертавсь до кам'янських запорозців, зазиваючи їх вернутись під його.

Таким робом вірші 1—3 пісні доволі вірно передають стан запорозців в 1709—1712 рр., — «що не знали прихилитись которому царю, — та прихилились до Турчина».

Вірші 5—10 теж підходять до справ запорозських

власне в к. 1709 і у 1710 рр., — окрім спомина про *Дністер* в 6-му віршу.

Бантиш Каменський, вказуючи на «Малоросійскія Дѣла Коллежскаго Архива» в Москві (1709, № 34, і 1710 № 12) говорить, що коли частина запорозців з кошовим Гордієнком була коло Карла XII під Бендерами, а друга заклала Січ при устью р. Каменки в Дніпро, — «Обладатель Росіійскіі» обертавсь до запорозців, (певно, каменських), щоб повернути їх до себе, обіцяючи їх простити (певно, вернути старовину), коли вони виберуть другого кошового, замість Гордієнка. (Б. Кам. Истор. Малой Росіи, III, 134). З грамоти Карла XII, писаної з під Бендер 10 маю 1710 р. до кошового отамана (Каменської Січі) Якима Богуша видно, що каменські січовики, замість того, щоб послухатись царя, обернулись до шведського короля, питаючи його, — як писав король, — «якъ о здоровью нашемъ, такъ и о намѣреніи зачатой войны теперешней з Москалями». — «Сіе то намъ, писав король, особливо понарилось, что не только о персонѣ Нашей Королевской сердечо оскорблены, но такъ-же и до скорѣйшей надъ Нашимъ и *вашимъ* *неприятелемъ, Москалемъ*, слѣдующему отмщенію охочими отзывается». (Источн. Малор. Истор. собранные Д. Н. Бантыш. Каменскимъ. II, 241, — в «Чтен. въ Моск. Общ. Ист. и Древн. Рос. при Моск. Универс. 1859. I).

Певно, Богуш і був тої кошові, до котрого по словам пісні, «царь пише листи». ¹⁾ Та переписка доси, скільки нам відомо, не напечатана, — але що запорозці могли власне, коли не написати, то говорити проміж себе ті слова, котрі їм вкладають 7—8 вірші пісні, видно з того, що за царя Петра проміж козаками українськими державсь страх, що царь поверне їх в садати. Вже перед зміною Мазепи ходила по Україні чутка, що царь хоче так зробити і що навіть він поскуб раз гетьмана за вуси і крикнув: «нѣтъ, пора уже мнѣ за васъ принятъся», коли гетьман говорив проти того (Бант. Кам. Истор. Малой Росіи. III. 53). Намови Меньшикова і похвалка його бути колись гетьманом на Україні (Листи Орлика до Степана

¹⁾ Богуш і опісля посилав прелестні листи проти царя на Україну. Скальк. Ист. Нов. Сѣчи, II, 41.

Яворського. Основа, 1762. Окт., Солов'євъ. XV. 294, 289) піддержували такі чутки і страхи. Коли в 1705 р. Мазепа стояв з козаками на Волині, то полк. Черниш, бувши під Гродном, прислав йому навіть указ царський, по котрому мов би то треба було вислати два козацькі полки в Прусію на муштру, шчоб з них поробити драгунів. (Лист Орлика до Степ. Яворського, Солов'євъ XV, 291). Перейшовши вже до Шведа, Мазепа писав українцям, шчо «враждебная намъ издавна московская потенція.... хотятъ.... имя войска Запорожскаго сгладити, а козаковъ въ дракго-нию и солдатъ повернути, народъ зась Малороссійскій вѣч-не себѣ поработати» (Бант. Кам., Источники, II, 173—174). На городові Україні були льуде, котрі ждали дльа запорозців шче гіршого, коли вони *прихильатьсьа*, — або, як співаютьсьа в дальших одмінах, *уклоньатьсьа Московскому царю*: так в 1714 р. був донос на полтавського полковника Черниша, шчо він послав сказати К. Гордієнку: «не *кланьајтесъ* цареві: шче московські шибениці не наповнились, а коли поклонитесь, то, певно, наповнъатьсьа вами» (Солов'євъ, XVI, 376).¹⁾

Слова віршів 3—4: шчо «за Турчином добре жити, тільки јідно не пријатно, шчо на своју віру бити»²⁾ теж зовсім підходьать до стану ј думок запорозських в 1709—1711 р. Запорозці тоді набігали з Орликом і татарами на Україну, в котріј стојало московське вієсько ј мусили ј сами бити на своїх і терпіти, як јіх били ј полонили татаре. В 1711 р. Орлик з запорозцями ј татарами підступив аж під Білу Церкву; Богуслав і Корсунь сами јому отдались; та татари, покинувши козаків і пограбувавши льудеј, одіјшли на низ до Дніпра. Тоді ж ходили запорозці з ханом в слободи під Немиров. (Н. Бѣлозерск., Южнорусск. Лѣтоп.

¹⁾ Слово *прихилитиса* вільніше ј старіше; порівн. в «Кратк. описаніе Малой Россіи» під 1650 р.: «Тогожъ року Хмельницькій началъ соглашатисъ съ російскимъ государемъ, царемъ .. и великій государь радъ былъ козакамъ, что *приклонитися* къ *московскому государству* хотятъ съ такъ многонародною землею.» (Кр. описан. при 2-м вид. Самовидца, 227).

²⁾ В других одмінах (далі) і в тих, котрі увіјшли в пісні 1775 р.: «Шчо на брата треба бити». (Запис. Хв. Рильскіј, в Маковишчах, ківівськ. пов.), або: «шчо за *невіру* служити». Костом. (Исторія Козачества въ памяти. южнорусск. народнаго пѣсеннаго творчества. Русск. Мысль. 1880. Авг. 29).

I, 91. Краткое описание Малой России, в 2-му вид. Лѣтоп. Самовидца, 301—302, Антонов. Акты о Козакахъ, II, 187). Запорозці потім згадували Орлику ті поход під Білу Церков і слободи як гірке і стидке дльа них діло (див. далі при № IX-му).

Слова 6-го вірша: «отдам землю... по *Дністер* гръраницю», — котрі бачимо також і в дальших одмінах, — налетіли на пісню з часів вієська Чорноморського 1783—1791 р., коки тому вієську дані були землі між Богом, Чорним морем і Дністром (Скальк., Ист. Н. С., III, 225) і коли туди з московського боку переманьували тих запорозців, шчо втекли в 1775 р. до Турка на Дунаї. Слово: «*по прежнему*», — в прикладі до Дністра-гръраниці, — не вірне: ніколи стара гръраниця запорозька не доходила до Дністра, а ішла по Богу од р. Кодинки до р. Ташлика і звідти повертала поз Тьасьмин до *Дніпра* (див. виписку з вічного миру між Польщею і Москвою в 1686 р. у Бант. Кам. Источники, I, 296—297; гръраницю з Туреччиною, признапу в 1705 р., див. у Замисловск., Учебн. Атласъ Русск. Истории, изд. 2-е, 18). Слово: *по прежнему* могло належать тільки до *Дніпра* і мусило увійти в пісню після 1709 р., а не після 1775 р.

На кого вказує ім'я: *Павлука*, в віршу 13-му, не вгадаємо. Яковлев, котрій був з Москвою в Січі в 1709 р. звався Петром. (Б. Кам., Источн. II, 226).

2.

1. Ој, ішли наші славні запорозці по над Богом рікоюу,
Ој, широкоюу та глибокоюу, та по під лиманами.
Ој, вже наші славні запорозці у великому жалюу:
Та не знали та поклонитьсьа та которому царюу.
5. Ој, уклонилисьа тому турецькому, а шчо під їм добре
жити;
Тільки за одно непријатно, шчо на свого брата бити.

Ој, пише Москаль листи до кошового: «ој, ідіть до
нас жити,
Шчо оддам землю да по прежнему, по *Дністер* гръ-
ниибу:»

— Ој, брешеш, брешеш, превражи Москаль; се ж
ти хочеш обманити;

- 10, Ој, як підемо в твою земљу, (то) будеш лоби голити.
— «Ој, не бітєсьа, славні запорозці, та цього нічого,
Шче ж ја в својому білому царстві та не зрадив
нікого.» —

Ој, уже ж то славні запорозці та ј не веселі стали
Ој, облягли јіх, облягли москалі всіма сторонами.

15. [— Уклонились тому Москалеві, а шче ми јого не знали.
Кругом церкви, церкви січовојі та ј калавуром стали,
Ој, свьашченику, отцьу Владимиру служити не дали.]
Вражі папи, руські генерали — јеретичі сини,
Крај веселиј, степ широкиј та ј занастили.»

20. Тече річка не величка, та підмиваје кручі.
Заплакали запорзці, та в Туреччину јдучи.

Ој, летіла бомба з московського поля та посеред
Січі впала;

Ој, хоч пропало славне Запорожьжя, та і не пропа-
ла слава!

(З збірки д. Ів. Новицького).

Ця пісньа так подібна до повишчојі, шчо все, сказане
про ту, прикладајєтьсьа ј до нејі. Тільки в цю пісньу
вставлено вірші, котрі јавно говорять про атакуваньня
Новојі Січі в 1775 р. (Вірші 15—16. Отець Владимир —
архимандрит Владимир Сокальський, свьашчєнник січовојі
Покрови; див. Скальковск. Истор. Н. Сѣчи, III, 191). Не
важко замітити, шчо ці вірші причєпа до пісні.

Початок і кінець, котрі в цій пісні неподібні до повишчојі,
шче більше впевняјуть, шчо вона належить до часів ру-
јіни Старојі Січі, а не атакуваньня Новојі:

Ој, ішли наші славні запорозці та по над Богом рікоју, —
Ој, широкоју та глибокоју та по над лиманами,

ці слова зовсім не підходять до 1775 р., коли запорозці
втекли в Туреччину не суходолом, а човнами, ј не Богом,
а просто Дніпром. Замість того ці слова зовсім підходять
до 1709 р., коли, після Полтавського боју, запорозці з
шведами переправились через Дніпро під Переволочноју,
прибігли степом до Богу, шчоб ітти під Очаков, — власне

над лиманами, а звідти вціять над лиманами в Бендери на Дністрі. Власне через Бог була козакам з шведами трудна переправа, — коли встигла догнати їх московська конница. (Герье, Послѣдній Варягъ, Древн. и Нов. Россія, 1876, VI, 114). Може на це і нагадують слова віршів 13—14.

Так само і у кінці (вірш 22) слова:

«Ој, летить бомба з московського поля та посеред Січі впала» не підходять до справ 1775 р., коли ніяких бомб в Січ москалі не кидали, а підходять власне до того, що було в 1709 р.

Дуже цікаві вірші 18—19:

Вражі пани, руські генерали, — јеретичі сини,
Крај веселиј, степ широкиј та ј занастили.

В XVIII ст. вже і на Україні, слідом за Москвою почали звати *руським* — московське, в одміну од свого; напр. в Кратком Описаніі М. Р. «Въ томъ 1729 году, для перевода на *русскій* языкъ правъ *малороссійскихъ*... опредѣлены къ тому угодные персоны» (Кр. Опис. при 2-му вид. Самовидца, 314). А перше *рускій* значило переважно *українськиј*; напр. в Бакулабовській хроніці 1563—1608 рр.: «Яко жъ по томъ веселью *москва* вся... грозно вдарили на палаць самого царя Ивановича (Дмитра) и на весь почетъ его, такъ литву, *русь* и поляки.» Тільки тут-же церкви в Москві звуться «*рускими*» (Кулішъ. Матер. для Истор. Возсоедин. Руси, I, 85). В Москві ж *руським* звали своје, а українське звали малороссійським, або і українським, (а письмо — білоруським), — напр. в актах про самозванця Ахіју з 1626 р. читаємо, що царь велів своїм дозірцям одписати: «какимъ языкомъ Александръ Ахия съ ними говорилъ: польскимъ ли, или *по руски*, или *по украински*, какъ говорятъ въ Литвѣ и на Украинѣ?» — а на це дозорці одповідали; «Ал. Ахия съ нами холопи твоими говорилъ по польски, а инья какъ бы по сербски, а инья немногия слова и *по руски впрямъ*, а не такъ какъ говорятъ на Украине, и не такъ какъ говоритъ киевской попъ Филиппъ.» (Кулішъ, Матерьялы для истор. возсоед. Руси, I, 272).

Ми побачимо далі, — в пісняхъ № VIII цього розділу, а ще далі в пісняхъ про атакуваньня Нової Січі, як

ці вірши (18—19) перевертались кілька разів,—як докір: «за-напали крај!» повертавсь потім і на самих запорозців, — потім на царицьу, на її панів-генералів, — потім, коли завелись було Чорноморці, покірні цариці, — вп'яють на запорозців, — не покірних, шчо втекли до Турка ¹⁾).

¹⁾ Ось як переміньялись ті слова з годом в різних піснях про січові справи:

1. А вже наші славні запорозці та жалю наробили,
Шчо степ добриј, крај веселиј та Москальу вручили.
(Запорозці в 1709—1710 рр.)

(Запис. в с. Селезнівці, олександр. пов. катеринославськ. губ.)

2. Скурві сини, запорозці, не гаразд вчинили,
Шчо степ добриј, крај веселиј да занастили.
(Гетьманці в 1720-ті р.).

3. Ој, царице, мати наша, шчо ти наробила,
Шчо крај добриј, крај веселиј та ј занастила!
(Запорозці в 1775 р.).

(Од Самусьа, полт. губ.: подібне Основа, 1862, Окт. отд. VII, 1).

4. Ти царице, ворог лютіј, — шчо великіј напуст напустила,
Та шчо все вісько запорозське та ј занастила.
(Запорозці в 1775 р.).
(Зап. Мороз в с. Калиті, Остерськ. пов. Черн. губ.)

5. Ој, ви хлопці, запорозці, не гаразд зробили,
Шчо крај тихиј, степ веселиј та ј занастили.
(Українци після 1775 р.).
(З збірки д. Ів. Новицького).

6. Дурні льуде — запорозці, а шчо земљу пустили,
Ој, крај добриј і веселиј та ј занастили. —
(Чорноморці в 1784—1791 рр.).
— «Не ми його напустили, јесть в нас генерали,
Оі, степ добриј, крај веселиј та ј подарували (јім)!...
(Непокірні запорозці тоді ж).

(Запис. Андр. Шевченко в Керелівці, звенигор. пов. київськ. губ.)

7. Ој, крај добриј, крај веселиј, — забісовані льуде:
Шчо не знали де поклонитись, а которому царю,
Ој, поклонились та московському, — ми ж його не знали!
(Запорозці в 1775 р.).

(Запис. Хв. Рильскіј в с. Маковишчах, київськ. пов.)

На решті деякі новішчі (з XIX ст.) одміни пісні про атакуванья Січі заставляють саму царицьу на слова запорозців:

— «Ох, ти наша пані, світла сударинья,
Да будь же ти над нами ласкава» —
говорити: 8. — «Ох, і рада б же ја, да мої діточки,
Ој, да ласкавоју ходити,
За тими панами, за генералами
Ој, да не можу далі жити.
Бо наші пани, наші генерали
Да ј не гаразд спочинили:

Слова, котрі стоять тут мусьять бути најстарішчі і мусьять нагадувати те, як перше Яковлев з Галаганом зруїнували Січ і спустошили зімовники коло неї, а потім в 1710 р. теж саме зроблено було гетьм. Скоропадським з генералом Бутурлиним над Січчю Каменською, а далі, як після прутського договору 1711 р. царь зріксья од старого краю запорозьського за Орельсь, то гетьманці по указу царя поруїнували городки Кам'яній Затон, Самарь і Кодак. (Записка Полуботка, в прилозі до Маркевича, Дневн. Записки, I, 459. Черниг. Лїтопись під 1711 р. у Н. Бїлозерск. Южнор. Лїтоп. I, 90).

Шче в 1731 р. гетьман Данило Апостол писав універсал, в котрому, по указу з Государственної Коллегії Іностранних Дїд, велїв полковникам і старшині не пускати льудей з Гетьманщини до Кодака, — «котрій Запорожци, за позволенемъ Хана Кримского, противъ Самари населяють прихожими людьми», та гьладїти — «чтобъ никто изъ жителей сегобочныхъ туда на житїе и на поселенїе ни подъ какимъ видомъ тайно не прокрались и не уходили, и подтвердїть о семъ письменними универсалами, что ежели изъ такихъ бїглецовъ будугъ пойманы, ть будуть казнены смертїю». (Судїенко. Матер. Отечеств. Исторїи, I, Универсалы. 134). Дивись шче уваги до № VII-го.

Московських начальників на Україні вже давно називали *генералами*; так шче гетьман Самоїлович називав Косагова, котрій проводив линїю валів і городків по південній грьраниці Слобїдської і Гетьманської України «енераль и воевода Косаговъ.» (Костомаровъ. Руїна. Вїстн. Европы. 1880, Сент. 31, прим. 2).

3.

1. Ої, ішли наші славні запорозці та по над Богом рікою, Ої, широкою та глибокою, та по над лиманами.
Ої, шчо наші славні запорозці та і у великому жалю, Шчо не знали уклонїтьсья, а котрому царю.
5. Ої, і уклонїлись тому Турасові, а шчо під ним добре жити,

І всі степи добрі, і край веселїї,
Ої, да на віки занастїли. —

(З збірки д. Ів. Новицького).

Тільки за одно тому не пријатно, шчо на свого брата бити.
[Ој, уклонились тому Москалеві, а шчо ми јого не знали;
Ој, кругом церкви, церкви січовојі, ој, да караули стали,
Ој, свьашченнику, отцѹ Владимиру а служити не дали.]

10. Ој, і пише, Москаль та ј до кошового: — «а ідите
до мене жити;
Ој, ја дам земљу та по прежньому а по Дністер гръа-
ницьу. —
— Ој, і брешеш, ти вражиј Москальу, а ти хочеш
обманити,
Ој, як підем ми ј у твоју земљу, ти будеш лоби
голити. —
— «Ој, шчо ви хлопці, славні запорозці, а не бітєсьа
нічого;
15. Ој, шче ж, бачитьсьа, ја у своїм царстві а не зрадив
нікого. —
— «Ој, шчо ваші пани, јаритичі сини а не гаразд зробили,
Ој, шчо степ добриі, а шче крај веселиј та ј занастили.»
Ој, і течеть річка та бистренькаја, та попідмивала
кручі,
Ој, заплакали славні запорозці а із Січі јдучи.
20. Ој, і летить боньба та ј од Москальа, та посеред
Січі впала,
Ој, хоть пропало славне Запорожъжъа, так не пропа-
ла слава!

(Запис. в с. Сергієвці, гадацького пов., полтавськ. губ. од к.
Шелеста С. Метлинським; в паперів Д. Носа.)

4.

1. Ој, ішли наші славні запорозці
Та по над Богом-рікоју,
Ој, широкоју та глибокоју,
Геј, та по над лиманами.
5. Ој, уже ж наші славні запорозці
Та ј не веселі стали:
Ој, облягли јіх, облягли москалі
Та всіма сторонами.

- [Ој, кругом церкви, церкви січової
10. Ој, караули стали,
Ој, свьашченнику, отцю Владимиру
А служити не дали.]
Ој, летить бомба з московського польа,
Та посеред Січі впала;
15. Ој, хоть пропали славні запорозці,
Та не пропала їх слава.

(Записки о Южной Руси. Кулиша, II, 256).

5.

1. Пішли наші славні запорозці
По над Буг-рікоју,
Широкими та низами,
По над лиманами.
5. Тепер наші запорозці
У великому жалю:
Що не знали кому підклонитьсья, —
А ше ксторому царю.
Вони підклонились тому Дурасеві; ¹⁾
10. Шо під ним добре жити;
За все добре, — одно не пријатно,
Шо на свого брата бити.
[Та стојать же нові церкви, —
Свічи восковијі,
15. А калонтирі (?) јак стали,
Свьашченнику — отцю Ладимиру —
Служити не дали.]
Ој, летіла бомба та все по над морем (!) —
Посеред Січі впала;
20. Хоч пропали наші запорозці, —
Так не пропала слава.

(Зап. в Мурахві, богод. пов. от діда, Манджура в 1874 р.)

¹⁾ Замісць: Турасові.

№ IV.

ЗРАБОВАНІ ЗАПОРОЗЦІ І КОШОВИЙ ГОРДІЛЕНКО

(1709—1730)

1.

1. Наорали, ої, да насїяли, та нікому жати:
Пішли наші славні запорозці та в Молдаву¹⁾ лежати...
— «Геї, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші коні?» —
— Наші коні в царя²⁾ на припоні, запорозці в неволі.—
5. — «Геї, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші руш-
ниці?» —
— Наші рушници, в царя на столиці, запорозці в тем-
ниці. —
— «Геї, запорозці, ви, славні молодці, та де ваші жу-
пани?» —
— Наші жупани поносили пани, запорозці пропали.
— Геї, ти, Катерино, ти царице наша, та шчо ж ти
починила,
10. Шчо ти своїх славних запорозців на поталу пустила?
— «Почім же ти та Мозиру знаєш, а шчо жовтиї
піски?» —
— Туди ішли з сірими волами, а назад пришли піски.—
— «Почім же ти та Бобруїску знаєш, а шчо різаниї
фоси?» —
— Туди ішли в червоних чоботях, а назад пришли босі.—
(Зап. Оп. Маркович в каневськ. пов., кїївськ. губ.)

Очевидно, шчо перші 8 віршів говорять про запорозців за царя (Петра) в часи пробуваньня їх під Бендерами, (в тодішній Молдаві), — а шчо вірші 9—10 приробились після другої руйни Січі в 1775 р. Вірші ж 11—14 спо-

¹⁾ Могло бути і «в Полтаву»; слово: *лежати* підходить до осад.

²⁾ В рукопису замість цього написано: в —; ясно, шчо Маркевич боївськ написати: царя.

минають про службу погонців, чи грабарів у кріпостях Мозирі і Бобруйську, може теж за Катерину II, а може і пізніше.

2.

1. — «Ој, де ж ваші, славні запорозці,
Золоті пістолі? —
— Наші пістолі в царя на престолі,
А ми і у неволі! —
5. — «Ој, де ж ваші, славні запорозці
Золоті рушниці?» —
— Наші рушниці в царя у столиці,
А ми і у темниці! —
— «Оі, де ж ваше, славні запорозці,
10. Хоробре лицарство?» —
— Наше лицарство пропало дльа царства
— «Ој, де ж ваша, славні запорозці
Та вольнаја воля? —
— Нашаја воля по тім боці моря
15. Така наша доля? —

(Запис. в Млинах, ахгирського повіту, харьковськ. губ. і в кобеляцькому пов. полтавськ. губ. Шиманов (?).

3.

1. — «Ој, ви, козаченьки, ој, ви молоденькі,
А де ваші списи?» —
— Наші списи в *батьушки* в зависі,
Ми сами у лісі. —
5. — «Ој, ви козаченьки, ој, ви, молоденькі,
Ој, де ваші коні?» —
— Наші коні в *батьушки* в припоні,
Ми сами в неволі. —
(Чубинський, Труды этногр. экспед. і проч т. V. 967)

4.

1. Ој, полети, галко, ој, полети, чорна,
Да на Січ рибу їсти;

Ој, принеси, галко, ој, принеси, чорна,
Від кошового вісти.

5. Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Да на Січ не лігати,
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Вістеј не слыхати.

- «Геј, ви, запорозці, геј, ви, молодіјі,
10. Де ж ваші жупани?» —

— Ој, наші жупани, поносили пани,
Сами ми пропали! —

— «Геј, ви, запорозці, геј ви, молодіјі,
Ој, та де ж ваші списи?» —

15. — Ох, і наші списи у *пана* у стрісі,
Сами ми у лісі.

— «Геј, ви, запорозці, геј, ви молодіјі,
Та де ж ваші рушниці?» —

- Ој, наші рушниці в *пана* у світлиці,
20. Сами ми в темниці!

— Ој, полети, галко, ој, полети, чорна,
Да ј на Січ риби јісти;
Ој, принеси, галко, ој, принеси, чорна,
Від кошового вісти.

25. Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Да на Січ не лігати,
Ој, да уже ж гальці, ој, да уже ж чорніј,
Вістеј не слыхати.

(М. Лисенка. Збірник українських пісень, III, № 1. Од кого ј де
записано, — не показано).

5.

1. Ој, полети, полети, да чорнаја галко, да на Дін¹⁾
риби јісти,
Ој, принеси, принеси, да чорнаја галко, од кошового
вісти.
— «Да вже ж мені не лігати на Дін риби јісти
Да вжеж мені не носити од кошового вісти!» —

¹⁾ В одміні 6 на Дніпр; так і мусить бути.

5. «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі!
Повдавались один в одного, як братьтєвє рідніжі.
Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші коні?»
— Наші коні в *пана* на пригоні, сами ж ми в неволі! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші
узди?» —
10. — Наші узди в конеј на занузді, сами ж ми у нужді! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші
списи?» —
— Наші списи у *пана* у стрісі, сами ж ми у лісі! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, — де ж ваші
ручниці?» —
— Наші ручниці у *пана* в світлиці, сами ж ми в
темниці! —
15. — «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі, де ж ваші жу-
пани?» —
— Наші жупани поносили пани, сами ж ми пропали! —

Ој, полети, полети, да чорнаја галко, да на Дін ри-
би їсти,

Ој, принеси, принеси, да чорнаја галко, од кошового вісти.

— «Да вже мені не літати на Дін риби їсти,

20. Да вже ж мені не носити од кошового вісти!

(Максимович, Украинск. Народн. Пѣсни, 1834 г., 128—129. Пере-
печатана в Кирѣевскаго-Безсонова, IX, 374—377)

Максимович каже, шчо чув цю пісню на Супоју ј на
Сулї (в Полтавшчинї).

Перепечатујучи цю пісню в статьтї «Объясненіе нѣ-
которыхъ украинскихъ пѣсень» (Русская Бесѣда, 1857,
кн. I, 49—64), Максимович додав против повишчого спис-
ка між 14 і 15 віршами:

Ој, ви запорозці, ој, ви молодці,—де ж ваші луки?

— Наші луки побрали гајдуки, сами ж ми в розлуки!
(Собран. Сочин. I, 608—609).

6.

1. Ој, полети, полети, да чорнаја галко,
Да на *Дніпр* рибу їсти;
Да принеси, принеси, да чорнаја галко,
От кошового вісти.

5. — Да вже ж міні не літати,
Куди ја лігала, ¹⁾
Да вже ж міні не носити
От кошового вісти!—
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви, молодіжі,
10. Де ваші рушници?»—
— Наші рушници в панів у світлиці,
А ми сами у темниці! —
— «Ој, ви, запорозці, ој, ви молодіжі,
Де ваші коні?»—
15. — Наші коні в панів на приколі,
А ми сами в певолі.

(З старого листка в паперахъ Максимовича)

Ця пісньа, очевидно, говорить про руїну Січі за царя Петра. В 1—2 і споминається *царь*, котриј в 3 зветься *батьушка* (ironise!), в 3—4 вже *пан*, а в 6 *пани*. А јестъ јак раз подібна, записана в Саратовщині, московська пісньа, јавно перероблена з української ј повернута на сміх над запорозцями, в котріј јавно споминається поход запорозців під Полтаву в 1709 р. Ось вона:

1. Похвалялись славны запорожцы
Платав город взяти
Э-ххе!
Поутру они рано вставали,
5. Добрыхъ коней своихъ сѣдлали;
Э-ххе!
А къ вечеру славны запорожцы
Всѣ вѣ полонѣ попали;
Э-ххе!
10. — Славны, славны вы запорожцы,—
А гдѣ ваши мѣтки ружья?
Э-ххе!
— «Наши ружья заряжены(!)
А мы вѣ острогъ посажены.»
15. Э-ххе!

¹⁾ Перше мусило бути: «да вже ж мені не літати на Дніпр риби јісти»; тут переробилось на лад звисних слов в других пісньах (дівоцьких): «да вже ж мені не ходити, куди ја ходила» і т. д.

- Славны, славны вы запорожцы,
А гдѣ ваши добрыя кони?
Э-ххе!
- Наши кони на пригонѣ,
20. А мы козаченьки во неволѣ.»
Э-ххе!
- Славны, славны вы запорожцы,
А гдѣ ваши острыя копья?
Э-ххе!
25. — «Наши копья отобрали,
Въ Дунай рѣку побросали.»
Э-ххе!

(Русскія Нар. пѣсни, собранныя въ Саратовской губ. А. Н. Мордовцевой и Н. И. Костомаровымъ. Лѣтоп. Русск. Литер. и Древности. изд. Тихонравовымъ, т. IV, 38—39).

Після цієї пісні не може бути спору об тім, шчо вар. 1—6 повишчої пісні говорять про руйну Січі 1709 р. Коли в них згадується про заграбоване в запорозців добро, то це як раз зходитьсь з тим, шчо розкажує за самим Ігнатом Галаганом Рігельман:

«Галаганъ... людей, сколько въ ней (в Січі) застать было можно, всѣхъ побилъ, начальниковъ, яко главныхъ измѣнниковъ, казилъ, артиллерію ихъ, коей состояло разныхъ пушекъ до 100, всѣ также снаряды, оружіе, а паче ихъ козачьи знаки, какъ-то: знамена, бунчукъ, булава, перначи, литавры и прочее все взялъ, городъ разорилъ и выжегъ» і т. д.

В вар. 3—6 згадується *кошови*, котриј сидить далеко в Січі, на Дніпрі, ј од котрого льуде просять галку принести вѣсти. Максимович, ¹⁾ а за ним д. Скальковський і д. Лисенко бачуть в цьому кошовому Калнишевського, при котрому була зрујнована Нова Січ, в 1775 р. ј котрого вивезено в північну Московщину ј посаджено в Соловецкїи манастир ²⁾. Придивившись добре до пісні, а

¹⁾ Народн. Укр. Пѣсни. 1834, 128, а подрбно в статъти «Объясненіе нѣкоторыхъ украинскихъ пѣсень» (Русск. Бесѣда 1857, I, 49—64; перепечат. въ Собраніи Сочиненій, т. I.

²⁾ Максимов. Собраніе сочиненій, т. I, 612, по Зарульскому. Описание о Малой Россіи, въ Чтеніяхъ Моск. Общ. Истор. и Древн., 1848, 24. — П. Ефименка, Кальнишевскій, посл. кошевой Зап. Сѣчи. Р. Стар. 1875, № 11. Ід. Сельные малороссіяне въ Арх. губ. 1708—1802. Киевск. Стар. 1882, № 9.

надто в усіх її одмінах, можна впевнитись, що піснѣ ця нїяк не підходить до Калнишевського. В 3 № кошовї сидить у Сїчі, а 5 № на Днїпрї, — а зовсїм не на вигнаньнѣ в Московщинї. Тїльки в № 4 кошовї сидить на Дону, — та це явна помилка замисць Днїпра, тим бїльше, шчо не тїлько Сїчі, а і кошового на вигнаньнѣ нїколи на Дону не було. В піснї явно говоритьсья про кошового в Сїчі, на Днїпрї, — тїлько далеко, куди лѣудїм важко дїстатись. Це і єсть Сїч в Олешках, — до чоґо підходить і те, шчо запорозці кажуть, шчо вони «в мїсі». (№ 3, в. 15, № 4, в. 12). А кошовї, значить, виїде Костьянтин Гордїєнко, — або Гординський чи Городецькїй (з Волинської шляхти) або Гордїєвич (як він названий на могильному камнѣ, шчо бачив д. Скальковський). В Черниговській літописї він прозваний *Кротом*. (Южнор. Лїтописи, изд. Бїлзерск. I, 90). Це, певно, було його прозвище товариське.

Все, шчо ми знаємо про сїчовиків пїсля руїни 1709 р. і про кошового Гордїєнка, як раз підходить до цієї піснї.

В примїтці до I піснї було вже сказано, шчо пїсля руїни Старої Сїчі царь Петро звелїв стерегти, шчо́б запорозці де не поновили Сїчі на старих мїсцях. 26 маїа 1709 р. царь заборонив пускати запорозців в підданнї йому землї, окрім тих, котрї по одному і безоружнї приїдуть повинившись і згодьатсья жити в Гетьманщинї, як сельане; инших же, коли пїймаютьсья, казнити. 17 Юльа гетьман Скоропадський в Решетилівцї передложив царевї «просительнї пункта», в котрих мїж инчим писав і про сїчову округу: «Любо то Запорожци проклятыє, через явную свою измѣну и противность утратили Сѣчь, однакъ понеже весь Малороссійскїй народъ оттоль рыбами и солью питался и на всякомъ звѣру имѣль добычь, абы и теперь, по ускромленїю помененыхъ проклятыхъ запорозцовъ, милостивымъ Вашего Царскаго Величества указомъ вольный туда съ Украйны былъ путь для помянутой добычи и яко отъ господина воеводы Камянозатонскаго, такъ и отъ людеѣ, кгварнизону тому будучихъ, таковымъ промышленникамъ жадная не чинилася обида и препятствїе». На це царь (31 юльа в Київї) одповїв: «Сїе позволенїе Малороссійскому народу, по милости Царскаго Величества, дается и о томъ совершенное опредѣленїе, какъ тому порядочнымъ образомъ чинится, учинено будетъ вскорѣ, а пока то со-

стоится, нынѣ того позволить не возможно, ибо опасно, чтобы подъ такимъ предлогомъ бунтовщики Запорожцы въ тѣхъ мѣстахъ паки не возгнѣздились и собиранія бунтовскія не учинили. (Ригельманъ, III, 90, 94).

Запорозці ж, які zostались після руїни Січі і полтавського бою, одішли, як ми бачили (див. уваги до № III) на землю, підданну кримському хану.

Після нещасливого походу в Молдавщину в 1711 р. царь Петро мусив зрестись права на старі землі запорозькі, на південь од р. Самарі, по умові з турками на Пруті, 12 юля 1711 р. і в Константинополі 2 апр. 1712 р. Землі ті підступили під руку Туреччини з Кримом, (Скальковський, II, 23) — та запорозці зоставались кошемъ в Олешкахъ, — а царі московські забороняли їмъ їздити на Україну, і українським і московським підданимъ їздити до Січі. Так, окрім згаданих вище указів Петра I, він ще в 1720 р. приказував коменданту в Полтаві і Переволочній глядіти, щоб «Малороссіяне на Запорожьє съ товарами и ни съ чѣмъ не ѣздили, а Крымцы Запорожьцевъ съ собою не возили; Запорожьцевъ ни для чего не пропускати, кромѣ тѣхъ, которые будутъ приходитъ съ царю». (Соловьевъ. Ист. Россіи, XVI, 384). Зараз по смерті Петра, за Катерини I, дано указ Азовському губернатору: «§ 7 котрые будутъ ѣздить въ Крымъ, тѣмъ объявлять, чтобы къ запорожцамъ отнюдь не заѣзжали, и о томъ учинить заказъ крѣпкій подъ жестокииъ наказаніемъ и отнятіемъ всего того, съ чѣмъ кто туда дерзнетъ поѣхать; а изъ Крымцевъ, которые въ губернію его приѣзжать будутъ, дать знать, чтобы они при себѣ измѣнниковъ Запорожьцевъ и козаковъ не имѣли. § 8. Козаковъ измѣнниковъ Запорожьцевъ и прочихъ ни съ товары ни для какихъ дѣлъ въ губерніи и никуда въ Великороссійскіе города, также и изъ той губерніи, и ни откуда чрезъ ту губернію туда на Запорожьє съ товары, ни за добычею и ни съ чѣмъ отнюдь не пропускать». Навіть, коли в Олешковській Січі стало багато недовольних кримською, протекціею і вони хотіли гуртом вернутись під московського царя, то і тоді (11 юня, 1728 р.) «Государственная Коллегія Иностранныхъ Дѣлъ» писала: «на крѣпко подтвердитъ всѣмъ пограничнымъ Русскимъ и Украинскимъ начальникамъ, чтобы они тѣхъ запорожьцевъ, ежели они въ кото-

рые мѣста, хотя подь протекцію Е. И. В. придуть, а многолюдствомъ и съ ружьемъ, такихъ бы не принимали и въ границы Русскія не впускали ни подь какимъ видомъ и никакой имъ протекціи и защищенія нигдѣ не давать и отъ границъ отбивать ихъ оружіемъ; а подь рукою словесно къ нимъ приказомъ отзываются и обнадеживаютъ ихъ секретно, что при способномъ времени приняты они запорожцы будутъ». Тих тільки, шчо по малу будуть приїздити «з повинною головою», тих велено було, як і за Петра I, приїмати і оселяти в середині України. (Скальковскій, И. Н. С., 42—44).

Така відокромленність Олешковської Січі од України поясняє слова пісні, шчо і чайка вже не літа на Січ (на Дніпр) риби їсти. А тим часом на Україні не забували січовиків і їх лубимого кошового, Гордієнка, — і чим тьажче ставало українцям під царською рукою, тим більше звертались думки їх до того кошового, котрого дуже поважали в Січі шче і у Старіі, як потім в Олешковській. В Старіі Січі його маже раз у раз вибирали кошовим од 1702 р., коли він зараз же потребував, шчо царь не будував города коло Кам'яного Затона: «Объявляемо Вашему Царскому Величеству всі ми одногласно, писал Гордієнко, шчо зовсім не хочемо мати того города на Дніпрі і камінь брати на його будівльу не дозволимо. Шче і города не збудували, а ми вже терпимо шкоду і неправди в вольностях наших; чого наперед того ні од кого, по данним нам монархами грамотам не виділи, тепер же дізнались напустного утісненія товариству нашому, котре ходить дльа своїх здобич і промыслов. Ми на боі проти бусурман по Вашому царському указу їти завжди готові, а города ставити не позволяємо». (Костомаровъ. Мазепа. Русская Мысль, 1882, III, 123). Так держав себе Гордієнко завше перед царем, — і, звісно, шче вільнішче перед гетьманом Мазепою, котрого вкупі не лубили прості льуде в Гетьманщині, як і запорозці. «Не такі страшні запорозці і татари, — писал Мазепа в 1702 р. в Москву, страшнішчиі нам малороссієскиі посполітіі народ: увесь він своєвільним духом диха..... а полтавськиі полковник пише мені, шчо всі його полчане почнуть помагати запорозцям в їх злому замірі», — а далі: «і козаки і поселчане всі злі на мене, всі кричать в одно:

пропадать нам до кінця і згублять нас москалі! У всіх одна думка: тікати за Дніпр (в Січ) і може статись несподіване лихо». Трохи з годом Мазепа писав у Москву: «все лихо од цього пса Гордієнка. Він підбивав запорозців, шчоб не присягали (хај знесуть городки,—московські на Дніпрі і на Самарі, — тоді і присягнемо цареві, — казали запорозці); поки цього проклятого пса не зничтожать, доти не можна сподіватись од запорозців покірства». (Костомаровъ, тамож, 125—131).

Вже в увагах до № I було сказано, як царь Петро велів не жаліти грошеј, аби скинути Гордієнка з місця кошового. Трохи з годом царь уже писав: «Запорожцы а паче дьяволь кошовој уже явный воръ». В увагах до № III-го ми бачили, шчо вже після того, як запорозці були під Полтавоју і утекли з шведським королем під Бендери, царь згожувавсь приймати їх до себе, тільки шчоб вони зкинули Гордієнка, та запорозці того не зхотіли. (Бантышъ Каменскій, Истор. Мал. Россіи, III, 134).

Після смерти Мазепа, коли під Бендерами бувші козаки, втекли гетьманці і запорозці, вибрали гетьманом Пилипа Орлика, то Гордієнко зложив з ним і з королем шведським умови, котрі, звісно, трудно було тоді зробити дієними і упорядкувати по ним Україну, але по думкам дуже користні дльа Січі і дльа всього народу українського. Так, по цим умовам на правім боці Дніпра козацтво мусило бути в старих гръаницях Б. Хмельницького, по Случ; з боку Гетьманщини запорозьські землі положено було вернути по старому ж з городками по Дніпру і по Ворсклі (Переволочна, Кереберда, Трахтемиров); гетьманське самодержавство мусило бути впинене через *генеральних совітників*, котрі мусили бути генеральна старшина, ¹⁾ полковники і по одному виборному з полку; — гетьман мусив з цими совітниками «о всьаких ділах публичних радитись». Окрім того мусила три рази на рік збиратись *генеральна рада* з полковників і полкової старшини і сотників, з генеральних совітників і з послів з Запорожжья; гетьман не мусив самовольно без суду нікого карати, не мусив сам забирати ні роздавати землі, ні грошеј; також і

¹⁾ Гетьман, генеральниј обозниј, ген. судья, ген. підскарбій, ген. вієсковіј писарь, ген. вієск. хорунжиј, ген. вієск. бунчужниј.

полковники в полках. По цим же умовам, простому (посполитому) народу мусила бути велика вільга: ревізія захоплених старшиною маєтків і скасування наложених на посполитих льудеј тьагарів і послушенства, заборона старшині і вієску брати в льудеј підводи не на вієскові справи, скасування станції (постоїв) компанієських і сердьюцьких полків, скасування оренд і індуктів (откупів) ярмаркових податків і т. и. (Бантьшъ Каменск. Источн., II, 242—254. Теж у Маркевича, Истор. Мал. Россіи, IV, 315—338). В цих умовах зведено було до купи все, про шчо говорили запорозці в своїх старих грамотах і чого бажала ј чернь українська. Через те чернь ця, хоча ј страхалась Орлика через јого пријательство з нелубим Мазепоју, а потім з чужинцями: шведами, а надто з татарами, та все таки прихильалась до Гордієнка ј запорозців.

Царський міністер кн. Гр. Долгорукиј, бувшиј коло гетьмана Скоропадського, писав цареві про Гордієнка: «Воръ кошевой ядъ свой злой еще продолжаетъ: на другую сторону за Днѣпръ непрестанно прелестно пишетъ, дабы побивали свою старшину, а сами бъ до него за Днѣпръ переходили, что уже такая каналия за Днѣпром купами собирается и разбиваетъ пасѣки». (Соловьевъ, XV. 365—366). Чигиринський сотник Невінчаниј шче раніше вбив посланного до нього од гетьмана Скоропадського ј пішов до запорозців. (Соловьевъ, XV. 363) В 1714 р. з лівого боку, з Полтавського полку посилались льуде з пријазними словами до кошового Гордієнка. Це було саме тоді, коли, як каже Соловјов, по наперам кабинета Петра I, простиј народ на Україні був дуже недовольниј порьядками на Гетьманщині. (Солов. Ист. Р. XVI, 375—376).

В 1716 р. царь писав гетьману, шчоб полковники дивились за козаками, котрі ходять на степові річки за здобиччю ј стикаються з запорозцями. Гетьман прочитав полковникам царський лист, потребував, шчоб вони підписали «ассекураціју» (поруку), шчо будуть робити по царській волі, — та полковники не хотіли писати поруки, а казали, шчо вони не можуть вдержати козаків. На решті три полковники підписались, а другі поїхали по домам, обіцяючи прислать ассекураціју, підписану ними ј сотниками. Царський дозорець за Гетьманщиною, Протасьєв, писав, — шчо «хотя гетманъ ихъ и принуждалъ, чтобы

прислали ассекурацію немедленно, однакъ они на его принужденіе обрацають немного вниманія и, конечно, у нихъ до того не исправится». (Солов. Ист. Россіи, XVI, 381).

Так потроху піддержувалась і на Гетьманщині пам'ять про кошового Гордієнка, шчо сидить далеко на Дніпрі, в Січі. Умер тој кошовиј 1730 р. ј похованиј на кладовищі на місці Каменської Січі. (Скальк. Ист. Н. Съчи, II, 23). Див. також в дальшому №-рі.

Треба прибавить про Гордієнка, шчо він був чоловік доволі вчениј, — бо говорив перед шведським королем промову по латинському. (Adlerfeld. Hisfoire Militaire de Charles XII. t. III, 249—430) Доволі цікаво, шчо в ті часи не тільки Запорозжьья, а ј кийівська академіја містила в собі најгарьачших противників московського царства. В тој жé час, јак виступила проти царьа Січ з Гордієнком, царський канцлер Головкин писав кийевському губернатору Дм. М. Голицину, шчоб вислав з Кіјева всіх студентів, родом з Польської стороны і шчоб відписав: скільки зостається студентів з малоросіян (з лівобічної Украјини), скільки монахів з поляків (то б то з правобічної Украјини ј Білој Русі, котра належала до Литви) і чи не ма в них јакојі ненависти. Голицин відповідав, шчо «вислав усіх студентів родом з Польши ј Литви, шчо студентів малоросіян осталоє 161 ч.; монахів у Братському 30 ч., а з них малоросіян тільки 5 ч., а то всі з польської стороны, хоч живуть з малку в Кийіві, — шчо довідатись певности в монахів трудно, бо всі монахи нас (москвинів) чуждајуться; в усьому Кийеві ја знајшов тільки одного чоловіка, именно префекта Братського монастирья (Прокоповича), которіј до нас прихильниј». (Соловьегъ, Ист. Р., XV, 368) Гордієнко був з таких вивчених украјинців, котрі не терпіли ні царської својеволі, ни гетьманської пихи ј котрих бојались царські урядники. В кийевській академіјі ј потім не забували Січі (Див. прилогу II.) А в умовах, котрі зложив Гордієнко з Орликом не була забута ј наука: в 1-му пункті було вмовлено, шчоб гетьман повинен був «старатися и крѣпко застановлятися . . . чтобы . . . вѣра православная . . . вѣчне утверждена была и зъ помноженіемъ хвалы Божой, церквей святыхъ, а зъ *цельченьемъ* во наукахъ вызволио-

ныхъ сыновъ Малороссійскихъ, розширялася (Б. Кам., Источники, II 245).¹⁾

В № I одміні 2 в-ої віршу 10-му запорожці звучать «*лицарствомъ*». Це звичайне ім'я — *рицарство*, або *рицарство*» в тодішньому письменстві про запорожців. (Див. напр. Лѣтоп. Самуила Величка III, 173 і др.) На Україні ж у Литві ще в XIV ст. (1359 р.) бажали, щоб навіть німецькі рицарі перебравись у степи, щоб боронити Русь од татар, замість того щоб руйновати Литву, Польщу ж Русь. (Антоновичъ, Оч. ист. В. Кн. Литовскаго до 1/2 XV ст., I, 105).

Три варіанта, котрі печатаємо далі, по нашій думці, не шчо инше, як таж піснь, шчо ми оце зараз розібрали, тільки вона прилагоджена до Швачки і в вар. 8 ж 9 прилагоджена не зовсім зручно. Ми печатаємо ці одміни, взявши слова про Швачку в знаки: [] Коли пропустити ці слова, то ті одміни стають рівнішими ж яснішими і як раз подібними до тих, шчо стоять зараз вище. Звісно, треба змінити деякі слова, котрі мусили в цих одмінах проскочити замість старих. Ми поставили внизу слова, котрі, по нашій думці, мусили стояти в старших одмінах.

7.

1. Ож, на козаченьків, ож, на запорозців та пригодонька стала:

Ож, у середу та ж у обідній час їх Москва забрала.

[Крикнув Швачка та на осаулу: «із коней до дому!

¹⁾ По тому ж пункту положено було, «жебы жадное иновѣріе въ Малую Россію, ни отъ кого не было впроважено... иновѣрцамъ сожигія на Украинѣ, а найбардзѣй зловѣрію жидовскому не позволяти» (тамож). Шщоб зрозуміти цю вмову, треба пригадати не тільки давні віїни українські з Польщею через унію, — котрі споминаються ж в початку цього пункта, а ж те, шчо власне царь московський докоряв Мазепі ж приставшим до його козакам те, шчо буцим то вони хотять знищити на Україні віру православну. — Цікаво, шчо Соловйов з докором говорить про цю умову, шчо «козаки постановили нетерпимость никакой чуждой религии» (XVI, 42) а нічого такого не говорить з поводу «нетерпимих» думок Петра I в його листах, на котрі ж одповідали противні йому козаки своєю нетерпимостью.

Ох, не дајмосьа, панове молодці, ми москальам у не-
вольбу!»

5. Москаликі умні, москалики розумні, розому добрали:
Ој, наперед Швачку із осаулоју до-купи звјазали.

Ох, ізвјазали і попаровали і на вози поклали,
Із Богославја до Білої Церкви јіх у невольбу заб-
рали.]

10. — Ох, і де ж ваші, панове молодці, воронијі коні?—
— «Ој, наші коні в пана на припоні, а самі ми в
неволі!

— Ој, і де ж ваші, панове молодці, а срібнијі узди?
— Ој, наші узди в коньах на занузді, а самі ми у
нужді!

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, јасненькіі
списи?

— «Ој, наші списи вже в пана у стрісі, а самі ми
у лісі!

15. — Ох, а де ж ваші, панове молодці, громкіі руш-
пиці?

— «Ој, наші рушпиці в пана у світлиці, а самі ми
в темнці!

— Ох, а де ж ваші, панове молодці, голубијі жу-
пани?

— Ој, наши жупани поносили пани, а самі ми про-
пали!»

— Ох, де ж ваші, панове молодці, чоботи сапјанці?

20. — «Ој, наші сапјанці позабірали рајці ¹⁾ у неділеньку
в раңці!

Ох, пошлімо галку, ох, пошлімо чорну, а до Сі-
чі рибу јісти,

Ох, нехај донесе, ох, нехај донесе до кошового вісти.

— «Ох, уже ж гальці, ох, уже чорніј та назад не
вертасьа.

Ој, уже ж нам, панове молодці, із кошовим не ви-
дасьа!»

(Записки о Южной Руси, Кулиша, т. I, 135—136).

¹⁾ Мусило бути: «забрали гатманці», — јак і стојіть в 18 віршу
дальшојі одміни.

8.

1. [Ој, виїхав із Гуманья козаченько Швачка,
Ох, сталасья в тім Гуманью та ј велика драчка.
— «Ој, ну-те хлопці, славниї запорожці, с коней та
до-долу!
Но, не дајте ви сья вражим ляхам на велику під-
мову.»
5. А вражі льяшкі розумні були, та ј способу дібрали,
Злапали Швачку та ј самотоју, та і до Львова від-
дали.]
Ах (ох?) лети, лети, ти, чорнаја галко, та ј на
Січ рибу јісти:
[Ој, вже Швачки не ма, вже го осадили в самім ри-
почку в місті]
Ах (ох?) лети, лети, ти, чорнаја галко, та на Січ
рибку іјсти:
10. [Ој, пише Швачка до кошового та дрібненькоје
листье:]
— «А де ж ваші, славні запорожці, та ворониї коні?»
— Ој, наші коні в льяхів¹⁾ на припоні, сами ж ми в
окові. —
— «А де ж ваші, славні запорожці, козацькі руш-
ниці?» —
— Наші рушниці в льяхів у світлиці, сами ж ми в
темниці.
15. — «А де ж ваші, хлопці, славниї запорожці, дорогиї
сукмани?»
— Ој, наші сукмани ватаги забрали²⁾, сами ж ми
пропали,» —
— «А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, чоботи
сафјанці?» —
— Наші сафјанці забрали гетьманці, та ј сами ж бо
ми в јамці. —
Ој, лети, лети, чорнаја галко, та ј на на Січ рибу
јісти!
20. Ој, принеси, принеси, чорнаја галко, від кошового
вісти!

¹⁾ Мусило бути: «в панів».

²⁾ Мусило бути: «наші сукмани забрали пани».

— Та вже ж мені не літати на Січ рибу жісти,
Ої, вже ж мені не приносити від кошового вісти!—

(Головацького, Нар. П'єсни Галицкой и Угорской Русн. ч. I, 17—18).

З поводу вар. 8 виїшов спор між д. Кулішем і Максимовичем. Д. Куліш (Зап. о Южн. Руси I, 136) одніс усьу пісню цю до Швачки, гайдамаки, спільника Жалізнякового, 1768 р., та переніс до того часу і Максимовичів вар'янт: «Ої, полети, галко,» (у нас вар. 5), котриі Максимович односить до полону кошового Калниша в 1775 р. Максимович же став на тому, шчо співак, од которого записав д. Куліш свою пісню, приточив до неї кінець з другої пісні, про кошового, все таки Калниша (Собр. Сочиненій, I, 605). Максимович вказує, шчо гайдамаки, котрим по споминам людським, Жалізняк казав: «бачте, пани в якіх хороших жупанах модьять, а ви, *бїда*, часом і сорочки не маєте,» — не могли говорити про свої жупани (Собр. сочин. I, 610). Тільки ж в самій пісні д. Куліша, а надто коли порівняти її з піснею д. Головацького, јесть јаснішчі резони, по котрим вона не підходить до Швачки 1768 р. Гайдамаці Швачці нема ніякого резону писати листи до кошового в Січі, а шче менше питати: «а де ваші воронїї конї?» коли јого самого взято в полон, а кошовий на волі, јак було в 1768 році. (Замітимо, шчо в вар. 7 сам Швачка чита од кошового листи) Не могли гайдамаки в 1768 р. споминати і козаків гетьманців (јак в 18 віршу вар. 9-го), бо вже в 1764 р. козаки гетьманці були скасовалі ј у загалі ніякі гетьманці тоді не забирали нічого в гайдамак та запорозців, — не так јак в 1709 р. за Галагана. В вар. 9 Куліша гетьманців замінено *рајцями*, та незрушно, бо рајці—міщчане те ж в 1768 р. гайдамак не рабували;—тоді, јак звісно, все добро гайдамак забрали москалі (А Ефименкова. Изъ исторїи борьбы малоруссовъ съ поляками. Слово. 1879. Ноябрь, 211 і др.) Рајці — задержались тільки в памјати співця з часів *мајдебурїї*, про котру він говорив д. Кулішеві. — Та ј в усьому, — після порівняннѧ *есїх* вар'янтів, котрих не було в руках Максимовича і Куліша, не може бути спору проти того, шчо увесь матерјал пісні цієї склавсь зараз після руйїни Січі

1709 р. і що кошові, про которого згадується в деяких її варіантах, єсть К. Гордієнко. Все діло тільки в тім, як пісня ця прилагодила до Швачки, та до якого Швачки, і чи до одного, чи до двох. Об цім див. далі, в № V-му.

Розмова подібна до тієї, що в цих всіх одмінах: «А де ваші коні?» і т. д., єсть і в других піснях: про смерть Дан. Нечає в 1650 р. — (у Антонов. і Драгом. Историч. пѣсни Малор. Народа., т. II, в. I, 67, 79 далі); — про поразку Б. Хмельницького під Берестечком в 1651 р. (тамож, 108); про полон ляхами Абазіна, підручника Палієвого в мужицькому повстаньї на правобочній Україні в 1709 р. (Костомаров, Р. Мысль 1880, Іюнь, 40 — 42, Головацкій. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. I, 13), а також в деяких наших рукописних одмінах пісні про полон запорозця Супруна. Тільки ж в кожній пісні ця розмова трошки инакша, прилагоджена до того случаю, про котрий розказує пісня.

Подібну ж розмову здибуємо в одній з одмін пісні про козацьку роботу на лінії і канавах (1718 і 1720 рр. і послі), котру пісню знайдете в дальшій розділі:

— «О, ви, хлопці, прекрасні молодці,

— Та де ваші рушниці? —

— А наші рушниці в пана на столиці, — ми молодці сидимо в темниці!

— «О, ви, хлопці, прекрасні молодці, та де ваші жупани? —

— А наші жупани поносили пани, нас молодих забрали в кайдани.

О, дали хлопцям широкі лопати

Да послали хлопця молодого да канави копати і т. д.

(Зап. Ганицькій, в аерм. пов., бесарабськ. губ. в 1874 р.)

Цей початок в пісні про каналну роботу після Полтавського бою ще раз показує, що вище напечатана пісня належить як раз до руйни Січі того часу.

№ V.

ПРИЛОГА ДО №№ I J IV.

ПОЛОН ЗАПОРОЗЦІВ.

БАТЬКО ШВАЧКА.

(1709—1713)

Ми думаємо, що ще одна пісня про Швачку не що инше, як пісня про руїну Січі в часи осади Полтави, тільки перероблена на Швачку. Ось вона в двох одмінах:

1.

1. Ој, хваливсьа та козак Швачка під Білу Церкву
їдучи:
— «Геј, будем, брате, та китајки драти та в онучах
топтати!»

Геј, казав јеси, козак Бондаренко, а що славонька
буде:
— «Геј, будемо, брате, та поли драти та плечі ла-
тати». —

5. Геј, на козаченьків, геј, на молоденьких та приго-
донька стала:

Геј, що в середу та в вечері та усіх Москва побрала.
Ој, побрала та ј попарували усіх по два до купочки.
Загльадајуть один на другого, јак сизижі голубочки.

Ој, побрала та ј попарували, та ј повезли возами:
10. — «Ој, огльанемсьа на тују Украјіну, та ј обільжем-
сьа сльозами!»

Ој, забрали та ј попарували, јак голубоньків у парі:
Геј, засмутиласьа усьа Украјіна, та јак сонечко в хмарі

(В наших паперах з поміткою: од Лирника під Кијівом).

2.

1. Ој, хвалилисьа да козак Швачка, під Білу Церкву
їдучи:

— «Геј, будем, брати, да китајки драти та в онучах
топтати». —

[— Ој, казав јеси, козак Бондаренко, шчо славоњка буде:

— «Геј будем, брати, да поли драти, да в онучах
топтати». —.]

5. Ој, на козаків та ј на молоденьких безневинна слава
впала:

Геј, у недільу, в обідню годину, да ј усіх Москва забрала.

Ој, забрала та і повјазала, јак голубців до пари.

Геј, отамана із осаулоју та ј до купи звјазали.

Ој, забрала та і повјазала та ј повезли возами:

10. — «Геј, огльанемсьа на тују Вкрајину, обілььемось
сльозами».

.

(З збірки л. Ів. Новицького. Зап. в черкаськ. пов. київськ. губ.).

В одмінах пісні про каналъну роботу, — шчо буде напечатана в дальшій розділі, — здибујемо таки слова:

1) Ој, хвалилисьа славні запорозці, та із Січі їдучи,
Шчо будем носити сукні та жупани, а з китајки онучі,—

або:

2) Говорили славні запорозці із Уманьа їдучи,
Шчо будем носити чоботи сапјанці, а з китајки онучі.

В цьому остатньому примірі слово *Умань* вставлено через спомин про уманську різню, зроблему гайдамаками в 1768 р., про котру в піснях гайдамацьких співається так:

3) Хвалилисьа гайдамаки на Умань їдучи:
— «Будем драти, пане брате, з китајки онучи» ¹⁾.

¹⁾ Див. між инчим у Шевченка епіграф до «Гонта в Умані» ј далі вар. 4-їј. В варјанті звіснојі пісні про Нечаја, (Антонович і Драгоман. т. II, № XII) записаному Х. В. в Добруджі, в Тульчі, од Остапа Дончука, — подібні слова прикладајутьсьа до ляхів:

Хвалилисьа льяшки панки

До Уманьа їдучи:

— «Будем драти, наш-брати,

З китајки онучі!»

*

Порівняймо оці слова з початком зараз напечатанної пісні та з початком московської пісні, шчо напечатана вишче, на стор. 35—36:

- 4) Похвалялись славы запорожцы
Платавъ городъ взяти,

а також з словами пісні, котра напечатана далі (Олешківські січовики і Прутський поход):

- 5) Хвалилисьа запорозці Полтави достати.

Можна з цього порівняньня вивести, шчо зараз по руїні Ст. Січі і після бою під Полтавою мусила скластись пісньа з таким початком:

Похвальались славі запорозці, та із Січі їдучи,
Шчо будем носити сукні та жупани, а з китаїки онучі,
або в другій одміні:

Хвалилисьа запорозці Полтави достати:
— «Будем, брати, да китаїки драти да в онучах
топтати ¹⁾).

Далі мало бути, (а надто в першій одміні)

— Геј казав јеси та козак Гордіјенко, а шчо сла-
вонька буде
і т. д., подібно до зараз напечатанної пісні.

З часом пісньа ця переробилась на Швачку і з Гордіјенка зробивсь Бондаренко. Цеј Бондаренко дісно ходив під Білу Церкву в 1768 р. і його взяли коло Макарова, тільки не Москва, а льахи,—котрі і казнили його в Чорнобилі. (Кіевская Старина 1882, Мартъ, 530. Сказаніе о Бондаренкѣ).

Јесть шче третья одміна пісні про Швачку, котра дуже подібна до тих двох, шчо вишче, тільки без јіх початку, — а кінець јїї зоставсьа цілішчіј:

¹⁾ Слова Бондаренка в 2-му варјанті: «геј будем, брати, да поди драти, да в онучах топтати» — говорять не про сподівану роскіш, а про нужду, і узялись в цеј варјант з пісень про нужду козаків на каналній роботі, шчо будуть напечатані в дальшому випуску.

3.

1. Ој, на козаченьків, ој, на запорозців та пригодонька стала;
Що у середу, да в у обіді їх Москва забрала.
[Ој, як крикнув батько Швачка: «геј, із коней до долу! Геј, не дајмосьа, панове молодці, да у тьажкују невольу!»]
5. А москалики, да не дурніји, да розуму добрали:
Ој, насамперед батька Швачку із осаулоју до купи звязали.
Ох, ізвязали, да попарували, да на вози поклали,
[Із Богуславја до Білої Церкви] їх у невольу забрали.
Ох, ізвязали та попарували, ој, як голубців у парці,—
10. Ој, засмутилась усьа Україна, а як сонечко в хмарці.
Ој, повезли да батька Швачку да густими лозами;
Ој, оглянувсьа батько Швачка да ј умивсьа сльозами.
Ој, вивезли да ј батька Швачку да ј у чистеје поле;
Ој, оглянувсьа батько Швачка: «оттут мені горе!»
(3 паперів Максимовича).

Таку саму пісню Максимович напечатав в згаданій вище статті, тільки в 1-му віршу замість *запорозців* поставлено *молоденьких*. (Собр. Сочин. I, 614).

Коли викинути тут вірші 3—4, котрі не так підходять до приступу москалів на Січ, як до боју в степу на коніх, — та коли замінити тут скрізь слова «батько Швачка» на слова: «батько отаман», а також, звісно, викинути имена Богуслава і Білої Церкви, замість котрих могли стојати інші місцьа, — то всьа пісньа може зовсім підійти до полону січовиків в 1709 р. і добре поповнити пісню «Руїна Старої Січі і Галаган», до кінця котрої вона просто привязується, а надто з віршів 6—7. Найбільш остатні чотирі вірша підходять до полону запорозців скорше коло Січі, ніж коло Білої Церкви, чи Богуслава: тут говориться про те, як умивсьа сльозами батько (отаман), коли везли його *густими лозами*, то б то по Великому Лугу, шчо коло Січі, — і як він зовсім загорьував, коли вивезли його вже в *поле*, то б то дальше од Дніпра і од татар, — од помочи.

Могло бути, шчо зараз по руїні Старої Січі, коли шче Гордієнко стојав з частиною січовиків під Полтавою, — зклалась, поряд з піснею про Галаганський поход, і ось така напр. піснь:

1. [Ој, хвалилисья славіні запорозці та із Січі јдучи;
Шчо будем посити сукні та жупани, а з китајки онучі.]
Ој, казав јеси та козак Гордієнко, а шчо славопька буде
(? ? ? ? . . . ? ? ? ?) ¹⁾
5. Ој, на козаченьків, ој, на запорозців, та пригоднонь-
ка стала.
Шчо у середу да у обіді јіх Москва забрала.
Ој, побрала та ј попарувала усіх по два до купочка;
Заглядајуть один на другого, јак сизижі голубочки.
Ој, забрала, та ј попарувала, јак голубів у парці:
10. Ој, засмутилася Україна, та јак сонечко в хмарці.
Ој, отамана з осаулоју та ј докупи звјазали,
Ој, забрали та повјазали та ј повезли возами.
Ој, повезли батька отамана да густими лозами;
Ој, оглянувсья та батько отаман да ј умивсья сльозами.
15. Ој, вивезли да батька отамана да ј у чистеје поле;
Ој, оглянувсья да батько отаман: «оттут мені горе!»

Можна також думать, шчо перші два вірші приложились уже після полтавського боју до пісні, котра зложилась зараз після руїни Старої Січі. Оттака то піснь по малу зросталась з повишчоју піснею про зрабуваньня запорозців, — а потім коли јјї одніи прилагодились до Швачки, то шматки таких нових одмін знову тим легче причепились до тих зкладних пісень про зрабованих запорозців, јакі напечатані вишче.

В паперах Максимовича ми знајшли шче одну піснь про Швачку, писану рукоју Ніговського, в свій час звісного збірача. Максимович поробив на піј своїј поправки ј добавки, очевидно, з других варјантів, јак це він робив мајже завше. Ми переписујемо јјї тут, одкинувши всі приписки М—ча (јак це ми звичајно робимо з піснями, најденими в јого паперах).

¹⁾ Ні в одному з трьох одмін, шчо вишче, не ма слов, котрі б ріфовали з *буде*. Треба шукати підходного віршу по одмінам пісень, напр. гајдамацьких.

4.

1. «Ој, не буде кращче та не буде ліншо, як на тіј
Україні:
Щчо не буде жидів, шчо не буде ляхів, а третьої унії!
Ој, не звіть мене та Швачкоју, а звіть мене Кіјло:
Позаганьав жидів, позаганьав ляхів, в Білу Церкву
на стіјло!»
5. Ој, уже ж таја та Білаја Церква та обитаја ки-
тајками;
Ој, тепер вона та завојована та славними та козаками!
Ој, хваливсьа батько Швачка, та до Хвастова јдучи:
— «Ој, будем драти, панове молодці, китајєви онучи:» —
Та ходить Швачка та по Хвастові та у жовтих чо-
ботьах;
10. Ој, вивішав жидів, ој, вивішав ляхів та на панських
воротьах!
Та ходить Швачка та по Хвастові, та ј став собі в
кутку:
— «Ој, не маје жидів, ој, не маје ляхів; ох, міј
тѣжкиј смутку»!!....
Та пішли старці-торбишники та стали льяшків бити.
— «Ој, не подобаје, панове молодці, з неживого глу-
мити!»
15. Та на козаків, та на молоденьких пригодонька стала:
Ој, у середу у обіді јіх Москва забрала.
Ој, як крикнув батько Швачка: «та із коней до долу!
Ој, не дајмосьа, панове молодці, та у тѣжку невольу!
А москалики та не дурнијі, та розуму добрали:
20. Ој, на самиј перед батька Швачку з осаулоју звязали.
Ој, ізвязавши, попарували, ој, як голубців в парці.
Ој, засмутилась усьа Україна, от як сонечко в хмарці!
Ој, повезли батька Швачку та густими дозами;
Ој, огльанувсьа батько Швачка та ј умивсьа сльозами!
25. Ој, вивезли батька Швачку та в чистеје поле:
Огльанувсьа батько Швачка: ој, тут мені горе!
Та летить галка, та летить чорна та на Дін риби
јісти
Ој, пише батько, (ој), пише Швачка та до кошового
листи.
Ој, уже ж галці, ој, уже ж чорніј та на Дону не бувати,

30. Ој, уже ж Швачці та од кошового та листів не читати.
— «Ој, де ж ваші панове молодці, та ворониї коні?
— Ворониї коні в ляхів у виборі, ми молодці в неволі.
— «Ој, де ж ваші, панове молодці, та яснії рушниці?»
— Ясні рушниці в ляхів у світлиці, ми молодці в темниці.
35. — «Ој, де ж ваші, панове молодці, та чоботи сапјанці?
— Чоботи сапјанці поносили дранці, ми молодці у јамці.
— «Ој, де ж ваші панове молодці, дорогі жупани?»
— Дорогі жупани, поносили пани, ми молодці пропали.

Максимович поставив після 14-го вірша ј після 22-го знаки: = і поділив пісню на три части, з котрих дві ј напечатав в згаданіј статті. (Собр. Сочиненій, I, 613—615) јак дві осібні пісні. Навіть залишивши те, шчо Ніговський був збирач совісниј, — зовсім возможно, шчо пісньа цъа співалась цілком так, јак вона тут дапа, — хоч усе таки вона, очевидно, зложилась не од разу. Середина јіјі најблизча до тих двох, шчо подані вище в цім же М-рі, ј мусить брати собі початок шче в пісні про полон запорозців, котра мусила скластись в 1709 р. Кінець, од 31 вірша, подібниј до розмов попереднього, IV-го, М-ра, та трохи ј осібниј, далеко осібнішчиј од 1—6-го варјантів IV-го М-ра, ніж варјанти 7 і 8 цього М-ра з именем Швачки. Видно таки, шчо вони на ново зложені були по новому поводу, јаким був случај нового полону запорозців з отаманом Швачкоју. Початок пісні, вірші 1—14, јасно говорить про вїјну з ляхами, унијатами ј жидами, — при чому вірші 1—2 јесть пісенька, котру завше співа козак в різдвянській кумедїї (Вертеп). Так в різдвянській кумедїї, котру ми мајемо в рукопису:

Да не буде луще, да не буде краще.
Якъ у насъ да на Украйни,
Що не мае жида, що не мае ляха,
Да не буде измини.

В списку Вертепа, напечатаному в Марковича (Обычай, повѣрья и пр. Малороссіянь, 51) остатні слова напечатані ось јак:

Не ма не ма

У Максимовича (Укр. Н. П. 1834 р.)

Да не буде лучче, да не буде красче як у нас на Вкраїні,
Да нема жида, да немаје ляха, немаје унії.

У Костомарова: (Б. Хмельницькій, III, 352—353) напечатано в одній одміні:

1) Та немаје лучче, та немаје крашче, як в нас на
Вкраїні,
Та немаје ляха, та немаје жида, немаје унії.

а в другій:

2) Та немаје ляха, та немаје пана, не буде зміни.

Д. Костомаров односить цю пісеньку до часів Б. Хмельницького, певно, звертаючи найбільше уваги на слово: *унії*. За д. Костомаровим помістили цю пісню в часи Б. Хмельницького і ми з д. Антоновичем (Историч. Пїсни Малор. Нар. II, 49). Тільки, здається, ця пісенька трохи новіша. Ми знаходимо її в «Исторіи Русовъ», при розмові об тім, як після Б. Хмельницького чернь перебила шляхтичів, що пристали до козаків, а потім колотили її проти черні, і против Москви. «Народъ, каже Исторія Русовъ, узналъ виновныхъ, пїсколькихъ истребилъ (це було в 1663 р.) и воспїлъ, наконецъ, сію утїшительную для себя пїсенку, значащую болѣе, чїмъ ея простота:

Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Якъ у насъ на Вкраїни:
Нема папивъ,
Нема Ляхивъ,
Не буде й зміны.

(Ист. Русовъ, 120).

На цей раз ми даємо віру «Исторіи Русовъ», — котора писалась все ж таки по споминам старих льудей, — бо слова: «не буде *зміни*» ліпше рішмують з словом: «на *Вкраїні*», ніж слова: «не буде *унії*», — і мусять бути старішими. Про *зміну*, про котру був резон говорити в 1663 р., після Виговщини, не було поводу говорити в 1648 р.

Тільки в усякім разі пісенька ця старіша 1768 р.,

коли по ходу тодішніх справ, могло вставитись в пісню слово: *унїї*, і коли могла справди скластись піснь, подібна до 1—14 віршів пісні, котру ми розбираємо. Треба тільки замітити, що в 1768 р. гайдамаки не завоювали Білої Церкви, а тільки стояли під нею. Після Хмельницького (1651 р.) козаки завоювали Білу Церкву од поляків, — котрі було впіять заньали цей город — тільки в 1702 р., в часи крест'янського повстаньня. (Rulikowski, Opis powiatu Wasilkowskiego, 105—106. Антонов. Послѣдн. врем. козачества на прав. берегу Днѣпра, 134). В 1704 вступила в Білу Церков залага Мазепина, а в 1708 р. залага московська, послана київським генер. губ. кн. Дм. Голициним, котра і держала Б. Церков до 1715 р., коли город отдано полякам. В юлі 1768 р. Швачка підступив під Б. Церков і, як каже близькій до часу чоловік ¹⁾, заньав передмістья Б. Церкви; коли ж з замку на нього стреляно, то одступив до ближнього села, але вже тоді в Б. Церков пришла звістка, що Гонту і його товаришів забрали коло Уманьа москалі. (Rulikowski, 107—108. Гонту взято 6 юльа).

То, що ми знаєм про пробуваньня Швачки 1768 р. в Хвастові підходить до слов про те в пісні. Рулікоський, вказуючи на Kurjer Petersburgski w Warszawie 1791 г., говорить, що в 1768 р. доводці гайдамаків Швачка і Бондаренко (јдучи до Б. Церкви) вчинили в Хвастові ярмарок на шльахту і жидів, назначивши ціну по 7 злотих за шльахтича і по 3 зл. 15 шагів (groszej) за жида. Як приводили кого, то один отаман бив його обухом, а потім отдавав катам, промовляючи: погульайте з невірним! За кілька днів зрабовапо косцьол, шльахту нимордовано, а містечко з замком спалено. Тепер на кладбищі католицькому в Хвастові коло дому економичного јесть могила, в котрій сховано до 600 чоловіка, замордованних тоді». (Rulikowski, 75—77).

Підходить до пісні, — за виїмками тих ріжниць, на котрі вказано вище, при вар. 3-му, і те, що ми знаємо

¹⁾ Serwacy Prus Socharyzewski. Echo smutnym, ukraińskiej rzezi, przez zbuntowanych kozaków i chłopów, na polakach i żydach roku 1768 spełnionej i t. d. Рукопись; — уривки в Rulikowski, Opis powiatu Wasilkowskiego.

про полон Швачки. На счастья ми мајсемо два *акта* про це діло.¹⁾

Максимович (Собр. Сочиненій, I. 615—616) приводить реляціју тодішнього правителя россіјської Украјини гр. Румјанцева: «Отъ 9-го числа текущаго мѣсяца, тотъ полковникъ Протасьевъ прислалъ ко мнѣ репортъ, что онъ, вступя въ Польшу, развѣдавши, что собранія таковыхъ разбойниковъ, одно въ числѣ трехъ сотъ человекъ, въ селѣ Блощинцахъ, въ разстояніи отъ Бѣлой Цертви въ пятнадцати верстахъ, а другое близь мѣстечка Богуславля, тоже въ нѣсколькихъ стахъ человекъ, и руководствуютъ оными атаманы, въ первомъ Журба, во второмъ Швачка, — учинилъ на ихъ нападеніе въ обоихъ мѣстечкахъ и разбилъ сіи обѣ партіи. Въ помянутомъ селѣ Блощинцахъ хотя сіи разбойники покусились было воспротивляться оборонительно, однако жъ не имѣли въ томъ успѣха и ни одного не повредили человекъ; на мѣстѣ ихъ [убито до 30-ти, да поймано 64 человекъ, прочіе же разбѣжались; при чемъ взято четыре знамя, двѣ мѣднихъ пушки и одну чугунную, да гаковницъ желѣзныхъ пять. Тоже, не добъжая мѣстечка Богуславля, постигнутыхъ другой партіи злодѣевъ взято 68 человекъ съ двумя знаменами, при упомянутомъ атаманѣ Швачкѣ, который, послѣ допросовъ, показалъ, что они будто отъ Запорожскаго полковника Максима Желѣзняка, съ атаманомъ Неживымъ, посланы по всей Польской Украинѣ для истребленія Поляковъ и Жидовъ, которыхъ они во многихъ мѣстахъ и истребили.»²⁾ Генерал Воіејков писав тодіж (16 јульа) до Січі: «Главный начальникъ всѣхъ разбойниковъ Максимъ Желѣзнякъ и товарищи ело Швачка и Неживый, а съ ними называющихся Запорозцами человекъ до 250, разосланными командами уже пойманы, сюда (въ Кіевъ) приведены и здѣсь подъ карауломъ содержатся». (Скальк. Исторія Нов. Сѣчи,

¹⁾ Ми мусимо замітити, шчо поки не будуть видані *акти* про Коліјівщину, котрі мусять закінчити видані д. Антоновичем «Акты о гайдамакахъ», т. I, (Кіевъ 1876), доти не можна буде зважитись точно говорити про гайдамацтво 1778 р. і про його довідців. Те, шчо розказујуть звичајно (у Скальковського, Мордовцева) за споминами про Коліјівщину поляків, — не повне і противурічне.

²⁾ Це вже печаталось, коли «Кіевская Старина» (1882. Сентябрь) почала видавати частину з актів, зібраних д. Антоновичем. Між инчим там напечатана і реляція Румъанцева.

III, 360). По більшій частині полонених запорозців і українців з російської сторони вислано на Сибір, — польських же підданих (Воєйков каже більш 1000 чолов.) отдано польському генералу гр. Браицькому, котрий їх і перемордував сам і через регіментара Стемковського, а з ними і багато «хлоповъ». (Новішчі звістки див. за Dr. Antoni J. «Nowe opowiadanie Historyczne» в «Слово» 1879, Нолбрь, 212—213).

Так ми бачим, шчо цей четвертий варіант пісні про Швачку доволі близько підходить до справ 1768 р. і в усьакім разі багато віршів в ньому мусили і зложити з поводу тих справ. Тільки ж окрім вказаних вже в примітці до 3-го варіанту незгод, — чудним застаєтєсья листованьня Швачки з кошовим, бо, на скількі доси звісно, ні кош запорожський, ні кошовий не мав *прямої* частини в Коліївщині. ¹⁾

¹⁾ З актів, напечатаних в «К. Старині» (Сент, 1882) видно впрочім, шчо кош не так то вже був не причастний до справ 1768 р., — та все таки ні з відки не видно, шчо він прямо керував в тих справах, як це виводили між инчим і опираючись на пісні про полон Швачки. (Порівн. примітку д. Куліша, Зап. о Ю. Руси, I, 136). Тут до місця буде додати де шчо до того, шчо сказали ми вище, на стор. 46. Коли початалась та сторона, ми шче не мали згаданих актів «К. Старини». Тенерь з тих актів видно, шчо при московському віську, котре заарештовало гайдамаку Швачку в 1768 р. було і 150 «малоросійських козаків», котрих запорозці могли шче звати по старому «гетьманцями»; тільки ж все таки ні звідки не видно, шчо ті гетьманці забрали збіжжя гайдамаків; вони далеко не були головним лядьми в московському віську, а окрім того з листу гр. Румянцева до цариці видно, шчо здобич гайдамацьку в 1768 р. задержав Протасов, тоді як збіжжя запорозців в 1709 р. забрав гетьманець — Галаган. Це все не перечить тому, шчо в пісні про Швачку, які напечатані при № IV-му, так і тут, ввійшло де-шчо з пригод 1768 р. Так між инчим слова 7 вар. № IV-го: «Москалки умні, москалки розумні, розуму добрали», підходять до наказу гр. Румянцева Протасову, шчо старатись забрати гайдамак обманом («способами искусствъ», як писав він до цариці). «При семъ случаѣ, — писав гр. Румянцев Протасову, — вы изволите отправленному офицеру предписать въ постановленіи, чтобъ съ командою пришесть къ тому мѣсту, гдѣ будутъ объявленные запорожцы, показалъ имъ такой видъ, якобы онъ присланъ на вспоможеніе, по просьбѣ каневскихъ козаконъ и жителей, и старался-бы непримѣтнымъ образомъ овладѣть ими, и тогда требовать у нихъ того указа, который они тамъ объявляютъ о присылкѣ своей; а когда-бъ таковое сходственное письмо вѣроятно бы они предъявили, то оно подлинное заразъ отправитъ бы, при своемъ рапортѣ, чрезъ полковую канце-

Був другий Швачка, раніше Швачки-гайдамаки з 1768 року, і листованька цього Швачки з кошовим не таке чудне, як це. *Той Швачка був один з запорозьких ватаїв, котрих послав кошовий Гордієнко з Січі в Олешках*, щоб займати правобічну Україну, од котрої одступився царь московський, по вмові з турками, після нещасного для царя походу на Прут в 1711 р.

Тоді царь видав 23 Сент. 1711 р. указ, в котрому говорив: «Понеже, по учиненимъ съ поляками вѣчнаго мира трактатамъ, тогочасною заднѣпровскою Украину съ ея рубежи, именно въ трактатахъ написаннихъ, надлежить оставить полякамъ, тамошнимъ же полковникамъ съ полковою, сотенною и рядоваго козацкою старшинною козаки и протчими, въ подданствѣ нашемъ быть желающими, съ женами и дѣтьми, съ ихъ движимыми ужитками, на жилище перейти въ Малую Россію, въ тамошніе полки, гдѣ кто пожелаетъ, да съ той же стороны отъ мѣстечка Терехтемирова внизъ на Днѣпрѣ даже до устья рѣки Тясмина, со всѣхъ мѣстечекъ, селъ и деревень обывателей перевести въ Малую Россію и тѣмъ землямъ быть впусѣ на всегда и на оныхъ полякамъ никакихъ селъ не селить». Тепер царь велів, взглядно до того, всім козакам з тієї правобічної Україні, хто хоче бути в його підданстві, перебиратись за Дніпр. (Антонович, Акты о козакахъ, II, 755—757).

Тим часом з польської сторони вступив в цю Україну краковський воєвода Юр. Любомирський, котрий вже в 1702 р. всилувався туж вдержатись то військом, то коли не вдалось, дружбою з Палієм (Солов. XV, 41) і видав універсал (вселюдний лист), приймаючи цю країну на ім'я Польщі. Запорозці, котрі ще після Андрусовського замирення 1667 р. не хотіли признавати польської влади над правобічною Україною і котрі тільки що вмовились з

лярію штафетомъ ко мнѣ по почтѣ, держа до резолюціи подъ рукою запорожцевъ. А когда такового письменнаго вида не покажутъ, или явится сомнительнымъ, или видимо ложнымъ, то ихъ всѣхъ запорожцевъ токмо перехватывъ, возвратиться съ оными, пріемля къ тому способы, чтобъ безъ всякаго кровопролитія обойтись, а буде бы они не сдались и что дерзкое предпріяли противъ посланной команды, въ такомъ уже случаѣ брать ихъ силою». (К. Стар. 1882 Сент. 540). Як справди захвачені був Швачка, 1768 р. чи силою, чи обманом, доси з актів ясно не видно.

Орликом і шведським королем, щоб ту Україну по Случ звернути козацтву, не хотіли і тепер отступити їй Польщі.

Проти Лубомірського виступив запорожеській полковник Перебиїніс, котрий випустив протест на універсал Лубомірського, — кажучи, що «коли москалі, на перебуваньїя турок, очистили цю Україну, то не за тим, щоб їй забрали польяки.» Перебиїніс об'являв, що запорозці зайняли ту Україну именем Султана і требовав, щоб Лубомірський вибиравсь з неї (Антонович, Акты о козаках, II предисловіе, 193). Поряд з Перебиїносом були в тій Україні і другі запорозькі ватаги: Попович, Горленко і *Швачка*.

Про цих звісні листи од київського губернатора кн. Дм. Голицина до гетьмана Скоропадського, з 23 Ноября 1712 і з 3 Апр. 1713 рр. В першому читаємо:

«Имѣю вѣдомость, хотя за подлинно быти тому не чаю, однако по должности объявить не опускаю, якобы отъ кошоваго Гордѣенка присланы на полковничество Уманское нѣкоторый Поповичъ и другіе въ Кальки Болотахъ и въ Городищѣ подъ Кореуномъ и набирають нѣкакое гультайство, которыхъ будто уже набрано съ 200 человекъ. И данъ-де тому Уманскому полковнику Поповичу *изъ стѣчи перпачъ, и разосланы отъ низъ кошоваго листы*, чтобъ имъ жадной шкоды отъ гультайства и ни отъ кого не паносилось». В другому між инчим стоїть: «Да вѣдомость имѣемъ, што *Швачка съ запорожцами* стоитъ около Богуславля и намѣревается переправиться на ту сторону Днѣпра, а прежній Прилуцкій полковникъ Горленко стоитъ въ Береславлѣ и при немъ запорожцевъ 250 человекъ». (Судіенко, Матеріали для Отечеств. Исторіи, II, 50; 52).

Про Швачку того часу маємо ще один спомин в листі гетьмана Скоропадського до київського козацького полковника Танського з 1 Маю 1713 р. « що зась пишешъ Ваша милость, же получилъ извѣстіе изъ Триполья, изъ атаманъ Синявскій перестерегаеть людей, тамъ будущихъ, дабы были осторожными бо *Швайка у сто коней*, переправивши Рось, цѣле хочеть на нихъ ударити, теди не только треба намъ осторожности, але же бы, при помощи Божой, были готовыми въ наступле-

нії ихъ чинити отпоръ. Поневажъ мы надѣмся, же тамъ, въ Триполїѣ, болшъ мѣть бытъ людѣи и лучшихъ нежелї Швачка у сто коней». (Антоновичъ, Акты о казакахъ, II, 770).

Щчо сталось далї з цим Швачкоју I, не звїсно. Тїльки ж чому б його тодї не могли пїжмати козаки гетьманцї полку Танського, або москалі, котрі шче до 1715 р. вдержували залогу в Білїй Церквї (Rulikowski 89)?¹⁾ В усьакїм разї *листуваньнѣ з кошовим*, здобич маїеткїв Швачки *козаками гетьманцѣями*, пакїпець вловлїньнѣяого з *запорозцѣями* (справжнїми сїчовнїиками, а не гаїдамаками, про котрїх писав Воїеїков: «называющихся запорожцами») і имѣа батька бїльш пїдходить до цього Швачкї I, нїж до Швачкї II, захопленого москальями в 1768 р.

Ми думаїемо, шчо мусїла бути пїснѣа про цього Швачку I, з 1713 р., в котру пїснѣу увїшло багато вїршїв з пїснї про недавнїї полон запорозцїв в 1709 р., — і шчо вже потїм цѣа пїснѣа прилагодилась до Швачкї II і шматкї з цїї, вже прилагоженої пїснї, причипїлись до пїснї про зрабованїих запорозцїв, так шчо з того виробїлись варїанти 7 і 8 №-ра 4 го. Коли так, то ј вїршї в №-рї 4-му, в варїантах 4—6-му, про посїланнянѣа *галки до кошовсїю* мусїли перше взятїсь з пїснї про полон Швачкї I. Посїланнянѣа ж птїцї до кошового, на Сїч з звїсткоју про полон (звичайне в наших невїльнїцкїих пїснѣах; Антопов. і Драгоман. Истор. П. Мр. Налор. т. I, 93, 95) мало тим бїльше смнєлу генер, бо Швачка I мусїв бути посланець од кошового, як і Попович, на шчо вказуїуть і слова остатнїього варїанту об тїм, шчо Швачка *чита от кошового листи*.

Щчо мусїла бути пїснѣа про Швачку I, 1713 р., цѣа думка пїдпераїетьсьа шче ј тим, шчо ми маїемо чуднїї варїант другоїї пїснї (у нас далї №-ра 9-го — 10-го, в котрїї

¹⁾ Коли спомнаїемїї в Скоронадського атаман Снїгавськїї єсть, як ми думаїемо, годїшнїї польськїї короннїї гетьман Снїгавськїї, то Швачка мїг попастїсь також і лѣахам, як і москальям, котрї тодї стоїали в правобїчнїїї Українї за одно проти запорозцїв; козаки гетманцї робїли, шчо велїли москалі. В пїснѣах про Швачку, як ми бачїли, запорозцї показуїутьсьа перемївно в полонї то в Москвї, то в лѣахїв. Так, правда було ј з гаїдамаками ј у 1768 р., та тодї запорозцїв Москва не отдавала лѣахам, і тодї не було вже власне козакїв-гетманцїв.

звичајно споминається Голицин, як ми побачим, перше Дмитро, а потім Михајло) В цьому варіанті вставлено ім'я Швачки. Ось той варіант:

1. Зажурилась Україна, шчо нігде прожити, —
Витоптала Орда кінчки маленькії діти.
Да не так вона витоптала, а як вирубала,
(А) котрих не рубала, тих в полон забрала...
5. Ој не јесть то казак Швачка, шчо загнав ляхів
В Білу Церкву в стіјло!...
Ступив ляшок на порожок, шаблеју стискаје:
Козак ляха не бојітьсьа, шапки не знімаје.
Кинувсь ляшок до канчука, а козак до дрюка:
10. — «От се тобі сину вражиј, з душеју розлука!»

(Лукашвичь. Малорусск. и Червопорусск. думы и пѣсни. 1836 47—48).

Далі, при №-рі 9 і 10-му ми розберемо докладно, звідки взялась частина цієї пісні: вірші 1—4 і 7—10, і чому вони вживались в піснях про справи українські 1709—1739 рр. Тепер скажем, шчо ці вірші мусили зложитись шче в XVII ст. і шчо вони мусили часто нагадуватись українцям на правім боці Дніпра в 1709—1713 рр. через те, шчо тоді 1) сьуди набігали татаре, 2) козаки, котрі проходили із Орликом через цю країну сварились с польаками, 3) запорозці, послані, јак бачили ми, забирати правобічну Україну теж мусили битись з ляхами. В цю пісню вбрались вірші про Швачку певне не случајно. То мусить бути обривок пісні про віјну запорозців з польаками за часи Швачки I, про котрого писав кн. Дм. Голицин і тим скорішче, шчо,—јак побачим далі з №№ 9—10, в других варіантах јіјі звичајно је ј ім'я Голицина і шчо в ті часи (в 1711 р.) запорозці з Орликом підступили ј до Білої Церкви.

В кінці всього ми мусимо звернути увагу па те, шчо в трьох з чоторьех варіантів (1-му, 3 і 4-му) говоритьсьа, шчо москалі забрали козаків Швачки в *середу* і тільки в одному, в 2-му, — в *недіљу*. Може з годом, коли знајдутьсьа докладні акти, це послужить до појаснінья оцих пісень.

Як слова наших пісень про руїну Ст. Січі, (№ I) і про полон запорозців і Швачки (оцеј №) пішли на будівльу ще пізнішчої пісні, рекрутської, — видно з двох дальших варіантів котрі, мусили зкластись коло 1800 р., після другого поділу Польщі, 1792 р. і прилученьня до Росії Правобічної України.

А.

1. Добре ж було жити,
Доки не писали пани комисари
Хлопців у некрути.
Ој, як списали
5. Та і попарували,
Як голуби в парці,
Засмутилася Польшча і Україна,
Як сонечко в хмарці.
Ој, як списали, то і попарували
10. Ще і до в'язду дали,
Засмутилася Польшча і Україна,
Як сонечко в хмарці.
Ој, красне місто, де Білаја Церков,
Мальовані шанці, —
15. Туда ж вели та до пријому
Молодијі новобранці
Ој, як вели та попарували
Як голубів в парці,
Ој, засмутилася Польшча і Україна,
20. Як сонечко с хмарці.
Ој, краснеје місто, де Білаја Церков,
Мальовані квіти, —
Ој, заплакали та і отець мати
Ще і дрібненькіјі діти.

(З паперів д. Ст. Носа. Помічено: «Григоренко. Билоусовка, Брацлавського уїзда»)

Б.

1. Добре було да за Польщі жити,
Добре ж було бути,

- Поки не писали пани комисари
Хлопців у некрути;
5. А тепера пани комисари
Хлопців пописали.
А в п'ятницю рано дев'ятого числа
В некрути забрали.
Ој, забрали да ј спарували,
10. Як голубів в парі;
Ходить јого ньєнка да засмутилася,
Як сонечко в хмарі.
Ој, у місті, в місті Богославі,
Пороблені шанці;
15. Ој, тудя повезли хлопці молодіјі
Да в неділоньку вранці.
Ој, повезли хлопці битими шляхами,
А за ними јого ньєнка умивајеться дрібними сльозами.
— «Лучче ж було, да стараја пене,
20. Мене в купелі залити;
Ніж тепер мајеш за мноју
Дрібні сльози лити.
Згадај мене, серце миленька,
В неділеньку вранці;
25. А ја тебе згадају,
Як на віјну стану
В турецькій границі». —

(З паперів Максимовича. Зап. П. Чујкевич, в Кијіві).

Вар. 2-ий ліпше зедржав початок старојі пісні, та далі одіјшов од нејі, — тоді јак вар. 1 в цілому до нејі зоставсь ближчим. Початок обох порівн. з піснеју в Чубинського, т. V, стор. 969, № 57.

№ VI.

ПОКЛИК УКРАЇНИ ДО ЗАПОРОЗЦІВ І ПРУТСЬКИЙ
ПОХОД.

ДМ. J МИХ. ГОЛИЦИНИ.

(1711)

1.

1. — Запорозьці, небожата, — пшениця не жата!
Ој, пійдіте, оглядіте, — пшеницьу зажніте! —
— «Ој, хоч підемо оглядати, не будемо жати!» —
Хвалилисья запорожці Полтави достати,
5. Шче Полтави не достали, а вже Швед іздавсьа,
На біднују головоньку кошовиј зоставсьа.
Ој, умерла в кошового старенькаја мати,
Ој, нікому кошовому порадоньки дати.
Восточниј царь на Вкрајині не дімаје віри
10. Посилаје Голицина, шчоб не було зміни:
— «Ој, іди ж ти, Голицину, іди ж ти гороју,
А ја піјду з москальами услід за тобоју.» —
.

(Максимовичъ. Украинскія Народныя Пѣсни. 1834, 109—110),

Пісньа ця, певно, тільки вривок повнішчојі пісні ј че-
рез те вона не так то ј јасна. Вона тим більше затемни-
лась, шчо кінець јіјі причипивсь до другојі пісні і через
те варјанти (одміни) јого перемішались з ціјеју (див. далі,
М.М. 9—10) а других варјантів цілих не знајдено. Та
все таки, ми думајемо, шчо можна вгадати напевно, в
јакиј час склалась ця пісньа:

Початок јіјі нагадује початок 1 варјанта М-ра IV:

Наорали та пасіјали, та нікому жати:

Пішли наші славні запорозці в Молдаву лежати.

*

В 4-му віршу згадується Полтава. Пісньа, значить, мусила зкластись незабаром після полтавського бою. Запорозці, котрих пісньа кличе зажати пшеницьу, мусять бути січовики в кримській протекції, котрих, значить, українці кличуть помагати їм — зкинути московське жармо. Кошовий 6-го віршу мусить бути К. Гордієнко.

Що таке мати його, що вмерла, — важко сказати.¹⁾

Слова про Голицина здибуємо в другій пісні (ММ 9—10) так:

— «Та бери ж ти, Галичино, льяшської стороною,
А ја піду із Москвою слідом за тобою.
Ти становись, Галичино, все на крутих горах,
А ја стану із Москвою по вельможных панах» і т. п.²⁾

або:

Востоцькиј царь... не дімає віри,
Засидає Галичерів, щоб не було зміни.
— «Та іди ж ти, Галичерю, донської стороною,
А ја піду із Москвою слідом за тобою.
Становисья, Галицину, во вельможних панах,
А ја стану із Москвою на широких дворах». —

або:

«Іди ж ти, Галицину, польської грядою,
А ја піду із Москвою услід за тобою.
«Становисья, Галичерю, по купеческих дворах,
А ја стану із Москвою по багатих льудях».

Слова: «іди, Галицине», і т. д. говорить, очевидно, восточниј, московський царь.

Зваживши це все, можна з певністю сказати, що пісньа ця склалась в 1711 р., в часи походу Петра I проти турок на Прут, коли на Україні могли ждати, що запорозці виступлять сильно проти царя, і коли при царю, справди, було два Голициних: один кн. Дмитро Михаїлович Голицин, тодішній київський губернатор, котриј в часи походу мусив доглядати за запорозцями, а

¹⁾ Д. Костомаровъ (Русская Мысль. 1880. Авг., 21) дума, що мати кошового — це Україна, котра вже ослабла після Полтави і не може звільнитись од Москви.

²⁾ В других одмінах слова ці більш сплутані, або прилажені до теперішнього постою салдат по квартирах.

други, кн. Михајло Михајлович, шчо командовав московським вієськом на Україні, ішов до Молдавської границі через правобічну Україну, котра тоді була «польською стороною». Сам цар їхав з Катериною Скавронською (потім цариця Катерина I) з Москви на Білу Русь, а далі через Волинь (Луцк), Подільля (Яворів). По дорозі польські «вельможні пани» давали царю з Катериною бали: «Мы здѣсь, — писала Катерина Меншикову з Яворова, — часто бываемъ на банкетахъ и на вечеринкахъ, а именно четвертаго дни (9 мая) были у гетмана коронаго, польського, Синявскаго, а вчерашняго дни были у князя Радивиля и довольно танцовали». (Соловьевъ. Ист. Р. XVI, 73—75). Значить наші одміни пісні хоч і поплутали де шчо, — та все таки довольно вірно вдержали сушчину того, шчо діялось в часи походу московського вієська через Україну на Прут. Слова про станцію Петра і Галицина, здається нам, највірніше вдержались в одміні:

«Та бери ж ти, Галичино, льашьскю
(або льадською, польською) стороною,
А ја піду із Москвою слідом за тобою,
Ти становись, Галичино, все на крутих горах,
А ја стану із Москвою по вельможних папах».

Доволі цікаво і те, шчо в одній одміні споминаються не один Голицин, — а царь посилає «Галичерів», хоть дальше jde розмова тільки з одним.

Як кінець нашого уривку з пісні вірно вдержав обставини походу до Прута, так початок його вірно передає той дух, — ті вагацьня і смуток, які були тоді в українців, котрим (як побачими далі) прикро було стојати з татарами і турками, та важко було і зоставатись під Москвою, — а також надії гетьманців и запорозців. Ось шчо писав Дм. Мих. Голицин до Головкипа в 1710 р.

«Сказывль мнѣ бывшій Чигиринскій сотникъ Невънчаннѣй: когда ѣхаль онъ изъ Минска, то на дорогѣ встрѣтилъ гетманскаго посланца, отвозившаго къ государю дичину. Этотъ посланецъ спрашиваль его: На Москвѣ что дѣлается? а у насъ на Украинѣ слышно, что государь хочеть всѣхъ людей перевестъ за Москву и на Украинѣ поселить русскихъ людей. Москва лучшіе наши го-

рода хочеть себѣ побрать. Что наши и за вольности? Министръ, который при гетманѣ всякое письмо осматриваетъ. Дурно сдѣлалъ гетманъ Мазепа, что не объявилъ о своемъ дѣлѣ всей старшинѣ и посполитымъ людямъ. Теперь гетманъ просилъ всю старшину, чтобъ потерпѣли, какія ни есть тягости отъ русскихъ людей до весны, пока выйдутъ въ поле, а какъ въ поле выйдутъ, тогда будутъ писать государю, чтобъ ихъ вольности по прежнему были; а если государь ихъ тѣмъ не пожалуетъ, то иное будутъ думать. Невѣнчаный спросилъ у того же посланца, не пришли ли запорожцы съ новинною къ государю? а тотъ отвѣчалъ: «развѣ будутъ дураки, то пойдутъ; они хорошо дѣлаютъ, что орду поднимаютъ; а какъ орду поднимутъ, то вся Украина свободна будетъ, а то отъ Москвы вся Украина пропала. Тотъ же Невѣнчаный объявилъ, что встрѣтились съ нимъ два запорожца, шедшіе съ повинною къ государю и сказывали: «всѣ запорожцы для того не идутъ съ повинною къ государю, что изъ Украины дали имъ знать: если вы пойдете, то всѣ пропадете; заключайте союзъ съ татарами и освобождайте насъ, потому что мы всѣ отъ Москвы пропали». (Соловьевъ. XVI, 39—40.)

Какъ Восточній царь з Голициними спинали україніців, «щоб не було зміни», видно з листу царя до Мешчикова 3 Маја, 1711 р.: «Наши войска будутъ на Днѣпрѣ, кончая съ 15 сего мѣсяца. Здѣсь Заднѣпровская Украина вся было Орлику и воеводѣ Кіевскому (польскому) пристала, кромѣ Танскаго и Галагана, но оную изрядно наши вычистили и оныхъ скотовъ иныхъ за Днѣпръ къ гетману, а прочихъ, чаю, въ подарокъ милости вашей въ губернію на пустыя мѣста пришлемъ». (Соловьевъ, XVI, 75). Треба пригадать, шчо правобічна Україна, про котру вмовилась Москва з Польшою, шчо вона буде порожня, заселилась козаками за приводом Паліа, котриі сам було добивавсь пристати до царя, аби забезпечитись од Польщі, та аби обидві України були вкупі,—та сам царь того не хотів і згодивсь з Мазепою, шчо Паліа вислати в Сібір. Коли Мазепа змінив, царь випустив Паліа, котриі після полтавского бою ј вернувь у правобічну Україну, де скоро ј умер. Царь же згожувавсь одати задніпровську Україну до Польщі, — а льудеј виселити на лівіј бік Дніпра. Через те најбільше правобічане ј при-

ставали до Орлика, та далеко не всі. Після Прутського походу і «очистки» задніпр'янської України од козаків, царь таки і одступив її до Польщі. (Антоновичъ. Последнія времена козачества на прав. стор. Днѣпра», найбільш 181—197).

Як думав Дм. Голицин про способи викорінювати «ізмину» на Україні, видно з його ж листу до Головкина. В листі тому московські воєвода каже: «Для нашей безопасности на Украинѣ надобно прежде всего посѣять несогласіе между полковниками и гетманомъ: не надобно исполнять всякія просьбы гетмана.... Когда народъ узнаетъ, что гетманъ такой власти не будетъ имѣть какъ Мазепа, то надѣюсь, что будетъ приходитъ съ допосами. При этомъ доносчикамъ не надо показывать суровости: если двое придутъ съ ложью, а суровости имъ не будетъ показано, то третій и съ правдою придетъ, а гетманъ и старшина будутъ опасаться... Какъ прежде я вамъ писалъ, такъ и теперь повторяю: необходимо, чтобы во всѣхъ порубежныхъ городахъ были полковники несогласные съ гетманомъ, если будутъ не согласны, то дѣла ихъ всѣ будутъ намъ открыты». (Соловьевъ, XVI, 40—41)

Споми́н про поход Голицина міг підновитись на Україні в 1723 р., коли козаки-гетманці ходили до тодішніх границь татарсько-запорожських, — як каже об тім Краткое Опис. Малороссіи: «Того же 1723 года подъ осень ходили 12.000 войска російскаго з старшиною и бунчуковымъ товариствомъ на Коломакъ, при князѣ Михайлѣ Михайловичѣ Голицинѣ тамъ же бывшомъ, а командиромъ козацкимъ былъ полковникъ Миргородскій Апостоль». (Лѣт. Сам., 2 изд. 308). Цей поход мусів поплатити варіанті повищої пісні. З його часів мусили зостатись слова: «о, іди ти, Галицине, донескоју стороною». — Див. также далі № IX.

Ім'я царю московському — *царь восточній* вишло од церковних льудей, котрі, після звоюваньна грецького царства турками, стали дивитись на царів московських, як на єдиних царів церкви греко-восточної. На Україні стали звати царів московських восточними після того, як в часи унії, в 1622 р. еп. Ісаја Копинський обернувся в Москву за милостинеју. В грамоті своєї він писав: «Благочестивому и Христоролюбивому великому кня-

зю и великому *царю восточному*, самодержцу Великія Росиі, Москви и иныхъ земель многихъ государю царю, великому светилу російскому (Росія — тоді в київських попів значила київська митрополія, переважно Україна), Михайлу Федоровичу, содержащему скиоерь царствія..... Исаія Копинскій милостию Божою епискупъ и екзарха Малой Росиі земли киевской (дальше він пише: теснилося на Украинѣ въ земли Киевской) рабъ твой и богомолецъ, тебѣ державному великому государю, *царю восточному московскому*, ниско до земли челомъ бью и съ умилениемъ молю твое благородіе, просячи о жалованье, о святую милостыню: сотвори намъ убогимъ и зело оскуднымъ богомольцамъ своимъ, понеже не имамо къ кому прибѣгнути: царей и князей и бояръ благочестивыхъ не имами. Всѣ отсупницы отъ благочестивые вѣры нашей. Едини ляхи, вторыи ушеяты, третіи сынове еретичестиі. Отовсюду обстоятъ ны скорби и гоненіе на благочестіе наше и *церковь сионскую восточную*, матку нашу, хотяще ны растерзати аки звѣри дивні и аки львы рыкають на христоименитыхъ людей, хотяще поглотити», (Кулішъ, Матер. для исторіи возсоединенія Руси, I, 130—131).

№ VII.

МОСКАЛЬ НА ЗАПОРОЖЬЖІ І КРОЛЬ (КАРЛ XII)

(1710 — 1711 рр.)

I.

1. Та ше не світ, та ше не світ,
Та ше не світає,
Та хитриј Москаль запорозьську земљу
А кругом обїзджає.
5. Ој, обїхавши запорозьську земљу,
Та ј став степ межувати,
Ој, став городи, панські слободи,
По річках сажати.
Ој, обсадивши панські слободи,
10. Та не будуть владіти;
Ој, очисте кроль¹⁾ сьују Україну,
А по саму линіју.

[Та летить крьачок та по тој бічок,
Та летъачи, крьаче;
15. Та усе вієсько запорозьське
Та на Калниша плаче].
Та летить крьачок та по тој бочок, —
Де взявсья шульпіка:
— Ој, не буде в Січі города.
20. От нині ј до віку!

(Запис. в сл. Багатіј, новомоск. повіту, катериносл. губ. од діда-пасішника, Ів. Манджура в 1874 р. Напечатана в «Кіевской Старинѣ», 1882, Февр., 435—436, — чомусь без остатніх віршів, 17—20).

Ця пісньа напечатана в «Кіевской Старинѣ» як пісньа з 1775 р. За таку признали јїї було ј ми в книзці «Нові українські пісні про громадські справи» (стор. 20).

¹⁾ *Кроль*, хоть і не так часто, як *король*, а вживалось і в старому письменстві на Україні, — напр. «Былъ за *кροля*, Стефана Баторого, Иванъ Подкова» і т. д. (Повѣсть о Подковѣ; при «Лѣтописи Грабянка». 293.

І справди, не тільки ім'я Кальниша, а і вірші про межування степену запорозького, — підходять до 1775 р. Та за те вірші 9—12 піжак не підходять до того часу, Вбачаючи в словах: «ој, очисте кроль сјуу Украјину по саму линіју», нагадку про польського короля, ми, в названі книзці (22) дивувались ці думці про короля, котрого державу вже почали ділити, і думали, чи нема тут якої помилки. «Кіевская Старина» теж бачить тут нагадку на короля польського і бачить в цих словах «безсильну надію на короля Польщі, котра сама доживала свієї остатній час».

Слова ці стануть зовсім ясними, коли перенести їх з 1775-го в 1709—1711 рр. *Кроль* буде Карл XII, на котрого справди мали тоді надію запорозці, і ця надія по части сповнилась хоч не просто через самого Карла, а через турок, до котрих він вдавсь і котрі таки примусили, прутським миром 1711 р., царя московського одступитись од Запорожжя. По трактату (мировій згоді), стверженому в Константинополі 2/13 апр, 1712 р. на основі Прутської умови 11 Іуня 1711 р. в III статті сказано: «Его Царское Величество весьма руку отнимаетъ отъ козаковъ съ древними ихъ рубежами, которые обрѣтаются по ею сторону Днѣпра и отъ сихъ мѣстъ и земель и фортець и мѣстечекъ и отъ полуострова Сѣчи, которий сообщенъ на сей сторонѣ (правій) вышеупомянутой рѣки» (Скальк. Истор. Нов. Сѣчи, II, 23, примѣч. 2).

Виходить, шчо ця піснь, — в основі, котра лежить в словах: «Москаль запорожську землю обізжає¹⁾ та не буде володіти», зложена була шче зараз по руїні старої Січі в 1709 р. і потім уже прилагодилась до часу по 1775 р. Перші вірші її нагадують не тільки руїну Ст. Січі 1709 р., а і поход проти Кам'янської Січі ген. Бутурліна з Скоропадським в 1711 р. (Ригельм. III, 96). Після того землі січові, ближчі до Гетьманщини, по річках Самарі, Дніпру і нижній Ворсклі прилучені були до миргородського полку. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 41, примѣч.) Певно, на них почали осідати і слободи, котрі

¹⁾ або *обнімає*, як стоїть в пісні, напечатаній вище на стор. 12, а також в переробленій на Польщу, на стор 7; слово — обізжає — нагадує на те, шчо москалі з Кам'яного Затону доглядали, шчоб запорозці не вертались на старі оселі.

січовики вважали за панські слободи¹⁾ Городи же: Кам'яний Затон, Самарь і Кодак були заняті москалями, самими, або з підданими їм козаками гетманцями. (Краткое Описание Малор. під 1711 р.) Запорозці в умовах з Орликом настоювали, щоби їм вернути всю їхню стару країну по Самарі і Дніпру. Ось 4-ий пункт цих умов, просто до цього дучи, котрих цікаво порівняти з віршами 5—11 цієї.

«Войско Запорожское Низовое, яко несмертельную себѣ славу многими рыцерскими отвагами на морѣ и на земли заслужило, такъ и не меншими наданнями обогащено было для общаго своего пожитку и промысловъ, лечь кгда *Государство Московское*, вынаходячи разныхъ способовъ до утисненія и знищенія оногo, *построило на власныхъ войсковыхъ кгрунтахъ и угодіяхъ, то города* Самарскіе, то фортецы на Днѣпрѣ, чимъ, хотячи въ промыслахъ рибныхъ и звѣриныхъ томужъ войску Запорожскому Низовому перешкоду учинити, незносную шкоду, праволство и утеменжене учинило. На остатокъ гнѣздо войсковое, Сѣчь Запорожскую, военнымъ наступленіемъ розорило. Прето, по скончанью, дай Боже, счастливымъ, войны (естьли теперъ помянутое войско Запорожское тыхъ кгрунтовъ своихъ и Днѣпра отъ насильства Московскаго не *очиститъ* и не удовольнитъ), повиненъ будетъ Ясневельможный Гетманъ при трактованью Наяснѣйшого *Короля*, Его Милости, Шведского, зъ Государствомъ Московскимъ о покою, о тое старатися, жебы Днѣпръ отъ городковъ и фортець Московскихъ, тако жъ и кгрунта войсковые отъ поссессіи Московской *очищены* и до первобытной области войска войска Запорожского привержены были, гдѣ впредь никому а ни фортець строти, а ни *городковъ* фундовати, а ни *слободъ* осажувати, а ни якимъ же колвекъ способомъ тыхъ войсковыхъ угодій пустошити, не тылько не мѣеть Ясневельможный Гетманъ позволяти, лечь и до обороны оныхъ обовязанъ будетъ войску Запорожскому Низовому всякую помочь чинити». (Бант. Кам., Источники, II, 247).

Ясно, шчо пісньа по своєму говорить те ж саме, шчо сказано в цих словах умови, писаної кошовим Гордієнком з гетьманом Орликом.

¹⁾ Про маєтки гетьм. Апостола в Переволочній і навколо по Дніпру див. Судієнко, Матер. Отеч. Истор. I, 34—38.

Як сказано вище, Прутська умова турків з царем почасти сповнила бажальня січовиків,—по крайній мірі шчо до очищеньня їх країни од царя. Границя між січовими землями і царськими (Гетьманчию) положена була маїже там саме, де проводилась стара линія,—вали, шчо робили шче за гетьмана Самоїловича. (Костомаровъ, Руина, Вѣстн. Европы 1880. Сент. 31—32; од г. Валок по р. Коломаку до Ворекли, а далі по рр. Берестові і Орелі до Нехвороніч) замість котрої з 1731 р. проводили московські генерали *старо-українську линію*. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 45) про котру побачимо пісні в дальшому розділі.

Ми бачили з уваги при М-рі III-му, шчо сам Карл XII писав до Січі, подаючи запорозцям надію вибавити їх землю од Москаля. Потім Орлик листом своїм піддержував в Січі пам'ять про *Кроля* Карла. На решті ж, коли Карла XII вбито на в'їні, Орлик писав 18 Окт. 1719 р. у Січ, шчо королева шведська помирилась вже з королями польським, англійським, пруським і всіх їх «въ союзъ военный противъ Москвы потягнула, до котрихъ въ той же воинській связокъ прилучился и соединился и король, Его Милость, Французскій, надъ то и Цесарь, Его Милость, Християнскій, и Голландія, декляруютья помоществовати... Тои же сами монархи . . . побуждають и Порту Оттоманскую на войну проти Москви.» (Бант. Кам., Источники, II, 290—292). Посланинї од Орлика Нахимович шче словами добавив, шчо незабаром приїдуть послані з Швеції клеїноди, гроші і грамота, в котрі «будуть просить запорозців до шведського короля, котрому будуть помагати чотири короля та п'яти цісарь». На це кошовий запорозський одповів: «панове молодці! ось бачите, шчо про нас і другі государі стараються; тільки ја вам обьявляю, шчо хоч клеїноди і будуть, та хто хоче, хаї ідуть, куди вгодно, а ја і з місця не ворухнусь, хаї собі бьуться чи мирьаться; нам до того діла не ма; нам треба сидіти тихо; а кому нас треба буде, ті нас знайдуть». (Солов., XVI, 384—385).

На решті замітим, шчо коли така важна і стара пісня, котрої доси зовсім не знали вчені льуде, записана так недавно (в 1874 р.), то це показує, як шче свіжа в нашого народа пам'ять про січову старину і скільки шче можна знайти слідів її, коли взятись за це пильно.

№ VIII.

ОЛЕШКОВСЬКІ ЗАПОРОЗЦІ-ЗАТЪАЖЧИКИ.

(1709 — 1732)

1.

1. Несчастливий козаченько без долі вродивсьа;
Взяли його в неволеньку, він слізами вливсьа.
А узявши в неволеньку, забили в кайдани,
А забивши у кайдани ведуть перед пани.
5. Да летить орел сизиї, да сів на бучині,
Плаче, плаче козаченько по своїй причині.
Чом калині в воду не хилитись, коли вітер віє?
Ої, як козаку тому не журитисьа шчо серденько пиє.
Погоріли степи поля, пусті балки стали.
10. А вже наші затъажчики в зімовниках стали.
— «Скурві сини, затъажчики, не гаразд вчинили,
Шчо степ добрий, край веселиї да занастили!»—
Не багато уступили: по Льадській Шанці,
Та вже нам стали доганъати козаки-гетьманці:
15. — Ташлик ¹⁾ річка не величка,— тече вона зтиха;
Ої, хто не був у Полтаві, тої не знає лиха. —
Ої, ідетъ же гусаріја заблестала стиха (списа, Stich)
— «Утікайте, затъажчики, бо буде вам лихо!»
Утікали затъажчики да ї стали гадати:
20. — Ої, не могли, пани молодці, москалів рубати! ²⁾

(Од Гоголя. З паперів Максимовича).

¹⁾ Може бут, замість: Ворскла.

²⁾ Пісня ця јестъ у нас в рукопису Максимовича; на листку јого ж рукоју написано олівком: Гоголь. Остатній вірш написаний так: «Ої, не могли пани молодці *тихъ ляховъ* рубати», — та над словами «тих ляхів» надписано олівком «москаловъ». Чи було в рукопису Гоголя слово: «москалів», та Максимович замінив јого, дльа цензури, словами «*тих ляхів*», чи так і співали перед тим, хто дав пісьну Гоголю, — (бо таки в наших пісьнях частенько ставльять замість москалів — ляхів), — напевне сказати не можна. Слово

Пісньа цѣа мусила зклатись власне в часи Олешковської Січі: в ній стоять одні на проти одних *козаків-гетьманці* і *затѣажчики*, або лѣуде, котрі вскочили в краі, куди їм ходити не вільно¹⁾. Козаки-гетьманці докоряють затѣажчиків тим, шчо вони допустили до того, шчо краі занапастивсьѣа (пусті балки стали). Слова ж: «скурві сини затѣажчики», і т. д. (вірші 11—12) звичайно співаютьсьѣа про запорожців (див. далі, варіант Ригельмана), — так, шчо замість слова: *затѣажчики* стоїть завше: *запорозці*. З цього всього виходить, шчо цѣа пісньа в віршах 9—20 розказує, як Олешковські запорозці заїшли в старі свої *степи—поля, балки і зїмовники*²⁾ і як здибались там з козаками гетьманцѣами, а далі з московськими гусарами; козаки гетьманці перше докоряють запорозців, а потім остерігають їх од московської гусарії. З цього можна думати, шчо гетьманці докоряють запорозців за те, шчо вони не вміли одстояти степ добрий, краі веселий од москалів. Вірші 15—16 мусѣать бути одповідь запорозців, котрі оправдуютьсьѣа тим, што під Полтавою було їм трудно воюватись з москальѣами. Вірші ж 1—8, очевидно, розказують про те, як попавсь в певольу один з таких олешковських козаків, которим, як ми бачили, заборонено були од московського уряду наблизатись до гетьманської України. Запорозці писали кримському хану шчо, коли навіть «безоружні товаришчі їх являлись під Орельськими городами, то московські і гетьманські команди їх зараз предавали смерті». (Скальк., Истор. Н. Сѣчи, II, 36). Так вони робили, сповнѣаючи указ, даний Петром I шче зараз по руйні Січі в 1709 р., шчооб запорозців «в грѣаниці Росії не пускати, а тих, котрі втекли, ловити і казнити» (Скальковск., Ист. Н. Сѣчи, II, 20). Шче в 1727 р.,

«тих» коло «ляхів» не додаду, бо вище ні про яких ляхів не говорилось, — і через те ми думаємо, шчо таку заміну зробив сам Максимович, дѣла цензури, а не пісньа. В усякім разі в пісні іде мова про москалів, а не про ляхів.

¹⁾ В листі київського ген. губ. Вејсбаха до Коша в 1733 р. читаємо: посланѣ «вамѣ (вами) войсковою до гардового вашого войскового полковника указѣ; дабы онѣ польскихѣх воровскихѣх *затѣажиковѣ*, до рѣки Богу проходящихѣх, прѣстерегальѣ» и т. д. (Кіевская Старина. 1882, № IV, 126).

²⁾ Шчо таке *Лѣадськіі Шани*, — нехай дослідить другий, більше нас знакомиј з топографією (описом місцевим) степів запорожських.

коли вже царськиї уряд став мнѣкшиї до запорозців, котрі вже переговорювались з ним об тїм, шчо б запорозцѣам вернутись під царську руку, гетьман Апостол писав до полковників: «извѣстно намъ учинилось, что козаки запорожскіе, проходячи въ Малую Россію отъ Сѣчи до отцовъ, матерей, а иные рыбу и другіе товары привозятъ, котрыхъ старшина принимаютъ усумнѣвается, иныхъ же за караулъ берутъ». (Судіенко, I, 21—22). Країна, в котрії мусили «взяти в неволю козаченька» нашої пісні, це і була власне країна між Орелью і Самарою і на південь Самари. Степ по Орелі запорозці вважали своїм і до 1709 р. мали тут свої зимовники. По руїні Січі в 1709 р. землі ті до Самари приписано до миргородського полку, — та потім після Прутського походу, по Царереградському договору 3 апр. 1712 р., грѣаницѣ між підмосковскою Гетьманщиною і підтурецьким запорожським краєм була проведена над Орелью. Там поз грѣаницю провело московське начальство в 1731 р. *старо-українську лінію*. Коло тиєї лінії здавна осідали виселенці з Гетьманщини, котрі не раз мусили сперечатись з запорозцѣами, шчо вважали Орельськиї степ за свій; тут же натикались запорозці на московську гусарію ¹⁾. Як видно і з пісні, козаки гетьманці були все таки прихильнішчі до запорозців, ніж до гусарії. (Дальше побачимо пісні, в котрих гетьманці жаліють на московськиї уряд за службу на лінії). В 1723 р. коли, по смерти Скоропадського, Гетьманщиною правив уже не гетьман, а московськиї бригадир Вельяминов з Малороссійскою Коллегією, в цю сторону ходило великою купою вісько московське з козаками-гетьманцѣами, як раз тоді, як обѣавилось в Гетьманщині недовольство протн московського уряду. В «Краткому Описаніи Малороссіи» про це записано так: «1723 р. подъ осень ходили (наглядати за татарами і запорозцѣами) 12.000 войска російскаго з старшиною и бунчуковывъ товариствомъ на Коломакъ, при князѣ Михайлѣ Михайловичѣ Голицинѣ, тамъ же бывшомъ, а командиромъ козацкимъ былъ полковникъ миргородскій Апостолъ. Того же года дерзновениыми запросами полковникъ черниговскій Полуботокъ съ товарищи въ Санктъ-Петербургѣ прогнѣ-

¹⁾ Власне, драгунију.

вали его императорское величество и за то взяты тамъ подъ арестъ, а въ Малой Россіи дома ихъ, также и оставшихся послѣднихъ, асаула генеральнаго Василя Жураковскаго да бунчужнаго Якова Лизогуба, — описано на его величество и пожитки попечатано, а самихъ ихъ взято туда же въ Петербургъ¹⁾. И въ то время полковники великороссійскіе въ полкахъ малороссійскихъ — въ стародубскомъ Леонгій Кокошкинъ, а въ Чернѣговскомъ Михайло Богдановъ — поставлены» (уже раніше була — Толстої в піженському, а сербин Милорадович в гадацькому) «... и тогда жъ нѣкоторіи отъ старшинъ полковыхъ и сотниковъ побраны подъ арестъ до Глухова, гдѣ сидѣли годъ съ залишкомъ.... в 1724 р. послѣ Коломацкаго похода позванъ въ Санктъ Петербургъ Данииль Апостоль полковникъ миргородскій и тамъ взятъ подъ арестъ». (Кр. Опис. при Лѣтоп Самовидца, 2 изд., 308—310). Ці заарештуваньня мусили придавити ту сторону між козаками гетьманцями, котра сподівалась, шчо коли выбрано буде гетьманом Полуботка, то Україні буде легше і вільніще. Надії ці шче в 1715 р. вимовив Полуботків присвужник Стичинський в розмові в Сосниці, коли там празнували роковини Полтавського бою: «Чого ви празнували, за шчо бога благодарили? питав Стичинський: — За те, шчо царь побідив Шведа і прокльатого Јуду Мазепу. — Не Мазепа прокльатиј Јуда, одновів Стичинський, а теперешній гетьман прокльатиј Јуда, бо не стоїть за Україну і москалі її розорять; а як буде наш полковник гетьманом, не так буде за Україну стојати і не будуть москалі її розорять». Подібне казали і другі, вказујучи, шчо в полку Полуботка москалі без його указу нічого не беруть». (Соловьевъ, XVI, 377—378).

От, певно, в часи біля Коломацького походу і аресту Полуботка і зложеніј був кінець повищчої пісні.

¹⁾ По Ригеньману, Полуботок, наказній гетьман з товаришчамц., — «въ С. Петербургъ отбыли съ тѣмъ, чтобъ при томъ испросить отъ Его Величества о подтвержденіи и пожалованіи, по прежнимъ, даннымъ Хмельницкому, статьямъ и жалованнымъ Высокомонаршимъ грамотамъ, о вольности козацкой и о избраніи вольными голосами себѣ гетмана, но, по смѣлымъ и отважнымъ объ ономъ представленіямъ, привели въ гнѣвъ Его Импер. Величество, за что, Ноября 10 числа, арестовать Полуботка и товарищевъ его».... (Лѣг. Пов., III, 119).

В середині нашої одміни мусить бути переставлено деякі вірші, як це инколи буває з тими піснями, котрі вже починають забуватись. Ми думаєм, шчо порядок віршів тут мусить бути ось який:

1. Нешчасливиј козаченько без долі вродивсьа
Взяли його в неволеньку, він сльозами вмивсьа.
А узявши в неволеньку, забили в кајдани,
А забивши у кајдани, ведуть перед пани.
5. Да летить орел сизіј да ј сів на бучині;
Плаче, плаче козаченько по својіј причині.
Чом калині в воду не хилитьсьа, коли вітер віје?
Ој, як козаку тому не журитьсьа, шчо серденько није?
Погоріли степи-поля, пусті балки стали.
10. А вже наші затьажчики в зімовниках стали.
Не багато уступили: по Лядськијі Шанці,
Вже нас стали доганьати козаки-гетьманці:
— «Скурві сини, затьажчики, не гаразд вчинили,
Шчо степ добриј, крај веселиј да ј занастили!» ¹⁾ —
15. — Ворскла річка не величка, — тече вона зтиха.
Ој, хто не був у Полтаві, тој не знаје лиха. ²⁾ —
Ој, ідеть же гусаріја, заблистала стиха:
— «Утікајте, затьажчики, бо буде вам лихо!» ³⁾ —
Утікали затьажчики да ј стали гадати:
20. — Ој, не могли ми, пани молодці, москалів рубати! ⁴⁾ —

2.

Рігельман, розказавши про руйіну 'Новојі Січі, в 1775 р., виписује як мов би то тоді ж зложену пісню, подібну до вшшчої.

«По разрушеніи жъ того общества, каже він, возчувствовало оно свое совершенное низложение и всю тяжесть паденія отъ дѣлъ своихъ, изъ чего, возстужавшись нѣкоторые о бывшемъ свободномъ жительствѣ и любезномъ попелищѣ своемъ, что, вмѣсто всего самовольства и всякой свободы, принудило ихъ обращаться между людей, въ порядочной жизни и благородной службѣ находящихся, и

¹⁾ Докір гетьманців. ²⁾ Слова запорозців. ³⁾ Пересторога гетьманців. ⁴⁾ Слова запорозців.

состоять, отъ сего времени, подъ святымъ закономъ и дисциплиною, для нихъ непривычною, о всемъ семь, сложа стихи, воспѣли ниже слѣдующее :

1. Несчастивый козаченько безъ доли вродився,
Взяли его въ неволю, а вонъ зажурился,
А взявши въ неволю, забили въ кайданы,
Забивши въ кайданы, ведутъ передъ паны.
5. Скурвы сыны Запорожцы, не гараздъ зробили,
Що степь добрый, край веселый да й занапастыли.
Да встань, Зенче*) съ того свѣта; просятъ тебя люде,
Упади Царицѣ въ ноги, а ось по старому буде.

*) Т. е. Зиновій, или Богдан Хмельницкій. Пр. Ригельмана.
(Лѣтоп. Повѣств., IV, 35).

Вірші 1—6 Ригельманової пісні очевидно тільки вибір з першого вар. Що ця пісня зложена раніше 1775 р. видно (навіть, коли не звертати уваги на першій вар.) з того, що ще до руйни Січі 1775 р. початок цієї пісні співався в піснях про козака-запорозця (гайдамаку), котрого пімали пани-ляхи. (Див. далі). Виходить, що ці «стихи» в Ригельмана — стара пісня, котру прилагодили (чорноморці, котрих набрано після руйни Січі 1775 ж котрі сперечались з тими запорозцями, що втекли в Туреччину) до часів 1777—1780 рр.

3.

1. Стоїть явір над водою,
В воду похидився,
Молоденькій козаченько
Сильно зажурився.
5. Не хилися явороньку,
Ще ж ти зелененькій;
Не журися, козаченьку,
Ще ж ти молоденькій.
Не рад явір хилитися, —
10. Вода корінь мије;
Не рад козак журитися,
Так серденько није.
Уродився козаченько,

- Уродивсьа, — вдавсьа,
15. А у степу, при дорозі,
В невольу попавсьа.
Щчо узьали козаченька
В велику невольу;
Як узьали в неволеньку,
20. Забили в кајдани.
Щчо в недільу до схід сонцьа
Усі дзвони дзвоньаць;
Молодого козаченька
У кајданах водьаць.
25. Як забили у кајдани,
Ведуть перед пани;
Як привели перед пани,
Кајдани опажи:
Ударились вражі пани
30. Об поли руками:
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець-мати жива,
А щчо тобі, молодому,
Хвортуна служила.» —
35. — Ој, хоч жива, хоч не жива,
У бога просила: —
Ој, тим мені молодому,
Хвортуна служила. —
— «Десь то тебе, козаченьку,
40. Уродила мати,
Щчо як станеш на камені,
То ј підкови знати.» —
Десь взьалисьа молодиці,
Хазьајськіј жони:
45. — Визволь, боже, сіромаху
Із сіјі неволі. —

(Зап. Манджура, в Вербівці, александр. пов., катериносл. губ., од баби в 1873 р.).

Цьа пісньа—початок вар. 1-го, котриј розрісьа в осібну пісньу. Вірші 15—16 (а у степу, при дорозі в невольу попавсьа) просто приводьаць думку в степи запорожські. Козак в ціј пісні — вдачливиј, навіть *характерник*, як слід запорозцеві. В усій пісні видно велику лубов і пошану народу до полоньанина-запорозцьа.

Вірші 1—12 входять також в пісню про смерть козака в поході в Московщині. (Максимовича, Укр. Нар. Пісні, 1834, 147).

4.

1. Стоїть явір над водою
Та на воду схилився;
А сидить козак у неволі
Та ї сильно зажурився.
5. Ої, не хились, явороньку, —
Ще-ж ти зелененькії;
Не журися, козаченьку, —
Ще ж ти молоденькії.
— «Ої, як же-ж мені не хилитися:
10. Вода корінь миє;
Ої, як мені не журитися:
Саме серце мліє.» —
Ої, на воді два лебеді
Проти води дмуться,
15. А на козака, да на сіромаху
Каїдани куїуться.
Ої, привели да козаченька
Да перед своїї пани,
А на козаку, да на сіромасі
20. Та ї каїдани опали.
Та здивувалися усі пани,
Ще ї панськії діти:
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець і мати живи, —
25. Шчо на сеї час, та на сїу годину
Хвортуна служила.
А десь у тебе, да козаченьку,
Та ще ї сестрицьа рідненька, —
Та шчо у тебе та шчо недлі
30. Та ще ї сорочка біленька.
А десь у тебе, да козаченьку,
Дівчина-коханка, —
Та шчо у тебе, та через плечі
Дротьяна нагаїка.» —

(Зап. од Остапа Дончука в Тульчі. 1881. X. В).

5.

1. Зелененькиј јаворочок
На јар похиливсьа;
На козака пригодонька, —
Козак зажуривсьа.
5. Не рад јавір хилитисаь, —
Вода корні мије;
Не рад козак журитисья,
Так серденько мліје.
Взьали, взьали козаченька,
10. Забили в кајдани,
А забивши у кајдани,
Ведуть перед пани.
Як привели перед пани,
Кајдани опали.
15. Ударились вражі пани
Об поли руками.
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець-мати жива!» —
— А хоч жива, хоч не жива,
- 20 Хортуна служила.
Послужила хортунонька
Мојему отцеві, —
Послужила ти, хортунонька,
Мені молодцеві. —

(Запис. Манджура, од парубка в Алексівці, александр. пов. катеринославської губ. в 1873 р.).

Теж вкорочено ј ослаблено.

6.

1. Ој, в Суботу із вечера
Козак розгульавсьа,
А в недільу, як світ білиј,
В невољу попавсьа.
5. Ој, як попавсьа молодчик
У тіјі кајдани;
Та повезли јого в Харьків, —
Там же тіјі пани.

- Як привели перед пани,
10. Каждани опали.
Питаються молодчика:
— «Чи је отець-мати?» —
— Ој, је в мене отець-мати,
Шче рідних два брати;
15. Ој, нікому та з неволі
Мене визволяти. —

(Запис. Манджура, в Вільшаніі, харьк. пов., од чоловіка, в 1873 р.)

Шче коротче ј слабіше.

7.

1. Стоїть јавір над водоју,
В воду похиливсья;
На козака пригодонька,
Козак зажуривсья.
5. [Одна ж јому пригодонька —
Матусья стараја;
А другаја пригодонька —
Кониченько пристаје,¹⁾
А третьяја пригодонька —
10. Дівчиноньку втерьяв.²⁾
На козака три пригоді, —
Козак зажуривсья.]
Не хилисья, јавороньку,
Шче ти зелененькиј;
15. Не журисья, козаченьку,
Шче ти молоденькиј.
Не рад јавір хилитисья,
Вода корні мије;
Не рад козак журититья,
20. Дак серденько није.
Та взьали, взьали козаченька
Забили в каждани,
А забивши у каждани,
Ведуть перед пани,

¹⁾ Певно, замісь: «коничок пристаје»,

²⁾ Певно, замісь: «дівчину терьяе».

25. А привівши перед пани,
Каждани опали.
Ој, там јого усі пани
Дивом здивували:
— «Ох, десь тебе, козаченьку,
30. Матусья родила,
Шчо тобі, молодому,
Фортуна служила.
Ох, десь в тебе, козаченьку,
Та не ¹⁾ ріднаја мати,
35. А јак станеш на камені
То ј підкови знати».

(Чуб. Труды, V. 958. Зап в с. Дударьах, канівськ. п. київськ. губ.)

Вірші 5—12 наріст, котриј затемња першиј смисл пісні.

8.

1. Козаченько без шчастья, без долі вродивсьа,
Взяли јого в неволеньку, — сильно зажуривсьа.
Взяли јого в неволеньку, забили в каждани,
А забивши у каждани, ведуть перед пани.
5. А привели перед пани, каждани ізняли,
А вдарилисьа ляхи-пани об поли руками:
— «Бачте, вражі сини, шчо не в ночі взяли!»—
— Та десь тобі, козаченьку, отець-мати живі,
А шчо тобі, козаченьку, фортуна служила.
10. Десь у тебе, козаченьку, јесть ріднаја мати,
А јак станеш на камінью, то підкови знати.
Десь у тебе, козаченьку, сестрицьа рідненька,
Шчо у тебе, козаченьку, сорочка біленька! —
Да стојіть јавір над водоју, у воду схиливсьа,
15. Сидить козак у неволі, сильно зажуривсьа.
Не хилисьа, јавороньку, шче ж ти зелененькіј,
Не журисьа, козаченьку, шче ж ти молоденькіј.
Не рад јавір хилитисьа,—вода корень мије,
Не рад козак журитисьа, так серденько није.

(Чубинськ., Труды, V. 1018. Тамже другіј подібніј варјант, з Жаботина, київськ. губ., — тільки кінець поставлено јак початок).

¹⁾ Певно, замісь: *та ј*

Пісн्या про полон олешківського запорозця в москалів прилагожуютьсѣ тут до запорозця в полоні в ляхів. Такі случаї бували вже в часи олешковської Січі. Січовики набігали в підпольську Україну, оправдујучись тими кривдами, шчо колись терпіли од Польщчі; польаки, звісно, ловили їх і карали, потребували через хана плати з усього Коша, а раз захопили в Брацлавськїм војіводстві кілька сот січовиків, шчо поїхали туди дльа торгу рибоју, ј перевішали їх на базарах. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 35. Киевск. Старина 1882, IV. 120. Ф. Орликъ и Запорожцы). З 1733 до 1750 р. польаками було захоплено, повішено ј замучено на колу 202 запорозця, а мајетків в них зрабовано на 27-000 рубл. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 121) Инші приміри див. у Антоновича, Акты о гайдамакахъ, I, Предислов. 96—97. Про запорозців-гайдамак з 1713 р. див. у Антоновича ж, тамож, 7, 8 і далі. Тамож приміри, јак і прості крестьяне складали з себе својевольні купи ј звались козаками, ј јак не слухались польського начальства, кажучи: *«шче нам ляхи не пани»*, втікали на Запорожьжѣ ј вертались звідти гайдамаками і т. д. — Порівн. далі в вар. 9-му, в 3—4 і подібне в других.

9.

1. Чи на бїду, чи на горе сірома вродивсѣ,
Шчо в чистїм полі крај дороги ляхам сподобивсѣ.
— «Чи ви пани, чи ви ляхи, а ми запорозці!
Памјатајте, вражі сини, шчо ми вам не хлопці!» —
5. У суботу із вечера з ляхами зазнавсѣ,
А в недїльу до схїд сонцѣ в невольу попавсѣ.
У недїльу до схїд сонцѣ в усї дзвони дзвонѣть,
Та вже ж моју сіромаху у кајданах водѣть.
Шчо на руках кајдани, на ногах скрипиці,
10. За ним ішло дві дївчини, а три молодиці.
— «Визволь, брате, сіромаху з темної темниці!...

(Чубинськ., Труды, т. V. 954 мабуть по паперам у Носа, запису С. Метлинського в Оробѣях).

Те ж саме.

10.

1. А вродивсьа сіромаха, вдавсьа,
В чистім полі крај дороги лъашкам сподобавсьа.
— «Ој, ви, лъашки-панки, ја меж вами (sic!) хлопець,—
Памјатајте, сини вражі, шчо ја запорожець!» —
5. А в недільу рано сьа славоњка стала,
Взьали, взьали козаченька забили в кајдани.
Ој, на ноги диби, на руки скрипиці:
— Визволь, боже, козаченька з темнојі темниці!»
Ој, на горі жито, там козака вбито,
10. Червоноју китајкоју личенько закрито:
Пријшла к јому Гальа, чорнъаваја, брала,
Одікрила китајечку та ј поціловала.
Пријшла к јому мила, чорна-чорнобрива,
Одікрила китајечку та і заголосила:
15. — «Чи ти, милиј, впивсьа,
Чи з розуму зшибсьа?
Чи з иншоју закохавсьа,
Мене одцуравсьа?» —
— Ја, мила не впивсьа,
20. Ні з розуму зшибсьа,
Ні з иншоју не кохавсьа,
В невольу попавсьа! —

(Запис. в канівськ. пов. Моркович).

Те ж саме, — тільки з 9 вірша причепилась звісна пісньа про вбитого козака, котриј кохав двох, чи трьох милих. Интересно дивитись, як оцеј і дальші варјанти нашојі пісні про запорозця-затъажчика справльајутьсьа з цеју причепоју, шчоб прилагодити јїї до себе. Печатні варјанти цејі пісні про вбитого козака див. у Метлинського, Народн. Южнор. Пїсни, К. 1854, ст. 102—104; Костомар. у Мордовц. Малор. Сборникъ, 1859, 223; Чубинск., Труды Экспедиц. 1874, т. V, 375—376; ми мајемо три непечатанних варјанта. — Шчоб влегчити порівньаньня, приведемо тут один варјант з Чубинського (375—376, А, в. 13 і далі):

А.

Ој, на горі просо, на долині жито
Під білоју березоју козаченька вбито;

Ој, убито, вбито, затъагнуто в жито,
Червоноју китајкоју личенько покрито.

Ој, вијшла дівчина з чорними очима,
Підійняла китајечку та ј заголосила.

Ој, вијшла другаја, друга не такаја,

Ој, підняла китајечку та ј поцілувала,¹⁾

Ој, вијшла третяја та з новојі хати:

— «Було ж тобі, козаченьку, нас трьох не кохати!»

(В ушицькому повіті 1869 р.)

і другиј рукописніј:

Б.

Ој, на горі јачмінь

А в долині жити,

Мабуть мого миленького

Десь на војні вбито.

Ој, убито, вбито,

Затъагнуто в жито,

Червоноју китајкоју

Личенько прикрито.

Прилетіла мила,

Голубонька сива,

Та підняла китајечку,

Та ј заголосила:

— «Чи ти милиј спивсьа,

Чи з дороги збивсьа,

А чи з другоју зазнавсьа,

Мене одцуравсьа?» —

— Ој, ја не спивсьа,

І з коња не вбивсьа,

Ја з другоју зазнавсьа,

Тебе одцуравсьа. —

(Запис. Як. Новицькиј, в с. Вознесенці, александр. пов., катериносл. губ. од Пріськи Нахоренковојі, в 1874 р.)²⁾

¹⁾ У Чубинськ. в цьому варјанті цей вірш пропущено; ми берем його з других варјантів, напр. Метл. 102. У Метлинського ј граматично ліпше записані вірші цієї цісні.

²⁾ Другі наші варјанти, записані Судовшичковим в пирьат. повіті, полт. губ., подібні один до варјанта д. Як. Новицького, другиј до 2-го варјанта Метлинського.

В третьому віршу слова: «я між вами хлопець» силутані; мусило бути: «а я вам не хлопець!»

Вірш 7-ий здибуємо потім в крепацькій пісні: Лисенко. Збірн. Укр. Пісень, I. «Ој, джигуне».

11.

1. У неділю в ранці пригодонька стала:
Взяли льяшки сіромаху забили в кайдани.
Шчо на ноги кайдани, на руки скрипиці,
Посадили сіромаху в темніі темниці.
5. Де взьалисья льеде, славні молодиці:
— «Визволь, боже, сіромаху з темної темниці!»
Де взьаласья Галья, чорнобриваја гарна,
Да ј обньала сіромаху, да ј плакати стала.
Да ј плакати стала, да стала питати:
10. — «Чи је в тебе, сіромахо, отець—рідна мати? —
— Як би в мене отець, або рідна мати,
Було б кому із неволі мене визвољати!
Ој, јів же ја сласно, ходив ја прекрасно:
Довелосья сіромасі пропасти напрасно!
15. Ој, јів же ја сласно, ішче к тому буду,
Ој, (ја) льяшкам, вражім синкам, повік не забуду! —
(З паперів Максимовича).

Максимович звичајно зводив до купи одміни пісень і підправљав јіх до печаті. Цья одміна, шчо ми зараз подали, написана рукоју М—ча чернилом, а по ніј приписані оливком поправки, певно, по другіј одміні:

Перед 1 віршом:

Чи на горе, чи на біду козак уродивсья:

В чистім полі при дорозі льяшкам знадобивсья.

В віршу замісь:

надписано:

1	«пригонька»	«там славонька»
5	«Де взьалисья»	«Да пријшли к јому»
7	«Де взьаласья»	«Да пријшла к јому»
—	«гарна»	«брава»
8 і 9	«плакати стала»	«поціловала»
12	«із неволі мене»	«сіромаху відсіль»
14	«Доведетьсья сіромасі»	«Ој, попавсья сучим льяхам»
- Те ж саме, тільки причіпка про молодиць більше зрєлась з пісьеју.

12.

1. Та на біду, (та) на горе козак уродивсьа:
В чистім полі крај дороги лъашкам знадобивсьа.
У неділеньку вранці таја славонька стала:
Взяли лъашки сіромаху, забили в кајдани.
5. Ој, на руки кајдани, на ноги скрипиці,
Та вкинули сіромаху у темну темницю.
Ој, на руки кајдани, а на ноги дйби,
Хотъать лъашки сіромаху зо світа згубити.
Та приїзжаје жовнір, став јого питати:
10. — «Чи је в тебе, козаченьку, отець—рідна мати?»
— Ој, је в мене родина, усьа Україна, —
Доведетьсьа сіромасі без виручки згинуть.
Ој, Великиј Луг батько, а Січ моја мати, —
Ој, доведетьсьа сіромасі у неволі погібати!
15. Геј, ви мені не пани, а ја вам не хлопець:
Догадајтесь вражі сини, шчо ја заповорожець!.... —
- Ој, збіралисьа лъуде, молоді молодиці:
— «Визволь, боже, сіромаху з темнојі темниці!»
Прилетіла Гальа з чорними бровами,
20. Обињала козаченька, та ј поцілувала.
Та приленула друга, сьа вже не такаја,
Цъа обињала козаченька, та ј плакати стала.
— Ој, та јів же ја сласно, ходив ја прекрасно,
Доведетьсьа мені молодому погібать напрасно.
25. Ој, та јів же ја сласно, — та шче ј јісти буду,
Таки лъахам, вражим синам, поки вік, не забуду!—

(Зап. Бор. Познанськиј, в с. Дударьах, канівськ. пов. київськ. губ. в 1861 р.)

Те ж саме, дальше розрослось і чудесно зложено.

На лад цејі пісні зложена ось јака бурлацька пісньа:

Нешчасливиј козаченько
Без долі вродивсьа,
Бо в недіљу, до схід сонцьа

Горілки напивсьа,
Їдну чарку наливає,
Другу випиває,
Як хто приїде у жупані,
Братом називає.
Да брати ж мої, братими,
Горілки нап'ютьсьа,
Ої, як приїдуть жиди грабять,
То з його сміютьсьа.

Да беруть жиди грабують,
Цінують ні за шчо,
Кажуть льуди і говорять:
«Сучий син, ледашчо».
Та пішов козак по над морем,
Синьє море грає;
Ої, рад козак утопитьсьа,
Море не приймає.
— Та приїми ж мене, синьє море, —
Жить у світі горе!
Горе жити на чужині
Відніј сиротині.
Да гори із горами,
Береги з берегами.
Горе жити на чужині
Поміж ворогами.

(З с. Бојарки, київськ. пов. Чубинськ., Труды, V. 1019).

№ IX.

ПОВОРОТ ЗАПОРОЗЦІВ ДО ЦАРЬА ВОСТОЧНОГО.

МИХ. ГОЛИЦИН.

(1711 — 1729)

1.

1. Зажурилась Україна, шчо нігде прожити:
Витоптала орда-вісько маленькі діти.
Маленькі витоптала, старі вирубала,
Молодују чельадоньку у полон заньала.
5. Да служилп ж ми Камихарьу (пану Хану?), тому
Бусурману,
Тепер же ми послужим Востоцькому царьу.
Востоцькі царь (на Вкраїні) не доніма віри,
Засилаје Галичерів, шчоб не було зміни:
— «Та јди ж, та јди ж, Галичерьу, донськоју сто-
роноју,
- 10 А ја піду із Москвоју услід за тобою.
Становисья, Галичерьу, по купеческих дворах,
А ја стану із Москвоју по багатих лудьбах.» —
(Запис. в Гадьачі, полтавськ. губ. Сем. Метлинськиј).

2.

1. Зажурилась Україна, шчо ніяк прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькі діти;
Шчо малиї потоптала, старих позајмала,
Молодују чельадоньку у полон забрала.
5. Ој, послужили ми пану Хану, пану Бусурману,
А тепера досталисья Восточному царьу.
Восточні царь на Вкраїні не дојмаје віри,
Засилаје Галицина, шчоб не було зміни:
— «Іди, іди, Галицину, польськоју грьадоју,

10. А ја појду із Москвоју слідом за тобою.
Становисья, Галицину, во вельможных панах,
А ја стану із Москвоју на широких дворах.“—

(Зап. в золотоношському побережжі, Оп. В. Маркович).

Обидва повишчі варјанти, јавно зложені з двох пісень. Початкі їх ходять, як окрема пісенька, ј малюють звичайну в старовину картину татарського набігу, так шчо пісенька ця мусить бути давнішча од XVIII ст. (Дивись Историч. пѣсни Малорусскаго народа, Антоновича и Драгоманова, т. I, № 21, стор. 73.) Слова про перехід козаків од службы Ханові до Восточного Царя, — власне через те шчо козаки ображались татарскими набігами, — могли приробитись до цієї пісеньки шче за часи Дорошенка, коли шче за не самого Богдана Хмельницького, котриј, правда, був скорше в сојузі з Ханом, ніж в протекціи в јого, або в службі, — але султанові турецькому вважавсь підданім.¹⁾ В усьакім разі ось які одміни подібної до нашої пісні могли зклатись шче ј за часи Богдана Хмельницького, коло 1654 р., коли він приступив з козацтвом украјінським в сојуз і протекціју до царя Восточного:

3.

1. Зажурилась Украјіна, шчо нігде сья діти:
Витоптала орда кіними маленькіј діти;
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих середульших у полон забрала.

¹⁾ Під грамотоју до Султана, в сент. 1653 р. Б. Хмельницькіј підписавсь: «Вашого імператорського Величества вірніј і нижајшіј підданніј Богдан Хмельницькіј гетьман», і в ніј каже за себе ј за козаків, шчо «хочемо бути вірними підданними В. И. В. і доброжелательними друзьями Хана». В грамоті, писаніј в сент. 1655 р. Султан каже гетьману, — шчо він «оновістив по всім землям својім, шчо вісько запорозьске стојіть під јого рукоју, називајучи јого, паче всіх других, вірними ј доброжелательними слугами». Під листом до Хана, пис. 16 апр. 1654 р. Хмельницькіј підписавсь: «Вашојі царської милости доброжелательніј слуга», — та тільки тут слово «слуга», здајеться, поставлено в учтивства. (Костомаровъ. Б. Хмельницькіј данникъ Оттоманской Порты. Вѣстн. Европы, 1878. XII. 810—815)

5. Ој, служив же ја, служив, пану Католику,
А тепер јему служити не стану до віку!
Ој, служив же ја, служив, пану Бусурману,
А тепер служити стану Восточному царю!

- Ходить лъашок по риночку, шабельку стискаје:
10. Козак лъаха не бојітьсѣа — шапки не знімаје.
Ось лъашок до канчука, а козак до друка:
— «От-тут тобі, сучиј сину, з душоју розлука!»
(Запис. М. І. Костомаров. Богданъ Хмельницькій, 1870, III, 352).

4.

1. Зажурилась Украјна, шо нігди сѣа діти:
Витоптала Орда кіньми усі малі діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А середніјі забрала, у полон погнала.
5. Ој, служив ја тому пану, пану Бусурману,
А теперъ служити стану Восточному царю!

- Ходить лъашок по риночку, шабельку вијаје:
Козак јого не бојітьсѣа шапки не знімаје!
Ось лъашок до шабельки, а козак до дръука:
10. — «Тепер тобі, вражіј сину, з душоју розлука!»—
(Максимовичъ, Урк. Нар. Пѣсни, 1834 г. 108).

Вірші 8—12 № IV і 7—10 јестъ і як окрема пісенька, котра могла скластись і ранішче 1654 р.:

5.

1. Ходить лъашок по риночку, — шабельку стискаје;
За ним іде козаченько, — шапки не знімаје.
Кинувсь лъашок до шабельки, — а козак до друка:
— «Отто тепер, вражі лъахи, — з душами розлука»¹⁾
(Зап. в Золотоношському побережжі Оп. В. Маркович).

¹⁾ Порівн. в псалмі (думі) про Корсунський бој (Антонов. и Драгом. II, ст. 33, вв. 19—20, ст. 36, вв. 13—14) в псалмі про польську станцію після Білоцерк. миру (тамож. ст. 144, вв. 54—26).

Ця пісенька певно, причепилась до 1 — 7 віршів вар. 3-го і 1—6 вв. вар. 4 і злилась з ними в одну пісню.

Таким родом зложена шче в XVII ст. пісньа (чи в часи Б. Хмельницького, чи в часи Дорошенка) ходила, звісно, в народі її у часи, коли запорозці стали під протекцією кримського хана. Та протекція була їм доволі прикра, вп'ять через те, шчо татари набігали на Україну і виводили з неї полон. Це вони робили і тоді, коли вступали і в купі з запорожцями проти московського війська, шчо стојало на Україні. Так робили татари в походах з запорожцями і Орликом — в 1709 і 1711, як про це розказує «Краткое описаніе Малороссіи» 1709 року. „Какъ не стало Мазепы, то Филиппъ Орликъ, писарь генеральный, въ Бендерахъ отъ короля Шведскаго и запорожцевъ учиненъ гетманомъ, который писмами своими лестными не только полки малороссійскіе, но и слободскіе къ измѣнѣ до себя подводилъ, и заднѣпрскіе полки, ово прельщая, ово иные войною и разореніемъ нападая съ татарами и запорожцами, себѣ покорялъ и долго Украиную колотилъ, пока, ничего не успѣвши, какъ состоялъ между Россією и Турчиномъ, послѣдовательно же и татарами, мирно, рушилъ прочь въ нѣмецкіе краи за королемъ шведскимъ... 1711 года передъ прutowской войною ханъ Девлетъ Гирей съ ордою подъ Немеровомъ въ слободахъ были“. (Лѣтопись Самовидца, 2 изд. 301—302). В Черниговській літописі під 1711 р. записано: «того ж (року) Филиппъ Орликъ измѣнникъ и согласникъ Мазепинъ, съ татарами Украину руйновалъ и многихъ людей въ полонъ побралъ. Въ Слободахъ два города — Старыѣ и Новыѣ Вололазы Татары зруйновали и людей въ плѣнъ побрали». Н. Бѣлоз. Южнор. Лѣт. 91). У Ригельмана про поход запорожців з татарами того часу записано:

„Въ 1711 г. до замиренія, по наущенію Карла Шведскаго Ханъ Крымскій, Девлетъ Гирей съ Ордою и съ Запорожцами козаками, коихъ было 7.000, подъ предводительствомъ польскаго воеводы Кіевскаго Потоцкаго въ Украину до Немирова и до слободъ тамошнихъ, разоряючи доходилъ, но войсками Россійскими разбиты и до 5000 человекъ побито, и с 10.000 уѣздныхъ плѣнныхъ Малороссіянъ возвращено, генералъ-поручикомъ Реномъ, (Лѣт. Пов. III, 112)

вирватись з під ханської протекції і помиритись з Москвою...

Об цім писав вже кошовий Малашевич в 1716, 1717 до миргородського полковника Дан. Апостола, которому тоді дано было вправляти пограничним з Запорозжьям краєм. (Скальк. Истор. Н. Съчи, II, 41). Та за царя Петра I важко було влагодитись запорозцям з Москвою, а надто тоді, коли Петро I скасував Гетманьщину (1722). Коли ж помер царь Петро I (1725), а потім і жінка його Катерина I, за котру правив Меншиков, завзятий ворог українців, а не забаром і самого Меншикова заслали на Сибір вельможі, котрі правили за молодого царя Петра II, і московський уряд згодивсь впіять на вибор гетьмана на городовій Україні (1727 р.), то запорожське товариство стало цілком думати, як би повернутись до царя Восточного. В кінці 1727 р. вибрано гетьманом Данила Апостола, — а в Січі пронеслась чутка, шчо Сапігу, і січовики прислали лист до нього, шчо, мовляв, хотять вони переїти з „Агарьянської землі і *поклонившись* його імператорському величеству, під його властью жити.“¹⁾ На це з Москви звелено було гетьману і московському уряднику Наумову, шчо мусив доглядати за ним, одповісти січовникам: «Мы не безнадежны, что милосердный монархъ склонится на желаніе запорожцевъ; вины ихъ проститъ и при удобномъ случаѣ въ державу свою по прежнему принять укажетъ, какъ и Малую Россію въ прежнее состояніе возстановилъ и гетману быть повелѣлъ; но для этаго запорожцамъ пужно показать непоколебимую вѣрность, въ знакъ которой должны сноситься со мною (Наумовим) и съ гетманомъ, увѣдомляя насъ о тамошнихъ происшествіяхъ», (Соловьевъ XIX, 198—199)

З Запорозжьья хотіли од гетьмана більше рішучого, — помочі воєськової, — шчоб було „јавно і јасно“, і обіщались тоді „служити монаршому мајестату і його вельможности“, а поки шчо писали, шчо все віјсько низове сби-

¹⁾ В «Источникахъ» Бантыша (II, 270) нанечатана копіја з листу кошового (якого?) до гетьм. Скоропадського шче в 1712 р.; в листі тому сказано, шчо Кош готовиј «до поклоненія и честьъ црвобитную принести до Пресвѣтлѣйшаго Маєстату Его Царскаго Величества, ежели на *всѣ ихъ войсковыя права и вольности* грамотою подтверждено и укрѣплено будетъ».

рајетсья на Стару Січ і од Кримської сторони одступаје“. До нас дошов у двох списках указ московського Верховного Тајного Совіту 5 јунья 1728 р., з которого видно, шчо запорожці писали до гетьмана ј до фельдмаршала кн. М. М. Голицина, шчо „хотятъ, забравъ изъ Новой Сѣчи войсковые клейноты, перейтить въ Старую Сѣчь и отзываются, что они подъ протекцію Его Императорского Величества быть желаютъ“. На це одписано було од имени царя (Перта II): «на крѣпко подтвердить всѣмъ пограничнымъ Русскимъ и Украинскимъ начальникамъ, чтобы они тѣхъ изъ запорожцевъ, ежели они въ которыя мѣста, хотя подъ протекцію Е. И. В. быть, придуть, а многолюдствомъ и съ ружьемъ, такихъ бы они не принимали и въ границы Русскія не впускали ни подъ какимъ видомъ и никакой имъ протекціи нигдѣ не даютъ и отъ границъ отбивать ихъ оружіемъ; а подъ рукою словесно къ нимъ отзываетца и обнадеживать ихъ секретно, что при способномъ времени приняты они запорожцы будутъ“. Но „изъ Монаршей милости“ прибавлено було, шчо тих з козаків, котрі невеличкими купами і „съ повинною головою“ прибудуть і зхотять жити в Маліј Россіји (Гетьманщині), тих пријмать і оселять в середині України. (Скальк. Ист. Н. Сѣчи. II, 43—44).

„Это, постановив Верховниј Тајниј Совіт, (5 јунья 1728) объявить имъ при случаѣ тайно черезъ важныхъ людей а отъ другихъ содержать въ найвысшемъ секретѣ; полагается на разсужденіе фельдмаршала, къ кому изъ запорожцевъ и подарки посылать, чтобъ ихъ содержать склонными къ сторонѣ его императорскаго величества“. (Соловьевъ. Ист. Россіи, XIX, 200). Цікаво, шчо тоді ж таки В. Т. С. поклавъ: „въ Царьградъ къ резиденту Неплюеву писать, чтобъ оиъ принесъ Портѣ на запорожцевъ жалобу, что они изъ всѣхъ мѣсть, гдѣ поселены по трактамъ, хотятъ приближаться къ русскимъ границамъ, переходить въ Старую Сѣчь и въ другія мѣста, гдѣ по договорамъ, строенію быть не слѣдуетъ: такъ чтобъ Порта не допускала ихъ до этаго, ибо отъ этихъ беспокойныхъ и непостоянныхъ людей и безъ того купечеству русскому происходятъ обиди“. (Соловьевъ, там же.)

Саме тоді полтавський полковник доносив, шчо до 1 јунья 1728 р. пришло до Гетьманщини на житья 201 запо-

рожець і шчо в остатній час приходять ватагами чоловіка по десять і скот приганяють; більш усього хотять жити по р. Самарі і нижче. Голицину написали з Москви, шчо цього забагато, — і шчо не можна зашчищати запорожців на р. Самарі, — бо вона в стороні турецькій. (Соловьевъ, там же.)

Поки це так переписувались Голицин з Москвою, запорозці, знявшись Кошем, переїшли на Стару Січ і написали (30 маја 1728) на ім'я царя грамоту, в котрій між инчим казали: „Осмотрѣлись мы, что вѣрѣ святой православной, церкви *восточной* и вашему императорскому достойно и праведно надлежитъ намъ *служити*, а не подь *бусурманомъ* магометански погибати“. Тільки ж скоро за тим приїхав до ген. Веїсбаха (котрій тоді був під команду ко. Голицина на гръраниці Гетьманщини) кошовий Іван Петрович Гусак і розказав, шчо розсердившись на Хана з powodu тих 2000 козаків, котрих затьг був в 1727 р. Калга-Салтан од Бога з собою проти Хана в Білгородчину і котрих хан, побивши Калгу, послав на каторгу і роспродав, — запорозці переїшли на Стару Січ, шчо б там стати „під державою його импер. велич. в своій православній вірі, ніж у бусурмана терпіти невольу і ружину“. Коли запорожці забирали клеїноти і прапор, шчо б іти на Стару Січ, то старий кошовий, которий „ізмінник“, К. Гордієнко з Карпом Сидоренком і другими стали казати: „чого нам іти з Нової на Стару Січ? нам і тут добре!“ Та їх взяли з собою під калавуром; довели до Старої Січи, а там, набивши палками, пустили на волю. Після того писали в Глухов до гетьмана, — коли ж посланці вернулись ні з чим і сказали, шчо гетьмана в Глухові не ма, а шчо він поїхав у Москву, — то вієско стало неспокоїтись і казати, шчо коли од императорського величества не получимо милости, то кошового і старшину, шчо перевели нас сюди, побємо до смерти“. Злякавшись, кошовий Гусак утік.

Ми бачили вище одповідь з Москви. Голицин держав себе, як йому зведено було. Такий же приказ послано було і на слобідсько-українську гръраницю (в Воронеж). В Марті 1729 р. М. Голицин написав до царя, шчо, як чутко, турки хотять воювати Россію, — і шчо треба б тепер приймати запорожців. Яму і тепер одписав В. Т.

Совіт, щоб він „въ обладеживаніи запорожцевъ на счотъ принятія ихъ при способномъ и удобномъ случаѣ поступлаъ по своему мнѣнію и по прежнимъ указамъ, потому что теперъ еще нѣтъ удобнаго времени, пока не обнаружится явная противность съ турецкой стороны“ (Соловьевъ. XIX, 200—201).

Так власне в цей час, в 1728—1729 р. мусили виробитись конечно варјанти пісні з іменем Голицина про перехід козаків з під Хана до царя Восточного і про те, як Восточній царь не дімає віри. Ті варјанти ми і маємо тепер трохи поплутаними через устне перехованья, — в примірах 1—2 цього М-ра.

В першому варјанті говоритьсьа ще: „*послужим* Восточному царю“, а в 2-му вже „*дісталисьа*“. Варјанти дальшого М-ра власне нещчо инше, як одіни цих самих, — шчо напечатані тут; тільки на них јасно видно, шчо запорозці вже не тільки перејшли під царя Восточного, а і служать јому на віні проти ляхів і турків. В основі својї і ці варјанти тільки одіни тих, котрі мусили скластись за часи Б. Хмельницького, — та вони мусили підновитись в часи походів козацьких в Польшу (1734—1735) і проти татар і турок (1734—1739 р.) зараз по тому, як оleshківських січовиків приньато знову під протекцію московську (12 Февралья 1734 р.) Імја Голицина перејшло од старих до цих новішчих варјантів і дуже поплутало јїх. В часи переходу оleshківських січовиків під московськїј уряд і походів 1734—1739 рр. вже не було ніяких Голициних на Україні (М. М. Голицин вмер в кінці 1730 р. в Петербурзі), — а командували там генерали Вејсбах, Мініх і Лессі, котрих імена, певне, і закрило в дальших варјантах імја Голицина.

№ X.

ТЕЖ І ПОХОД ЗАПОРОЗЦІВ
НА ПОЛЬШЧУ І ТУРЕЧИНУ.

(1734—1739)

6.

1. Зажурилась Україна, шчо ніяк прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькії діти.
Ој, маленьких потоптала, а старих позајмала,
Назад руки повјазавши, до Хана погнала.
5. Служили ми Ляху, служили Бусурману,
Тепер же ми служить стали Восточному царю
Царь Восточниј не дімаје віри,
Посилаје Галицина, шчо б не було зміни.
— «Ој, іди ти, Галицине, лядською стороною,
10. А ја піду за тобою у слід із Москвою». —

Ходить льшок по базару, шабелькою маје,
Козак льяшка не бојітьсьа, шапки не здімаје.
Як кинетьсьа лях до шаблі, а козак до дрюка:
— Отгут тобі, вражії льяше, з душеју розлука!—

(Запис. в г. Лебедині, харьк. губ. Оп. В. Маркевич).

Вірші 1—4 цього варјанту мусили часто нагадуватись українцям власне в роки 1733—1739. Тоді і перед виходом запорозців з під хансььої протекції, і послі, татари часто набігали на Гетьманщину, — на південні села полтавського і миргородського полку, а тако ж і на Україну Слобідську і на правиј берег Дніпра, — напр. коло Ведмедівки. (Див. Соловьева, Ист. Россіи XX, 76, 116 і др. Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 81, 100, 104 і др.; Марковича, Дневныя записки, pp. 1733—1739 passim; Черниговская лѣтопись у Бѣлозерскаго, Южнорусск. лѣтописи, I, 94—95).

В 1737 р. Маркевич записав в «Дневныхъ запискахъ»: «18 Февр. Вѣдомость подлинная пришла, что Татары мно-

гимъ числомъ между Переволочною и Келибердою впали
внутрь Малороссіи и много разоренія людямъ учинили.
Приходъ ихъ послѣдовалъ Февраля 12. — 19 Февр. Вѣ-
домость о нападеніи татарскомъ съ разныхъ мѣстъ поно-
вилась. За Говтвою въ Остаповской сотнѣ село Шиловку
совсѣмъ разорили и сожгли; людей вырубил и плѣнил.
20. Сегодня еще поновилась вѣдомость о Татарахъ, что
Гадячъ заперся... 24 Марта. Видѣлъ въ канцеляріи рапортъ
полтавскаго полковника Кочубея, что Татары во время
бывшаго набѣга увели въ плѣнъ людей полка полтавскаго
430, убили 106, хуторовъ разорили слишкомъ 500, хлѣба
въ зернѣ сожгли болѣе 4 тысячъ четвертей, а немолоче-
наго болѣе 20 тысячъ копъ, увели рогатаго скота болѣе
20 тыс., а овецъ около 60 тысячъ» (Дн. Зап. II, 18; 22.)
Черниговська Літопись так описує набіг 1738 р. «Часть
арміи російской, при фельдмаршалѣ Минихѣ и козаковъ
Малороссійскихъ, Донскихъ, Запорожскихъ и Калмыковъ
ходили за рѣку Днѣпръ и многіе съ Турками и Татарами
сраженія имѣли. Другая часть при фельдмаршалѣ Лессіи,
ходили въ Крымъ, где перешедши чрезъ Сивашъ въ Пе-
рекопъ, по многихъ мѣстахъ Татарамъ и ихъ селамъ ра-
зореніе дѣлали. По берегѣ жъ Днѣпра стоящіе, великорос-
сійскіе и малороссійскіе полки и мужики ледъ на рѣкѣ
полонили отъ Кіева до Переволочной (в 1737 р. до Кре-
менчука) однакъ Татаре, перешедши выше Чигриндубровы,
а ниже Городища, людей по хуторахъ, въ Миргородскомъ
полку, жившихъ, немалое число порубили. И тогда Татаръ
не малое число Лубенского полку козаки да компанійцы
Часныковаго полку побили и многихъ въ плѣнъ побрали,
а другихъ нагнавши на полонъ, въ Днѣпрѣ потопили».
В 1739 р. татары впять набігли маже тијеју ж дорогоју, —
і гетьманці вспіли отбити в них тільки коней; московське
військо гналось за татарами, — та і не догнало. (Маркевич,
II, 58.) Черниговська літопись так описує тої набіг 1739 р.
«1739. Противо Переволочной, на урочищѣ Мишуриноу
Рогу, генерала Лессія, на тоє время случившагось, якъ
Татаре чрезъ Днѣпръ переходили, который въ небольшомъ
числѣ драгунъ и козаковъ хотѣлъ не пустить ихъ чрезъ
Днѣпръ перебиратись, то оныє Татаре и турецкіє яныча-
ры, спшившися, сами будучи въ панцѣрахъ, пошли прямо
грудью на генерала. Въ якомъ случаѣ конанерь, захва-

тавшись, пушку зарядить къ запасу дробомъ и не могли выпалить; въ тоє время напавши на генерала, самого порубили и много драгунъ и козаковъ и командующаго козаками сотника решетиловскаго Гаєвскаго убили, а сына Лєсієвскаго въ полонъ взяли. И такъ чрезъ Днѣпръ перебравшись, всѣ хуторы Переволочанскіє и Решетиловскіє, ажъ до самой Голтвы, разорили, людей и скотъ побрали и многіє села по рѣкѣ Ворсклѣ пограбили и людей плѣнили». (Южнор. Лѣтоп. Бѣлоз. 95—96).

Запорозці звичајно давали звістку в Гетьманщину, шчо татари јдуть, — а також доганяли јіх в степу. В 1736 р., коли россієське вјєсько верталось з нещастливого походу на Крим, татари набігли на Українську Лїнію; тоді «Запорожскія партїи не малыя татаръ силы смерти предали, четыре прапоры и 4-хъ мурзъ плѣнили, изъ которыхъ 3-мурзъ къ фельдмаршалу Миниху, а прапоры въ Кошъ отправлено». (Скальк., Ист. Н. С., II, 100).

Першїј поход, який зробили запорозці (звісно, частина) зараз по тому, як вони повернулись під россієській уряд, був поход на гръаницю польську. (Бантышъ Каменск., Истор. Малой Россїи, III, 180). То був поход проти тих поляків, котрі стојали за короля Станислава Лещинскаго, котрого не хотів уряд россієськїмј. (Див. далі). Шче перед тим, як запорозці јавно перејшли в россієську протекцію, Вејсбах писав до кошового (21 дек. 1733 р.): «Понеже вашему благородїю и всему войску запорожскому довольно извѣстно, что въ Польшѣ войска е. и. в. не малое число уже отъ весны имѣетца, а нынѣ еще по всемилостивѣйшему е. и. в. указу отправлены отъ меня въ польскую область къ Браславлю и въ Волинію, для поиску вышеозначеннаго региментаря (польської Украинської Лїнії) Свидзинскаго и для разоренїя противничьихъ маетностей и деревень, кои держатъ сторону Станислава Лещинскаго» (Кієвск. Страница 1882, IV, 127). Туди ж Вејсбах памірвавсь послати 1000 запорозців (тамже, 131). І справди, туди пішов в 1734 р. старїј кошовїј Іван Білицькїј з полком охотників запорозців. Козаки гетьманці ј запорозці пројшли тоді војводства Брацлавське ј Подільське аж до Станіславова під Карпатами ј зрујновали чимало мајетків панів сторони Лещинскаго: Синьавських, Потоцьких, Свідзїнських, Красинських і др. (Скальк. Истор.

Нов. Сѣчи, II, 66, 120. Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ, I, № XLIV).

Все, шчо діялось тоді на правобічній Україні, вело до того, шчоб поновити в українців спомини про війну з Польщею за гетьм. Б. Хмельницького і тодішні пісні, а також збудити охоту *служити Восточному царю*, під рукою которого Україна могла б вибавитись од «ляхів, ксьондзів і жидів». Як тільки увіjšло в правобічну Україну московське віјсько з козаками гетьманцями і запорозцями, зараз там скризь (в војіводствах кијівському, подільському, брацлавському, волинському) підплавсь бунт крестьян проти панів. (Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ. I, 105—107). Крестьяне почали складати з себе козацькі купи; знов народ заговорив про стару козацьку гръаницю по Случ, і навіть про те, шчо «уся Україна по Збруч і по Случ», а хто казав просто «уся Україна», одіјде од Польщі до царства россіјського, до котрого б то вона належить, — шчо вільно (од цариці) грабувать і забивать ляхів і жидів, а инші казали, шчо ляхів вільно тільки грабувати, а жидів і забивати. Такі чутки піддержували москалі, навіть деякі з командирів московських; напр. полковник Польанський під Уманем, — мабуть чи не українець зроду, — пријнав до себе војака з надвірного пана Лубомірського віјська, Верлана з другими і дав їм якийсь указ збирати козацькі полк, «з волохів (під волохами, очевидно, розуміти тоді і буковинських гуцулів) козаків і сербів, шчоб служити Їїї Імператорському Величеству до смерти». Верлан став писати листи, підписуючись, як козацькі полковники, — «полковникъ войскъ охотныхъ конныхъ», пријмав, як розказували його «козаки», полонені польяками, од полку присягау «војувати на ипоземців, то јесть на ляхів», — а його козаки, окрім справжньої віјни, страшно руйнували і убивали ляхів і жидів. Один з тих Верланових козаків розказував, шчо коли його купа біла жидів (тридцять) в однім селі, в котрому вже було козацьке віјсько, то товаришчі говорили проміж себе: «шчо то за козаки, шчо по них знаходьться шче ляхи, жида і ксьондзи; — пісьля нас нічого не зостанеться, ніодного ляха, а ні жида, бо всіх виколемо». Другий з тих козаків розказував, шчо як пријшла його купа до Ольгидајова, Татариск і Сніткова, то «не знајшли вже ніодного жида, бо попе-

Споминаючи свої походи з татарами оleshківські запорожці писали самому Ханові, що вони ними набули довічно сорому на все вієско. (Скальковск., Истор. Н. Сѣчи, II, 36. ¹) Через те січовики почали по одному кидати татарську протекцію шче в 1710—1711 р. і переходити під царя Восточного і переїшли б усім товариством, як би в його вільнішче було жити українцям (див. вище лист Голицина до Головкина). Певно, шчо шче тоді, коло прутського походу, почали прикладувати до нових часів стару пісню про переход козаків од Хана до царя Восточного і тоді шче такі нові одміни цієї пісні почали зчеплятись з піснею про поход царя Восточного з Голициним, — так шчо і виробились одміни, подібні до наших 1 і 2. Ті одміни мусили піддержатись в часи походу козаків гетманців з Голициним на Коломак в 1723 р. (див. примітку до пісні № VI). Им'я же Голицина,—а з ним і вривок з пісні про поход його з царем Восточним, тим скорше могли причепитись до цих одмін, шчо в 1728 р. оleshківські січовики обертатись до царського уряду через гетьмана Данила Апостола і того ж Мих. Мих. Голицина, котриї тоді був фельдмаршалом над московським вієском на Україні, шчо б ті влагодили їм переход усім товариством під протекцію царя Восточного.

Причин до недовольства кримською протекцією набралось у запорозців багато; тепер їх, як каже піснь, шчо дали, — „не шановали:“ їм не вільно було селитись на Кодаку; там і на Самарі татари, як колись Польша і Москва, заклали свої кріпости з гарнізонами (залогами), саму Січ оleshковську не давали татари вкріпляти, ні

¹ В усіх случаях, коли українці здружувались з татарами та турками, дружба ця не могла встојати через те, шчо татарам потрібно було набігати на Україну за невільниками. Через це Самовидець вірно сказав, — оповідаючи про спілку Б. Хмельницького з Ханом (р. 1651): «аже нестатечная пріязнь вовку зъ бараномъ» (2-е вид. 24). І Дорошенка запорозці не лубили найбільше за його спілку з турками в руйнуваньнью України. (Самовид. р. 1675, 128). Татаре не могли вдержуватись, шчо б не полонити, коли трапилась пригода, навіть своїх. Так Маркович розказує, шчо в 1739 р. в часи походу російського під Хотин, «приключилась Туркамъ, — як каже Маркович,— трагедія, достойная смѣха: Татары, раздраженные Турками, уходящихъ изъ Хотина турецкихъ женъ и дѣтей довольно набравши, какъ будто въ плѣнъ послѣ виторіи, пошли до своихъ кочевигъ». (Дневн. Записки, II, 85).

держати запорожцям гармати, далі не позволяли січовикам брати без грошеї сіль на озерах, (бо з запорожцями приходили брати і інші українці) і т. д. (Скальковск., Ист. Н. Сѣчи. 32—36). Сами запорожці так отписували в 1734 році Орлику про причини, по котрим вони одішшли од Хана: *«первое, ижь нужды ради такой отъ Ганскаго величества мы мусѣли отдалитися, же превеликую кривду отъ татаръ за утѣкающіе ихъ крымскіе и нагайскіе невольники маемъ, албо рачей за кони, товаръ а овцы, не вѣсть гдѣ погибающіе, по суду ихъ татарскому, напастне платчи и снашби нашей дале не стало; второе, Ногайци, взявши отъ Лиману великаго горѣ по саміе пороги, увесъ Днѣпръ и степь отняли, же мало есть зъ чего намъ войску контентоватися; третье, яко може сами вельможность ваша слышали, нашихъ козаковъ на полторы тысячи за Бегли-Герей-Гана (Менгли-Герей II, 1724) у Бѣлгородчины на каторги запродали, якимъ не по волѣ, но условнѣ теразнѣйшій Адиль Герей, Кама Султанъ, поднимаючи Бѣлгородскую Орду на Крымъ, зъ Богу рѣки и до себе затыгалъ; и весьма тогда помилованія отъ нихъ не имѣли, опрочей тихъ еще нашихъ козаковъ, что Паши Очаковскіе много попродали, а подъ Азовомъ, за звѣриною добычею коло Камніуса рѣки ходячихъ, на килко десятъ въ неволю забрали; далей мовивши и ляхамъ Е. М. Ганъ въ драчу насъ допустилъ, а нашихъ козаковъ, которыхъ въ Брацлави и по иныхъ городкахъ украинскихъ за торгомъ зъ рыбами ходячихъ, ляхи, невинне позабравши, повѣшали и худобами завладѣли, а и зыску жаднаго намъ Войску (хан) не достоялъ; а на остатокъ, иорше всѣхъ тихъ причинъ уважаючи себѣ тое, если бысмо пошли за нимъ Ганомъ и за вами Гетманомъ въ помощь проти войска Е. И. В., то яко Орда не звикла иородковъ добывать, токмо людей нашихъ християнскихъ набрали бы, якъ мнужившихъ годовъ подъ Бѣлою Церквою и подъ слободами и вступивши въ Крымъ съ собою въ вѣчную неволю запроважали, то певне вже бы тогда суубое неблословенство отъ Бога за плачь християнскій и за пролитіе крови невинной и проклятіе вѣчное одержали!!...»* (Кіевск. Старина, 1882. IV. 120.)

От по таким і подібним причинам запорожці ради були

вирватись з під ханської протекції і помирितись з Москвою...

Об цім писав вже кошовий Малашевич в 1716, 1717 до миргородського полковника Дан. Апостола, которому тоді дано было вправляти пограничним з Запорозжьем краєм. (Скальк. Истор. Н. Сѣчи, II, 41). Та за царя Петра I важко було влагодитись запорозцям з Москвою, а надто тоді, коли Петро I скасував Гетманьщину (1722). Коли ж помер царь Петро I (1725), а потім і жінка його Катерина I, за котру правив Меншиков, завзятий ворог українців, а не забаром і самого Меншикова заслали на Сибір вельможі, котрі правили за молодого царя Петра II, і московський уряд згодивсь впіять на вибор гетьмана на городовій Україні (1727 р.), то запорозьке товариство стало цілком думати, як би повернутись до царя Восточного. В кінці 1727 р. вибрано гетьманом Данила Апостола, — а в Січі пронеслась чутка, що Сапігу, і січовики прислали лист до нього, шчо, мовляв, хотять вони переїти з „Агарьянської землі і *поклонившись* його імператорському величеству, під його властью жити.“¹⁾ На це з Москви звелено було гетьману і московському уряднику Наумову, шчо мусив доглядати за ним, одповісти січовникам: «Мы не безнадежны, что милосердный монархъ склонится на желаніе запорожцевъ; вины ихъ проститъ и при удобномъ случаѣ въ державу свою по прежнему принятъ укажетъ, какъ и Малую Россію въ прежнее состояніе возстановилъ и гетману быть повелѣлъ; но для этаго запорожцамъ нужно показать непоколебимую вѣрность, въ знакъ которой должны сноситься со мною (Наумовим) и съ гетманомъ, увѣдомляя насъ о тамошнихъ происшествіяхъ“, (Соловьевъ XIX, 198—199).

З Запорозжья хотіли од гетмана більше рішучого, — помочі воєськової, — шчоб було „явно і ясно“, і обіщались тоді „служити монаршому маїєстату і його вельможности“, а поки шчо писали, шчо все вієско низове сби-

¹⁾ В «Источникахъ» Бантыша (II, 270) нанечатана копія з листу кошового (якого?) до гетьм. Скоропадського шче в 1712 р.; в листі тому сказано, шчо Кош готовий «до поклоненія и честь первобытную принести до Пресвѣтлѣйшаго Маїєстату Его Царскаго Величества, ежели на *всѣ изъ войсковыя права и вольности* грамотою подтверждено и укрѣплено будетъ».

рајеться на Стару Січ і од Кримської сторони одступає“. До нас дошов у двох списках указ московського Верховного Тајного Совіту 5 јунья 1728 р., з которого видно, шчо запорожці писали до гетьмана і до фельдмаршала кн. М. М. Голицина, шчо „хотять, забравъ изъ Новой Сѣчи войсковые клейноты, перейтить въ Старую Сѣчь и отзываются, что они подъ протекцію Его Императорского Величества быть желаютъ“. На це одписано було од имени царя (Петра II): «на крѣпко подтвердить всѣмъ пограничнымъ Русскимъ и Украинскимъ начальникамъ, чтобы они тѣхъ изъ запорожцевъ, ежели они въ которыя мѣста, хотя подъ протекцію Е. И. В. быть, придуть, а многолюдствомъ и съ ружьемъ, такихъ бы они не принимали и въ границы Рускія не впускали ни подъ какимъ видомъ и никакой имъ протекціи нигдѣ не даютъ и отъ границъ отбивать ихъ оружіемъ; а подъ рукою словесно къ нимъ отзываетца и обнадеживать ихъ секретно, что при способномъ времени приняты они запорожцы будутъ“. Но „изъ Монаршей милости“ прибавлено було, шчо тих з козаків, котрі невеличкими купами і „съ повинною головою“ прибудуть і зхотять жити в Маліј Россіі (Гетьманщині), тих пријмать і оселять в середині України. (Скальк. Ист. Н. Сѣчи. II, 43—44).

„Это, постановив Верховниј Тајниј Совіт, (5 јунья 1728) объявить имъ при случаѣ тайно черезъ важныхъ людей а отъ другихъ содержать въ найвысшемъ секретѣ; полагается на разсужденіе фельдмаршала, къ кому изъ запорожцевъ и подарки посылать, чтобъ ихъ содержать склонными къ сторонѣ его императорскаго величества“. (Соловьевъ. Ист. Россіи, XIX, 200). Цікаво, шчо тоді ж таки В. Т. С. поклавъ: „въ Царьградъ къ резиденту Неплюеву писать, чтобъ онъ принесъ Портѣ на запорожцевъ жалобу, что они изъ всѣхъ мѣсть, гдѣ поселены по трактатамъ, хотять приближаться къ русскимъ границамъ, переходить въ Старую Сѣчь и въ другія мѣста, гдѣ по договорамъ, строенію быть не слѣдуетъ: такъ чтобъ Порта не допускала ихъ до этаго, ибо отъ этихъ беспокойныхъ и непостоянныхъ людей и безъ того купечеству русскому происходятъ обиди“. (Соловьевъ, там же.)

Саме тоді полтавський полковник доносив, шчо до 1 јунья 1728 р. пришло до Гетьманщини на житьтя 201 запо-

рожець і шчо в остатній час приходять ватагами чоловіка по десять і скот приганяють; більш усього хотять жити по р. Самарі і нижче. Голицину написали з Москви, шчо цього забагато, — і шчо не можна зашчищати запорожців на р. Самарі, — бо вона в стороні турецькій. (Соловьевъ, там же.)

Поки це так переписувались Голицин з Москвою, запорозці, знявшись Кошем, переїшли на Стару Січ і написали (30 маја 1728) на ім'я царя грамоту, в котрій між инчим казали: „Осмотрѣлись мы, что вѣрѣ святой православной, церкви *восточной* и вашему императорскому достойно и праведно надлежитъ намъ *служити*, а не подъ *бусурманомъ* магометаяски погибати“. Тільки ж скоро за тим приїхав до ген. Веїсбаха (котрій тоді був під команду ю кн. Голицина на гръраниці Гетьманщини) кошовий Іван Петрович Гусак і розказав, шчо розсердившись на Хана з powodu тих 2000 козаків, котрих зацьог був в 1727 р. Калга-Салтан од Бога з собою проти Хана в Білгородчину і котрих хан, побивши Калгу, послав на каторгу і розпродав, — запорозці переїшли на Стару Січ, шчооб там стати „під державою його импер. велич. в своійї православної вірі, ніж у бусурмана терпіти неволю і руїну“. Коли запорожці забирали клеїноти і прапор, шчооб іти на Стару Січ, то старий кошовий, которий „ізмінник“, К. Гордієнко з Карпом Сидоренком і другими стали казати: „чого нам іти з Нової на Стару Січ? нам і тут добре!“ Та їх взяли з собою під калавуром; довели до Старої Січи, а там, набивши палками, пустили на волю. Післъа того писали в Глухов до гетьмана, — коли ж посланці вернулись ні з чим і сказали, шчо гетьмана в Глухові не ма, а шчо він поїхав у Москву, — то вієсько стало неспокоїтись і казати, шчо коли од імператорського величества не получимо милости, то кошового і старшину, шчо перевели нас сюди, побємо до смерти“. Злякавшись, кошовий Гусак утік.

Ми бачили вишче одповідь з Москви. Голицин держав себе, як йому зведено було. Такий же приказ послано було і на слобідсько-українську гръраницю (в Воронеж). В Марті 1729 р. М. Голицин написав до царя, шчо, як чутко, турки хотять воювати Росію, — і шчо треба б тепер приймати запорожців. Яму і тепер одписав В. Т.

Совіт, щоб він „въ обладеживаніи запорожцевъ на счотъ принятія ихъ при способномъ и удобномъ случаѣ поступаъ по своему мнѣнію и по прежнимъ указамъ, потому что теперъ еще нѣтъ удобнаго времени, пока не обнаружится явная противность съ турецкой стороны“. (Соловьевъ. XIX, 200—201).

Так власне в цей час, в 1728—1729 р. мусили виробитись конечно варјанти пісні з іменем Голицина про перехід козаків з під Хана до царя Восточного і про те, як Восточниј царь не дімає віри. Ті варјанти ми і маємо тепер трохи поплутаними через устне перехованья, — в примірах 1—2 цього №-ра.

В першому варјанті говоритьсьа ще: „*послужим* Восточному царю“, а в 2-му вже „*дісталисьа*“. Варјанти дальшого №-ра власне нещчо инше, як одміни цих самих, — шчо напечатані тут; тільки на них јасно видно, шчо запорозці вже не тільки перејшли під царя Восточного, а і служать јому на віјні проти ляхів і турків. В основі својіј і ці варјанти тільки одміни тих, котрі мусили скластись за часи Б. Хмельницького, — та вони мусили підновитись в часи походів козацьких в Польшу (1734—1735) і проти татар і турок (1734—1739 р.) зараз по тому, як оleshківських січовиків приньато знову під протекцію московську (12 Февралья 1734 р.) Імја Голицина перејшло од старих до цих новішчих варјантів і дуже поплутало јіх. В часи переходу оleshківських січовиків під московськиј уряд і походів 1734—1739 рр. вже не було ніяких Голициних на Україні (М. М. Голицин вмер в кінці 1730 р. в Петербурзі), — а командували там генерали Вејсбах, Мініх і Лессі, котрих імена, певне, і закрило в дальших варјантах імја Голицина.

№ X.

ТЕЖ І ПОХОД ЗАПОРОЗЦІВ
НА ПОЛЬШЧУ І ТУРЕЧИНУ.

(1734—1739)

6.

1. Зажурилась Україна, шчо ніяк прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькії діти.
Ој, маленьких потоптала, а старих позајмала,
Назад руки повјазавши, до Хана погнала.
5. Служили ми Ляху, служили Бусурману,
Тепер же ми служить стали Восточному царю
Царь Восточниј не дімаје віри,
Посилаје Галицина, шчо б не було зміни.
— «Ој, іди ти, Галицине, лядською стороною,
10. А ја піду за тобою у слід із Москвою».—

Ходить льшок по базару, шабелькою маје,
Козак льяшка не бојітьсьа, шапки не здімаје.
Як кинетьсьа лях до шаблі, а козак до дрюка:
— Отгугт тобі, вражиј льяше, з душеју розлука!—

(Запис. в г. Лебедині, харьк. губ. Оп. В. Маркевич).

Вірші 1—4 цього варјанту мусили часто нагадуватись українцям власне в роки 1733—1739. Тоді ј перед виходом запорозців з під хансьєої протекції, ј послі, татари часто набігали на Гетьманщину, — на південні села полтавського ј миргородського полку, а тако ж і на Україну Слобідську ј на правиј берег Дніпра, — напр. коло Ведмедівки. (Див. Соловьева, Ист. Россіи XX, 76, 116 і др. Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 81, 100, 104 і др.; Марковича, Дневныя записки, pp. 1733—1739 passim; Черниговская лѣтопись у Бѣлозерскаго, Южнорусск. лѣтописи, I, 94—95).

В 1737 р. Маркевич записав в «Дневныхъ запискахъ»: «18 Февр. Вѣдомость подлинная пришла, что Татары мно-

гимъ числомъ между Переволочною и Келибердою впади внутрь Малороссіи и много разоренія людямъ учинили. Приходъ ихъ послѣдовалъ Февраля 12. — 19 Февр. Вѣдомость о нападеніи татарскомъ съ разныхъ мѣстъ поновилась. За Говтвою въ Остаповской сотнѣ село Шиловку совсѣмъ разорили и сожгли; людей вырубали и плѣнили. 20. Сегодня еще поновилась вѣдомость о Татарахъ, что Гадячъ заперся... 24 Марта. Видѣлъ въ канцеляріи рапортъ полтавскаго полковника Кочубея, что Татары во время бывшаго набѣга увели въ плѣнъ людей полка полтавскаго 430, убили 106, хуторовъ разорили слишкомъ 500, хлѣба въ зернѣ сожгли болѣе 4 тысячъ четвертей, а немолочнаго болѣе 20 тысячъ копъ, увели рогатаго скота болѣе 20 тыс., а овецъ около 60 тысячъ» (Дн. Зап. II, 18; 22.) Черниговська Літопись такъ описує набігъ 1738 р. «Часть арміи російской, при фельдмаршалѣ Минихѣ и козаковъ Малороссійскихъ, Донскихъ, Запорожскихъ и Калмыковъ ходили за рѣку Днѣпръ и многіе съ Турками и Татарами сраженія имѣли. Другая часть при фельдмаршалѣ Лессіи, ходили въ Крымъ, где перешедши чрезъ Сивашъ въ Перекопъ, по многихъ мѣстахъ Татарамъ и ихъ селамъ разореніе дѣлали. По берегѣ жъ Днѣпра стоящіе, великороссійскіе и малороссійскіе полки и мужики ледъ на рѣкѣ полонили отъ Кіева до Переволочной (в 1737 р. до Кременчука) однакъ Татаре, перешедши выше Чигриндубровы, а ниже Городища, людей по хуторахъ, въ Миргородскомъ полку, жившихъ, немалое число порубили. И тогда Татаръ не малое число Лубенскаго полку козаки да компанійцы Часныковаго полку побили и многихъ въ плѣнъ побрали, а другихъ нагнавши на полонъ, въ Днѣпрѣ потопили». В 1739 р. татары впають набігли маже тїеју ж дорогоју, — ј гетьманці вспіли отбити в них тїльки коней; московське вїєсько гналось за татарами, — та ј не догнало. (Маркевич, II, 58.) Черниговська літопись такъ описує тој набігъ 1739 р. «1739. Противо Переволочной, на урочищѣ Мишуриномъ Рогу, генерала Лессія, на тоє время случившагось, якъ Татаре чрезъ Днѣпръ переходили, который въ небольшомъ числѣ драгунъ и козаковъ хотѣлъ не пустить ихъ чрезъ Днѣпръ перебиратись, то оныє Татаре и турецкіє янычары, спшившихся, сами будучи въ панцѣрахъ, пошли прямо грудью на генерала. Въ якомъ случаѣ конанерь, захва-

тавшись, пушку зарядилъ къ запасу дробомъ и не могли выпалити; въ тоє время напавши на генерала, самого порубили и много драгунъ и козаковъ и командующого козаками сотника решетилковского Гаевского убили, а сына Лесієвого въ полонъ взяли. И такъ чрезъ Днѣпръ перебравшись, всѣ хутори Переволочанскіє и Решетилковскіє, ажъ до самой Голтвы, разорили, людей и скотъ побрали и многіє села по рѣкѣ Ворсклу пограбили и людей плѣнили». (Южнор. Лѣтоп. Бѣлоз. 95—96).

Запорозці звичайно давали звістку в Гетьманщину, шчо татари їдуть, — а також доганяли їх в степу. В 1736 р., коли російське вїєсько верталось з нещасливого походу на Крим, татари набїгли на Українську Лінію; тоді «Запорожскія партїи не малья татаръ силы смерти предали, четыре прапоры и 4-хъ мурзъ плѣнили, изъ которыхъ 3-мурзъ къ фельдмаршалу Миниху, а прапоры въ Кошъ отправлено». (Скальк., Ист. Н. С., II, 100).

Першїй поход, який зробили запорозці (звісно, частина) зараз по тому, як вони повернулись під російськиї уряд, був поход на гръаницю польську. (Бантышъ Каменск., Истор. Малой Россїи, III, 180). То був поход проти тих полякїв, котрі стоїали за короля Станислава Лещинського, котрого не хотїв уряд російськїмї. (Див. далі). Шче перед тим, як запорозці јавно переїшли в російську протекцію, Веїсбах писав до кошового (21 дек. 1733 р.): «Понеже вашему благородїю и всему войску запорожскому довольно извѣстно, что въ Польшѣ войска е. и. в. не малое число уже отъ весны имѣтца, а нынѣ еще по всемилостивѣйшему е. и. в. указу отправлены отъ меня въ польскую область къ Браславлю и въ Волинію, для поиска вышеозначеннаго региментаря (польської Української Лінії) Свидзинского и для разоренїя противничьихъ маетностей и деревень, кои держатъ сторону Станислава Лещинскаго» (Кїевск. Старина 1882, IV, 127). Туди ж Веїсбах намїривавъ послати 1000 запорозців (тамже, 131). І справди, туди пішов в 1734 р. старїй кошовїй Іван Білицькїй з полком охотників запорозців. Козаки гетьманці ј запорозці проїшли тоді воїводства Брацлавське ј Подільське аж до Станіславава під Карпатами ј зруїновали чимало маїетків панів сторони Лещинського: Синьавських, Потоцьких, Свідзїнських, Красинських і др. (Скальк. Истор.

Нов. Сѣчи, II, 66, 120. Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ, I, № XLIV).

Все, шчо діялось тоді на правобічній Україні, вело до того, шчоб поновити в українців спомини про віјну з Польщеју за гетьм. Б. Хмельницького ј годішні пісні, а також збудити охоту *служити Восточному царю*, під рукоју которого Україна могла б вибавитись од «ляхів, ксьондзів і жидів». Як тільки увіјшло в правобічну Україну московське віјсько з козаками гетьманцями ј запорозцями, зараз там скризь (в војіводствах кијівському, подільському, брацлавському, волинському) підпавсь бунт крестьян проти панів. (Антоновичъ, Акты о Гайдамакахъ. I, 105—107). Крестьяне почали складати з себе козацькі купи; знов народ заговорив про стару козацьку гръаницю по Случ, і павіть про те, шчо «уся Україна по Збруч і по Случ», а хто казав просто «уся Україна», одіјде од Польщі до царства россіјського, до котрого б то вона належить, — шчо вільно (од цариці) грабувать і забивать ляхів і жидів, а ипші казали, шчо ляхів вільно тільки грабувати, а жидів і забивати. Такі чутки піддержували москалі, навіть дејакі з командирів московських; напр. полковник Польанський під Уманем, — мабуть чи не украјінець зроду, — пријняв до себе војака з надвірного пана Любомірського віјська, Верлана з другими ј дав јім якийсь указ збирати козацькій полк, «з волохів (під волохами, очевидно, розуміти тоді ј буковинських гуцулів) козаків і сербів, шчоб служити Јіјі Імператорському Величеству до смерти». Верлан став писати листи, підписујучись, як козацькі полковники, — «полковникъ войскъ охотныхъ конныхъ», пријмав, як розказували јого «козаки», полонені полькаками, од полку присягау «војувати на иноземців, то јесть на ляхів», — а јого козаки, окрім справжньої віјни, страшно ружнували ј убивали ляхів і жидів. Один з тих Верланових козаків розказував, шчо коли јого купа была жидів (тридцять) в однім селі, в котрому вже було козацьке віјсько, то товарищі говорили проміж себе: «шчо то за козаки, шчо по них знаходятьсья шче ляхи, жида ј ксьондзи; — після нас нічого не зостанетьсья, ніодного ляха, а ні жида, бо всіх виколемо». Другіј з тих козаків розказував, шчо јак пријшла јого купа до Ольгидајова, Татариск і Сніткова, то «не знајшли вже ніодного жида, бо попе-

реду там були запорозці і убили трьох жидів, а шестероох охрестили і були сами кумами». Між тими купами, шчо получили од Польанського право впорядкуватись, як полки, була одна, котрою керував запорожець Грива. (Антоновичъ, Акты о гайдамакахъ, I, Предисл. 103—104, 107—108; акты М.М. XXXVIII, XLIV, CIV).

Скоро мрії козаків і правобічних українців розбились. Як тільки російське вієско вправилося з Ст. Лещинським, взявши Гданск, а польські пани признали королем Августа III, зараз російські генерали (в тім числі і Веїсбах) всирили повстаньня українське, караючи на смерть крестьян і козаків і давши волю полякам арештовувати і убивати козаків, котрі ходили без дозволу од начальства (Антоновичъ, тамже, Предисл., 109—110, Акты, М. LX). Деякі з козаків, порядкувавших бунти крестьян в 1734 р. (в тім числі запорозці Медвідь і Грива) довго шче (1735—1738) наганяли страх на ляхів, як і нові ватажки (в тім числі запорожець Харько), — аж поки впять не вступило вієско московське в правобічну Україну. Сталось це в часи походу Мініха в Молдавщину в 1739. Мініх переїшов тоді од Василькова аж до Константинова і Межибожа, а передньє вієско його аж до Станіславава. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XX, 156. Я. Марковича, Дневныя Записки, II, 64—69). В цьому поході, окрім більш десяти тисъач козаків гетьманців і слобожан (Б. Кам., III, прим. 233) були і запорозці. Мініх писав з Київа, шчо при йому 500 лучших запорозців (Солов. Ист. Р. XX, 156). 2 јульа 1500 укр. козаків і між ними 400 запорозців ходили в турецьку сторону за Дністр і зруїнували Сороку і Могилев (Марк. Дн. Зап. II, 60). Українці, а надто запорозці, не обходились без сварок з ляхами: 31 јульа Маркович пише: «Наши партіи, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневского, раззорили своевольно. Въ семъ участвовали особенно запорозцы, которихъ и Танскій, полковникъ кievскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ». А 11 августа Маркович записав: «Козака запорожскаго Медвѣдя, за раззореніе, Полякамъ почипенное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнотомъ бито, ноздри вырваны и на каторгу вѣчно отправлено. Тоже и съ третьимъ компанейцемъ учинено». (Дн. Зап., II, 77, 80—81).

7.

1. Зажурилась Україна,
 Шчо ніде прожити:
 Витоптала Орда кіньми
 Маленькії діти.
5. Малі діти витоптала,
 Старих порубала,
 Молодују чельадоньку
 У полон забрала.
- «Ој, служив же ја сьому пану,
10. Пану Басурмену;
 Тепер піду, служить буду
 Восточному царю». —
 Восточній царь добре знаје,
 Віри не доймаје:
15. Не засила ¹⁾ Галесина,
 Шчоб не було зміни.
 — Ој, піди ж ти, Галесино,
 По над Бог рікоју,
 А ја піду із Ордоју ²⁾
20. У слід за тобоју». —
 Та їде козак дорогоју,
 А лях же другоју;
 Козак ляху, — не боїтьсьа, —
 С шляху не звертаје.
25. Ој, він с шляху не звертаје,
 Шапки не скидаје:
 Ој, як кинувсь лях до лука,
 А козак до дрюка;
 — «Бережисьа, вражі льяше, —
30. З душеју розлука!»

(Запис. Манджура в с. Вербовіј, алекс. пов., катериносл. губ. од баби в 1874 р.).

Слова в 9-му віршу «ој, служив же ја сьому пану» показујуть, шчо подібній до цього варјант співавсь в на-

¹⁾ Замісьць: та засила.

²⁾ Замісьць: із Москвоју.

бігах і походах запорозців 1734—1739 р. в країнах, підданих самому Хану: в Криму і у степах Ногайських і Білгородських: вже в 1734 р. запорозці вскочили в Крим, зруйнували одно татарське село, з котрого вивели полону 400 сімей. (Солов'єв, XX, 73). В 1735 р. дві тисячі запорозців, при шести тисячах козаків гетьманців були в поході (несчасливому) ген. Леонт'єва на Крим. В 1736 р. три тисячі запорозців, при чотирьох тисячах козаків гетьманців, були в поході Мініха в Крим і помогали брати Перекоп, Козлов, Бакчисараї і Кинбурн. В 1737 р. запорозці їздили в човнах по Чорному морю і руйнували татарські береги до Бендер. В 1738 і 1739 рр. запорозці перевели Лесі через Сиваш і помогли взяти кріпость Арабатську. (Скальк., Ист. Нов. Сѣчи, II, 109).

Як по всьому видно, наш варіант зведениї (устно) з кількох; можливо, що він вбрав в себе слова і вірші, котрі зложені в різні часи. Може бути, що в імені «Голесино» заховалось ім'я ген. Лесі, в котрого воїську в Польщі були і козаки гетьманці в польських походах 1733—1734 рр. і котрого в'їсько переїшло потім через Польський край до Дніпра, — а звідти, як бачили ми, ходило на Крим.

Вірші 15—20 дуже попсовані в цьому варіанті. Та ім'я ріки Бога все таки мусить бути в них не случаєм, а мусило зостатись з варіантів, котрі склались в часи походів Лесі і Мініха (1737—1739) коли московське в'їсько з українцями не раз ходило над Богом і коло його. (Скальк. Ист. Нов. Сѣчи, II, 104, Солов'єв, Ист. Россіи, XX, 121, 139, 156). Найбільш було проходу над Богом в 1739 р. (див. вище).

8.

1. Наварили ляхи пива, та не зшумували,
Мали вони собі в'їсько, та не шанували.

А велика наша Вкраїна, та нігде прожити:
Витоптала Орда кіньми маленькі діти.

5. Витоптала малі діти, а старих порубала,
Молодују чельадоньку у полон забрала.

Ми служили пану Хану, тому Бусурману
А тепер шче послужим Восточному царю.

Шчо Восточній царь милостивий не доймає віри,

10. Посилає Галичина, шчоб не було зміни.

— «Та бери ж ти, Галичино, ляхшської сторопоју,
А ја піду із Москвоју слідом за тобою.

Ти становись, Галичино, все па крутих горах,

А ја стану із Москвоју по вельможних панах». —

15. Шле мене пан до Дунају, а ја ј сам не знају;

Козак ляха зострічає, шапки не здіймає.

Кинувсь лях до канчука, а козак до дрюка:

— «А тепер же, вражіј ляхше, с тобою розлука!»

(Запис. в с Вознесенці, над Дніпром, в александр. повіті, катеринославської губ. Як. Новицькіј в 1874 р.)

Може бути, шчо 1—2 вірші цього варјанта зклались шче за часи Б. Хмельницького, — бо вони добре підходять до тих слов, котрі в Літопису Величка вложені Б. Хмельницькому, як він одпускав у 1653 р. викуплених у татар поляків: «Папове Поляки, здаетмися же уже отъ сего часу вѣчне зъ собою разлучимся, ми будемъ не ваши, а ви не наши; якои шкоди никогда ви себѣ нагородити не можете, а ни ми ку награжденію вамъ оной явимъ склонность нашу, поневаж не отъ насъ до того стануль початокъ, але отъ васъ власныхъ; не мѣте тоди ви того жаловати, що зъ доброй своей воли, albo неразумія и легкомыслія утеряли и погубили.» (Лѣт. Сам. Величка, I, 160).

Возможно, шчо після того, як в цю пісню вставлено було имја Голицина, і коли вона прилагодилась до пригод з часів переходу оleshковських січовиків під уряд московськіј в XVIII ст., то її співали ј так, шчо замість слов *ляхи, лях*, — казали *турки, турок*, — шчо потім в неписьменному народі забулось. Ця підстава *ляха* замість *турка* ј, на виворот могла робитись тим легче власне в поході 1739 р.

В часи того ж походу поновилось і те, шчо було в поході 1711 р., коли теж московське вієско јшло на Турка через земљу держави польської. Як тоді царь Петро I, так тепер московські генерали (Мініх, Румјанцов і др.) бенкетували з польськими панами (Марковичь, Дневн. Зап.

II, 65, 66, 68). От через те тоді ожили в українців слова старішчої пісні:

Бери ж ти, Галицине, лъашської стороноју...

А јастану із Москвою по вельможних панах
і т. д. (вірші 11—14)

Тож же поход 1739 р. нагадујуть і слова:

Шле мене пан до Дунају і т. д. (вірші 15—16)

Окрім того, шчо тоді Мініх, взявши Хотин, прьамував до Дунају, — запорозці мусили, як і в два роки перед тим, — на дубах проїздити з Дніпрового Лиману морем в гирла Дунаєські, отганьати турецькі киторги ј провозити віську росієському провізіју (Скальковск. Ист. Нов. Січі, II, 102. 109). Про слова: «а ја ј сам не знају», котрі показујуть, шчо навіть запорозцѣм почала огидати задовга ј доволи безпорядна ј безплодна віjna 1735—1739 рр., — див. далі.

9.

1. Зажурилась Україна, бо нічим прожити,
Витоптала Орда кіньми маленькијі діти,
Котрі молодіј у полон заньато (заньала).
Як заньали, то ј погнали до пана, до Хапа.
5. — «Годі тобі, пане брате, гринджоли мальовати ¹⁾,
Бери шабљу гостру, довгу, та јди војувати;
Ој, ти станеш на воротьх, а ја в закоулку, —
Дамо тому зтиха лиха ²⁾ та вражому Турку!
Ој, ти станеш з шабелькою, а ја з кулаками,
10. Ој, шчоб слава не пропала проміж козаками!» — ³⁾
Ој, козак до ружини, бурлака до друка:
— От це ж тобі, вражіј турчин, з душеју розлука ⁴⁾.—
(Запис. в новомоск. повіті, катериносл. губ. Мартинов).

¹⁾ При чому тут «гринджоли». — не розуміємо.

²⁾ Тут шчось наплутано.

³⁾ Вірші 6—16 взято з пісні про ружину Січі в 1775 р.

⁴⁾ Після того, як в віршах 5—9 поставлено розмову між двома християнами, — в вірші 11 јих двоје б'ється з турком, при чому один козак, а другого зроблено бурлаком. Певно цей, 11—ий, вірш мусив бути спершу такиј: «Кинувсь турок до ружини, а козак до друка».

Порівн. «Историч. Пјсни Малорусск. Народа, съ при-мѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», т. I, №№ 21 і 61. Ми бојімоь, чи пісня не підправлена письменним, як звичајно в збірці Мартинова.

10.

1. Зажурилась Украјина, шо нігде прожити,
Витоптага Орда кіньми маленькіј діги
Маленькіј витоптала, а більші забрала,
Назад руки повязала, та в полон погнала.
5. Служив же ја Бусурману, служив же ја пану,¹⁾
А тепер же послужимо Восточному царю.
Восточниј царь на Вкрајині не дојаје віри,
Засилаје Галицина, шчоб не було зміни.
Та је лъашок вулицеју, шабелькоју маје
Против јого Галицина, шапки не здімаје:
— «Та іди ж ти, Галицино, ціеју стороноју,
А ја піду із Москвоју услід за тобоју.»

(Запис. в с. Ольгиньскім, маріупольск. пов., катериносл. губ., од Андр. Івашченка Як. Новицькиј в 1874 р.)

Одміна цікава по својј плутанині; тут уже *лъашок* розмовљаје з Галициним.

11.

Дивись при № V-му, на стор. 62.

В усіх цих варјантах видно шири охоту козаків служити Восточному Царю ј велику завзятість проти Хана, Лъаха ј Турка. Ця охота ј ця завзятість виходили з тих обставин, при котрих случивсь перехід запорозців з під ханської протекціј під царську в 1734 р. — Ми вже показали, од чого запорозцям було прикро ј невідноно зоставатись під Ханом; коло 1730—1734 р. ј московському урядові показалоь вигодно прихилити до себе запорозців.

Державні справи в усій Европі, а почасті ј в Азії, складались тоді так, шчо московська держава стала сподіва-

¹⁾ Мусило бути «Хану».

тись, шчо її можна буде взяти під себе всі степи над Азовським і Чорним Морем, од котрих вона мусила зовсім одректись після Прутського походу 1711 р., а також і Правобічну Україну, котра шче ранішче була одступлена до Польщі, або під пустиню між трьома державами: Россією, Польщею і Туречиною¹⁾. Тоді шче за Россією заставався Дербент, за Кавказом, а перед Кавказом вієско россієське насувалось на Кабарду і степи Кубанські, котрі вважались підданими Ханові. Тим часом шах перськиї воював з султаном турецьким, — шчо було на руку вряду россієському. В Европі ж тоді збирались усі держави воювати за спадчину Цісаря, котриї хотів передати всю свою державу в Італію, Німечині і Австрії з Венграми, — своїй дочці. Поряд з тим в Польщі ждали смерти короля Августа II і вибору нового короля. Між польяками багато хотіло мати королем Станіслава Лешчинського, котрого вже перед тим вибирали проти Августа II (німця, елеткора саксонського) і за котрого стоїав і шведський король Карл XII. До Стан. Лешчинського тоді пристав був і Мазепа, і Орлик, а на час і запорозці. Тепер можна було ждати, шчо після смерти Августа II шведський уряд віпять стане за Лешчинського, а за тим пустить в ходу віпять і Орлика, котриї безпремінно обернеться до запорозців. За Ст. ж Лешчинського, і значить за Орлика, стоїав і уряд турецькиї, — а далі і французькиї. От через це все россієському уряду було вигодно одвернути запорожців од Хана і од турків, — та шче мати їх за собою на случаї походу в Польщу через правобічну Україну, в котриї здавна лубили і слухали запорожців. На тої же час в уряді россієському в Петербурзі і на Україні керували не москвини родом, — котрі з часів Петра і Мазепи були злі на українців, а німці, — котрі, добиваючись сили державної і слави, раді були вжити дльа

¹⁾ В 1732 р. фельдм Мініх казав французському послу Мавьану: «Нам важко переносити, шчо Азов у турок; може, ми підемо виривати його з оружжям в руках, коли не вдасться добути його миром, промінявши на Дербент. Окрім Туречини — Польща; польяки не вдовольняють нас: коло Київа лежить країна, котра, по вмовам, мусить зоставатись порожнею, — а польяки осельвють її, — і ким же? бігунами з Россії, котрих приймають радо і котрі купами пересельвються в Польщу». (Солов. XIX. 351).

того ж українців з запорожцями. Найгарячіше до того бравсь впорядчик Української Лінії, ген. гр. Вејсбах, з Цісарщини, котриј побув і в Польщі ж упевнивсь, яку послугу можна вжити з запорожців і в польських справах, і в турецьких. Він то ж узавсь влагодити переход січовиків з під ханської протекції під царську. В усьому цьому ділі Вејсбах обертавсь до запорожців з як найбільшою пошаною, як до льудей зовсім вільних.

4 Апр. 1734 р. Вејсбах писав у Кош, шчоб одповідали Ханові про свій одход з під Олешків так: „что вы люди вольные, по что до этого мѣста надлежитъ, гдѣ вы нынѣ селитесь и по своему обыкновенію Кошъ свой строите, это все тѣ мѣста ваши собственныя, котрыми вы черезъ нѣсотъ лѣтъ безпрекословно со всѣхъ сторонъ владѣете, и и что въ оныя мѣста, яко вамъ принадлежащія, ни Россія, ни Порта, ни Ханъ Крымскій и никто вступать не можетъ и не имѣетъ и что для того этимъ мѣстамъ между обѣими имперіями разграниченія не было, понеже оныя вамъ принадлежатъ. Что съ російской стороною никакой крѣпости къ вамъ не строится и изъ російскаго войска при васъ не обрѣтается, а строите Кошъ свой, по своему древнему обыкновенію и то на собственныхъ своихъ земляхъ... а себя до послѣдней капли крови своей, въ тѣхъ древнихъ и праведно принадлежащихъ земляхъ, защищать и оборонять станете“. (Скальк., Ист. Н. Сѣчи, II, 74—75). Опісля того, — коли січовики не здались на «прелестні письма» од Орлика ж Хана ж одіслали їх Вејсбахові, — то ж послав запорозьскій лист до цариці, — в котрому січовики прохали, шчоб в усіх умовах Россіі з Туречиною «упоминалось, шчо та сторона, де стоїть Кош, з давніх часів Віјську Низовому належить і піким не розграничена», — то б то вільна; — Вејсбах хвалив горду думку січовиків служити, по указам цариці, — «всьому великоросійському ж малоросійському народу стражниками» (Лист Вејсбаха в «Кіевск. Старинѣ», 1882, IV, 130—131).

Не забаром московська залога таки увіјшла в Січ (в 1735 р.) після спільного походу на Крим, а далі ж осіла під самоју Січъчу, в Новосіченському Ретрашементі, (в 1736 р.) — а наставшиј після Вејсбаха начальник віјска на Півдню Россіі гр. Мініх опасувавсь запорожців, — та все таки ж він спершу не виступав

јавно проти волі запорожської ј досить потурав січовикам. В 1737 р. Мініх писав в Петербург, взявши Очаков, — шчо тој город „пересѣкаетъ всякое сухопутное сообщеніе между турками и татарами и при томъ держитъ въ уздѣ дикихъ запорожцевъ“. (Сол. Ист. Р. XX, 119) Скоро після того Мініх звелів збудовати верфь вище Січі ј писав з цього поводу: „Поступками запорожскихъ козаковъ я очень доволенъ; всѣ мои предписанія они исполняютъ, жалованіемъ и провѣантомъ удовольствованы, — кромѣ того получили большую добычу въ нынѣшнюю и прошлогоднюю компанію, и потому очень довольны, прислали ко мнѣ депутатовъ съ благодарностью. Хотя они люди дикіе, но своевольныхъ теперъ между ними не много, и нельзя думать, чтобы они могли затѣять что нибудь противное; строеніе верфи не можетъ ихъ раздражать, потому что она выше ихъ Сѣчи и не въ близкомъ разстояніи: однако за поступками ихъ я прилежно наблюдаю.“ (Там же, 124—125) В 1739 р., коли Хан і Орлик писали листи до запорожців, одвертајучи јих од „протекціји неприязнојі Москви“, а Орлик страхав запорожців, шчо вони „Москву собі в Січу допустили, все рівно јак би зміју коло грудей својіх пригріли і тим отчизну своју ј себе згубили“, — Мініх вислав запорожцѣам хлѣб і гроші ј писав в Петербург: „При нынѣшнемъ походѣ запорожцевъ на судахъ съ генераломъ Фонъ-Штофелемъ и сухимъ путемъ и при надежной командѣ въ Сѣчи, никакой опасности быть не можетъ, и къ Татарамъ пристать имъ не для чего, потому что Татары сами голодны и кромѣ того здѣсь при мнѣ (в Кијеві) до 500 человекъ изъ лучшихъ запорожцевъ“. Мініх думав лишче приманити кошову старшину ј, посилајучи в Січ 6150 рублів жалуванья, велів роздати прильудно козакам, — а рѣшту, 2150 р., поділити потајно кошовому ј старшині. Так і зроблено, — звісно, проти товариського січового звичају. Та зараз же кошовіј Тукала одписав Мініху, шчо товариство, почувши про ту тајемну подачу, напалось несподівано на старшину, побило јих і пограбовало ј те, шчо в них було ранішче. А після того пријшов другіј рапорт до Мініха, шчо Тукалу скинули ј шчо він вмер, — а вибрано нового кошового. Мініх писав: „хотя таковыя ихъ запорожскихъ козаковъ поступки весьма не пристой-

ны и воля ея величества противны: однако при нынѣшнихъ обстоятельствахъ ничѣмъ огорчать ихъ нельзя, тѣмъ болѣе, что новый атаманъ человекъ добрый и къ службѣ ревностный“. (Соловьевъ, Ист. Р. XX, 153—156)

Такіє намови, як Вејсбахови, і таке потуранья, хоч би як Мініхове, одвертало запорожців в кінець од татар і їх спільника Орлика, — котрого листи вони одсидали, не читавши, до московського уряду, — або одписували на них гостро; — теж саме прибавляло запорожцям охоти служити „Восточному царю“ і піддержувало в них той дух, котриј видно в нашій пісні.

Тільки в 15-му віршу вар'янта 8-го:

Шле мене нан до Дунају, а ја і сам не знају,—

видно слід того, як запорожцям почала таки докучати їх служба. Віjna з Туречиноју затьаглась, — походи були далекі і найбільш нещасливі. — а тим часом через віjну торг запорожців з Кримом перестав. В 1738 р., коли кошовий Білицький був з Мініхом в Дністровому поході, — під Аккерман і Бендери (можна сказати: „до Дунају“) то з Січі йому написали великі докори за його „теперішній неслухний похід“: — «Чего не можетъ изъ стариковъ войска нашего запорожскаго сего и сказати: дабы кошовый съ бунчукомъ и прочими клейнотами по пустыхъ мѣстахъ или по редутахъ крѣпости могъ чинити, але повиненъ Коша смотрѣти. А то еще къ намъ пишете разѣзды чинити и прочіе походы показуете водою и сухимъ путемъ, не располагаючи, якое теперешняго часу стоитъ время и о томъ не разсуждаете, что впередъ можетъ чиниться, ижъ непріятель около насъ навѣсомъ, навѣсомъ ходитъ... чего боже сохрани! и послѣдней кучки (Січі) не утратили бъ и чести отъ старыхъ годовъ заслуженной такожь и клейнотовъ войсковыхъ дабы не утратить... За що и теперь сего часу пишемо къ вамъ пане кошовый и васъ пановъ атамановъ просимо и всего товариства старшаго и меньшаго, дабы все отложивши, напрасно не пишучи еденъ къ другому, до Коша маршъ свой показывать могли... О що просимо милостей вашихъ добиватись отпуску до Коша... Можно бъ и по всякъ часъ добыватись, бо „кто торкае тому отчиняютъ“. (Скальк. Ист. Н. С., II, 106—107).

В кінці чотирьох років війни, запорозці дуже знищились. В 1735 р. в поход на Крим запорозці виставили в робочу пору (рибальства) 8.000 вієська, (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 91). В 1736 р. Мініх писав, шчо запорозці на кожного чоловіка мають по двоє по троє добрих коней, самі льуде добрі і бадьорі, добре зоружені, так шчо з 3—4000 таких льудеј можно побити усе вієсько (16000) гетманців, — обідраних урядом. (Сол. Ист. Р. XX, 98) Післьа Хотинського походу 1739 р. запорожці жалілись, — і по правді, — шчо втратили половину товариства, а друга половина вернулаь „голодна, боса і гола“ до коша, де не було шче ні церкви, ні валу, ні хліба, і де зостајучі товариші або померли од чуми, або [годувались хлібом, шчо їм з милости давали з московских магазинів, заложених на Дніпрі (Скальк. И. Н. Сѣчи, II, 110). Тільки тим і могли запорожці помјанути ці чотири роки служби Восточному царю, котриј їм все таки не дојмав віри,—шчо зірвали зість своју на Туркові і на Льахові!

Ми бачили, шчо це не справділо повсегдашніх надій запорожців і всіх українців вирвати правобічну Україну із льашських рук, — і шчо стан тојі України пісна двох походів московсько-українського вієська через неї не ні в чому не змінивсь. За те значно змінивсь стан Запорожжья післьа війни Росії з Туречиноју. Перш усього в самі Січі сіла і зосталась московська залога, дльа котројі незабаром зроблено кріпость. — „*Новостьченскій ретраншементъ*“. Потім по мировим умовам між державами Турецкоју і Російськоју (в Білграді сербському 18 Сент. 1739 р., і в Ніссі 3 Окт., стверженому в Константинополі 28 Дек. 1739 р.) і по пограничній згоді (інструмент) між комисарами турецькими і московськими (на Інгуді 4 Нојабря 1740 р.) стверждениј в Константинополі 26 августа 1771 р., і по другому *інструменту* на р. Великій Берді 12 Окт. 1742 р.) всі землі запорозькі, котрі, як ми бачили, гр. Вејсбах признавав власними запорозькими, на котрі не мають права ні Росія, ні Туречина, признано було земльами власними Росії (Скальк. Ист. Н. Сѣчи, II, 110—111. Замысловскій, Атласъ, 18) Царський уряд, значить, дістав право зробити з ними, шчо вгодно. Він незабаром і став роздавати їх другим висе-

ленцям, напр. сербам, а далі ї зрујновав Запорожжъя. Тоді то склались слова пісні, в котрих запорозці жалкували, шчо поклонились Москалеві,—або Восточному царю,

Ми ж јого не знали, — (див. вишче на стор. 25).

а далі, коли запорозці знов мусили тікати до Турка, то в піснях почали називати „Восточним (прихильним до них) царем“ самого султана турецького:

Тепер же ми, славні запорозці, в великому жалю,
Шчо не вміли склонитисья Восточному царю:
Склонилисья ж ми Москалю — з великого жалю;¹⁾
Тепер же ми, славні запорозці, трохи не пропали.

(Запис. Дм. Лавренко в м. Багачці, миргородськ. пов., полт. губ. в 1862 р.).

¹⁾ Замісьць: Ми ж јого не знали.

ПРИЛОГИ.

I.

ПИСЬМЕНСЬКІ ВІРШІ ПРО ЗАПОРОЗЦІВ ТОГО ЧАСУ.

Вище (стор. 42) була згадка про спільність січовиків з письменними льудьми на городові Україні, осередком котрих була київська академія. Ця спільність не переривалась і в часи Олешковської Січі. Звісно, тоді українські письменні льуде, вивчені в духовних школах в повази до царів, а надто старші духовні, котрих московські уряд за царя Петра I і зараз після того дуже шанував, як більш письменних, ніж москвини, — дуже не похвально того, шчо запорожці одступили од „царя Восточного“ до Бурсурмана.¹⁾ Тільки ж вони більш жалкували за те на запорожців, ніж проклинали їх, і раді були повернути знов до царя Восточного і у спілку з городовою Україною, славне рицарство низове. А коли це і сталось, то письменні льуде в Київі показали тому велику радість, котра і вилилась у віршах. Ті вірші, певно, не були не звісні і у Січі і мусили показати примір де в чому і дльа пісень запорожських, де які слова в котрих подібні словам в віршах письменських.

Старішчі з таких віршів — Феофана Проконовича, архиєпископа новгородскаго, котри і був колись профессором

¹⁾ Про те і духовні не були довольні московськими порядками на Україні. По країшій мірі Орлик писав до Січі, шчо об тім «часто черици зъ манастырей кїевскихъ и иныхъ украинскихъ, чрезъ Солоникъ купами до горы святой Аѳонской переходячи и розніи купцы упевняли и плачь людской объявляли». (К. Стар., 1882, IV, 117). Порівн. в «Трудахъ Кїевск. Дух. Академіи, 1877 г., Дек., 806, звістку про «собственноручное письмо бѣлгородскаго епископа Іоасафа Горленка къ какому то подтавцу, отъ 16 Іюня, 1763 года, между прочимъ съ жалобами на тогданшее презрѣніе къ малороссіянамъ и пребѣдное отечества состояніе».

в київській академії. Названа вона: «Кајушчи҃сьа Запорежець».

1. Что мнѣ дѣлать, я не знаю,
А без вѣсто погибаю.
Забрѣлъ въ лѣси не проходни,
Въ страны гладни и безводни.
5. Атамани и гетмани!
Попалъ я въ ваши обмани:
Пропадѣть ви за пороги,
Лишь би не сбиться съ дороги,
Не впасть би мнѣ въ сильни руки,
10. Не принять би страшной муки.
Иду же я на путь преждній
Подъ кровъ мнѣ зѣло надеждній
Прогнѣвалъ я самодержца
З малоразсуднаго сердца.
15. Да мой же въ томъ разумъ твердій,
Что Богъ и Царь милосердній:
Государь гнѣвъ свой отставить
И Богъ меня не оставить.

(Н. Петрова. Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка. Киевъ. 1880, 18).

В віршу 3-му нагад на *ліс* порівн. з словами: сами ми у *лісі* в *М* II. Ци вірши мусив написати Прокопович коло 1728 р., коли січовики почали часто писати об тім, шчо б вернутись до царя Восточного і коли вони частіше перебігали в Гетьманщину. Наврѣд, шчоб вона написана була за Петра I, а тако ж, певно, і не при цариці, — бо в ній говоритьсья про *государя*. Скорше вєього вона писана за Петра II. Вірші 5—10 показують кајушчогосьа запорозцьа в дорозі, покинувшого отаманів за порогами; він боїтьсья, як би його не замучено. (Порівн. *М* VIII).

Час царьуваньня Петра II, після того, як зкинуто Меншикова і поновлено було на Україні гетьманщину як раз збудив було надію в письменних українців, шчо Україна може жити під царем Восточним на волі, „по пунктам Богдана Хмельницького“. Ця думка вилася ясно в дії, писаній виршами, дльа театру, — „Милость

Божія Україну свободившаја“, зложені мабудь Феофаном Трофимовичем в 1728 р.¹⁾ Так в кінці дії „Смотрѣніе“ (Providentio) каже Україні, шчо

Непобѣдиміи на земли и на морѣ
Монархи Россійскіи, поборники суще
Иже благочестія, зловѣрныхъ бодуще:
Тебе въ твоей потщатся пособляти нуждѣ;
Не лишать тя помощи своей, аки чужды...

Далі „Смотрѣніе“ каже, шчо

Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный,
И за величество дѣлъ, Великій названный і т. д.

А коли Україна жахається ј скрикує:

Увы мнѣ окаянной, убо мя порушить!

То „Смотрѣніе“ успокојує јјі, кажучи:

Стой не бойсь, за камень первый сокрушенный,
Камень другій, не меньшій, будетъ положенный;
Петръ, глаголю, имени Вторый таковаго,
Монарха Всероссійскій, Бога всеблагаго
Милостію увѣнчанъ, не дастъ ти упасти,
Не дастъ и славѣ твоей всячески пропасти і т. д.²⁾

Кінчається діја хвалоју Богдану Хмельницькому, «вождю вієск запорожських трепету мерзким уніјатам, древней козацкїј слави соблюдателью“, — шчо „прогнав ляхов за Віслу“ і т. д.

Коли знов појавивсь коло України Орлик, а в Польщї Ст. Лещинскій, тоді письменні прихильники московської протекції на Україні налягли на спомини старої віјни з Польщоју. Прокопович, котриј саме перед тим піддержав царицьу Анну проти московського панства (Голициних і инших) і котриј був дуже приязниј з правителями німцями, послав на Україну вірші проти Ст. Лещ-

¹⁾ Петрова. Оч. изъ ист. укр. лит. XVIII в. 51. Другі вважајуть цю діју за працьу Феофана Прокоповича. Перепечатку јјі див. у Антоновича ј Драгоманова, Истор. П. Малор. Народа. II.

²⁾ Ант. и Драгом. II, 161—162. Славоју — звалась на Україні ј воля; дальше «Смотрѣніе» говорить про гетьмана Данила Апостола ј про Академіју, з котрої пророкує вітіј, тонких философ, богословов і т. д.

чинського.¹⁾ Коли саме тоді запорозці переїшли в московську протекцію, то в київській академії дуже тому зраділи. Тоді архиєпископом в Київі був підручник Феофана Рафаїл Зборовський, котрий добре захожувався і коло академії.²⁾ Він прислав запорожцям через Веїсбаха лист, в котрому благословляв будувати церкву в Новій Січі на Підпільній і дуже хвалив „Воска Запорожського Православных Святых Восточных церкви сыновъ къ церкви божіей горливість“ і т. д.³⁾ Профессори київські писали вірші, в котрих славили згоду січовиків з царством російським і виступали проти Ст. Лещинського і бунту, котрий всильувався внести на Україну Орлик. Вірші ті вставлялись в театральні дії, котрі преставлялись студентами і городянами в Київі прилюдно і котрі, певно, бачили і запорожці, шчо пробували там.

Так саме в тої рік (1739), коли по весні Орлик написав ще один лист до Січі, котрий кошовий не распечатавши послав Мініхові, шчо тоді був коло Київа, маючи при собі 500 чоловіка запорозців⁴⁾, — преставлялась в Київі театральна дія «Образъ страстей міра сего», в котрій введено Россію, — як *Беллону*, Запорожжя, як *Марса*, а Орлика, як *Бунт*.⁵⁾ Ось 5-та сцена 2-го акту, в котрій виводяться всі оці лицедії:

«Исходитъ Беллона хваляся крѣпостію своею и призываетъ къ себѣ воинствующие.»

Крѣпость моя и сила толь многа повсюду
 Коль отъ начатка міра не баше отнюду.
 Сильна и славна въ свѣтѣ предарюся едина,
 Всякаго взираю нища и лицарска сина,
 Коль многи грады и царства, коль преславни бяху,
 Иже крѣпости своей лѣтъ многихъ желяху.
 Азъ вся сія премѣнихъ въ единъ часъ, воскорѣ,
 Всякъ вождь: аще на земли, аще и на морѣ.

¹⁾ Петровъ, 71—72, примітка. ²⁾ Петровъ, 67—86.

³⁾ Скальковскій, Ист. Н. С., II 64. ⁴⁾ Соловьевъ, XX, 154—156.

⁵⁾ «Образъ страстей» напечатаній д. Голубевим в Трудах Киевс. Дух. Академіи, 1877, № 9: д. Голубів дума, шчо дію цю не грали в Київі, а шчо вона писана була київським вченином для Смоленської нової школи (тамо ж, 577). Д. Петров, здається нам, вірніше дума, шчо дія була писана для нового будинку київської академії 1739 р. Очерки, 87—88).

Мною царіе свою розшириша славу,
Ихъ же вѣнцемъ природѣхъ и украсихъ главу.
Моимъ щитомъ таковой славенъ будетъ всюду,
Ему же азъ повсегда помощница буду.
Кто храбрый во войнѣхъ или славенъ въ бою,
Прійдетъ и поклонится, да живетъ со мною.
Да прійдете отъ востока, запада, юга,
Аще мене кто хочетъ пріяти за друга:
Сего вознесу, вѣнцы увѣнчаю главы
И укрѣпляя буду во моей державѣ, вся дающе
славы.

Приходитъ къ ней Марсъ съ воинами.

Слышащъ твою державу и силу, госпоже,
Яко никто противу тебе стать не може;
Всяка тебе не можетъ быти соравненна
Честь, власть, сила и крѣпость во всѣхъ мужест-
венна.

Силы твоей трепещутъ грады утверждены,
Сей бо и мы да будемъ во вѣки причтенны.

Беллона отвѣщаетъ къ нему.

Владычицу почтосте мя нынѣ едину,
Всяческими достоинствы владущую выну.
Никто же бо крѣпчайшій мене изъявится
И мужеству моему всякъ не соревныся:
Никто во брани можетъ безъ мене творити,
Кромѣ кто со мною можетъ побѣдити.

Марсъ.

Аще мя славна дѣлы воински мнятъ быти,
Обаче нѣсмь имѣяй, чимъ я украсити,
Того ради ко тебѣ притекаю явѣ,
Да пріймеша мя мужа ко твоей державѣ.

Беллона.

Подъ мое владѣніе прійму ты свободна,
Егда моя заповѣдь будетъ ти угодна.
И ничтоже отъ тебе храбра потребую
Токмо вѣрности твоей ко себѣ взыскую.

Марсъ.

Всего себе, госпоже, тебѣ полицаю,
Сердцемъ служити тебѣ всегда обещаю,

И яко по всёхъ вещехъ добръ услужити
Желающе, пребуду незнаючи льстити.

Беллона даетъ дары.

Аще тако благо, что хотите быти
Вѣрни даже до смерти и со мною жити, —
Пріймѣте знаменіе службы сей толико,
Обладайте носяще имя превелико.
Азъ памятствуяй всегда буду о васъ знати,
Понеже соизволихъ ко себе приняти,
Вы же ко мне сердечну службу приносѣтъ
И что вамъ есть вручено добръ сохранѣте.

Марсъ со воины своими благодаритъ за дары.

Когда твоей милости сподобихъ ся быти
Участникомъ, и благій даръ себѣ имѣти,
Коиъмъ и тебѣ приобращу славу,
Свою же увѣнчанну во честь тебѣ главу,
Поклоняяй пребуду приемъше побѣду,
Во бранехъ се первѣй въ честь тебѣ изыиду.

Воинъ первый.

Не вѣмъ како за сей даръ честь тебѣ воздати;
Аще и недостоицъ бѣхъ сій воспріяти,
Но во твою честь въ брани бияйся явлюся,
Побѣду воспріемше, тебѣ поклонюся.

Воинъ второй.

Се симъ себѣ прибуду защищай благо,
Тебѣ во хвалу дѣло приносящъ предраго.
Никто же насъ отъ твоей да превратитъ славы,
Донелѣ же смерть наша непостигнетъ главы.

Бунтъ желаетъ отверащенія Марсова.

Что се слышу тощю и весьма ужасно,
Яко Марсъ поработися Беллонѣ напрасно?
Но невѣмъ сего, аще не хитрѣ вловленный
Или изволеніемъ власнымъ преклоненный.
Кто ему сія на мысль наведе совѣти,
Что Беллонѣ восхотѣ себе покорити.
И кую славу имать сіе сотворивый,
Въ чести ли премногой быти восхотѣвый?
Азъ вся готовъ быхъ за тя умертвити силы,
Каковы въ Беллонѣ отъ рода не были.

Се скорблю и сѣтую сего неуголиѣ,
Яко въ Россію вниде тщета самоволнѣ:
Но нехощу, нехощу имѣ причастникъ быти,
Се сія вскорѣ потщуся разорити
Дотоль имамъ тщательнѣ бунты составлять,
Донеслѣже силу ихъ потщуся отъяти.

Является сему обѣщаніе, претя смертію.

Аще тако сотворишъ, яко речешъ ниѣ
Се вскорѣ будеши въ смертной падѣ долиѣ.
Азъ тя вскорѣ злого сотвору страждати,
Донелѣ не престанешъ сія помышляти.
Хощеши ли всецѣлымъ отъ сей казни быти,
Да не будетъ ти сіе дѣло сотворити.
Аще же и сотворишъ, се мечъ твой на главу
Обратится вскорѣ, испраздняй славу.

Бунтъ отвѣщаетъ на сіе:

Ниже мало твоя смерти убѣгаю,
Ниже будущей казни горцѣ устрашаю.
Хощеши мученіемъ ты мя престашити,
Ничимъ мя возможеши во семъ запретити.

Къ нему приходитъ отмщеніе.

Что глаголеши дерзко въ себѣ, о трекляте,
Душепагубный всѣма росскій супостате?
Гдѣ еси таковую свои державы
Воспріялъ крѣпость, яко претишь наша славы?
Небоишился сій противящъ ся власти?
За сіе ти треби есть воскорѣ пренасти.
Всякъ противяйся власти, противится Богу;
Вижду, яко отъ него казнъ примеши многу.

Обѣщаніе.

Истинна се речеся; ибо вознесенный,
Силою Божіею будеши сотранный.

Бунтъ.

Не невѣмъ, како дерзнешъ ко мнѣ приступити,
Вскорѣ подѣ мечъ главу нелѣтъ покорити.

Отмщеніе.

Ты ли на насъ восхоцешъ мечъ нынѣ подъяти?
Се ти казнъ такова изволь воспріяти;

Мечъ твой на твою главу обратится нинѣ,
Тебе же въ темной землѣ затворить яскинѣ.

Бунтъ.

Помидуйте мя: мало отъселѣ небуду
Вашему грозному противиться суду.

Отмщеніе.

Гряди, враже міра! приймеша по дѣломъ:
Насѣялъ еси вражду по всѣмъ предѣломъ.

Объщаніе.

Добрѣ связати, да не избѣгнетъ отъ руку,
Но да прийметъ казнь, и горькую муку.

Бунтъ.

О горе мнѣ, горе лютѣ! ослабу дадѣте
Или воскорѣ мене мечемъ посѣцѣте.»

Далеко зрозуміліша лудьям друга діја того часу, — „Комическое дѣйствіе“ ієромонаха Митрофана Довгалевського, профессора, написана в 1736 р. В тії дії проміж показами Рождества Христова, вставлені смішні покази, — інтерлюдії, — і третя інтерлюдіја вса написана навмисне про згоду Січі з Москвою проти ляха Стан. Лещинського.

Ось та інтерлюдіја так, як вона напечатана в Трудахъ Кіевской Духовной Академіи» (1865, февр.) жаль, шчо не цілкомъ.

«Виходить козакъ, до которого виходить ляхъ на влови, козакъ схоронится; потомъ виходять къ томужъ ляху подданіи съ поклономъ.

Интерлюдія починается думкою козака, которую приводимъ всю вполнѣ:

1. Мати моя старенькая, чи ты мнѣ раденькая.
Моей молодости. 2.
Бувъ у турка подъ руками, а въ татаровъ з кайданами
У самой жалости. 2.
5. Да вже правда теперъ нема добра всюди,
Дармо працюемъ, выставляемъ груди.
Богъ выручивъ мя оттуда, а теперъ мѣсяца не найду.
Въ дому не сидѣть.

10. Лѣси, поля спустошени, луга, сѣна покошени,
Пороспускавъ дѣти 2.
Только жъ правда що треба взираты на Бога,
Той всѣмъ есть въ добичи простая дорога,
Пойду знову на сѣчь, маты! Пойду долѣ внизъ
шукати
Козацкая доле! 2.
15. А че и буду потугою а въ москаля заслугою.
Мати жъ моя Олее! 2.
Спитаю, чи не буде хочь на низу добра,
Чи не трапится де поймати лиса або бобра.
Буду турковъ воевати, мечемъ славы добувати
20. Буду војевати. 2.
Кармазини з луданамы, шаты драги з султанами,
Совсѣмъ буду брати, з очей не спускати. 2.
Егей колибъ впятъ якъ була козацкая слава,
Щобъ распустилась всюди якъ перьями пава
25. І щобъ зацвѣла знову якъ рожа у лѣтѣ
Якъ Богъ позволитъ побратъ турецкіи дѣты
Або ляховъ на той часъ трапится поймати
І сѣмъ кіемъ козацкимъ по ребесамъ дати.

«Къ концу этого монолога выходитъ ляхъ на полеванье и разсуждаетъ самъ съ собою: «вотъ теперь время къ моему полеванью и есть много перепелокъ пестрыхъ для охоты. Хоть я имѣю пестраго ястреба, охочаго до перепелочекъ, не очень лѣниваго, однако желалъ бы отъ подданства своего, чтобы принесли ястреба другаго, который бы могъ поймать двѣ или три или больше хоть до двухсотъ паръ», Въ отвѣтъ на его желаніе являются литвины, его подданные, на поклонъ своему господину. Старшій изъ нихъ предварительно учитъ младшихъ, какъ привѣтствовать пана: «то такъ буду гавариць: на здоровье табе пане, нехай и паней стане і всѣмъ дзѣткамъ вашимъ, нехай станіе се гето тутъ приходомъ нашимъ». Но пану не понравилось такое привѣтствіе: «что такое, хлопы, теперь вы мнѣ говорите? — а панскаго гнѣву не знаете?»

Лит. Нѣтъ, моспане, мы къ тебѣ съ поклономъ пришлѣ
И соколю маць да твоей милосцѣй приніеслѣ.

Ляхъ. Какой же то поклонъ ужъ теперь бываетъ,

Когда хлопы въ глаза мнѣ смѣются:
Возми-ка хлопче, проволочные веревки.

Хлоп. Ужъ готовы.

Ляв. Возми-ка, хлопче, самага войта, какъ старшаго.
Бей, тузь, валяй, паляй, бей хорошенько, также и
другаго.

Что за диво мнѣ и какая бѣда — хлопа забить,
убить какъ негоднаго сына!

Лит. Нужъ моспане и меніе еще прохварасцѣ,
А прохварасцѣвши тай до дому пусцѣ.

Ляв. Хорошо; идижъ хлопче, дай же и тому,
Сто кіевъ отмѣрай также и другому.

«Расправившись съ подданными,—ляхъ дивится хлопской отвагѣ: «знать москаля либо козакъ ему помогаетъ». Имя козака вызываетъ у него воспоминаніе о прежней славѣ Польши, когда у него «подданство въ Кіевѣ было, гдѣ онъ былъ губернаторомъ», и онъ строитъ завоевательные планы насчетъ Украины, что поляки могутъ отобрать не только Кіевъ, но и села, принадлежащія къ мѣстечку Глухову: «то все мечемъ, огнемъ можемъ завоевать, а Лещинскаго короля снова изберемъ; тотчасъ привлечемъ могущественнаго Гектора, и на помощь пришетъ намъ отъ своего двора король французскій тысячу другую — третью; мы сами соединимся вмѣстѣ до ста тысячъ слишкомъ; будемъ воевать до самой Полтавы, чтобы возвратить прежній гоноръ нашей славы». Затѣмъ призываетъ другихъ пановъ съ своими войсками и убѣждаетъ ихъ стоять противъ натисковъ козаковъ и не жалѣть своихъ головъ: «когда бы пришли козаки, — мы бы канчуками прогнали ихъ въ лѣсъ». Но ротъ является козакъ, призываетъ на помощь москаля, — и сцена перемѣняется.

Козакъ. А до кижъ вы бестелюгы будете звагаты?
Чи то ми васъ не зможемъ кіямы прогнаты?!
Земку, о Земку! швидко давай поратунку
Ось тутъ добичи озмешъ не одну вже сунку,
Тутто вѣд-злота ляхи да вѣд-срібла сіяють.

Моск. Што они тебя господицъ панъ казакъ не ругають ли?

Козакъ. Дежъ-пакъ не лають, от-такъ лають, що ажъ лихо.

- Моск.* Добро ты казакъ! вазми убіерёмъ ихъ тихо.
Полякв Ну же братья, беритесь за свое оружіе,
 Чтобы не потерять ни одного жолнера.
Моск. Козакъ, пріймайся, не бойся, бери съ плечей двоихъ,
 А я тотъ часъ уберу долгопольшъ отъ тихъ.
 А што здѣсь о рубежахъ они споминали,
 Будто ляшонки Украину въ областяхъ держали,
 Добро вотъ,—покажемъ рубежи кнутами на спиіѣ!
Козакв. І добре, земльачку, щобъ другій памятовавъ,
 Да и дѣдчей своей дитинѣ заказавъ.¹⁾

Вся оца інтерлюдія дуже підходить не тільки духом своїм, а і словами до повищих пісень, а найбільш до № 9—10. Порівн. вірш 9 думки козака в інтерлюдії з віршем 9-м в пісні № 8-го, далі увесь початок і кінець думки з початком і кінцем №-ра 9—10. Підходить також до пісень і те, шчо поляк збирається бити козаків *канчуками*, а козак поляків *кіями*. (Див. напр. на стор. 94: Ось ляхок до канчука, а козак до друка).

Видно, шчо тоді і козацькі пісні були звісні професорові, шчо писав інтерлюдію, і інтерлюдія була звісна козакам. Такі намови письменних льудей з Кијева мусили піддержувати в Січі тої дух, який видно в піснях №-ра 9—10-го. Проте інтересно, шчо і Довгалевський, показуючи вже в 1736 р. запорожця, шчо повернувся тільки недавно з під Турка, вклада йому слова, в котрих козак не дуже то радий тому, шчо знашов на матері старенькій, Україні, — і навіть слова, шчо „вже тепер нема добра всьуди!“ Так і пісня №-ра 9—10 не змінила старих слов: „зажурилась Україна, шчо *ніде прожити!*“

Тільки ж як в пісні козацькій, так і в професорській інтерлюдії журба за долею матері Україні не доводила до думки про те, як би поправити ту долю, — а поверталась тільки на те, шчо зрвати злість на Туркові, а шче більше на Ляхові,—котрому і у пісні, і в інтерлюдії запорожець радий „кієм козацьким по ребесам дати!“ Це послідок того, шчо на Україні тоді не було маї же другої науки, окрім науки церкви Восточної, Православної!

¹⁾ Труды Киевск. Духовной Академіи. 1865. Февраль, 354—328. (Мистерія и комедія учителя піитики въ Киевской Академіи, іеромонаха Митрофана Довгалевскаго. 1736—1737). Петровъ, Очерки, 70—72,

II.

ПРО ФАЛЬШИВИ ПІСНІ ПРО ОЛЕШКІВСЬКУ СІЧ
І ПИЛИПА ОРЛИКА

У д. Скальковського, в «Исторіи Новой Сѣчи», напечатано кілька пісень про Олешковську Січ: в II т. на стор. 21, 40, в III т. на ст. 294. Це одні з тих пісень, про котрі д. Скальковський говорить: «мы собрали много такихъ пѣсень, и хотя по формѣ онѣ не похожи на простонародныя, но такъ любопытны, что нѣкоторыя мы помѣщаемъ въ приличныхъ главахъ». (Ист. Н. С., I, 119). Придивляючись пильно до тих пісень, вбачаєш, шчо на проти того, вони часто навмисне хотять бути «подібними по формі до простонароднихъ», — та все таки по мові j по складу видаються явно сфальшованими.

Така ж сама j пісньа про Орлика, початок котрої дає д. Скальковський, перше як мов би то «знайденої jм в бандуриста» (I, 118—119) j котру він печата всьу в кінці I т. (350—362).¹⁾ Окрім мови, дуже нерівної, як і стиль, — тут переплутано часи Мазепини (1709) з 1734 р., а при цьому показано письменне знатьтя запорозських і державних пригод в ті часи, якого не бува ні в мужицьких, ні в кобзарських піснях. Та j склад цеї пісні зовсім не кобзарський.

Руліковський в своїй книзі «Opis powiatu Wasilkowskiego» (118) напечатав пісню про Орлика j двох його товаришів, — в котрій він вбача поход Батија з двома ханами на Кијів. Пісню цю перепичатав д. Куліш в «Запискахъ о Южной Руси», I, 315—316, як «Отрывокъ изъ пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ». Д. Костомаров не признає в цій пісні ніякого Батија, та все таки вважа її за пісню про поход Орлика на правобічну Україну в 1711 р. (Русск. Мысль. 1880 г. Іюнь, 53—54). У нас jestь ось яка пісньа:

¹⁾ Тепер д. Ск—ий перепечатав її з добавками в Кіевск. Стар. 1882, № IX.

1. Та славниј город Ведмедівка
Всіма сторонами,
Та не прожили добрі льуде,
Та за ворогами.
5. Тече річка з Ведмедівки,
Тече вона з тиха,
Ој, хто не був в Ведмедівці,
Тој не знаје лиха.
- Ој, чи був хто в Ведмедівці,
10. Як церкву грабовали,
(Свящченника?) отця Јвана
В річці утопили,
До престола (до) святаго
Копиків вјазали
15. Восковими ставниками
Конеј поганьали,
І ризами, патрахильами
Конеј накривали.

(Змис. Андр. Шевченко в с. Карелівці, звенигор. пов. київськ. губ.)

Прирівнявши оцью пісню до тијејі, котру напечатав Руліковскиј, можна побачити, як незручно хтось переробив оцью пісню, вставивши в нејі Орлика з товаришами ј припугавши Кијів до Ведмедовки. Це проста ј јасна пісньа про поход турків на Украјіну за часи Дорошенка в 1677 р. і в 1678 р., коли (в 1677 р.) була взята турками ј Ведмедівка. (Лѣтопись Гр. Грабянки, 224).

До першої половини пісні, записаној д. Шевченком, подібна ј пісньа про Ведмедівську попівну, напечатана д. Чубинським, в Запискахъ Югозападн. Отд. И. Р. Географическаго Общества, т. I, 299—300). Чи не підправлено другу половину пісні, напечатаној д. Чубинським?

ДОБАВКИ.

ПІСНІ, ЗДОБУТІ, ПОКИ КНИГА ПЕЧАТАЛАСЬ

ДО № II-го

Слова про *государські листи* знайшли ми ще в початку варјанта пісні про Морозенка.

1. Та літає ворон, літає чорний
Та по глибокій долині;
Засилає государь часті листи
По всій своїй Україні:
5. — «Ој, живіть, живіть, славні українці,
Та не бітєсь нікого;
Ој, звојував же государь Шведа,
Ще ј Запорозця много!» —
Ој, у неділеньку рано поранєньку,
10. Вирьжала стара мати
Свого сина в повобранці.
Ој, як вирьжала та все проклінала
А гіркими словами:
— Ој, не проклінај, стара матусенько
15. А гіркими словами:
Завтрашній день по јутру ранєнько
Та вмиєшєсья сльозами. —
Плаче, плаче стара Морозиха
Та базаром ідує
20. Як почули славні запорожжа,
Мед-горілку пјуче:
— Годі, годі, стара Морозихо,
По Морозу тужити,
Сідај з нами, з нами—козаками
25. Мед-горілку пити
і т. д. і т. д.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., харьк. губ. од чоловіка Ів. Манджура в 1874 р.)

Виходить, шчо врівки з пісні про *восударські листи* вловлено тепер в трьох місцях, — далеких одно од другого: в Черниговщині, Бесарабщині і у Харьковщині. Це показує, шчо пісня ця була росширена по великій країні. Звертаємо на це увагу збирачів, шчо б пошукували за цею важною піснею.

ДО Ж ПІ-го

6.

1. Ој, наробили та славні запорозці
Та великого жалю:
Шчо не знали, кому приклонитись
Та которому царю.
5. Ој, приклонились та турецькому,
Під ним добре жити.
А за усе добре, — за одно не добре,
Шчо брат на брата бити.
10. Ој, летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ој, пропало славне Запорожжя
Та не пропала слава!...

(Зап. од Остапа Дончука в Тульчі в Добруджі в 1881 р. Х. В.)

7.

1. Ој, Москалю, ој, Москалю
Ој, шчо так худо робиш,
А шчо наше славне Запорожжя
Уже в кінець переводиш?
5. — Ој, не жалуйте, запорозці,
Ви на московські генерали,
А жалуйте, запорозці,
Да на свої вражі пани;
Бо вони пани, — пребісови сини,
10. А все вони поробили;
Шчо всі степи, усі плавні
Москалеві уручили... —

- А тепер наші запорожці
У великому жалю
15. Шчо не знали, кому поклонитьсья,
Да которому царю?
Поклонилисья-б ми Восточному, —
Та тој нас не приймаје.
Ходім служити ми до Турчина, —
20. Турчин нас добре знаје.
— „Ти, турецькиј царю, ти, турецькиј царю,
Змилијсья над нами:
Пријми нас у своју земљу куріньями.» —
— Ој рад же ж ја, запорозці,
25. Вашу волю вчинити
Коли ж ви будете, славні запорозці,
Мені зміну робити. —
— «Ми не будем, — ти, турецькиј царю,
Тобі зміни робити, —
30. Бо нас присьагаје усіх сорок тисяч
Тобі вірно служити.» — .

(Зап. од Ананія Ів. Коломиїцьа в Добруджі, у Катирлезі 1881 р. X. В.)

Дуже гарний варіант. Матеріал, котриј јестъ в других, тут склавсь зовеім инакше, так, шчо виробилась мајже осібна пісньа. Интересні особливо вірші 5—18. Вони показујуть, шчо варіант цей зложивсь післьа 1711—1712 рр., коли запорозці, післьа походу Скоропадського проти Камјанської Січі, жалілись на панів, гетьманську старшину, навіть більці, ніж на самого Москаля, ј коли в них, коло 1718 р. пробивалась думка помиритись з Москалем.

МІЖ III і IV-м М.М.-РАМИ.

РАДА В СІЧІ ПРО РУСЬ І ТУРЕЧИНУ

1. Закричала ластівочка,
Зо дна моря виринајучи,
Говорили запорозці,
Та по Січі похожајучи :
5. — «А шчо будем, брати, робити

- А шчо будем ми починати:
А чи будемо на Русь іти,
Чи будемо у Турчина проживати?“
— „А чим же нам на Русь іти,
10. Лучче будем оставатися;
Вже нам, братьтѣ, з родиною
Та ј до віку не видатися!“

(Зап. од Антоніја Коломиїца у Катирлезі. Нојабра 1881 р. X. В.)

Цѣа интересна піснѣа могла скластися јак в Олешківській Січі, між 1718 і 1728 р., так і в Придунајській, післѣ 1784 р., коли задунајських січовиків переманювали в Чорноморці. Проте ж ми думајемо, шчо вона складалась скорше в Олешківській Січі, ніж в Дунајській, — ось по чому:

Початок цѣј пісні перероблено в другій, дуже сплутаній пісні, шчо напечатана в д. Лисенка, II, № 9:

1. Ој, крикнула лебедонька, із за хвилі виринајучи,
Заспівали козаченьки, з за Лиману виступајучи.
(або: тај у поход виступајучи)
— „Чи ж нам, братьтѣ, на Січ іти, ој, чи тут зімоватися?“
Навчилися батьки наші та і без нас пробуватся“. —
5. Іде козак дорогоју, копіјеју упирајеться,
За ним іде дівчинонька слізюньками умивајеться.
— Ој, у полі могилонька: ні обіјти, ні обіјхати; —
Молись богу, дівчинонько, шчо б у віську не загинути. —

Вірші 1—4 јавно говорѣть про запорозців, шчо запізналися на промыслах; батьки мусѣть бути курінні атамани. Вірші ж 5—8 одповідујуть тій переробці початкових віршів, в котрій вставлено слова: та ј у поход виступајучи (в таким случају вірші 3—4 лишні.) Така переробка мусила бути зроблена в Гетьманщині. З цього всього виходить, шчо ці переробки, а тим паче піснѣа ј у повишчому варіанті мусила скластися ранішче не тільки 1775р., а ј 1764 р. Значить, і добруджанська піснѣа мусила скластися в часи Олешковської Січі.

ДОДАТКОВІ ВВАГИ

До №-ра I-го. Книжка ця вже зкінчалась в печатні, коли појавивсь кінець праці д. Костомарова «Мазепа» (Русская Мысль, 1882, XI—XII). Там розказана ружіна Січі 1809 р. по незвісним доси джерелам, між инчим по листу кошового Стефаненка до гетьм. Скоропадського в 1710 р. Цеј лист појасняє ті вірші пісні №-ра I-го, котрі натякають на обманство Галагана.

Коли запорозці, побачивши вієско Галаганове, подумали, шчо то їде поміч од татар, і вијшли з Січі, а потім, вбачивши помилку, заметушились, — а царське вієско вскочило в город, — Галаган кричав «кладіть оружжья, сдавайтесь, всім буде помилуваньня!» і присягав на тому. Вијшло ж инакше. Стефаненко писав: «.....тое учинилося у насъ въ Сѣчи, где по присязѣ Кгалагановои и московскои товариству нашему головы луплено, шію до плахи рубано, вѣшано и иные тиранскіе смерти задавано, а надто шчо и въ поганствѣ за древнихъ мучителей не поводилося мертвыхъ изъ гробовъ многихъ не тилко товариства, но и ченцовъ откопувано, гбловы онимъ утинано, шкуры луплено и вѣшано». Про дальші поступки Галагана на степах січових тој лист розказує: «.....ненасытившися такового душепагубного прибытку, а заостривши сердце свое жаломъ сатанинскимъ, чатами единомышленныхъ людей въ Тернувиѣ и по иныхъ годностяхъ и урочищахъ працею кровавою на добычахъ звѣриныхъ козаковъ невинныхъ въ московскіе тиранные безцѣнно запродавъ руки. И тотъ своего безчеловѣчія не престаючи, посылаетъ своихъ къ нимъ шпѣговъ и конѣ займати злодѣевъ и всякіе подступки чинити легкомысленныхъ людей, яко теди всякіе утиски, кривды и неволи людемъ украинскимъ за поводомъ и причиною его помянутого безбожника Кгалагана нанеслося». (Р. М. 1882, XI, 127). Знов не можемо не пожалкувати, шчо цеј лист не напечатаниј цілком.

До №-ра IV-го, вар. 5-го.

Слова до галки здибујуться ј у дівоцькій пісні:

Ој, полети, полети, чорнаја галко, на Дін риби јісти,
Та принеси, принеси, чорнаја галко, од милого вісти.

(Костотар., Историч. знач. южнорусск. нар. пѣсеннаго творчества, Бесѣда 1872, № XI, 9).

До №-ра VI-го. «Восточним царем» звали в українських степах ще за Александра I. (Историч. Вѣстникъ. 1880. Май, 208).

До №-ра VIII, вар. 9—10. В збірці Руліковського, шчо на- в III т. Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie» јесть пісьня про вби- того сіромаху, шчо по јому плачуть три дівчини, здајеть- сьа, најблизча к старіј пісні, звідки пішли причепи до пісні про козака-сіромаху, вловленого панамі:

1. Ој, у місті, в місті, у місті Волині,
Ој, там жила удовонька, удова Марина.
Удова Марина породила сина,
Хорошого сіромаху, хорошего сина.
5. Ој, породила, та ј ізгодувала,
Тільки јому, молодому, шчастья не згадала.
Молодиј сіромаха по риночку ходить,
Молодијі молодиці по під боки водить.
— «Ој, шинкаре, шинкаре, дај пива і меду:
10. Не одну ја дівчиноньку із розуму зведу». —
Ој, сів сіромаха того меду пити,
Чоловіки засідајуть, шчоб сіромаху вбити.
Ој, на горі жито і в долині жито,
Під білоју березоју сіромаху вбито.
15. Ој, як убито, затягнуто в жито,
Червоноју китајкоју оченьки накрито.
Пријшла дівчина з чорними бровима,
Підняла китајечку, та ј заголосила;
Пријшла другаја, та вже не такаја,
Підняла китајечку, та ј поціловала;
20. Пријшла третяја та з новојі хати:
— Було б тобі, сіромахо, нас трьох не кохати! —

(Zbiór etc. III, III, 148—149).

ЗАГОЛОВКИ

Од видавця	I—V
Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Частина перша. Кінець козацтва	I
Переднє слово	III
Розділ перший: Запорозці з 1709 до 1739 р.	XXI
Увод	XXIII
№ I. Руїна Старої Січі і Галаган.	1
II. Государські листи до українців і Мазепа в Туреччині.	13
III. Руїна Старої Січі і запорозці за Турчином.	20
IV. Зрабовані запорозці і кошовий Гордієнко	31
V. Прилога до № IV: Полон запорозців. Батько Швачка.	48
VI. Поклик України до запорозців і Прутський похід.	65
VII. Москаль на Запорожжі і Кроль (Карл XII).	71
VIII. Олешківські запорозці-затяжчики	75
IX. Поворот запорозців до царя Восточного. Мих. Голицин.	92
X. Теж і похід запорозців на Польщичу і Туреччину	102
Прилоги:	
I. Письменські вірші про запорозців того часу	118
II. Про фальшиві пісні про Олешківську Січ і Пилипа Орлика	129
Добавки:	
Пісні, здобуті, поки книга печаталась	131
Додаткові ваги	135

Кілька слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «преиятствія.» (Листи з уваги впорядчика про новини на Україні): Споми́н помершого товари́ща, Зубку-Кодреану. М. Д.; Вільній земській рух в Черниговщині; Героїська самооборона соціалістів в Київі. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окциданті. Польський демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в «Історії славянських літературъ» Пыпина и Спасовича. М. Д.; Одновіді з замітки: Українська «Громада» і «націоналізованіє соціалізма» по V т. «Впереди.» Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіона» і «Газети школьної»). З університетського життя в Київі. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевского университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми і «Набатъ.» (Чому ж як ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакції «органа русскихъ революціонеровъ.» Примір набатської нісенітничі. Добролюбів і Пирогов. Остання рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української і польської мови. Впорядчика «Громади».

ГРОМАДА, № 5. Женева, 1882. 6 фр.

ГРОМАДА, Українська часопись впорядкована М. Драгомановим, М. Павлюком і С. Подолинським. Рік V. № 1 і 2. Женева 1881, по 2 фр.

Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. (З Громади 1881 р.). Женева 1881. 3 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союз — La Fédération. (Безстроковий додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Липський. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля урядкована і як би слід їй держати. Липський. 1877. 80 с.

Про багатство да бѣдносьць. (На білоруській мові. Переклад з українського). Женева. 1881. 25 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Gallicia. Firenze 1873. Loecher. 1 fr.

Література російська, великорусська, українська и галицька. Українця. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Яого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росції. З видання «Громади». Яого ж. Женева. 1877. 3 фр.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). Его же. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

До чего довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалістовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову Его же. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. Его же. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравьи и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». Его же. Женева. 1880. 50 с.

La littérature Ukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève. 1881. 1 fr.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

Историческая Польша и великорусская демократія. М. Драгоманова. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» № 3—20). Женева. 1881. 3 фр. 50 с.

Діонизій III Санкт-петербургткій и Платонъ II Московскій. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольн. Слова» № 27) Женева 1882. 50 с.

«Народная Воля» о централизациі революціонной борьбы въ Россіи. Его же. (Отдѣльный оттискъ изъ «Вольнаго Слова» № 37 и 38). Женева. 1882. 50 с.

Къ біографіи А. И. Желябова. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» № 39 и 40). Женева. 1882. 50 с.

Matija maty Isusowa. Wirszi Szewczenka z uwahamy M. Dragomanowa. 1882 50 с.

Записки южно-русскаго социалиста. Выпускъ первый. Ж. 1877. 1 фр. Життя і здоровія лудей на Украјині. Зложив С. Подолінскій. 1879. 3 фр.

Социалисты украинцы въ Австріи. С. Подолінскаго. Женева 1880. 50 с.

Ремесла і хвабрики на Украјині. С. Подолінскаго. Женева 1880 2 фр.

Пан-Народолубецъ. Повість. Женева. 1879. 1 фр.

Хба ревуць воли, як јасла повні? Роман з народнього життя. П. Мирного та І. Білика. 1880. 6 фр.

Кобзарь Т. Гр. Шевченка. (Виданья стереотипне). Книжка перша ј друга. Женева. 1881. по 1 фр.

Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, тт. I—II. Кіевъ. 1874—75 (Награждено преміей Петерб. академіи наукъ). 10 фр

Малорусскія народныя преданія и расказы. Сводъ М. Драгоманова. Кіевъ. 1876. 8 фр.

Повісті Ост. Федьковича з переднім словом про галицько-русське письменство М. Драгоманова. К. 1876. 2 фр.

Святе Письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали вкупі П. А. Куліш и Др. И. Пулюй. Відень. 1880. (в оправі) 4 фр.

Шекспирови твори. Перекладав П. А. Куліш. Том I. Львів. 1882. 7 фр.

Хуторна поезія. П. А. Куліша. Львів. 1882. 2 фр.

Крашанка русинам и полякам. Львів. 1882. П. А. Куліша. Вид. друге. 1 фр.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО». Выходить въ Женевѣ съ 8 августа 1881 г. ежеднѣльно и съ 15 мая 1882 г. два раза въ мѣсяць. Съ января 1883 г. редакторъ М. Драгомановъ. Ц. 1 фр. за №.

CHANTS POLITIQUES DU PEUPLE UKRAINIEN

XVIII—XIX ss.

TEXTES ANNOTÉS PAR M. DRAGOMANOV

Première partie. Section II.

27233.36.2
ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

I
ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-EDITEUR

1885

МОЖНО ПОЛУЧИТЬ ЧЕРЕЗЪ: H. GEORG, Corratierie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим.

№ 1. Переднє слово. Женева. 1878, 2 фр.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші сусиди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змаганьня наших простих льудей до волі і спільности на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст. — Остатній поділ наших льудей: неволя в XVIII ст. — Змаганьня наших льудей до волі і спільности в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змаганьня мужиків до волі і землі. — Змаганьня наших льудей до волі духовної в XVI—XVII ст. і попівська неволя в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст., (льуде божі і штунди). — Змаганьня наших льудей до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і попівство. — Своја воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своја воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорожській. — Товариські і громадські змаганьня і наука в Европі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змаганьня.

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половинні і посередні станції: державні зміни. — Служба льудей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно одмежованого українства в тій службі. — Всевітня наука і краєва праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичні вільности, освітость по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньня громадських льудей; потреба праць не політичних і зріст нових порадків в громадах; праця противупошівська і наукова. — Український соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих льудей на Україні. — Наші супротивники і спільники. — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Европі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка українців з західними славянами. Порядок виданьня „Громади“.

ГРОМАДА, № 2. Женева. 1878, 8 фр.

Звістки про Україну 1876—1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: I. «Здріство»; А) Богатирі і бідні: 1, Поділ землі. 2, У наймах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестянське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. П «Темнота»: Народні школи на Україні серед життєва і письменства в Росії. М. Драгоманова; Що нового по газетах? I—V. С—ого. Україна і центри I.—III. М. Драгоманова. Оповіді впорядчика; Прилога. Лічба „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи“.

ГРОМАДА, № 3. Женева. 1878, 2 фр.

«Лихі льуде», один листочок з життєва. Повесть.

ГРОМАДА, № 4. Женева. 1879, 6 фр.

Біржове мошенство та запродана печать. I.—III. П. М.; Добавка од впорядчика. (Хиба російської і української печати про мужицьке життєва); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життєва, С—а; Уваги впорядчика; Шевченко українофіли і соціалізм I, II, III. М. Драгоманова,

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ХVІІІ—ХІХ СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

і.

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1885

27233.36.2

MAY 11 1886

Merritt fund.
(I., 2.)

РОЗДІЛ П.

ГЕТЬМАНШЧИНА І СЛОВІДЧИНА

1709—1765

УВОД.

В цім розділі ми зводимо пісні про життя нашого народу в остатні часи осібною вряду в двох козацько-українських землях: *Гетьманщині* (тепер Полтавська і Черниговська губернії) і *Слобідчині*, або *Слобідсько-Українських полках* (тепер губернія Харківська з українськими частинами губерній Курської і Воронежської). То були часи, коли виборно-громадські козацькі порядки по части сами замирали, вироблюючи з себе чиновників і панів, а більш задавлювались урядом царським, котрий помагав і самому зросту чиновників і панства над громадами козацькими і посполітими.

Рішучий нагніт царського вряду на козацькі порядки починається після побіди царя над Мазепою і заморозцями в 1709 р.

З того часу Гетьманщина вдержує тільки тільки тінь старожі вільної вправи: коло гетьманів (Скоропадський 1708—1722, Апостол 1727—1734, гр. Розумовський 1750—1764) ставляться царські дозорці і опекуни (міністри, колеґії), а двічі (1722—1727 і 1734—1750) «Малороссія» вправляється зовсім без гетьманів, поки в 1764 р. вона не поставлена була конечне під уряд царських чиновників, на рівні з московськими намісництвами і губерніями. Подібно ж підводилась під чиновницький уряд і Україна Слобідська, хоч у ній не було ніякого Мазепи, поки в 1765 р. конечне не обернута була в губернію.

Ми споминали в Переднім слові до цієї частини (I вип. XV—XVIII) шчо царі XVIII ст. і навіть деякі вчені XIX ст. виставляють ці переміни, як користні простому народу на Україні, котрий терпів од козацької старшини. От же пісні, котрі співа тої простиї народ про ті часи, показують, як жилось йому під тодішнім царським на-

чалством. Це пісні теперішнього розділу нашого видання.

Ми мусили поставити в початку тих пісень варіанти пісні про *Палію і Мазепу* (№ I), хоч вони говорять ще про пригоди 1704 р., як через те, що в тих варіантах майже завше говоритьсья і про справи 1709 р., так і через те, що з них видно, як народ український глядів на Мазепу і на царя, а в деяких з тих варіантів (найдільш в 6-му) задержались спомини того, чого бажав народ український в часи Мазепи і що обіщав йому царь за поміч проти Мазепи. Варіанти пісні про Палію і Мазепу, як і пісенья № II по переднього розділу ¹⁾ најліпше одтільняють пісні, в котрих малюютьсья дальша доля народу українського і подяка, яку дістав він од царя.

То пісні №№ II і III (*Робота на линіях*) № IV (*Канальна робота*), № V (*Смерть козака в Московщині; в неволі*). Страшенно тьажкі роботи і походи, про котрі зоставсь спомин в оцих піснях, виморили силу льудей на Україні і збіднили її. Бачучи послідки тих работ і походів, у краї далекі і за справди неінтересні дльа України, (як напр. Закавказькі походи) можна цілком повірити свідку чужинцьу, котрий казав, що після зміни Мазепи царській уряд навмисне хотів зруйнувати Україну, щоб в кінець поработити її. ²⁾

Скоро після Петра царській уряд знов повернув до старої, важної дльа всіх руських народів справи, — до боротьби з татарами і турками за степи і береги Чорноморські. Тут згодилась би і сила України, котра б мусила з радистьу взятись до тієї боротьби. Тільки ж сила козацька була втрачена в попередніх роботах і походах і через те українці, гетьманці і слобожане, служили в війні з татарами і турками, в 1735—1739 рр., не стільки як воїаки, скільки як підводчики. Од тих часів зостались пісні №№ VIII—XV. З них № VIII (*Кримський похід 1735 р.*) № IX (*Лихо в Криму. — Смерть Жадченка*) № X (*Поїонці в Кримських походах*) № XI (*Погибель у степах*) № XIII (*Поїонці в Молдавському поході*) не говорять ні про що, як тілько про нужду і погибель народу в

¹⁾ Стор. 13 і далі *Государські листи до українців*; тамож див. виписки з маніфестів; див. тако ж додаток на стор. 131.

²⁾ Записки Вебера. Русській Архивъ, 1872, № 6, 111—1114, 1119

походах, а № XIV (*Москалики і волики*) про руйну са-
мої України од московського вієська. Тільки одна піснь, —
та ж то в одному варіанті, — говорить про побіду Росії
над Турчиною, (№ XII, *Москаль і Турок під Хо-
тином*) але зовсім холодно, об'єктивно, так мов про
справу зовсім далеку од інтересів українських. А друга
піснь того ж часу (№ XV, *Козаченько і ляхенько*) го-
ворить про другого старого ворога, Ляха, навіть з жалем.¹⁾
Не багато зупиняється над татарською справою ж піснь
№ XVI (*Над річкою Синьжою: Полон Омельченка; Служ-
ба без переміни*) котра, по нашій думці, мусила скластись
між двома війнами з Турчиною (1735—1739 і 1768—
1774). Не вспівши розказати про полон свого чоловіка
татарами, піснь вже жаліється на службу без переміни.

Після повишчих пісень про війну з татарами ж турками
зовсім не дивно, шчо пісні з часів війни Росії з далекими
од України прусаками (в т. зв. Семілітній війні) показують
тільки жаль козака за домом і родиною (№ XVIII *Ко-
зацьки набор*) і плач матері о пропавшому синові (№ XXI,
Полонці в Пруському поході). Одну тільки почастну при-
году з тої війни вдержали пісні: битви *під Кистрином*
(№№ XIX і XX) та ж то перша піснь тільки плаче о
погибших і не похованих трупах, а друга о самому на-
борі на війну. В добавок варіанти першої пісні навіть
страли пам'ять про те, з яким власне народом «бивсь
Москаль під Кистрином.»

Так говорять українські пісні того часу про *воjaцьку*
службу під царським російським урядом. Без усякої
прихильности говорять вони ж про осередні порядки на
Гетьманщині: в №-рі VI-му (*Панщина на Гетьман-
щині*) бачимо докір панським порядкам, котрі дуже вже
закорінилися там, а в №-рі VII-м (*Сулмова худоба*)
оповідання про насильства панські. Про сами ж кінець
Гетьманщини не знаходимо ніодної пісні.

Тільки дуже б помилились ми, колиб послідовали за біль-
шою частиною російських істориків (не виключаючи ж мно-
гих українців) котрі з тої неприхильности простого на-

¹⁾ В цім холоді до війни з Турком і в цім жалю до Ляха пісні
городової України того часу не зходяться з піснями запорозців,
котрі тоді тільки шчо вернулись з під татарської протекції з сві-
жими надіями на *царя Восточного* (Див. в I-му розд. №№ IX—X).

роду в XVIII ст. до Гетьманщини, і бајдужісти до її скасуваньня виводять, шчо народ українськиј був прихильнішчиј до тих порьадків, котрі замінили Гетьманщину, або шчо ті порьадки були дльа нього польготнішчі. Найліпшим доказом напроти таких думок може бути не тільки те, шчо царськиј уряд власне не спиньав зросту панства на Гетьманщині, а тільки ламав противенство того панства проти себе, а шче і те, шчо таке ж саме, на шчо жалівсь народ на Гетьманщині, як напр. панщина на старшину, привлашчуваньня јеју ґрунтів і т. п., — робилось на Слобідчині і начальниками царськими, московської породи ¹⁾ Коли конечно скасуваньня Гетьманщини в 1764 р. не дуже вразило простиј народ, то це сталоь між инчим і через те, шчо вояцька козацька служба шче зоставалась на јакиј час (до 1784 р.) поки бувших гетьманських козаків не повернули в салдацькі *полки карабинерні*. На Слобідчині ж, де козаків зразу повернули (в 1765 р.) в гусари, народ був видимо недовольниј переминоюју, і це недовольство зоставило по собі слід і в пісні №-ру XXII (*Слобідські козаки в гусарах*).

Так в усіх доси спомјанутих піснях не тільки нема і сліду прихильности до царського уряду, а навіть видно досить подрібниј показ усього лиха, котре виходило од нього дльа тодішньої України, — тільки тој показ нігде не доходить до корінья діла: до суті державних порьадків Російського царства і до підлеглиости јому України. Видно, шчо вже в XVIII ст. недовольство українського народу проти московської неволі було тільки *аналітичне*, — *політичного ж сінтезу народ тој не мав уже і тоді*. Од того, вилічујучи свої лиха в піснях, навіть в таких, як № XXIII (*Нема в світі правди*) народ тој не добиравсь до причини тих лих, ні не задумувавсь, јакими ж спо-

¹⁾ Гербель, Изюмскій Слободскій козацькій полкъ. СПб. 1852, 90—91 (Жалоба на *Канцелярію комисіи учрежденія Слободскихъ полковъ* на офицерів Слобідського драгунського полку, — «которымъ, противъ ранговъ, даны въ подмогу мѣстечки, села и деревни съ ґрунтами, изъ казачьихъ братьавъ и изъ свойственниковъ и изъ подпомощниковъ пожиточныя и лучшія люди довольное число, кои принуждены бытъ въ ихъ подданствѣ и всякія работы, по примѣру крестьянъ, несть съ немалымъ отягошеніемъ, а дѣйсвительной козацькой служби лишены). Про привлашчуваньня ґрунтів див. напр. в Киевск. Старинѣ, 1885, Сент. 25—28.

собами усунути ті лиха, — а звертав надію, що якось «сам Господь сумирить неправду», — коли не оповідав про ту неправду з тою чудною об'єктивністю, навіть не-мов веселою од горьа, з якою оповіда пісньа М-ра VII-го про те як пан забира мужицьку худобу.

Оглядаючи пісні цього розділу, в котрому мальується стан козацької України під царством Російським, пригадуєш собі, навіть мимоволі, пісні про ту ж козацьку Україну під пануваньням польським, котрі напечатані в II-му томі «Историческихъ Пѣсенъ Малорусскаго Народа». Аналітичній показ лиха, котре терпіла Україна під росієським царством в піснях XVIII ст. навіть подрібнішчий, ніж в піснях часу польського пануваньня, — тільки ж синтезу тут ще менше, ніж в тих. І в теперішніх піснях, як і в тодішніх, звернута увага виключно на лиха соціально-економічні (громадсько-господарські), — державні ж порядки обминуті; натомість в піснях польського часу згадувались справи церковні, — і вони ж то і будили думку про дісне противенство польській державі, так що думка про церковну незгоду з Польщею була для українського народу почасти проводом до політичного синтезу. Між Російською державою і козацькою Україною такої церковної незгоди не було, — а як до того світська наука була дуже невелика на Україні XVIII ст., навіть чи не менша, ніж в XVII ст., — то через те і недовольство росієськими порядками в українського народу XVIII ст. не піднялось до політичного синтезу навіть на стільки, на скільки воно було піднялось проти Польщі.

Тільки ж, зваживши всю тязьку долю України з давніх часів, можна побачити велике достоїнство української черні, котра склала і зберегла в своїй неписьменній пам'яті наші пісні, вже і у тому, що вона не впала як многі другі (в тім числі польська і московська) цілком під нагнітом неволі, а вміла хоч аналітично вилічити її прояви. Ще нагадаємо, поки коротенько, що в піснях запорозьких цього ж і близького часу, (котрі ввійдуть в дальшій розділ) — видно хоч трохи, та все більше смілости і політичного розуму.

Щоб закінчити огляд осереднього характеру пісень цього розділу, ми звернемо увагу ще на деякі точки.

Интересно, що після Паліа і Мазепи, царя Петра

(котрого впрочім деякі варјанти М-ра IV перероблюють на Павла або ж на Костянтина) ж цариці Катерини, пісні ті не знають имен нідної особи з писаної історії Росції ж України, — окрім *Капниста* (М XVII). Та ж то, як видно з самої пісні, він споминається не стільки як начальник козацькїй, скільки як ворог гайдамакам, без чого він навряд чи ж попавсь би в пісню. До того пісню та записана тільки в одному варјанті, котриј певно вже тепер зовсім забувсь. В цїй пісні про Капниста ми бачимо примір таких, котрі зарожується в почасних кутках, та не розходяться далеко, а счезають, бо говорять про пригоди ж особи мало інтересні дльа загалу народа.

Коли ця недостача історичних имен в піснях того часу, може бути ознакою того, шчо між тодішніми діячами мало було льудей, достойних памјати народньої, то друга подібна ціха тих пісень: — недостача (хоч і далеко менша) имен географичних, або переплутуваньня їх, — навіть проти пісень XVII ст., — показує невеликість освіти народньої вже в ті часи, коли складались пісні, а шче більше опісля, коли вони вдержувались в неписьменній памјати в черні. Через це, вкупі з недостачею имен особистих, часом бува дуже трудно витолкувати ці пісні ж поставити їх в звисній точній час. Такі особливо пісні ММ XI, XV, XVIII, XXI, цілком уже безименні, — в котрих ледви можна запримітити ознаки звисного часу ж пригод, з поводу котрих вони були зложені. Може бути, шчо не всі згодяться з нашим витолкуваньням тих пісень, — та ми думали, шчо в такїй справі, як вибір з темної куни безименних пісень таких, котрі можна поставити в звисній історичній час, ліпше пересолити, ніж не досолити: дальшїй уважній розбір пісень, на котрі ми тепер звертаєм увагу, ж подібних їм, поправить хиби нашого пересолу, коли він єсть.

Обертаючись до форми пісень цього розділу, ми мусимо сказати, шчо варјанти їх, по більшїй частї, дуже покалічені: обірвані, переплутані з варјантами других пісень, инодї про справи зовсім инакші і т. п. Це калічьча як раз одповіда калічьчу самої тодішньої України. Дивне, на першїй погляд, діло! Старішчі пісні, XVI ст., про боротьбу нашого народа з татарами ж турками, задержались до найновішчих часів далеко цілішчими, ніж пісні близчого до нас XVIII ст. Це виходить з того, шчо хоч і багато

прийняла горьа Україна в XVI ст., та тоді вона була најцілішча: маїже всьа вона була під однією державою, — та і народ її тоді најменше був поділений на стани, бо шляхта шче не була спольачена, і міщчане були шче одної мови з селянами і козаками. Усьака історична пригода, а особливо така, як боротьба з татарами і турками, інтересовала тоді подніпр'янина, як і подольянина, підгірця карпатського як і лісовика волинського, — і навіть селянина, козака, міщчанина, попа і шляхтича, письменного і неписьменного, — то і пісні про таку пригоду, (котрі иноді складались і письменними) розходились по всім країнам і між усіма станами нашого народу, глибоко залягали в його пам'яті і дожили там доволі цілими і доси. Вже в піснях XVII ст., — найбільше про боротьбу хлопів і козаків з шляхтою і польками, — менше тиєї цілості. А шче менше її стало в піснях, зложених після того часу, як в другій половині XVII ст. Україна поділена була між Москвою, Польшою і Туречиною, а в середині між трьома частинами її зроблено було пустелю, — коли письменні стани на Правобічній Україні маїже в кінець спольачились, а міста наповнились жидами і зовсім отділили от селянства, а на Лівобічній письменні почали московитись. Всі ці лиха вбільшились, коли після зміни Мазепи старе Запорожж'я було зруйновано, і Січ перенеслась до Криму, а Правобічна Подніпр'янщина, котра було почала залядунятись за Палією і знов вїзати Західню Україну з Зхідною, знову була спустошена, по вмові держави Російської з Польщею. Не тільки волинець, чи галичанин, а і гетьманець і запорожець, а то і слобідчик, жили під иншими, по більшій часті тьажкими дльа них порядками, не завше знали про справи инших українців, не завше розуміли їх, — то і пісні не могли вільно розходитись по всій Україні, ясно розумітись і твердо залягати в пам'яті, до того маїже цілком уже неписьменного льуду. Ці пісні останньої доби козацтва, XVIII ст., як найбільше покалічені, і најтруднішчі до витолкуванья з усих пісень українських, бо і пізнішчі пісні, з кінця XVIII в. вп'ять становлятьсьа цільнішчими через те, шчо, хоч Україна вп'ять стає поділеною між двома державами (Австрією і Росією) і народ її підпадає під тьажке лихо крпацтва і рекрутчини, — та саме це лихо однакове

скрізь і дуже вже не складне, а просте, — то і пісні про нього, хоч стають бідніші на пригоди, та цільніші і однаковіші на всій Україні.

Під кінець цього уводного перегляду пісень цього розділу ми спомінемо, шчо і тут, як у попередньому розділі і раніше в «Истор. Пѣсняхъ Малор. Народа», ми мусили не тільки розбирати пісні, а ще і вичишчати доси звисній матерјал од фальшованих пісень, котрих найбільш усього було випущено старими видавцями про часи Мазепи. Ми мусили зупинитись над цими фальшованими піснями довше, ніж в попередньому розділі, бо тут нам пришлося виступати навіть проти суду покійного М. І. Костомарова, котриј раніше сам помогав вичишчати пісенній матерјал од фальші, а потім чомусь не зваживсь признати за фальшовані—пісні, випущені старими видавцями про Палію, Мазепу і Полтавський бој. З удвіноюю радістю бачимо ми, шчо після наїстрогшої чистки нашого матерјалу, як в I-му, так і в цьому розділі, багацтво пісень українських навіть про смутну добу 1708—1765 рр. не вменшилось, навіть по кількості:

В першому розділі в нас *напечатаних* доси 15 варјантів, — *ненапечатаних* 38.

В цьому другому *напечатаних* — 37, *ненапечатаних* — 67, навіть не лічачи не тільки пісень з других часів, шчо ми мусили приводити тут дльа ліпшого витолкуваньна наших, а і таких, як напр. пісні про *Палію-Ямчука* в цьому розділі. До того в обох розділах єсть цілі *М-ра* зовсім нові.¹⁾ Отдајучи именем усіх заинтересованих льудеј подьяку тим землякам, котрі зібрали увесь цей матерјал, ми сподіваємось шчо публікація його вбільшить охоту до одшуканьна ще нового, котрого, як показујуть і дејакі приміри цього розділу, ще не зовсім пізно збирати навіть тепер.

ЖЕНЕВА.

23 Сент. 1885 р.

¹⁾ В I-му *М-ра* I, II, VII, а також оснівні варјанти III-го, IV-го і VIII-го; в II-му *М-ра* IV, VII, XV, XVI, XXII.

№ 1.

СЕМЕН ПАЛІЈ ТА МАЗЕПА.

(1704 — 1709)

1.

1. Ој, із лісу, да із дуброви, там орел воду носитьъ,
Уже ж прокльатиј пес Мазепа Паліја та на бенкет
просить: (2)
— «Прошу ж тебе, Семене Палію, да к собі на по-
раду,
Да прошу ж ја тебе, да не зрадъ мене на Великују
Раду.» — (2)
5. Скоро, скоро прокльатиј Мазепа став намет розби-
вати,
Да все ж вином, солодким медом став кубочки на-
повнъати, (2)
Ој, кубочки да наповнъавши, став Паліја вітати.
Скоро, скоро Семен Паліј меду ј вина упивсьа,
Да упивсьа меду ј вина, на скамју там зваливсьа. (2)
10. Ој, јак крикне пес, пес Мазепа та на свої гајдари:
— «Возьміте Семена Паліја закујте в кајдани, (2)
Да посадіте Семена Паліа в темнују темницю;
Сам же ја јіду-отјізвају к государю в столицю». (2)

(Запис. в Винниці в 1846 р. Як. Ковалевськиј).

2.

1. Пили козаки, пили бурлаки
Мед-вино кружали,
Вони до себе Семена Паліја
На бенкет зазивали:
5. — «Ој, прибудь, прибудь, [Семене Палію]
Та на бенкет до мене,
Ој, не буде, Семене Палію,
Тобі кривди у мене.» —
Ох, і скоро (2?) Семен Паліј
10. Та у двір вїжджає
Ох, і зараз, зараз прокльата Мазепа
Медом, вином наповає.
Ох, і скоро, скоро Семен Паліј
Та меду-вина нашивсьа,
15. Ох, і зараз (2?) Семен Паліј
Та ј на гриву коньа схиливсьа.
Ох, і крикнула (2?) прокльата Мазепа
Та на своїх гајдуків:
— «Ој, візьміть (2?) Семена Паліја,
20. Та зв'яжіть назад руки!»
Ој, і крикнув (2?) прокльата Мазепа:
— «Ој, візьміть Семена Паліја,
Та закуйте в темницю,
А його зброју заховајте в скамницю,
25. А ја сам поїду до цара на столицю».....

(Запис. в Васильківщині. Edw. Rulikowski, Zap. etnograf. z Ukrainy. Zbiór wiadomości do Antropol. krajowej, wydan. Akad. Um. w Krakowie, III, 139—140. Не гарно записано!).

3.

1. Ој, не знав, не знав прокльати Мазепа, јак Паліја
завати,
Еј, став же прокльати Мазепа на банкет запрошати:
— «Еј, приїдь, Палію Семене, да на банкет до мене.»
Еј, скоро Паліјенко Семен з своїм віськом при-
їзжає,
5. Еј, так скоро прокльати Мазепа чашу меду висилає

Еј, скоро Палієнко Семен з чаші меду напивсьа,
Еј, так скоро Палієнко Семен по конику похиливсьа.

Еј, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої гајдуки:

— «Еј, возьміте Семена Паліја да в тіснійі руки!»

10. Еј, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої рајтани:

— «Возьміте Семена Паліја, закујте в кајдани.»

Еј, як крикнув прокльати Мазепа на свого візницю:

— «Возьміте Паліја, Семена да вкиньте в темницю.»

А вкинули Паліја Семена в темну темницю,

15. А сам скочив прокльати Мазепа пред царя в столицю.

Еј, обізвавсьа Палієнко Семенко в темній темниці:

— Ој, бреше, бреше прокльатиј Мазепа пред царем
у столиці! —

(З паперів Максимовича. Запис. Адам Чарноцькіј, звавши себе в письменству З. Ходаковським. Чарноцькіј збірав пісні на право-бічній Україні найбільш між 1812 і 1819 рр. Вмер в 1825 р.).

4.

1 Из низу, та з Лиману

Тихий вітер повіваје;

Еј, там Паліја прокльатиј Мазепа

Та на бенькет зазиваје:

5. — «Еј пријідь, пријідь, Палію Семене,

Та на бенькет до мене.

Еј, та не буде, Палію Семене,

Тобі кривди од мене». —

Еј, скоро Паліј, та скоро Семен

10. На подвірја зїзжаје,

Еј, зараз його прокльатиј Мазепа

Медом напуваје.

Еј, як крикне прокльатиј Мазепа

Та на своїх служалих:

15. — «Еј, возьміть, возьміть Паліја Семена

Та забијте в кајдани!» —

Еј, взьали, взьали Паліја Семена

Та вкинули в темницю.

Еј, сам поїхав, прокльатиј Мазепа

20. До царя на столицю.

— «Еј, чолом, чолом, најаснішиј царю,

Шчось мају казати:

- Хоче Палі́, та хоче Семен
У пень Москву вирубати!» —
25. Е́ј, та сидить Палі́,
Та сидить Семен у темниці,
А бреше прокляти́ Мазепа
У царя́ на столиці́.

(Зап. в с. Мосчанівці, сквирськ. пов., київськ. губ., од діда Степа-
пана Матві́ячика в 1876 р. З паперів Ки́ївського геогр. товариства).

5.

1. О́ј, і с під річки та і с під Лиману та вітер повіва́є
Там Мазепа Палі́ја Семена на охоту визива́є. ¹⁾
— «О́ј, прибудь, прибудь, Палі́ју Семене, на охоту
до мене;
О́ј, не буде, Палі́ју Семене, тобі кривди од мене.»
5. О́ј, скоро, скоро Семен Палі́jenко на подві́рја ззі́жа́є
О́ј, так зараз прокляти́ Мазепа медом-вином напова́є.
О́ј, скоро скоро Семен Палі́jenко меду-вина напивсьа
О́ј, так зараз вороному коню́ та на гриву склонивсьа.
О́ј, як крикнув прокляти́ Мазепа та на свої́ улани
10. Возьмі́ть, возьмі́ть Палі́ја Семена та заби́йте в ка́ждани,
О́ј, забили Палі́ја Семена, та вкинули в темни́цю,
Сам по́їхав прокляти́ Мазепа аж до царя́ на сто-
лицю́.
— «О́ј, чолом, чолом најясні́ши́ царю́, ²⁾ превелика́я
сило́,
Хоче Палі́ на (sic!) Шве́да підня́ти, а Москву в пень
зрубати.»
15. О́ј, обізвавсьа Семен Палі́jenко та сидя́чи в темни́ці:
— Брешеш, брешеш, прокляти́ Мазепо, та у царя́
на столиці́. —
— «Дозволя́юсь, најясні́ши́ царю́,— йому́ з плече́й
голова́ зня́ти?» —

¹⁾ Начи́нають і так:

О́ј, не знав, не знав прокляти́ Мазепа да як во́йну сточи́ти,
Та по́їхав Палі́ја Семена на банкет проси́ти.

(Приписано Макси́мовичем з боку)

²⁾ як сьа ти ма́єш,

Вже на тебе Семен Палі́jenко руки піднима́є.

(Приписано Макси́мовичем).

— Не вельу ж ја јому з плечеј голову знати, вельу
в Сібір ізслати. —

Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькиј, та на тички не
вивсьа,

20. А вже Семен, Семен Палієнко у Сібірі опинивсьа.
Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькиј, та в головки не
вјешсьа,

А вже Семен, Семен Палієнко та з Мазепоју бјетсьа.
Ој, як крикнув прокльатиј Мазепа: «та у купу, у
купу, —

Бо наробить Семен Палієнко превеликого трупу!»
25. — Ој не в купу, прокльатиј Мазепо, та не в купу,
не вкупу,

Ој терпів же ја на Сібірі превеликују муку! —

(3 паперів Максимовича).

Може хто небудь здивується, не побачивши на чолі нашого збору пісень про Паліја ј Мазепу варјантів, надрукованих најстарішчими видавцями українських пісень: Цертелевим (1819), Срезневським (1833—1838) і Максимовичем (1834, 1849). Ми мусили обминути ті варјанти, бо вважаємо їх не тільки за непевні, — вже через те, що більша частина їх, навіть, як признајутьсьа сами видавці, зведені з кількох, — але просто за фальшовані, виключајучи хиба одного, Цертелевського, хоч теж не зовсім певного в початку. Далше, в прилогах до цього Ж-ру, ми говоримо важніші з раціј, по котрим ми так думаємо про ті варјанти, — а тепер скажемо тільки про спосіб, який ми вибрали, щоб розплутати цю делікатну справу.

Ми поклали в основу дльа нашого досліду пісень про Паліја ј Мазепу (јак і в інших подібних пригодах) варјанти, записані дісно «з народніх уст», збірачами певними, — такими, котрі ј у старовину записували не мудрујучи, або котрі вже виховались при новішчій науці, шчо велить подати всьакий матерјал таким, який він јесть по природі, або такими, шчо навіть не могли, хоч би ј хотіли, підмінити тој матерјал. Більш двадцяти таких варјантів, — по більшій части шче доси не надрукованих, — зібраних двома десјатками осіб, котрі не знали один одного, — легко провіряјутьсьа проміж себе і вкупі складајуть

правдиву мірку, котрою можна провiрити j варjанти непевні.

З цих напевне не фальшованих варjантiв ми оддiляємо п'ятеро: варjанти, котрі подачi вище, бо вони здаються нам найменше змiненими через довгочаснiй устнiй переказ. Мiж ними вар. 1, 2, 3 i 4 ми вважаємо найстарiшчими, бо в них розказується тiльки про арештуваньня Палiя в 1704 р. j нема навить спомину про змiну Мазепи в 1708 р. j вiйну Палiя з Шведом пiд Полтавою в 1709 р. Подiбнi варjанти мусили зложитись зараз же пiсля арештуваньня Палiя. Далшi пiшли вже од цих пiсля змiни Мазепи j полтавтької битви. Всi вкупi вони показують, як думав в свiй час народ український про цi днi значнi особи в вiсторiї України, а при тому доволi вiрно малюють нам справдешнiй ход тодiшнiх подiй.

Семен Іванович Гурко, прозваний в Сiчi Запорозькiй Палiєм, родом з Борзни, коли не з Батурина, пробув кiлька часу на Запорожжi, де його хотiли поставити кошовим. З звiдти Палiй пришов до польського короля Яна Собеського в часи його походу пiд Вiдень проти турок в 1683 р. Пiсля походу Палiй не розпустив своiх козакiв, а сiв з ними на землях колишнього Бiлоцерковського полку, в Хвастовщинi, виганяючи шляхту, та скликаючи до себе народ на слободи, в козаки. Чернь охоче набiгала туди не тiльки з українських земель, шчо були пiд Польщою, але навить i з козацької лiвобiчної Гетьманщини, де тодi вже почало заводитись панство. Палiй задумав отбити од Польщi всю козацьку землю часiв Б. Хмельницького, по р. Случ, — а чернь українська навить похвальалась, шчо заженуть ляхiв аж за *Вислу*, в 1702 р. Палiй захопив тодi вже королевську крiпость Бiлу Церкву. Вважаючи себе «вибраним проводирем свого народа» i «хазяїном вiльної козацької України», до котрої б то «Польщча не має нiякого дiла», Палiй хотiв знов злучити Правобiчну Україну з Лiвобiчною i обертавсь до лiвобiчного гетьмана Мазепи j до царя, згожуючись приступити пiд реjмент Мазепи i пiд державу царя. Поки шчо Палiй дружив з запорозцями, ходив з ними, а то j з московським вiськом в поход проти татар та турок, шчоб здобути українцям вiльнiй вихiд в Чорне Море. Тiльки ж царь московський Петро I не хотiв брати

під своєю державу Паліја, шчоб не сваритись з Польшчеју, бо він бажав помочи од Польщі проти шведів, од котрих хотів одібрати собі берег Балтицького моря. Царь навіть обов'язавсь перед Польшчеју примусити Паліја одступитись од Білої Церкви. Мазена ж бојавсь Паліја, бо його любила чернь і запорозці, котрі не терпіли самого Мазепу за панство і прислугу Москві, — і міг онасуватись, шчоб коли небудь, на *Великій Раді*, не скинули його з гетьманства та не посадили гетьманом Паліја. В 1804 р. виїшов Мазені приказ од царя їти в правобічні землі проти шведів і польаків гурту Ст. Лешчинського, котрого шведськїй король Карл XII поставив королем польським. Мазепа прикликав до тебе всіх правобічних козацьких полковників, між котрими прибув до обозу Мазениного в Павлочі і Паліј. Скрізь на Правобічній Україні народ став підніматись: правобічане думали, шчо сповниться їх жаданья — сполучитись з лівобічанами і вибавитись з під Польщі і панів. Мазена ж наговорював в Москву на Паліја, шчо буцім то він стоїть за шведів і тих польських панів, шчо були за Лешчинського, та хоче підняти проти царя чернь і запорозців, — і випрохав дозвол викликати Паліја в Москву, або і арештувати його. 10 јульа Мазепа прикликав Паліја в свій обоз, — переїхав з ним до Бердичева, а 1-го августа арештував його, і поведивши за собою до Лубара, вислав його в Батурино, а далі, в марті 1705 р. в Москву, звідки Паліја заслано на Сібір, в Томск. Там його велено було «держать за крѣпкимъ карауломъ, давая ему изъ тамошнихъ доходовъ и какъ пристойно по рублю въ день». (Соловьевъ, Исторія Россіи, XV, 40—43, Антоновичъ, Послѣдн. времена казачества на пр. бер. Днѣпра 166—174 і др. Костомаровъ, Мазепа, Русская Мысль 1882, Іюнь, 65—74)¹⁾.

Коли Мазена переїшов до шведів, і до його пристали і запорозці, тоді кн. Гр. Долгорукиј порадив Петрові виставити проти Мазени лубезного січовикам і черні Паліја «Не изволите ли на такое время въ Сѣвскѣ, или

¹⁾ В «Росписи присланнымъ отъ гетмана (Мазепы) пожигкамъ и деньгамъ Полковника Палѣя» 13 Генв. 1705 р. читајемо, шчо з них велено було послати 363 золотих в Томск, (Чтен. въ И. Общ. Ист. и древн. росс. 1859, I, отд. II, 53) так шчо, певно, Паліја держали в Сібірі на його ж гроші.

въ инья мѣста приказать привезть ближе къ Москвѣ Палѣя, понеже онъ въ такихъ легкомысленныхъ (січовикахъ) имѣеть любовь и не малый кредитъ, однако изволите приказать изъ онаго выразумѣть, — какимъ себя признаеть пріятелемъ богоотступника Маезпы, знаеть, что все его несчасіе и ссылка отъ онаго измѣнника» (Письмо Долго-рукаго отъ 3-го Марта 1709 г. у Костомарова. Р. М. 1882, Ноябрь, 108, прим.) 31-го Марта Паліа вже вправльали з Вороніжа на Україну (Судіенко. Матеріали для отечественной исторіи. К. 1855, II, 118). Про цей поворот Паліа з Сибіру і про участь його в Полтавській битві Граб'янка, сучасник його, розказує так: «по змѣнѣ Мазепиною Государь Царь Петръ Алексѣевичъ изволилъ Палѣя зискати зъ Сибѣра, ему же милость свою Монаршую премногую явилъ; даже Палѣй удостоился видѣти Царскаго Велочества побѣду надъ Шведами подъ Полтавою, — где бывши уже немощнымъ, обаче на конѣ, аще и поддерживаніемъ, ѣздячи, понуждалъ войско, даби непріятелю зломанному не дали обозрѣтися и убивали бы Шведовъ (и его партезантовъ) донелѣ во всемъ ослабѣютъ и начнутъ у Россіянъ милости просити». (Лѣтопись Гр. Граб'янки, К. 1854, 242), З цього видно, шчо участь Паліа в вїйні з шведами була хоч і не зовсім така, як розказують пісні, та все таки одно вже те, шчо Паліа був при царю проти Мазепи, мусило отбивати багато черні і козаків од гетьмана і розстроювати навіть його прихильників.

Тільки ж Паліа ^{завжди} дїждавсь, шчоб царь приймав остачечне до себе Правобічну Україну. З Септ. 1709 р. царь признав Паліа полковником, та не Білоцерковським, а тільки охотницьким, — а в Ноjabрі того року Гр. Долго-рукиі писав уже гетьману Скоропадському, шчо «неспокоїній Паліа» не довго зостанеться в лубіі дльа нього країні, — «понеже та Заднїпрская Украина Его Высокомонаршимъ указомъ отдаеться по ирежнему во владѣніе Полякамъ». Не забаром після того, в початку 1710 р. неспокоїній Паліа успокоївся на віки; поховано його, певно, в Межигорськїм монастирі. (Антоновичъ, Посл. времена казачества, 184—185, Максимовичъ, Сочиненія, II, 278—9).

Переходимо тепер до поодиноких частин наших варіантів. В усіх варіантах говориться, шчо Паліа арештовано

не тільки обманом, а шчо і п'яного. Це остатнє зходить-сья з тим, шчо писав сам Мазепа в Москву Головину: «ось уже шостиї день сидить Палії у мене в таборі: він безпросинно п'яний, здається пропив уже послідній розум, який в його зоставсь... Сам Палії навіть не пам'ята, шчо говорить: ја йому загадав їхати в Москву, він не схотів; — ја через кілька днів докоряв йому за те, та він сказав, шчо не пам'ятає того, бо був тоді п'яний». (Костомаровъ op. cit., 67). Треба впрочім замітити, шчо Мазепа дуже вже прибавляв, коли виставляв Паліја п'яницеју, стратившим розум. Палії пив, по тоїдшньому поганому звичају в східній Европі, а навіть і в Німеччині, — та розуму далеко не тратив; напроти: прикидуватись п'яним був у нього спосіб хитрости. Так прикидавсь він п'яним, коли приїхав до нього ливонський дипломат Паткуль требувати именем царя, шчоb він отдав польнякам Білу Церкву. Паткуль писав перше, шчо Палії «чоловік безталантовий, не вмійучий навіть думати, день і ніч п'яний», — а через кілька днів уже писав, шчо «Палії єдиний чоловік, котрий шче був би здібен ожити западші сили Польщї» (Антоновичъ, op. cit. 163—164). Подібно держав себе Палії і в таборі Мазепа, де він то одмовлявсь своїм безпам'ятством з п'яну, — то намовляв полтавських сотників на своју звичайну думку, — кажучи їм, шчо «добра не буде, поки ви не збудете ваших палів і арапдарів». (Костомар., тамож). Та нарешті Мазепа таки перехитрив Паліја під п'янују руку.

Також в усіх варіантах стоять слова про дорогу Мазепа «до царя на столицю». В словах цих зоставсь спомин про пробуваньня Мазепа в Москві в початку 1705 р., де гетьман наговорив цареві, шчо Паліја не можна держати на Україні, шчоb не було бунту, — «інакше, казав Мазепа, порозумієм, јако многіі його жаліють і переговорюють». (Костомаров., 74). Варіанти 1 і 2, котрі кінчаються на самому тому, як Мазепа одїзжає «к государю в столицю,» — зложені були, значитьсья, шче в кінці 1704 р.

В 1-м варіанті дуже важні слова Мазепа Паліју:

Да прошу ж тебе, да не зрадь мене на *Великују Раду*.

З доносів Мазепа видно, шчо Палії збирав перед його пе-

реходом за Дніпро раду за Білою Церквою, а після цього переходу в Кошоваті в теперішньому тарашчанському повіті. (Солов'єв, ор. cit. 41, Костомар. ор. cit. 65—66). По словам Мазепи, за Самусем, — Паліж би то на раді в Кошоваті говорив промови, котрі, як пише д. Костомаров, — «показували худой умысль противъ Мазепы и его войска». Докладнішого про ті ради ми не знаємо. Можна думати, шчо Паліж хотів скликати «Велику Раду», які скликались в XVII в., — тоб то з козаків і черні обох боків України і з запорозців, — раду, якої завше бажали запорозці. Прихід лівобічного вієська на праві бік Дніпра і сполученьня правобічних полків з лівобічними давали пригоду до скликанья такої ради, котра б мусила ствердити поновдіння єдності обобічних України, яка була за часи Б. Хмельницького ¹⁾. Мазепа міг опасуватись, шчо при такій пригоді не піднялась справа вибору нового гетьмана і тим скорше, шчо самого Мазепу колись поставила гетьманом мала рада в поході. Мазепа ж певно і в 1704 р. не забув того, шчо йому доносили посланці його в Січ в 1693 р. Тоді в Запорожжі говорили: «хаж гетьман жде нас на зіму в гості; побачить він, шчо буде йому, його панам, арендарьям та дозорцьям (погрьаничним, котрі не пускали лудей на праві берег та в Запорожжя). Поки Мазепа буде гетьманом, нічого нам добра ждати, бо він вьсього доброго зичить Москві і на Москву оглядаєтьсѣ, а нам добра не зичить; тільки тої гетьман буде нам на руку, котрого поставимо на *Чорні Раді*... Дамо гетьманство Паліжеві; йому дамо всі клејноти; Паліж піде на Петриковоју дорогоју; він зна, як панів приборати до рук ²⁾» (Солов'єв, XIV, 209. 208). Слова пісні про

¹⁾ Мазепа сам, збувшись Паліжа, все таки не згожувсь вертати Польскам правобічну Україну, а радив московському уряду зоставити її за собою і насипав спомяну могилу над Случьчу. на старіі гръаниці козацькіі часів Б. Хмельницького. (Антонович, ор. cit. 173—174).

²⁾ Чи не про Паліжа думав запорозькій кошовіі Гордієнко, коли писав Мазепі в 1702 р. (в часи великого повстанья черні і козаків на правім боці Дніпра) «еще такого нежелательного гетьмана (як Ви) у насъ не було. Бувъ еси намъ перше батькомъ, а теперъ ставъ витчимомъ. *Знайшисьмо ужг се ть иншого пана?*» (Костом. Р. Мысль, Мартъ, 129).

страх Мазепи, щоб Палі́й не зрадив його на Великій Раді, задержали нам слід важного плану Палі́я і його прихильників, про котри́й нема спомину в паперах і літописях того часу. але котри́й дуже можливи́й по всім тодішнім обставинам.

В початку 2-го варіанту (вірш. 1) причепилось слово *бурлаки*, на рифму: *козаки*, доволі не до ладу. Порівн. далі, в вар. 17-ому: *Чорноморці*.

Віршики 24—25 вар. 4-го і в. 14 вар. 5-го об тім, що С. Палі́й хоче *Москву* (то б то москалів) в ньє рубати, нагаду́ють те, що Мазєпа писав царєві перед арештуваньєм Палі́я, лучо в українців «зъло отпадаєть серце къ великому государю» і що чернь і запорозці задуму́ють «москалів, арендарів і панів бити і зовсім розбити». (Костом. ор. сіт. 64, 70. Жаль що ті листи Мазєпи не надруковані цілком).

Віршики 16—18 вар. 5-го вірно переда́ють ріжницю погляду на Палі́я Мазєпи і уряду московського, — котри́й, замість того, щоб вбивати Палі́я, волів держати його в Сібіру на всьакій случа́й, як перед тим Сірка, котрого випущено з Сібіру проти Дорошенка.

Про прирівняньє Палі́я до хмельу в вірш. 19—22 вар. 5-го див. далі при вар. 7-ому.

Початок 1 варіанту подібни́й до початку лубовних пісень:

Через гору та в долину (або: високу́ю) оред воду
носить,

Там дівчина Василечка (або чорньєва́ја-більєва́ја) ве-
черьати просить,

(Чубинск. Труды Экспед., V. 316, 371).

Подібні до початку 4-го і 5-го вар. єсть в піснях зви-
чайних (напр. у Чуб. V, 1033) і в псалмі про Хмель-
ницького (Антон.—Драгоман., II, 99, 103, 104) і в
пісні про Супруна (Метлинск., 429).

6.

1. Ој. і під руго́ю, під Сабєре́ю,
Ој, під вишневи́м садом,
Там Мазєпа намет напина́є,

- Все кубочки сповнѣає.
5. Ој, ісповнѣає та тії кубочки
Все зеленим вином,
Витати Паліа Семена.
Ој, ішче ж Паліј, ој, ішче ж Семен
Меду і вина сього не папивсѣа;
10. А уже ж Паліј, а уже ж Семен
Із своїх ніг зваливсѣа.
Ој, і крикнув прокльатиј Мазепа
На свої лајтани (sic! зам. лејтари):
— «Возьміть, Паліа Семена,
15. Та забијте у кајдани,
А на руки скрипиці,
Та посадіть Паліа Семена
У превеликіј темниці;
А сам же ја појду, сам же ја појду
20. До господарѣа на столицу.» —
Як озвавсѣа та Паліј Семен,
Та сидѣачи у темниці,
То стало ж чутно, то сталось чутенько
У господарѣа на столиці:
25. — Ој, бреше, бреше прокльатиј Мазепа,
Як пес на столиці!
Тоді крикнув велик світ господарѣ
На свої москалі:
— «Возьміть ви сього плута Мазепу
30. Та закујте в кајдани,
Та посадіть плута Мазепу
У превеликіј темниці:
Та приставте ви Паліа Семена
Та до мене на столицу....
35. «Ој, чи можеш ти Паліју Семене,
Та Мазепу звојувати?
Будеш ти з мене, Паліју Семене,
Велику плату брати.» —
— Ој, не хочу ја, велик світ господарѣу,
40. Великої плати брати,
Тільки не подозволяјте із Украјіні
До віку некрутів брати,
А ні некрутів, а ні подушного,
А ні якої плати,

45. То могу ја плута Мазепу
Зараз звојувати.»
Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,
Коло дерева вјеться:
Уже ж шведзькиј король с Палієм Семеном
50. Під Полтавоју бјеться.
Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,
З тичини похилився:
Уже ж шведзькиј король Палію Семену
У ніженьки поклонився.

(Запис. в Лубенськѣм повіті, Полт. губ. на р. Сліпороді, в селі Рудановського, в 1860 р Анд. Пригароју. «Основа», 1862, VIII, 26—27).

Варјант 6 мусив бути колись дуже гарниј, — та діставсь до записача вже доводі попсованиј. — Впочатку його: «ој, під ругоју, під Сабореју» діјство перенесено на лівій бік Дніпра. *Сабора*, — певно, *Самбур*, село прилуцького полку, тепер конотопського повіту, черн. губ., — котре з волюстїю, було за Мазепи гетьманським мајетком. Возможно, шчо Паліја завозили в 1704 р. в цей Самбур, як везли з Лубара в Батуриц, — або шчо Мазепа витав там Паліја в 1694 р., коли тој приїздив до нього в гості. Середина варјанта, — вірш. 21—34, попсована дуже: висилка Паліја на Сібір пропушчена, а слова Мазепи про Паліја знову тут говорятьсьа царем про Мазепу, після чого чудним здајетьсьа те, шчо царь каже далі в вірш. 35—36. Кінець, вірш. 53—54, вбільшује поражку шведів Палієм, як прозаїчні (простомовні) казки, про котрі сказано буде далі.

Інтересна в 6-му варјанті розмова Паліја з царем. Царь обіцяје Паліјеві «велику плату», як тој звојује Мазепу. Паліј не хоче плати дльа себе. З тодішних паперів видно, шчо Паліј в Воронежі «зъло изрядно принятъ и награжденъ Его Царскаго Величества особливою милостію», (як писав Меншиков гетьману Скоропадському; Судіенко, ор. cit. 280). Тілько ні з відки не видно, шчоб йому була яка грошева плата, навіть, шчоб звернуто було його цінне добро ј окарби, заграбовані після його арешту ј обернуті в казну гетьманську та московську ¹⁾. Звісно тільки, шчо

¹⁾ Рејестр того добра ј окарбів див. при Лѣтон. Сам. Величка,

Палі́й «предкладав жалостне Скоропадському, — котрому поручено було од царя «имѣти его (Палі́я) во всей любительнѣйшей пріязни» (Судієнко, тамож) — «что много стадинны и быдла, одобренныхъ (в нього) Мазепою, разжаковано и у людей знайдется»; гетьман звелів, «абы посланному его, пана Семена Палі́я, у кого тилько зъ розжакованной стадинны и быдла можетъ что обыскатися, безъ жадной спречки и отмовы отдавали». (Универсалъ 3 Іюня, року 1709, въ обозѣ подъ Богачкою. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. III, т. II, 711—712). Ця вказівка підходить до народнього спомину про те, як Палі́й розшукував перед полтавським боєм свого лубимого коня. (Кулишъ, Записки о Ю. Руси. I, 126, Драгомановъ. Малор. Нар. Пред. и рассказы, 203—204, Кіевск. Стар. 1882, Мартъ, 580). Найінтересніші в піснѣвані́ розмові Палі́я з царем слова:

«О, не хочу ја, велик свѣт государю,
Велико́ї плати брати,
Тильки не подозволя́йте із Укра́їні
• До віку некрутѣв брати,
А ні некрутѣв, а ні подушного,
А ні яко́ї плати».

Слова ці, копечне, 'склались тильки після скасуваньня Гетьманщини, коли на Укра́їні запровадено рекрутчину і подушне, як і в Московщині. Тильки основа їх мусила зкластись пче раніше, певно, шче за житя́ь самого Палі́я. Слова ці підходять до того, чо́го бажав народ на Укра́їні за часи Мазепи і Палі́я і шчо обіцяв царь в маніфестах перед Полтавсько́ю битво́ю, хоч не так прьамо, як сказано в пісні. Укра́їнський народ тоді дуже жалковав на «плати», котрі вбѣльшились за часи гетьманів Саму́ловича і Мазепи: *аренди* на млинн і горілку (збір арендові́ був на откупі) і *индукти* (жармаркове і базарне, — теж на откупі) — на котрі мусили вдержува-

IV, 111—132, а також в Чтен. въ М. Общ. Истор. и древн. росс. при Моск. унив. 1859, I, отд. II, 43, 52—54. Інтересно, шчо Палі́єві гроші, одіслані в Москву, пішли на вьські казенні потреби, а також і «на житіє бл. окольничого Матѣ́ева въ Голландіи 1000 червонныхъ золотыхъ и для обученія свободныхъ наукъ за моремъ и въ Европейскіе христіанскіе государства Посникову и Курбатову — 300 и 250 червонныхъ».

тись охочі козацькі полки. (Костомаровъ, Мазепа. Р. М. 1882, Янв. 24 39—40 і далі). Як уже казали ми, (див. в I розділі XXXVIII—XXXIX) запорозці навіть переказували в Гетьманщину, щоби там звернули увагу на те, що народ плачеться на аренди, — бо инакше буде на Україні бунт, до котрого пристануть і січовики. Нальаканій бунтом Петрика, московський уряд і Мазепа навіть обіщали зробити полегкости в арендах, а на раді старшини козацької і городової, зо значним товариством в 1693 р. навіть полсжено було скасовати аренду та тільки на один рік (Соловьевъ, XIV, 192, 206). Та далі впять пішло по старому, — так що в остатні роки гетьманства Мазени, чернь, запорозці і, як бачили ми, і Паліі впять збирались бити арендарів. Також козаки і народ боїались, щоби царь не завів на Гетьманщині своїх салдатських порьадків і рекрутчини, боїались тим більш, що до того вже почались підступи в Слобідській Україні. (Див. лист Орлика в Основі 1862, Окт., 3, 11). Чернь і запорозці думали, що сам Мазепа прихильний усім цім московским порьадкам, — як це најліпше сказано в словах сотника Мандрики, котрого покарав на смерть Мазепа незабаром після висилки Паліа: «не буде в нас на Україні добра, поки цей гетьман живий буде, бо цей гетьман одно з царем розуміють; царь на Москві своїх вигубля і засила, а гетьман усьакими способами до вмаленья Україну провадить... дльа того він часто на Москву бігає, щоби там науку брати, яким способом цей народ вигубити». (Костом., Р. М. 1882, Іюнь, 76). Та єсть вказівка на те, що особисто Мазепа не був противен салдатським порьадкам на Україні, (Бант. Каменскій, Истор. Малой Россіи. 1830, III прим 89). Переїшовши ж до Карла XII, Мазепа сам писав до українців, що царь хоче «козаків в драгонію і солдати перевернути, народ же малоросійський вічне собі поробити». (Чтен. въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 174). Царь же виставляв проти Мазепи, що буцім то йому тільки тепер «извѣсно учинилось», що «Гетманъ, хитростію своею, безъ Нашего указа, аренды и многіе иныя поборы наложилъ на Малоросійскій народъ, будто на плату войску, а въ самомъ дѣлѣ ради обогащенія своего» и прибавляв, що «тѣ тягости повелѣваемъ мы нынѣ оставить». (Манифестъ Октября 28, 1708 года. Чтенія,

тамож, 172—173). Зараз потім царь видав другий маніфест, в котрім пагьакаючи на недовольство українців за здирство, казав, шчо буцім то в казну царську *«ни единою пенязя брати не повелено»*, — в чім царь мав рацію тільки формально, бо, окрім того, шчо велика доля арендових грошеј все ж таки јшла на полки, котрі царь посилав по својіј волі ј потребі на службу в дальні сторони, Мазена не раз давав цареві подарунки чистими грішми.

Наріканьня на те, шчо царь дума наложити на українців салдатську службу, царь одбивав тим, шчо обіцьвав вдержувати «права и вольности», які вмовлені були між јого батьком і Богданом Хмельницьким. (Чтенія, тамож, 176, 192). Шче докладніше розказував теж саме новіј, вибраніј по царському показу, гетьман Скоропадський, — котриј писав в універсалі проти Мазепиних листів, — шчо українці «при своихъ вольностяхъ и свободахъ, *безъ всякихъ тяжаривъ и податковъ* заховати, если бъ не его ненасычонимъ Мазепинимъ лакомствомъ збираня грошей, черезъ иґгды передъ симъ небывалые тажкіе поборы народъ нашъ не былъ отяженъ, безъ воли и вѣдома Его Царскаго Величества, для приватного его убогаченя». Објавляючи за «јавну неправду» і «плевели вражіјі» слова Мазепи, буцім то царь хоче «козаковъ вѣ драгуны и солдаты устроить, народъ зась посполитый поработити», новіј гетьман казав, шчо царь сам відаје, «*же нашъ народъ Малоросійскій до драгунской и солдацкой службы неспособный*, окрімъ своего обыклого порядку козацкого». (Чтенія, тамож, 199). Порівн. тамож 215, лист кн. Дм. Голицина до пирятинців про «аренды и поборы».

Ось такі то запевніньня царя ј показанного ним гетьмана народ український і зрозумів, як обіцьванку «*до віку не брати а ні некруті, а ні якојі плати*».

(Порівн. в I розділі, № II).

Можливе діло, — шчо, коли царь і, з јого намови, гетьман Скоропадський писали подібні маніфести, — то царь казав шчось подібне ј на словах Палієві, — котриј тим паче міг заговорити з царем про здирство податкове ј про страх салдатчини, котрі одвертали «серце українців од Царського Величества». Не менш возможно, шчо Паліј розказував својім заспокојаючи обіцьанки царські, після того јак царь «зѣло изрядно принялъ» Паліја

Ці розмови мусив пригадати народ, коли царь Петро зламав свої обіцѣнки, наложивши в 1723 р. на гетьманців тѣжкі індукти: з млинів, насік, табаку, горілки, дьогтю, ярмаркові і т. д. (Бант. Кам. ор. cit., 155—156, Я. Маркевича. Дневныя Записки. 1859, I, 319—320). Про стаціі московського вієська і датки на нього, а також про грабарську роботу козаків на каналах і на лініях, ще тѣжчу, ніж салдатська служба, див далі.

7.

1. Ој, пјуть козаки, та і пјуть Чорноморці
Еј, пјуть вони та і гуляють,
Еј, вони ж собі Паліја Семена
На јохоту і зазивають.
5. — «Ох, і прибудь, прибудь, Паліју Семене,
На јохоту і до мене;
Еј, та і не буде, Паліју Семене,
Тобі кривдоньки і од мене.» —
Еј, і зачав Паліј, та зачав Семен
10. На јохоту і прибувати
Еј, зачав јого превражіј Мазепа
Медом вином напувати.
Еј, уже Паліј та і уже Семен
Меду і горілки напивсь,
15. Еј, та і уже він на панськеје ліжко
Да спатоньки положивсь.
Ох, і јак крикне превражіј Мазепа
А на свої і жандари:
— «Еј, озьміть, озьміть Паліја Семена
20. Та залијте јого в кајдани!...
Еј, јак узьали Паліја Семена
Та вкинули і у темницю
Еј, сам појіхав превражіј Мазепа
Аж до царьа на столицю.
25. Ој, і хмільу-хмільу, хмільу зелененькиј
Чом ти і по тиччу не вјешсьа?
Еј, ој, чом же ти, Паліју Семене,
Іс Шведом, с Турком не бјешсьа?
А вже тој хміль зелененькиј
30. А вже і по тиччу повивсь

А вже Паліј, та ј уже Семен
Іс Шведом, с Турком бивсь.

Ој, јак обізветьсьа та Паліј Семен

А сидьачи ј у темниці:

35. — «Еј, бреше, бреше превражиј Мазепа
Аж у царьа ј на столиці.»

(Зап. в м. Вязівці, черкаск. пов., київскк. губ. І. Новицькіј.)

Варјант в основі дуже старіј (Мазепа зветьсьа шче не *прокльатиј*, а *превражиј*), хоч з новими причепами. Така причепа в 1 віршику — «*Чорноморці*», подібно јак в 2 варјанті «*бурлаки*». Може колись було — «*Гетьманці*». В в. 18 — замість старих *рејтарів* поставлено нових *жандарів*. Причепа про віјну з Шведом (вв. 25—32) поставлена зовсім не до місця.

Все це порівняньна Паліја з хмелем, — котре здбудемо в більшіј части варјантів, — взято од пісень про Богдана Хмельницького. (Антоновича и Драгоманова — Истор. Пїсни Малор. Народа, II, 18—19; тамож, 117 — Хмель Хмельницькіј). Богдана Хмельницького, певно, в народі часто звали просто Хмелем, — бо сучасніј жид, котріј списав віјну Хмельницького, зве јого *Гаміль*. (Антоновичъ, Четыре года войны поляковъ съ русскими и татарами, 1648—1652, или преслѣдованіе польскихъ израильтянъ. Кіевъ, 1868. Б. Хмельницькіј. Разказъ еврея современника-очевидца. Русская Бібліотека, XXXIV. Лейпцигъ, 1883. Подібно ж в сучасніј українськіј вірші про битву під Берестечком, в Jahrbuch f. d. slavische Philologie, II, 297—307). Це порівняньна војака до хмелю повернуто було на Нечаја (Антон. и Драгом., op. cit., № 12) ј наробило тут чимало плутанини, без котројі не обіјшлось і в піснях про Паліја.

В вар. 7-му в ціј причепі Паліј бјетьсьа не тільки з Шведом, а ј з Турком. Це спомин походів Паліја під турецькіј городи в 1691—92 рр. Певно, вже тоді почали прикладати до Паліја пісню, шчо співалась про Б. Хмельницького.

8.

1. Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Паліја листи:
— «Ој, прибудь, прибудь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене.
5. Ој, будемо, Палію Семене,
Будем пити, шче ј гульати.
Ој, будем пити та будем гульати
На Москаля војувати». —
— Ој, бодај же ти, гетьмане Мазепо,
10. Ој, да сього не дждав,
Шчоб ја своју православнују віру
Та ј під ноги підтоптав.
Пише, пише та гетьман Мазепа
Да до Семена листи
15. Ој, приїдь, приїдь, Палію Семене,
Та не бенкет до мене.
Ој, вже Семен, ој, вже Палієнко
На подвірја виїзжає
А там јого вельможниј Мазепа
20. Вином з медом напуває.
Ој, вже Семен, ој, вже Палієнко
Меду-вина та ј напивсьа,
Та својому вороному коню
Та ј на гриву похиливсьа.
25. Ој, як крикнув вельможниј Мазепа
Геј, на свої сердюки:
— «Ој, візьміть, візьміть Паліја Семена
Та закујте јому руки».

(Запис, коло Ніжена, черниг. губ., од поповича М. Лисенко, Збірник укр. пісень, II, № 1).

Варјант це подвіјниј, — та шче такиј, шчо друга јого половина, — од віршика 13-го, — старішча од первојі ј зложена, певно, в 1704 р. бо в ніј навіть нема одјїзду Мазепа до царя на столицю. В першіј же, — котра зложилась, запевно, після 1708 р. Мазепа вже сам заохочује Паліја до віјни з Москалем. Одповідь Паліја одлуновује церковні намови проти шведів і Мазепа ј слова манифесту царського ј Скоропадського, шчо царь би то почав віјну з шве-

дами за православні церкви (в землі Ижорській і Корельській), шчо шведи в поході зневажають «церкви благочестивья», а Мазепа «и Шведа для того въ Украину призваль, дабы поработить сей Малоросійській народъ паки подъ древне ярмо Польское и церкви божиі лишить благочестія и привести въ Унѣю». (Чтенія, ор. сіт. 190, 191, 194; пор. універс. Скороп. 197—204 і архиєреїв, 183). Ці слова одповіді Паліа взяті з старої псалми про Саміїла Кішку. (Антон. и Драгом., I, 211—212, в. 109—120), Там потурчениј козак каже Кішці:

— «Добро ти учини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
Ашче будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого молодого пана за рідного брата
пробувати».

А Кішка одповідає:

— Бодај же ти того не дїдав,
Щчоб ја віру християнську під нозі топтав.

Такі слова з часом менше освічениј народ зрозумів буквально, — з чого ј зложилось чудне оповіданьнѣа, записане д. Манджурју в сл. Багатіј, Новомоск. пов., Катеринославської губ.

«Ото јак став шведькиј король підмовлять Мазепу, щчоб тој ішов Петра Первого војувать, Мазепа ј каже: јак же ја піднімусь на јого, то він мені хрещениј батько? (то, бач, зна, шчо грїх!) А ти, каже шведькиј король, піди в церкву, та на царьких вратах потопчи јевангеліју, — будеш тоді прокльатиј, — тоді тобі не грїх. Мазепа послухавсь, та ј потоптав јевангеліју; за те ж тепер јого ј звуть прокльатим».

(Кіевская Старина. 1882, Мартъ, 612).

9.

1. Пише, пише, вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
— «Геј, пријїдъ, пријїдъ, Паліју Семен,
Пријїдъ на бал до мене.

5. Геј, да будемо, Палію Семене,
Будем пити да ј гульати,
Геј, да будем, Палію Семене,
На Москаля војувати. >
— Геј, да шчоб же ти, вельможниј Мазепо,
10. Ох, да ј того не дждав;
Ој, да шчоб же ја православну віру
Да ј під ноги потоптав. —
Пише, пише вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
15. — «Геј, приїдь, приїдь Палію Семене,
Приїдь на бал до мене,
Геј, да будемо, Палію Семене,
Будем пити да гульати;
Геј, да не будем, Палію Семене,
20. На Москаля војувати. > —
Геј, уже ж Семен, уже Палієнко
На подвірја уїзжає,
Геј, да виходить вельможниј Мазепа,
Вином з чаші напуває.
25. Геј, як же ж Семен, як же Палієнко
Вина з чаші напивсьа,
Геј, да вже ј свому вороному коню
Да по гриві покотивсьа.
Геј, ох, як крикнув вельможниј Мазепа
30. Да на свої сердюки:
— Геј, возьміть, возьміть Паліа Семена,
Да ј у добрії руки. >
Геј, як узьали Паліа Семена
Да в темну темницю,
35. Геј, сам сідає на гетьманську дрозку
Та ј у Москву на столицю!
— «Геј, годі, годі, царю-государю,
Да на кріслі сидіти:
Геј, бо час-пора, царю-государю,
40. Іти вієськом обладіти.
Геј, годі, годі, царю-государю,
Дрібні листи писати:
Геј, бо вже ж Семен, да вже Палієнко
Јде на тебе војувати.
45. Геј, чи порадиш, царю-государю,

- Да с плеч голову знати,
Геј, чи порадиш Паліја Семена
Да на Сібір заслати? —
— Геј, не порады, вельможниј Мазепо,
50. Да с плеч голову знати,
Геј, лиш порады Паліја Семена
Да на Сібір заслати. —

(Запис. в с. Низьким Ташлику, гајсинськ. пов. 3 наперів Ів. Новицького 1863—64 рр.).

Варјант подібниј до повишчого, — тільки шче розрісся. То, шчо Мазепа тут зветься *вельможниј*, — як і в 8-му, — та спомин *сердюків* показује, шчо більша јого частина. окрім віршиків 7—20, старшого складу, до 1708 р., — не вважајучи на зовсім нові слова: *бал, дрозжка*.

Сердюки — платъня гетьманська гвардіја, набрана не з самих козаків. В першиј раз споминајеться при Дорошенку в 1674 р. Мазепа, — котрого діјсні козаки не лубили, — держав три полки сердюків (Бант. Кам. ор. сіт. II, 148, III, 233) і набирав јих, як і охотницькі чи компанійські полки, на скільки можна, з чужих лудеј. Кијівськиј војвода кн. Барятинськиј писав навіть (в 1697 р.), шчо «Гетманъ держить у себя въ милости и призьрѣнїи только полки охотницькіе, компанейскіе и сердюцкіе, надѣясь на ихъ вѣрность и въ этихъ полкахъ нѣтъ ни одного человека природнаго козака, все поляки». (Соловьѡвъ, XIV, 217). Порівн., шчо казав московськиј піп Лукјановъ: «Только онъ (Батуринскій замокъ) крѣпокъ стрѣльцами московскими; и гетманъ онъ есть стрѣльцами-то и крѣпокъ, а то бы его хохлы давно уходили, да стрѣльцовъ боятся» і т. д. (у Антоновича, Посл. врем. козач., 70).

10.

1. Ој, зза гају, гају зеленого
Ја орел вилітаје; —
От-там же прокльатиј Мазепа
Та намет розбиваје,
5. Шовковими та килимами
Та столи застельаје,
Та Семена, Семена Паліја

- Та в гості зазиває:
— «Просьу ж тебе, Семене Палію,
10. Та на бенкет до себе». —
— Ој, бојусьа, прокльатиј Мазена,
А шчоб ти мене не зрадив. —
— «Ој, далебі, Семене Палію,
А далебі не зрадъу;
15. Ој, ја тебе, Семене Палію,
Та на добре порадъу.
Ој, ти будешь, Семене Палію,
Корольом корольувати,
А ја буду, Семене Палію,
20. Та царем царьувати.» —
— Не достојін ти, прокльатиј Мазена,
Та царем царьувати;
Ти достојін, прокльатиј Мазена,
В ката в стовпа постојати. —
25. Ој садовить ја свої гајдуки —
Та ј усе по за стільју,
А Семена, Семена Паліја —
Та ј усе по ослонах.
Ој, напуваје та свої гајдуки
30. Все медом солоденьким,
А Семена, Семена Паліја —
Все вином зелененьким.
Ој, немного та Семен Паліј,
Ја немного випивши, —
35. А бујненькоју та головочкоју
Та на скалнью схиливсьа.
Ој, як крикне, прокльатиј Мазена
Та на свої гајдуки:
— «Берить, берить Семена Паліја
40. Та все стиха під руки.
Ој, узьавши істиха під рука, —
Заливајте в кајдани,
А заливши та в кріпкі кајдани, —
Закидајте в темницю,
45. А ја ж хочу с королем шведьким
До царьа на скалницю». —
Ој, змовив та Семен Паліј,
А сидьачи в темниці:

— Брешеш брешеш прокльатиј Мазепа,
50. Та в царя на скалници. —

(Зап. в 1872 в с. Богатіј, новомоск. пов., од діда пасішника 90 років J. Манджура. Київск. Старица, 1882, Мартъ, 612—614).

Цей варіант шче далі одіjšов од старших. Думка, котру пускали в народ царь і Скоронадський, шчо Мазепа «ізмінив» не «для общей пользы народа Малороссійскаго и содержанія вольностей ихъ», як писав він в універсалах. — а «для собственной своей тщетной славы и властолюбія своего», — шчоб «учиниться въ Украинѣ самосластнымъ княземъ... жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (Чтенія, op cit., 187, 194, 197) або стати князем Сьверським (тамож 195) отголосилась в 15—20 віршиках цього варіанта так, шчо Мазепа вже хоче бути царем, а Палію даје королевство. — Справди Мазепа вимовляв собі в Ст. Лешчинського ім'я князя і обладанья воіводствами Полоцьким і Вітебським. (Армфельд, у Костомарова; Р. М., 1882, Сент., 204).

В вірш. 45 причепились слова з «королем шведським» до одіjšу Мазепа в Москву в 1705 р.

11.

1. Ој, під дубом, Стародубом
Там льахи суд збірала,
Того Семена, того Паліа
На баль зазивали:
5. — «Приїдь Семене, приїдь Палію,
В гості до мене;
Зготују вечеру, дорогііі напитки
Та і умисне дья тебе!»
Ој, да скоро Семен, ој, да скоро Паліі
10. На подвірје ззізжав, —
Зараз јому прокльатиј Мазепа
Чашу вина виношав.
Ох, да скоро Семен, да скоро Паліі
Та вина напивсьа, —
15. Свому конью, конью вороному
На гриву похиливсьа.
Ох, скрикне прокльатиј Мазепа

- Та ї на своїх жандарів;
«Возьміт Семена, возьміт Паліја
20. Да закујте у кайдани!
Сам конья сідлају, з двора виїзжају,
До цара на столицу, —
Ох, возьміт Семена возьміт Паліја,
Да закиньте у чугунну темницю...
25. — Здоров цару, најасніјшиј цару,
Превеликиј дару!
Хотів Семен, хотів Паліј
Світа звојувати, половину одібрати.
Од міста, до міста (до Сібіру, ---прим. співака)
30. Вороними кіньми заньати.»
Ох, обізвавсья Семен Паліј
У чугунні темниці:
— Еј, бреше, бреше прокльятіј Мазепа
У цара на столиці!
35. Ој, у недіљу, рано по рапеньку,
Як місяць добре в гору підбивсья,
Вже Семен, вже добриј хлопець
Із Сібіру свободивсья.

(Зап. в Сквирськїм повіті, Київськ. губ. 3 паперів Ів. Рудченка, 60-х рр.).

Початок сплутаній: *Стародуб* попавсь в оповіданьня про арештуваньня Паліја з історіі походу Мазепи в 1708 р. Тоді багато було розмови про Стародуб, — бо шведи увіјшли в Україну через землю Стародубського полку; царь звелів Мазепі виступити до Стародубу; в с. Горках, Стародубського полку, Мазепа зішовсь з шведським королем. (Костомар. Р. Мысль, 1882, Окт. 210—229). Вороги Паліја повернуті вже просто в *ляхи*, — бо така вже звичка неписьменних українців всьаких ворогів обертати в *ляхи*: так в однім варјанті про рујну Січі в 1709 р. Галаганові козаки ї москалі повернути в *ляхи* (див. в Ірозділі, стор. 1). Jestь варјант пісні про рујну Січі в 1775, в котрому ї тут винні *ляхи*, — а в однім галицькїм варјанті пісні про Саву Чалого ї цього слугу *ляшського* вбивають не запорозпі, а «*ляхи-гайдамахи*». Як між Мазепиними сердьуками було багато *ляхів*, — або коли арештуваньня Паліја було на руку полькаам, то навіть Гра-

б'янка писав, шчо «Мазепа, по намовъ Лядской, о Палїи началъ промышляти. И по многихъ дому обѣдахъ змыслилъ (на него) змѣну, и взявши его, далъ подъ московскій караулъ, и потомъ на Сибѣръ заслалъ». Ор. cit., 242).

В віршику 26-ому видно охоту говорити з висока,— а далі донос Мазепа на Палїя розказується фантастично, як в казках говоритьсья про зміну самого Мазепа. Також ма-льується далі і те, як Палїі із Сібіру свободивсья.

12.

1. Солодким медом, да солодким вином кубки исповняли,
А і у тої час Семена Палїя на бенкет зазвали.
Ої, як крикне пес Мазепа на свої леїтари:
— «Возьміть, возьміть Семена Палїя да забійте в
каїдани!» —
5. Ої, забив же у каїдани да вкинув в темницю,
А сам їде, пес Мазепа, к осудару на столицю:
— «Не ја ж тобі, велик осудару, не ја тобі змьена,
Змьена ж тобі, велик осудару, од Палїя Семена. —
Ої, як зішов Палїі Семен на високу могилу:
10. — Стійте ж, молодці, не л'якайтесь, шче ж ја не
загинув! —
Ої, як крикнув да великій судар, сидьа на столиці:
— «Бежіть, бежіть выпускайте Палїя з темниці,
Нехаї бежіть не пускає Шведа на столицю!»
Ої, іще хміль зелененькії з землі витикавсья,
15. А уже Палїі Семен з Шведом воювавсья.
Ої, уже хміль зелененькії з тичини до долу,
Не пускає Самен Палїі а Шведа до дому.

(З паперів Максимовича. Помічено його рукоїу: «Около Межигорскаго монаст.»).

Сібір пропушчена. Палїі чудесно увільняється, по казковому.

13.

1. Ої, з моря та до Перекопу
Та вітрець повіває
Еї, а вже, а вже проклятиї Мазепа

- Палі́ја Семена та на балъ зазива́е:
5. — «О́ј, прибу́дь, прибу́дь, Палі́ю Семене,
На бенъкет до мене,
О́ј, то ж не буде, Палі́ю Семене,
Тобі зми́ни од мене». —
 О́ј, тілько Палі́ј Семен
10. С добра прибува́е
Е́ј, а вже, а вже прокля́тиј Мазепа
Чашу вина налива́е.
О́ј, тілько Палі́ј Семен
З чаші вина напивсьа,
15. Е́ј, воропо́му та коникові
Да на гриву схиливсьа.
О́ј, як крикму́в прокля́тиј Мазепа
А на свої́ латшани:
— «О́ј, візмі́т, візмі́т Палі́ја Семена
20. Та заби́йте в ка́ждани.
Е́ј, а забивши́ ј у ка́ждани
Та уки́ньте в темни́цьу.....»
 Е́ј, сам по́јіхав прокля́тиј Мазепа
Та до ца́рѣ на столи́цьу.
25. — «Е́ј, здоро́в, здоро́в ти, Восто́чнийј ца́рѣу,
Шчо́сь ма́ју казати.
О́ј, хоче, хоче Палі́ј Семен
Да ј на ца́рѣ во́јувати». —
 — О́ј, брешеш, брешеш, прокля́тиј Мазепа.
30. О́ј у того ца́рѣ на столи́ці:
Е́ј, а вже ж, а вже ж Палі́ј Семен
Да вже не в темни́ці.
О́ј, брешеш, брешеш, прокля́тиј Мазепа,
Не правду говори́ш:
35. О́ј, не во́јував Палі́ј Семен
Та либо́нь і не буде.
О́ј тілько ж мені́ Палі́ј Семен
Чужу землі́у здобуде. —
 О́ј, пішов, пішов Палі́ј Семен
40. Та у степ гуля́ти,
О́ј јак став, јак став Палі́ј Семен
Јак став на Мазепу во́јувати.
— «О́ј позво́ль, позво́ль, ти Восто́чнийј ца́рѣу,
С плеч голову́ зня́ти!

45. — О! не дозволю, Палію Семене,
С плеч головки здімати
Ој-но дозволю, Палію Семене,
Під обахту узяти.
Ех, *как* посмотриць прокльаріј Мазепа
50. Як у степу будем гульати,
Еј, то посмотриць прокльатиј Мазепа,
Як будемо з ним војувати.
Еј, по тім гульаьні-војуваьні дозволю
С плеч головку зняти!

(Зап. в с. Кашперовці, тарашч. нов., київськ. губ., ад діда Логвина, в 1867 р. Л. Мацієвич).

Цај варіант задержав стариј вираз «*Восточниј* царю» (дав. у нас в I-му розділі, стор. 68—70, 136) та тільки увесь він перејшов через салдатську виправку: *лејтари* обернулись в якихсь *латпанів*, розмови переплутались і војна Паліја з Мазепоју ј услуги Паліја цареві стратили дієсні, — історичні, форми і стала фантастичноју.

14.

1. Із за гају зеленого бујниј вітер повіваје,
Там прокльатиј Мазепа Паліја Семена на бенкет за-
зиваје:
— «Ој, прибудь, Палію, ој прибудь, Семене, та ј на
бенкет до мене,
5. Геј, да не буде, Палію Семене, тобі кривди від мене.
А јак тільки Паліј, а јак тільки Семен в нову бра-
му уїзжаје,
Геј, зараз, зараз, прокльатиј Мазепа медом-вином на-
поваје.
Ој, јак тільки Паліј, ој, јак тільки Семен меду-вина
напивсьа,
Геј, зараз, зараз вороному коню на гривоньку ј по-
хиливсьа.
10. Ој, јак крикнув-гукнув прокльатиј Мазепа та на
својі гајдуки:
— «Геј, ізвжажіте Палію Семену та ј назад руки!»
Геј, ізвжазали Паліја Семена, закинули у темницю,

А сам поїхав прокльатиї Мазепа аж до царя на
столицю.

- «Геј, здрастуй, здрастуй, а ти білиї царю,
15. Уже Палії Семен у темниці». —
— Геј, брешеш, брешеш, прокльатиї Мазепа,
Јесть він даже на столиці. —

(3 паперів Ів. Новицького).

Інтересно, як примір того, як вривається пісньа.

15.

1. З низу, з низу, з низу та з Лиману.
Та вітер повиваје,
Геј, там Мазепа Паліја Семена,
На охоту визиваје.
5. — «Геј, прибудь, прибудь, Палію Семене,
На охоту до мене, —
Геј, не буде, Палію Семене,
Тобі кривди од мене!»
Геј, скоро Семен, ој, скоро Паліј
10. Та на двір приїзжаје,
Ој, зараз, зараз, прокльатиї Мазепа
Медом-вином напуваје;
Геј, скоро Семен, геј, скоро Паліј
Меду- вина напивсьа,
15. Ој, він своєму коню вороному
Та ј на гриву похиливсьа.
Ој, да крикнув прокльатиї Мазепа
Та на своїх уланів:
«Геј, возьміте Паліја Семена
20. Та забијте в кајдани!»
Еј, узьали Паліја Семена
Та вкинули у темницю,
А сам поїхав прокльатиї Мазепа
Аж до царя на столицю.
25. — «Геј, чолом-чолом најаснішиї царю,
Превеликаја сила!
Ој, хоче Паліј Швенда уловити, (sic!)
Москаља вирубати.»
Ој, обізвавсьа та Паліј Семен,

30. Та сидючи у темниці:
— «Ој, бреше, бреше, прокльатиј Мазепа
Ој, у царя на столиці. —

(З паперів Ів. Рудченка, зап. в с. Романовці, сквирського пов. жиївськ. губ.).

Віршик 26 служить дльа провірки віршика 13-го вар-
янта 4-го ј шчирости всього того варянта. Віршик 26
показује початок темноти історичного спомину.

16.

1. Ој, з низу, з низу, з морського лиману
Буниј вітер повіваје —
Прокльата Мазепа Паліја Семена
На бенкет зазиваје.
5. — «Ој прибудь, прибудь, Паліју Семене,
На бенкет до мене;
Не буде тобі, Паліју Семене,
Тобі кривди од мене!» —
Ој, а вже Семен, а вже Паліј
10. Ј а до двору не дојізжаје,
Прокльатиј Мазепа Паліја Семена
Медом-вином витаје.
Ој, а вже Семен, а вже Паліј
Меду-вина напивсьа,
15. Ој, а вже Семен, а вже Паліј
На конику похиливсьа.
Ој, а крикнула прокльата Мазепа
Ј на свої гајдаї:
«Ој, візміт Семена, ој візміт Паліја,
20. А забијте в кајдани.»
Ој, узьали Семена, ј а взьали Паліја
Ј а вкинули ј а в темницю
Ј а сам сів на коня, појіхав до царя,
До царя на столицю.
25. — «Ој, здоров, царю, ој, здоров, государю!
Ј а шчо в тебе чувати?
Ј ој, беретьсьа Семен, ој, беретьсьа Паліј
Ој, на царя ј војувати». —
Ој, ј вже хміль, ј а хміль зелененькиј

30. **Ж а в** головочки в'єця.

Ој, прокльата Мазепа да і з государем

Да ј на столиці б'єця.

(Зап. в с. Будаках, аккерманського пов., бесарабської губ. на Шабалацькіј косі од рибалки Гараська Росльаченка в 1874 р. М. Ганіцькіј).

Мазепа обернутиј в жіночу форму. Слова про хміль перенесено на Мазепу; војна його — в столицу.

17.

Був колись у цара Петра дуже храбриј војака, Семен Паліј, і був у цього цара повіренниј спершу Мазепа. Мазепа став завидовать Семену, шчо цар став шчиро лубить його. А Мазепа був чоловік з неправдоју дльа царя, тільки держав те до пори в собі. Він забачив, шчо Семен Паліј дуже шчасливо б'єтьсья з ворогами царськими. Як хотіла зачинатьсья војна з Шведом, то навісніј Мазепа задумав вбить Семена:

— «Прибудь, Семене Паліју, на охоту до мене,
То не буде, Семене Паліју, тобі кривди од мене». —

Скоро Семен, скоро Паліј на поріг ступаје,

Прокльатиј Мазепа з карабина забиваје.

А забивши Семена Паліја, та кинув ј у темницю;

Сам појхав, прокльатиј Мазепа аж до царя на столицу.

Не слишить Восточниј цар Мазепи на столиці,

Тільки слишить Семена Паліја, сидьачого в темниці.

А Мазепа думав, шчо Семен Паліј уже не живе, та ј став кепковать над ним:

— Чом, зелениј хмельу, цо тичині не в'єшсья?

Чом, Семене Паліју, із Шведом не б'єшсья?

Еге! кажи здоров!

— Хміль зелененькіј уже викидаје,

Уже Семен, уже Паліј в чужі стороні гульаје!

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., київськ. губ., М. Ганіцькіј. «Кіевлянинъ» 1866 г. № 111).

Показ, јак піснья вже забувајетьсья ј заміняјетьсья прозајічноју (простомовноју) казкоју, з образами фантастичними, а не історичними.

18.

1. — «Геј, прибудь, прибудь, Семене Палію,
На охоту до мене,
Еј, та ј не буде, Семене Палію,
Тобі кривди од мене».
5. Еј, скоро, скоро Семен Палієнко
Та ј у двір уїзжаје,
Еј, зараз, зараз, превражиј Мазепа
Чашу вина паливаје.
Еј, ој, як випив Семен Палієнко,
10. Та ј на коньа похиливсьа.
— «Еј, чи не будеш, Семене Палію
А на царьа војувати?» —
— Еј, ја не буду, прокльата Мазепо,
Та на царьа рук здімати. —
15. Еј, як крикнула, прекльата Мазепа,
Та ј на свої једнорали:
— «Еј, возьміт, возьміт Семена Паліја
Та забијте в кајдани».
Як узьали Семена Паліја
20. Та ј у темну темницю
Еј, а сам бреше, прокльата Мазена
Та ј у царьа на столиці.
Еј, як проспавсьа Семен Палієнко
Та ј у темніј темниці,
25. Еј, розбив, розбив прокльатіј Мазепі
Всі покої і світлиці.

(Зап. в с. Краснім Куті, тарашч. пов., київськ. губ. Ів. Новицькиј).

Хоч шче пісьня, — а вже по характеру казка: Мазепа—
якась мара, жіночого роду; сам Паліі характерник, шчо
розбив стіни.

19.

1. Ој, пјуть, та ј пјуть та два козаченьки,
Вони пјуть та гуляють,
Та вони с собою Семена Паліја
На охоту підмовляють.
5. — «Та поїдьмо, Семене Палію,

На охоту із нами,
Бо вже не буде, Семене Палію,
Тобі зрізноньки над нами».

- Та не вспів же та Семен Паліј
10. Та меду-вина напитьсяа,
Ој, поспішивсьа проклятиј Мазепа
До Паліја примоститьсяа:
— «Ој, та беріте, хлопці Харшавці,
Семена Паліја під руки,
15. Та забијте Семена Паліја —
Та у кріпкі заліза,
Ој, посадіте Семена Паліја —
Та у темпу темнищю,
Та в залізну клітку,
20. За залізній двері».

А як огляділась та наша царицьа
Та не з вечера, в ранці:
— «Ој, десь немає Семена Паліја
В моєму білому царстві.» —

25. — Ој, дај же нам, та наша царицьа,
Та ј двојпоје жалуваньна
І ше ј красну одежу:
Тоді можем знати, можем розіськати
Та ј Семена Паліја, —
30. Ој, Семена, Семена Паліја, —
Превеликого лицаря.

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Стара Водолага, валковськ. пов., харьк. губ. Співав чоловік в шинку. «Може», казав, «де шчо је, а ја більш не чув», і називав Семена Паліја гетьманом. Пор. Київск. Стар. 1882 Мартъ).

Початок зовсім уже одішов од історичної правди. Він склавсь на спосіб початку пісні про обман дівчини, — напр.

Два козаци та в корчмочці пили,
Жидівочку Хіјавочку з собов підмовили.

(Головацк., Нар. Пјсни Галицк. и Угорской Руси, I, 205).

або: У Кијіві на риночку
Пјють льашеньки горілочку
Пили ж вони да гульвали,
Гальу јіхать підмовлявали.

(Закревскій, Старосвѣтскій Бандуриста, 1861. I, 79).

В середині, котра більш вбереглась, ляхи-сердьуки обернулись в «*хлопців Харшавців*». Кінець теж не історичній і збива на казку, з московсько-салдатською барвою (особл. вв. 23—27).

20.

1. Ој ти Семене, Семене Палію,
Ти преславний козаче,
За тобою, Семене Палію,
Та вся Україна плаче.
5. Ој, не так же таја Україна,
А јак город Полтава, —
Там торгује прокльатіј Мазепа
А вином зелененьким,
Та частује Семена Паліја
10. А кубочком повненьким.
Баче, баче прокльатіј Мазепа,
Шчо Семен Паліј спивсьа:
Він свому коньу вороному
Та на гривочку схиливсьа.
15. Ој, јак крикне прокльатіј Мазепа
Та ј на своїх гајдарів:
— «Веріть јого, превражого сина,
Заливајте в кајдани!
Ој, заливши јого у кајдани,
20. Закидајте в темницю,
А закинувши јого у темницю
Бијте з ружжів, пістолетів,
Шчоб Семена, Семена Паліја —
Шчоб на світі було *нѣту*».

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слов. Банніј, ізвумськ. пов. харьк губ. «Кіевск. Старина», Мартъ, 1882 г.).

Початок (віршики 1—5) з пісні про Морозенка (порівн. напр. у Метлинського, Нар. Южнорусск. Пѣсни, 408—412).
Дальше зовсім не історично.

Інтересно, шчо в остатнім віршику Мазепа јавляјатьсьа москалем.

21.

1. Жој, під під городом, та під Козловим, ој, там пани
стојали,
Ј там пани стојали, кубочки сповняли, Семена ча-
стували.

Ој, не скоро једен, Семен Паліј впивсьа,
Ј та на конику, на буланенькому похиливсьа.

5. Ој, у Полтаві прокльатиј Мазепа ј крикнув же він
на свої лејтари:

— «Жој, беріть, беріть Семена Паліја в кајдани!
А заливши јого в кајдапи, кидајте в темниці...

Ој, глянув, ој, Семен Паліј на правују руку, —
Јого кінъ буланепькиј а не вискочить із шведського
трупy.

10. Ој глянув а Семен Паліј на лівеје плече, —
Аж позад јого кониченька буланого_ кроваваја річка
тече.

(Зап. од чорноморців)

Забувајучись, пісньа про Паліја перевернулась з вір-
шика 8-го в пісньу про Ів. Нечаја. (Порівн. у Антонов.
ј Драгоман. II, № 12). А все ж zostавсь спомин, шчо
Паліја арештували *пани*.

22.

Д. Костомаров, в својіј праці «Исторія казачества въ
памятникахъ нар. кожнорусск. пѣсеннаго творчества» на-
печатав виписки з варјанта Цертелева по «Полтавскимъ
Губернскимъ Вѣдомостямъ» (1860, № 14—15) добавивши
до них частини свого варјанту, записанного въ Суботові,
чигир. пов., київськ. губ. (коли? ким?). Дља повности ми
дамо тут з цього зводу одміни проти Цертелевського варјан-
ту, котрі мусьять бути частинами з Суботовського.

1) — «Ој, пријидь, пријидь, Семене Паліју, на охоту
до мене,

Ој, не буде тобі, Семене Паліју, кривди от мене!»
Ој, пријихав Паліј Семен да став з конья вставати,
Став јого пес Мазепа медом-вином частовати...

- 2) Ој, шчо ж мовить да Паліј Семен, сидьачи в темниці:
— «Бреше, бреше пес прокльатиј Мазепа в листах
на столиці». —

Ој, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, чом головок
не складајеш?

Ој, либопъ же ти, прокльатиј Мазепо, із Шведом
накладајеш?

Ој, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, час із тичипи
до долу!

Не пускај, Семене Палію, тих Шведів до дому!

(Русская Мысль, 1880, VI. 46—47)

В першіј частині інтересно, шчо Мазепа зветься *пес* (теж в вар. 12-ому), а не *прокльатиј* (в вар. 1-ому *прокльатиј пес*; в вар. 7-ому і 18-ому *превращиј*; в 9-ому *вельможниј*, в 8-ому *вельможниј гетьман*). Певно, песом прозвала Мазепу чернь українська шче до його зміни.

Переглядаючи тепер усі варјанти пісні про Паліја і Мазепу, ми бачимо, шчо з 21-го (один, 21-ий, ми виключајемо, бо в нїм кінець з другої пісні) тільки *шестеро* з них кінчаютьсья віпюју Паліја з шведами (5, 6, 17, 20) або з Мазепю без шведів (12, 16); сюди ж треба прирахувати і першу половину 7-го. *Десятеро* варјантів кінчаютьсья арештуваньням Паліја (8) або одїздом Мазепи на столицю (1, 2, 3, 4, 7, 10, 14, 15, 18), *один*—(18) висилкоју Паліја (9), *один* приказом вбити Паліја (20) *три* увільненням Паліја (11, 14, 19). Цей розсчот показује шче раз, шчо пісньа склалась не про віпню 1708—1709 рр. і зміну Мазепи, — а про арештуваньня Паліја, в 1704—1705 р., — і шчо спомин про віпню і зміну Мазепи причепивсь вже послі.

ПРИЛОГИ ДО № 1-ГО

1. Назви про Палію і Мазепу.

1.

Як підступив Швед під Полтаву, то царь і став думати та совітуватись з начальниками: як би його побидить? А один ото і каже: «знаєте, Ваше Величество, ја вам најду одного чоловіка, шчо непременно побидить його. Мазепа і духу його боїтьсья; ви його по Мазепиним навітам та прозьбам на Сібір заслали». — А хто ж се? — «Палі Семен!» — Як же б же його сьуди приставить до битви? — «А хочте, ја його привезу до битви.» — Добре. Велику за се награду получиш. — Та і дав йому бумагу, а тої і полчавсь по Палію... Палі підсїв як раз на битву. Јавивсь до царя такиї стариї, та обросшиї, борода по пояс, а ізмучениї у каторзі, — Боже!... Царь з ним поздоровкавсь, та і став просити прощенья. Каже: «Прости мене, Палію! Ја тебе обидив не знавши твоєїї вірности.» — Бог тебе, царю, простить, а ја прощаю, — каже Палі. Та поговоривши з царем і пішов до козаків. А козаки його як побачили, — Боже! як зраділи, а він їх даваї цілуват... Далі і каже: «А де, хлопці, моја чугунина *Стеха* (се його лубима пушка була), та шчо ја з неїу під турка у Азов ходив, та вбив з неї башу?»¹⁾ А хлопці зараз і кинулись її шукать, та таки і знашли. — Боже! як кинувсь він її цілуват, то так слези і полились з очеї. Поплакавши над пушкою, взяв прозорну трубу, та і дивитьсья на монастирську дзвіницю. Роздивившись і каже: «Ишь вражі сини! обідають!» — Хто, батьку, обіда? — питають козаки. — «Мазепа с Карлом і пушку сьуди виставили. Ось дайте, лишень, хлопці, ја свою Стеху заряжу». Та

¹⁾ На скільки звісно, Палі під Азовом не був, а ходив не раз під Очаков.

як зарядив, як випалив, то так отьутьганта, шчо кушаньня подавав, на двоје ј перервало. Мазепа, як побачив се, як схватитьсьа, як сплесне руками: — «От тепер», каже Карлові, «ваше величество, пропали ми!» — «Шчо? Як?» — «Паліј приїхав: ја јого пушку почув». — «Не бојусьа твого Паліја», каже Карл, (він таки хвабриј був). — «Отже ж як хочте, а пропали» каже знов Мазепа Карлові.

На другіј день Паліј як узяв із својејі Стехи палити, то шчо наведе на якіј шведськіј рьад, то вони як полова ј синплутасьа.

(Росказувано в Полтаві 1857 р. 3 паперів Оп. Маркевича)

Подібні казки надруковано також у Куліша, Записки о Южпой Руси, I. 115—128; в Основѣ, 1861, № 11—12, XIV, в «Кіевлянипѣ» 1870, № 57; у Драгоманова, Малорусскія Народныя Преданія и рассказы, 201—207; в Кіевској Старинѣ, 1882, Мартъ, 611—612, Сент., 579—581; окрім того витяги з подібних оповідань у Антоновича, Посл. времена козачества, 60—63, 73, і в Чубинського, в Запискахъ Югоз. Отд. Русск. Геогр. Общества, I, 298. — У нас нема місця, шчоб звести тут усі ці казки, і ми скажемо тільки об тім, в чому вони зходьтьсьа з піснями, або в чому ріжньтьсьа од пісень.

В піснях најголовніша річ — полон Паліја Мазепоју; в казках — віјна з Шведом. Цьа віјна змальована в казках не тільки не історично, а навіть зовсім фантастично. Шче наш варјант најменше фантастичніј і найбільш історичніј. В других часто навіть затемнено знатьтьа, хто саме були Паліј і Мазепа: де коли напр. Мазепа зветьсьа корольком, а Паліј — јого генералом; Мазепа зробленіј хрещеником царьа ј т. д. В одніј казці С. Паліј навіть зветьсьа Степан Плаха. Мало того, шчо в кількох казках Паліј і царь перед битвоју вимовляють собі в Мазепи ј шведів передих на кілика днів, — јак в московських *билинах* (див. напр. «Пѣсни, собр. П. В. Кирѣевскимъ», вып. I, 58, вып. II, 58 і др., — де Ильја Муромець просить строку аж на три місяці). Мајже в усіх казках Паліј војује чудодіјно, «ангельськоју силоју»: поставить ратище, то Мазепа видить ціле віјсько, — перекидајетьсьа собакоју, або літа під небо ј т. и. В двох казках навіть і Мазепа

змальований як волшебник. До того чудодійність Паліа мальується не в особних (індивідуальних) образах, а в загальних, котрі часто здибуються в казках про всяких других фантастичних лицарів, і котрі по більшій части не особно українські, а належать до тих, що переходять од народу до народу і здибуються в казках усяких народів Азії і Європи. Коли одна казка розказує, як Паліа перекидався собакою і так бігав у табор Мазепи, — то це нагадує, як в Слові о Полку Ігореві Всеслав Полоцький перекидається вовком. В більшій части казок про Паліа він кидав далеко чудесну кулю, або стрілу (в XVIII ст.!) в страву Мазепи; подібне ж розказується про лицаря Михаїлика (Зап. о Южн. Руси, I, 3; Антонов. и Драгом. I, 50). В варіанті Чубинського стріла Палієва влуча «в лусту м'яса» в Мазепи і Карла. Це вже як раз підходить до того, що здибуємо в III голові монгольських казок (на індійській основі) Шидді-Кур, — котрі не раз зв'язують наші (як і інші європейські) казки з східно-азійськими. Там чудний чоловік Масанг, котрого товариші зрадою покинули в проваллі, вибавившись звідти, як побачив, що товариші їдуть з польованья і несуть кожний по шматку м'яса, пускає, щоб налякати їх, стрілу. Ті по стрілі взнали, чия вона, і усі в один голос закричали: ми винуваті і т. д. (Шидді-Куръ. Перев. съ монгольскаго на русск. яз. ламы Галсана Гомбоева, 26; Этногр. Сборникъ, VI. Уся казка про Масанга дуже подібна до наших про Покотигорошка і Івана Богодавця у Чубинського, Труды, II, 231—235, 239—250). Порівн. в Московських билинах, як Васька П'яниця пускає стрілу в татарського царя Калина, влуча в його зятя (Кир., I, 72, II, 72 і др.).

В одній казці (у Куліша, № 2) Паліа вбивши волшебника Мазепу, палять його і пускає попіл по вітру, так як це роблять усякі другі казкові лицарі з зміями, напр. у нас Кирило Кожем'яка (Зап. о Ю. Руси, II, 30).

Окрім усього иншого, тут само ім'я *Паліа* притягло на цього историчного лицаря звісний казковий образ. Подібне ж сталося і в другій казці, — в котрій Паліа за те бо і прозвали Палієм, що він влучив змія Полоза, котрого не міг вбити сам архангел Гавріїл; змія потім смолою. (Основа, I. cit.; у Антоновича патякається на другий

яснішчий варіант казки про те, як *Палі́я чорта зналив*). Але як раз так розказується і без имени Палі́я (у Драгом. Малор. Нар. Предэнія и расказы, 42, у Чубинськ. Труды, I, 19. Московський вар. див. у Садовникова, Сказки и преданія Самарск. края, № 83. Илья пророкъ и стрѣлецъ).

В одній казці навіть зародини Палі́я случились чудесно, од спаленої голови: Раз чоловік би то виорав людську голову і приніс її до дому, щоб поховати. Та жінка його сказала: «оця голова на своєму віку багацько хліба переїла». — Буде вона ще їсти! — одказала голова. Чоловік злякався, — та і спалив голову, та тільки попіл з неї приніс «бог зна для чого» до дому. Там його лизнула, замість соли, дочка хазяїна, — та і завагоніла нашим лицарем. Дуже подібне здибуємо в сербській казці про збудованья стіни Цариградської. Тут імператор наїхав на мертву голову, котра каже йому: «на що ти мене топчеш; ја тобі можу пошкодити, хоча і мертва». Імператор робить з головою, як чоловік в українській казці; імператорська дочка, встромивши налець в попіл, коштує його — і потім родить сина, котрий далі будує Царьград (Караджича, Српски Рјечник, 1852, 808, Цариград). Ця сербська казка, котра мабуть приїшла до сербів з Візантії (див. дослід д. Веселовського *Le Dit de l'empereur Constantin*, в *Romania* 1877) сама мабуть приїшла в Візантію з Азії, бо там єсть персидсько-турецька казка «про голову, через котру погинуло 80 чоловіка». В цій казці один купець в Арабії наткнувся раз на голову, на котрій написано було: «оця голова, як була жива, то причинила смерть 80 чоловікам, і через довгий час після свого погину вона ще мусить потеряти 80 душ». Купець товче голову на порошок, — але і цей порошок ожив в дочці купцеві, котра родила од нього «сина таїни». Потім той син одкриває вежирю обман його 40 невілниць і їх польубовників. (*Tuti-Nameh. Eine Sammlung orientalischen Erzählungen. Nach der türkischen Bearbeitung übers. v. C. Rosen. L. 1858, B. II, 85—92*).

Обидва оповідання, сербське і турецьке, як бачимо, належать до старого кругу казок про людей з незмінною долею (фатальних) як Кир, Мойсей, Едіп, Ромул, Вікрамадітія і т. и. Очевидно, що шматок з цих казок заїшов до нас і причепивсь до имени Палі́я. Звідки заїшов він до нас, чи од

греків, чи од турок, напевно не беремось сказати, — а тільки слова жінки про голову і одповідь голови в нашій казці більш нагадують Туті-Намег, ніж сербську казку.

Після цього немає дивного, шчо в одній з наших казок про Паліа і Мазепу розказується як раз таке, яке бачимо в десятках казок усьаких народів про фатальних льудей, — чоловіків і жінок, имено, буцим то Мазепа звелів вбити Паліа і принести його серце, — та царь велів салдатам тільки замурувати Паліа в стовп, а салдати принесли Мазепі серце собаче, замість Палієвого (Записки Югозап. Отд. Р. Геогр. Общ., I, 298). Подібне розказується напр. у Чубинського, II, 304 — про «Лева, купецького сина», котрого велить зарізати батько, — у De-Gubernatis, Florilegio delle novelline popolari, 30, про Попельушку (La Cenereola) котру велить зарізати батько, — про дівчину і мачуху, напр. у Афанасьєва, Р. Нар. Сказки, № 121 (Волшебное зеркальце, — білоруський і великоруський варіант; в примітках, в т. IV, 269 вказується український варіант Новосельського, Lud Ukraїński, I, 245 і Гребінки «Мачиха и панночка, малороссійское преданіе». В подібній німецькій казці у Grimm, D. Kinder und Hausmärchen, № 53, замість серця звелено принести легке і печінку, — а про серце знаходимо в другій казці, № 76) Подібне ж в казках про Соломона і його матір (див у Тихопрєвова, Лѣтоп. р. литерат. т. IV, 112, у Драгом. Малор. Нар. Пр. и раск. 100). Про азіатські первообрази таких оповідаць див. у Benfey, Panschatantra, I, 175.

В другій казці (Антоп., op cit., 175; жаль, шчо не цілком напечатана) Мазепа, замкнувши Паліа в темницю, кида в море ключ, котрий потім тільки чудом знайдено. Таке саме розказується в казках по всьаких країнах, напр. в казках про великого грішника (З купи примірів доволі буде вказати: старофранцузьку історію папи св. Григоріа, Vie du pape Gregorie le Grand, éd. Luzarche, 1857, і її переробки, в тім числі і ту, шчо напечатана в Костомарова, Памяти. стар. р. литер. II, 415—442; Luzel, Légendes chretiennes de la Basse Bretagne, I, 83, 262 і Драгоманова, Малор. Нар. Преданія, 131).

Ця загальність і фантастичність образів, в котрих малюється Паліа в простомовних казках, проти особистих, індівідуальних, і дієсних, реально-історичних образів, якими

малюються його суперечка з Мазепою в старішчих варіантах пісні, — дуже інтерна, як і те, що з годом, пісня, як почала забуватись, то варіанти її зблизились до казок. Можна думати, що пісні зразу склались серед льудей, котрі знали і Палію, і Мазепу і розуміли дієні тодішні громадські, політичні, справи, — скоріш усього серед козацтва і, певно, попереду на правобічній Україні. Простомовні ж казки, певно, склались уже після Полтавського бою і, мабуть, серед льудей, котрі стоїали дальше од громадських справ і котрих тільки вразило те, що царь рантом повернув Палію на волю, та що скоро потім шведи з Мазепою втекли з України. Те, що з годом і варіанти пісні про Палію почали зближатись, — сказати би: принижатись, — до казок, показує, як з годом, через втрату волі і пониження освіти в Україні, понизилось серед українського народу розуміння громадських справ і своєї старовини.

Тільки все таки і простомовні казки про Палію мають свою вартість поетичну і психологічну, а де які і історичну. Вони, хоч і по своєму, а все таки передають спомин про пригоди того часу, котрі не вдержались в піснях. Так ми вже вказували, що в казці про те, як Палію шукає свого коня (котрого знаходить у водоваза, — те ж «в неволі») вдержавсь спомин про те, як Палію одшукував свої «стадники і бидла»; і спомин тої психологічно пояснює те одшукування. Інтересні в двох казках спомин, як привезли Палію з Сібіру на Україну. В вар. Чубинського царь би то сказав: «не везіть його ні возом, ні верхи, а зробіть між цару коней колицку, щоб не струсивсь». (Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298; в вар. Драгом., Мал. Нар. Преданя, 203, теж фантастично: «як його везти?... Коли прибігають чотири коні; кладовлять його в рядно, і чотирьох верхів кожному по кінцеві, і так його щоб везти, щоб нігде і не здігнути»). Щось подібне мусило бути справді, бо Палію страшенно скоро справили з Сібіру на Україну: 3 марта писав про його цареві Гр. Долгоруков з Ніжена, а вже 30 марта він був у царя в Воронежі! Але ще інтересніші спомини про поступовання московського начальства і війська на Україні після зміни Мазепи. Так в III вар. казки у Куліша говоритьсь: «Так хотів царь за

Мазепу усю Гетьманщину вигубить, да ото ї каже Палію, як уже побили Мазепу: «ну, тепер, Палію Семене, чого ти од мене хочеш? чи великого панства, чи золота, чи шчо?» — А він каже: шчо ж, царю, ја буду просити в тебе одну річ: подаруї мені! — «Шчо ж таке? кажи». — Не пльундруї, каже, Гетьманщини. — Ну, каже, добре; дльа тебе даруї» (Кул., ор. cit., 128). В другому варіанті Куліша теж саме розказано фантастичніше, — хоть здається нам, тут характерно передається царське *самодурство* і ошоломління народу українського після зміни Мазепи: «От за того-то вражого Мазепенка розгнівавсь дуже царь Петро на Вкраїну. Зараз шле указ, шчоб рубали в пень увесь народ. Уже ї шаблі повиїмали, шчоб рубать. А тут усюди в труби та в жоломіїки смутно та жалібно виграваїуть, а по церквах молебні правльять, шчоб одвернув Господь гнів царськїї. Аж ось шле Петро другїї указ: велить всім голови здїмать. То вже ї шаблі поодпускали, та шче таки голів не здїмаїуть. А тут усюди в труби та в жоломіїки смутно та жалібно виграваїуть, а по церквах молебні правльять, шчоб помилував Господь невинні душі. Коли ж шле Петро третїї указ: прощаїе весь народ. Тодї вже всюди скоки та музики. Звеселивсья увесь люд христїянськїї».

В варіанті, записанному д. Хв. Вовком в 1881 р. в Тульчі (в Добруджі) це розказано так: «ну вже, каже царь, коли ти звоїуїеш Мазепу, проси в мене шчо завгодно, хоч півцарсьва!» — Нічого мені, каже (Палі) Ваше Царськоїе Величество, не треба, а звелїть тїльки, шчоб дітеї більше лавами не вибивали». (А то, бачте, царь як розсердивсь на Мазепу, то дав приказ вигубльати малоросїянськїх младенцїв: одесунуть було лаву, та по під стїноюї ї поставльять дітеї рядком, а тоді лавоїу ї придавльять до стїни; — так по всії Україні робилось!) Царь зараз же видав указ, шчоб ніхто не смїв младенцїв вигубльати». (Кїевск. Старина, 1882, Сент., 580. Порівн. тамож 1884, VI, 543—545).

Такі оповідання близько підходьять до того, шчо записано істориками про поступовання москвинів в Батурині. Царь написав Меншикову, шчо отдаїе «город на його волю». Тодї, як розказуїе Фриксель: «всіх городьан, без розбору пола, чи віку, перерїзано; це в звичаїах безчоло-

вічних московитів¹⁾. Замок і 30 млинів обернуто в купи угльу і каміння. Меншиков велів прив'язати до дошок трупи старшин козацьких і пустити по р. Сеїму, шчоб вони подали і другим звістку про погибель Батурина²⁾. (Костомаровъ, Р. М. 1882, Окт. 240). Таке саме розказує не тільки і другий шведський історик Адлерфельд, — а і московський Ригельман: «Меншиковъ... повелѣлъ... не щадить ни одного челоуѣка, кромѣ начальниковъ ихъ и двухъ полковниковъ сердюцкихъ, яко главныхъ бунтовщиковъ и измѣнниковъ, представить къ нему для доставленія Государю, къ учиненію имъ достойной казни, а прочее все, исключая орудія, предать въ добычу солдатамъ, что въ самое короткое время и исполнено: городъ одержашъ, люди все мечу преданы, какъ въ крѣпости, такъ и въ предмѣстьѣ, безъ остатку, не щадя ниже младенцевъ, не только старыхъ». (Лѣтописное повѣств. о Малой Росіи, III, 40).

Зоставсь по місцям про Паліа і такиі спомин, котриі ясно показує, чоу в свіі час народ лубив Паліа і чоу полон жоіо Мазепоіу так вразив народ, шчо зараз же про те склалась пісньа. Так в Васильковщині і Хвастовщині луде, котрі розказували казку про Паліа, прибавляли, шчо «Мазепа за те хотів стратити Паліа, шчо народ звав жоіо козацьким батьком, а шчо народ звав Паліа козацьким батьком і дуже лубив, за те шчо він обороняв народ од панів і од усіх, хто хотів жоіо зобидити»³⁾.

2.

Мазена, як хотів шче воіувать, да і питаєтьсьа Паліа Семена:

«Оі, ти, Палііу, Палііу Семене,
Шчо ја думаіу, гадаіу?
Хочу ја царя звоіувати,
А сам царем стати».

¹⁾ Подібно робилось і в Ливоніі і у Донщині.

²⁾ Подібно ж робились в 1707—1708 р. в Донщині. Див. в I-му розділі. 10—11.

³⁾ Основа l. cit. Антоновичъ, op. cit. 73.

А Паліј Семен на Мазепу каже:

— Ох, Мазепо, прокльатиј Мазепо, ¹⁾

Шчо ти думаєш, гадаєш?! ²⁾

Будеш прикованиј

В царя государя

Кріз залізного стовна.

Кочубеј да Искра

Пише листи знишка

До царя государя,

Шчо тошно хоче Мазена

Царя звојувати

Да ј сам царем стати.

Тоді Мазена закинув

Паліја Семена в темницю,

А сам скочив до царя в столицю.

— «От же тобі, царю-государю,

Паліј Семен зрада:

Хоче тебе звојувати,

А сам царем стати». ³⁾

Ој, озветься Паліј Семен,

Да сидьачи у темниці:

— Брешиш, брешиш, прокльатиј Мазепо,

Перед царем в (на) столиці. —

Паліја царь визволив с темниці, да ј визвав до себе ј просить јого: «чи не можно моје вієско ослобонити, бо не знају, шчо се бје?» Паліј Семен просив, шчо б јому дали вигоду на сутки, бо перетрусився за дорогу. Вијшов Паліј туди, де бјуться, да ј встромив ратишче (копје своје) у земљу, — і вієско Мазепино стало само себе бити. Пријшов хлоп до Мазепи да ј каже јому:

«Туман по землі котиться

Паліј Семен на світ народився».

Почувши сеје, Мазена прокльатиј зьлакався да ј побіг до дому, да так біг, шчо в Батурині в церкву з конем забіг ⁴⁾.

(Зап. Вікт. Забіла, в с. Петрівці, прилуцьк. пов. полт. губ. в 1873 р.)

¹⁾ Перед цим рядком стоїть зачеркнуто: Шчо будеш проти

²⁾ Після цього рядка зачеркнуто: на царя государя

³⁾ Це каже царю Мазена. Прим. розказчика. В. Заб.

⁴⁾ Після цього перечеркнуто: «јого там і пімали».

Цю казку знајшли ми в досланому нам шче в Кијіві зшитку, котриј на першому листку надписаниј так: «Малоросійскія пѣсни, записанныя Викторомъ Забѣлой. Село Петровка. 1873 года 6-го Августа». В початку другого листа надписано: «Пѣсни, записанныя изъ устъ старика семидесяти восьми лѣтъ Тymoша Колошы, по прозванію Перешивайла». Тут між I №-ом; — *Пісня про Платова Козака*» (московська: «Ой, да ты Расея, ты Расея», порівн. у Кирѣвскаго, X, 33—82) і № III-им: *Сава Запорожець перебіжить на сторону ляхів*» поставлено № II, над котрим було надписано: «Пісня про Мазепу», а потім поправлено: «Розказъ про Мазепу». І дісно цього оповіданьна не можна співати. Це шчось середньє між прозою і віршами, — котре тільки місцьами зближається до пісні, найбільш впрочім до пізнішого варіанту, 10-го, (вв. 19—24) Слова ж: «ој, озоветься Паліј Семеп» і т. д., взяті просто з пісні.

Найбільш одрізняється віршовна частина цієї казки од пісень своїм спомином про Кочубеја та Искру. Цей споми, певно, взято з особної вірші, — котра могла бути і у руках Максимовича (див. далі), — так шчо ми можемо вважати всю казку старого Колоши за руїну вірші, котру склав якийсь на пів письменниј чоловік, певно, пізнішче пісні, коли вже почала затемнятись памјать про дісну історію Паліја і Мазепи і уже склалась про них фантастичні казки. Чи тој віршарь дља своєї вірші вжив також частини пісні про Паліја і Мазепу, чи частини пісні перемішались з частинами вірші вже в головах таких оповідачів, як Колоша, не зважувемось сказати, поки не буде в нас в руках шче других подібних варіантів.

Кінець казки Колоши, — про те як Мазепа забіг з конем в церкву в Батурині, передає по своєму наріканьна царя Петра на те, шчо буцім то «войска шведскіє, въ поруганіє Православію, въ церкви благочестивыя лошадей своихъ ставятъ». (Маниф. къ малорусск. народу, Ноября 9, 1708, Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, Отд. II, 190).

Порівняньна наших казок про Паліја з уральськими про Рижечку (Русск. Вѣстникъ, 1859, IV, 411—433) див. в I вип. XIII, прим.

2. Перегляд віршів про зміну Мазепи.

По плану видання «Историческихъ Пѣсень Малор. Народа», ми мусили б прикласти тут і всі старинні вірші про ті пригоди, про які говорять наші народні пісні. Та тепер ми мусимо берегти місце в нашому виданні, а через те тільки коротко переглянемо вірші про зміну Мазепину і зупинимось тільки на важніших з них, найбільш на тих, котрі по чому небудь ближче тичаться до справи народніх пісень з тих часів.

І. *Вірша самого Мазепи*, когру приложив в 1708 р. до свого доносу Вас. Кочубея, — позначивши її так: «*Дума пана гетмана Мазепи*, въ которой значное противъ державы Великаго Государя оказывается противление». Ми подаємо тут усю цю «думу», вже через те, що вона з усіх інших написана мовою, найбільшою до народньої. Окрім того вона передає одну з тодішніх думок усіх ширших українців, — думку про потребу згоди проміж себе для того, щоб вернути цілість і вільність «розшарпаної матки України». Мазепа впрочім настоював, що для такої згоди потрібно слухати одного, — звісно його. Він забував, що вже його попередника Самуїловича українці докоряли за його «самодержавіє» (Див. віршу проти Самуїловича у Величка, Лѣтопись, III, 15—17, і § 6-ий договору Орлика з запорожцями в Чтен. Моск. Общ. 1859. I, отд. II, 248). Ми подаємо тут віршу Мазепи по рукопису Кочубея без поправок Баптиша Каменського, — котрі зносимо в низ.

Всѣ покою щире прагнуть,
 А не въ еденъ гужъ тягнуть,
 Той на право, той на лѣво,
 А все брата, тото диво!
 Не машъ любви, не машъ згоды
 Отъ Жовтой взявши Воды;
 Презъ незгоду всѣ пропали,
 Сами себе зоевали.
 Ей, братища, пора знати,
 Що не всѣмъ намъ пановати,
 Не всѣмъ дано всеє знати,
 И рѣчами керовати!

На корабель поглядимо,
И якъ много полѣчимо:
Люду, однакъ самъ керуеть,
Стирникъ и самъ управуеть; ¹⁾
Пчулка бѣдна матку маеть,
И оное послухаеть.
Жалься, Боже, Украины,
Що не вкупѣ маеть сыны!
Еденъ живеть исъ поганы,
Кличеть: «Сюда Атаманы!
Идѣмъ матки ратовати,
Не даймо ей погигати!»
Другой Лъхомъ за грошъ служить,
По Вкраинѣ и той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чомъ ты вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Когды ажъ по самъ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ не мѣла,
И ажъ въ конецъ зослабѣла!» ²⁾
Третій Москвѣ южъ голдуеть,
И ей вѣриѣ услугуеть;
Той на матку нарѣкаеть,
И неволю проклинаеть:
«Лѣпше було не родити,
Нежли въ такихъ бѣдахъ жити!
Отъ всѣхъ сторонъ ворувають,
Огнемъ, мечемъ руинують,
Отъ всѣхъ не машъ зычливости,
А ни слушной учтивости:
Мужиками называють,
А подданствомъ дорѣкають.
Чомъ ты братовъ не учила,
Чомъ отъ себе ихъ пустила?
Лѣпше було пробувати,

-
- ¹⁾ Много людей полѣчимо:
Однакъ стирникъ самъ керуеть,
Весь корабель управуеть;
²⁾ Когды ажъ по Днѣпръ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ слабѣла,
И ажъ въ конецъ силъ не мѣла!»

Вкупѣ лихо отбувати! »
Я самъ бѣднѣйшій не здолаю,
Хиба тилко заволаю:
«Гей, Папове Енералы,
Чому жъ есте такъ оспали?
И вы, Папство Полковники,
Безъ жадной полѣтики,
Озмѣтеся всѣ за руки,
Недопустѣть горкой муки
Матцѣ своей болшъ терпѣти!
Нуте враговъ, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острыхъ сабель добувайте,
А за вѣру хочъ умрѣте,
И вольностей боронѣте;
Нехай вѣчна будетъ слава,
Же презъ шабли маемъ права!»

(Чтенія въ Моск. Общ. и пр. 1859. I, отд. II, 109—110. Напечатана також у Соловьева, Истор. Россіи, XV, 317—319, і в Костомарова, Мазепа, Р. М. 1882, Сент. 190—192).

II. *Вірша* Ст. Яворського, митрополита Рязанського, котру він видав зараз же, як стала звісна зміна Мазепи, — напечатана в Ригельмана, (Літописн. Повѣствованіе о Малой Россіи, III, 54—55), а потім у Кирьєєвського, (Пѣсни, VIII, 245—249). Мова цієї вірші далеко більш церковна, ніж народня. Вся вірша — школярсько-попівська лайка од имени «Росіи» (України) на «бѣса», «волка», «Каина», «Іуду» — Мазепу, — до котрого перше буцім то «бысть матерняя любви» од тій України. Між инчим тут здибуємо і слова про зневагу церков:

«Божія храмы быша, днесъ же вертепы
Отъ Шведскаго льва и волка Мазепы».

III. «*Псалма новозданна, Трубоју названна*», напечатана в «Источникахъ Малоросс. Исторіи, собран. Д. И. Бантышемъ Каменскимъ» (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 238—241) зложена теж зараз по зміні Мазепи українцем, котриј сховав имѣя своје в «початковыхъ дикціяхъ» своєї псалми і бравсь «измѣнниковъ Царскаго

Пресвѣтлаго Величества, аще будетъ въ томъ державная воля, всѣхъ овѣршенисати по имени, на вѣчную ихъ отъ всего народа злую память и нагубу». Після довгого вступу, в котрому поясняється, на шчо «псалма» названа «трубою», — віршарь обертається до Мазепи:

Ахъ зрадливыи Яне, Мазено Гетмане!
Чемъ зрадилесь Царя, Царя Государя?
На чемъ ти сходило, чего недовлѣло:
Гонору, чи славы, чи златой булавы?
Що въ земли и въ морѣ, то с въ твоємъ дворѣ,
Все ся знайдовало, чи еще жъ ти мало? і т. д.

і проходить до того, шчо

Обаче все тое сердце твое злое
Не такъ услаждало и увеселяло,
Якъ сами вѣсти и Лядцкіе листы.

Дальше jde властниј осередок вірші, — котриј увесь дихаје непаivityю до ляхів. Сам Мазепа дльа віршаря «Лях родиміј». Ціль Мазепи тут, як і в манічестах царських, — піддати Україну ляхам, благочестије перевернути на Уніју. Но того, сподіваютьсьа віршарь, не буде.

Ахъ, незбожний Ляше, на вѣно ти наше
Чигаешъ, и здорovie, тобѣ безголовье.
Постарому будетъ, якъ Богъ ся змилуеъ,
Надъ *Украиною, волною, милою.*

.

Костель ихъ проклятый; Церковъ наша мати,
Бы искорененна была, превращенна
Въ Лядскую унѣю, лечь маймо надѣю,
Же Богъ не попуститъ, и Царь не допуститъ;
Царь нашъ камень твердый¹⁾, Ляхъ з патуры гордый,
Про те камень Ляху, причина есть страху. і т. д.

.

Царь Православный, знакъ любви преславный,
Покажи намъ нынѣ, въ злой нашей руинѣ!
Ускори потщися, кривдѣ нашихъ помстися
Надъ Шведомъ невѣрнымъ мужествомъ безмѣрнымъ,

¹⁾ Нагад на ім'я Петра, — по грецькому камінь.

Бы ся кавалерства рознін Кролевства
Твоего были, тебѣ ся кланяли,
Бы твой двоеглавный, бѣлый Орелъ славный
Въ Польской сѣль Коронѣ, на кролевскомъ еропѣ,
Не жалѣй на Ляха сѣрчистого праха:
Далѣй ихъ за *Вислу зажжени зумислу!*
Нехъ Ляхъ знаетъ нашу силу и отвагу
Непреодолѣнну, всегда неизмѣнну,
Великоросейску и Малоросейску,
Страшну, неприступну, *двухъ Росей* сукупну!

Трохи далі віршарь згадує Кочубея і Искру:

Ахъ злый, необачный Гетманъ Ляхъ, врагъ значный,
Хтѣлъ дать Украину Ляху злomu сыну.
Кочубей на оный совѣтъ, злыхъ радъ полный,
Же не соизволилъ, смерть му за нь зготовилъ.
Папе Кочубею, ты съ былъ судією,
Предъ судію Бога сталъ гдѣ та мзда многа.
Квитнучая рожа, жался тобѣ, Боже,
Увяднула съ нынѣ въ Кіевѣ певиннѣ.
Вкупѣ также Искра забить есть отъ мистра.

Кінчається вірша довгенькою промовою віршаря об тім, шчо він сам

Псалму изложивый, заяць есть лякловый,
Во есть престрашоный, сродзе поношоный
Отъ Паповъ, злыхъ сыновъ, заздросныхъ Каиповъ,
Лютъ разграбленный и уничтоженный і т. д.

Письменська ціна цієї вірші не дуже велика, як моральна високість самого автора. Та все таки інтeресно, шчо, припадаючи перед царем, він не зрікався, шчо бажає, шчоб Україна зосталась вольною, та шчо, навіть підбиваючи царя воювати ляхів, він нагадував старе бажання українського народу, заявлене в часи Б. Хмельницького і поновлене в часи Паліа, — «загнати ляхів за Вислу», то б то в землю справди польську, і значить увільнити од них усьу Правобічну Україну з Волиньню, котрі прилучені були напроти бажання народу до «Короши Польської». ¹⁾

¹⁾ Порівн. в «Историч. Пѣсн. Малор. Народа» II, № 6: Пісні про Перебийноса.

Ми вже згадували, — шчо царь Петро зовсім не те мав та думці: він поклав і тепер, як перед полоном Паліја, — вернути Правобічну Україну Польщі.

IV. V. VI. VII: вірші українців досить уже помосковлених і, певно, проживавших в тої час в Московщині, напечатані в Кирьєєвського (Пісни, VIII, 236—245) а також і VIII вірша, приложена по польському ј по руському до книги Ф. Прокоповича «Панегірікоє или слово похвальное о преславной надъ войнами свѣскими побѣдѣ», — (частина в Пекарського: Наука и Литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, II, 197—200; також у Кир. VIII. 252—253) — нічого не можуть збудити в душі читача, окрім скуки. Інтересно хіба в вірші : у Кир—го, в наріканьні Шведа на Мазепу:

Мазепа дуракъ, зъ деревни казакъ
Сюду мя призвавъ,
Видя же гибель, свою погибель
Огъ меня збѣжавъ (?)

IX. Вірша *Мазепъ измѣннику Заднѣпрянскому и Украинскому*, напечатана як пісня в Головацького, Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси, I, 35—36, без показу, звідки взята, — ј перенечатана в Кирьєєвського, VIII. 249—251. Після епіграфа з псалтира, — віршарь пита:

Мазепина слава, безумная глава, що'сь ты учинила?
Царя оставляешъ, къ Шведомъ забѣгаешъ, войско
засмутивъ,
Церкви измѣнивъ есь, Бога образивъ есь і т. д.

Далі віршарь радить Мазепі «склонитись цареві» ј докорья јого тим, шчо

Батуринъ славный се дпесь зоставъ шпатный, а черезъ
его зраду,
Души погубивъ есь, и градъ розоривъ есь, самъ пидешъ ко аду.

Друга половина вірші видимо попсована переписчиками. Најінтересніше в ній запитаньня

Ци битися маешъ, шчо *тутъ* Шведа привевъ Сѣверъ
разорити?

З цього видно, що віршарь був сам сьверьянин, чи сів-
ррук, і писав ще в 1708 р., коли Шведи ще не посу-
нулись в Полтавщину. Як видно з заголовку вірші, цей
сівррук докоряв Мазепу і його задніпрянським родом!

Х. Вірша в церкві в с. Жуках (полт. повіту,—маєток
Кочубеїв) коло ікони, котру буцім то шведи розликували
як дошку, щоб грати в *дамы*, напечатана в Русск. Ар-
хивѣ, 1875, II, 28. Тут «Ивашко Мазепа» виводиться
«отъ адскаго заклепа», царь Петро зветься «Господнимъ
Христомъ Всероссійскимъ», — а про Шведів говориться,
що ті

«Лютры церкви святія въ турми превращаху,
Подпожія и дамы съ иконъ сочиняху,
Съ иконъ подгниѣти котламъ и до грубъ иконы,
Съ иконъ, увы, подмости дѣлали подъ кони.»

Звісно, тепер не можна провірити, скільки је правди в
оповідапньу про Жуківську ікону, — але загальне нари-
каньня жуківської вірші, як і других, на зневагу шведами
церков і святошців на Україні, страшенно вбільшане, на-
віть коли в пьому і єсть зерно правди. Першій пустив по-
дібні нариканьня царський маніфест при самому початку
походу шведів по Україні, — та інтересно, що цар не
назвав підного українського города, чи села, де б ста-
лась така зневага, — а каже темно: «Король шведскій
въ нѣсколькихъ деревняхъ многихъ поселянъ, не сопро-
тивляющихся ему, съ женами и дѣтьми порубить повелѣлъ,
а въ церкви благочестивыя войска шведскія, въ поруганію
Православію, лошадей своихъ ставятъ». Назива ж царь
города литовські (білоруські) Минск, Борисов, а особливо
Могилев, де б то «Шведы изъ всѣхъ церквей потиры и
оклады святыхъ иконъ серебрянные обобрали и пограбили...
по церквамъ во время службы Божіей, съ собаками ходили,
и что найвящее всего и ужаснѣе, въ церкви соборной
Могилевской святѣйшій сакраментъ, тѣло Христово, на
землю выброся, и оный потиръ похитя, виво изъ онаго
пили». (Чтенія, 1859, I, отд. II, 190—191). Перше зави-
реньня царя, про мордуваньня шведами жінок і дітеј
мирних сельан, зовсім не правда: шведи держали себе на
Україні далеко льудяніше, ніж москвини, — і за ними не

було такого звірства, як поступованьня москвичів в Багурині, в Маїачці, Переволочні і т. и. Не багато мусить бути правди і у другому завірєньнью, вже через те одно, шчо царь би назвав села українські, де подібне случилось. На його слова про поступованкня шведів в Литві (Білії Русі) Карл одповідав: «зухвальство, — ижъ церквей превращєніє памъ задаєть, гды святынъ Божіихъ всякое насиліє всегда возбрапялисмо, установивши каранье, если бы кто опое насильствовати дерзнулъ. О церквахъ Могилевскихъ ничего памъ не вѣдомо, лечь это паки лветвеннѣйшое, есть ли оныє, по выходъ нашомъ, безбожними московскими руками ограблены и въ пепель обращены» (Тажож, 209). В могилевській літописі записано оповіданьня, шчо шведські војаки, без свідому короля, зруїювали Буїницькиї манастир під Могилевом, а дерево з церкви вжили на міст, — так король би то, здивувавшиє, шчо кінъ його не хоче ступати на міст, казав поперевертати дошки і, побачивши на них ікони, — звелів однести в манастир, а двох призвідчиків вчинку, звелів повісити. (Историч. свѣдѣнія о примѣчат. мѣстахъ въ Бѣлоруссіи, ген. м. М. Безъ Корниловича, 1855, 199). З другого боку звісно, шчо царь Петро, проходом через Могилев після шведів в 1708 р. звелів своїм татарам і калмикам запалитъ город, — шчо ті і зробили, зграбувавши його перед тим; тоді згоріло і кілька церков. Це була помста могилевцям за те, шчо вони вибили московське вієсько в 1661 р., — коли по словам самого царя «Москва дурна була» (Безъ Корниловичъ, 170, 167—8). Интересно, шчо пі гетьман Скоропадський, ні сам царь в дальших своїїх манифєстах, нічого не казали вже про зпевагу шведами православних свѣтатшів.

XI. *Вірша над гробом Кочубея і Искри* в київській Лаврі напечатана в вивірєннії копії в Максимовича, Собр. Сочинєній, II, 241.

Жак бачимо, між віршами і пісньами про Мазєну єсть велика ріжниця: перш усього в тім, шчо вірші не знають Паліа, — замієць котрого деякі з них споминають Кочубея і Искру, — і шчоного не мають проти панства Мазєпи; вони цілком стоять на погляді царя і архиєреїв на всю справу. Далі вірші зовсім не мальують тодішнього життєвья і інтерєсів народніх, навіть козацьких.

Тільки одна, — III-тъя, певно писана світським чоловіком, одлукує хоч національні змагання українців проти Польщі. Між инчим цей характер віршів, як і склад їх, буде нам в пригоді при розборі непевних і фальшивих пісень про Паліа і Мазепу.

Для повности одмітимо, що в пізнішчій (половини XVIII ст.) і мажже московською мовою писаній довгій вірші «Разговоръ Великороссін съ Малороссіей» єсть довгеньке оповідання про війну Паліа з турками і полькаками і про вход його в Очаків. (Кіевск. Старица, 1882, Февр. 352—354).

3. Цертелевський варіант пісні про Паліа.

Цертелев помістив в своїй збірці пісню про Паліа, котру потім втиснув в свої утвори Срезневський, обставивши її явно фальшованими недоречними віршами про Искру та Кочубея, та підправивши її по другим варіантам. Таку переробку передруковав пр. Безсонов в збірку Кирьєєвського. Зрівнявши чистій варіант Цертелева з повищчими, безспорно народними, варіантами, ми думаємо, що і його можна вважати за варіант не фальшований, по крайній мірі в своїй більшій часті, починаючи од віршика 14-го. От через це ми передруковуємо тут Цертелевський варіант, добавивши наші уваги найбільше до початку його.

1. Ој, ти гадаєшь, Мазепо, ти гадаєшь зміняти;
Ој, ти хочеш, ти хочеш царя отступати,
В пень Москву рубати,
А сам хочеш да на столиці царем царствовати.
5. Ој, шчо взмоят гетьмане Мазепо к Палію Семену:
— «Ој, Палію, Палію Семене,
Чи не зрадиш ти мене? —
Ој як же ја мају, гетьмане Мазепо, тебе ізражати,
Коли ти будеш, гетьмане Мазепо, добре починати? —
10. — «Ја думају, Палію Семене, в пень Москву рубати;
А сам хочу да на столиці царем царствовати». —
— Вперед же ти будеш, гетьмане Мазепо, у стовпа
стояти,

А ніж будеш да на столиці Царем царствовати!

.¹⁾

- Ој пје Паліј, ој, пје Семен да головоньку клонить
15. А Мазепин чура Паліју Семену каждани готовать.
Ој пје Паліј, ој пје Семен, і з ніг ізваливсьа,
Барзо тому гетьмане Мазепо стоја удививсьа,
Ој, покликне гетьман на свој лејтари,
Шчоб забивали, Паліја Семена в кріпкії каждани.
20. Ој, покрикне гетьман на свої тислиці
Шчоб забивали Паліја Семена в кріпкі скрипниці.
Не дав гетьман Паліју Семену ні пити, ні їсти,
Доки не вислав гетьмане Мазепо на столицю листи,
А як вислав гетьмане Мазепо листи на столицю
25. Велів закинуть Паліја Семена в темпују темницю.
— «О теж тобі, промовљає, царю, јесть Паліј ізмінник.
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати;
А сам хоче да на столиці царем царствовати».
30. Озоветсьа Паліј, сидьачи в темниці:
— Бреше, бреше гетьмане Мазепо в царя на столиці!
О теж тобі, да праведниј царю, сам гетьман ізмінник,
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати,
35. А сам хоче та на столиці царем царствовати! —
Ој, шчо взмовјать мосцівијі пани до праведна царя:
Випускај ти, да праведниј царю, Паліја с темниці,
А то будуть бесурмени Шведи на твојіі столиці! —

.²⁾

- Да шче хмелью да шче зелененькиј на тичину не
ізвивсьа,
40. А вже Паліј під Полтавоју і с Шведом побивсьа.
Да шче хмелью да шче зелененькиј головок не схилив,

¹⁾ Здѣсь какъ видно изъ смысла пѣсни пропущено нѣскольکو стиховъ. *Прим. Цертелєва.*

²⁾ Здѣсь также пропущено, кажется, нѣскольکو стиховъ.

Прим. Цертелєва.

По нашому, ніякого пропуску нема, — а јесть тільки скоріј переход од однојі картини (рада в царя) до другојі (битва під Полтавоју). *М. Д.*

А вже Паліј під Полтавою і шведів побив,
Ој, кликне-покликне да корольу шведській на гарматі
стоја,
— «Утікаймо скоріј, гетьмане Мазепо, с Полтавського
поля!»

45. Тоді вони утікали усі с під Полтави;
Бодай вони не дождали битьсьа з козаками!

Зрівнявши початкові віршики, 1—13, з дальшими, вбачимо, шчо вони не однакові по складу. Початок збивається на *думу*, а дальше jde проста пісньа, тільки і в ній пробиваються іменительні спадки на форму звательних, як часом бува в думках (бреше гетьмане Мазепо... кликне корольу шведській). Окрім того ці початкові віршики якісь обірвані, противномовлячі (порівн. 1—3 з 8—9) і не щільно приточені до дальшої пісні, так шчо сам Цертелев подумав, шчо між 13 і 14 віршиками мусив бути промуск.

Цертелев був шче не мудрујушчиј (најівниј) збірач і навряд він навписне фальшував пісні. З другого боку він не каже в переднім слові до својеј книжки, шчоb він брав својі пісні з чужих записів, — куди могли проскочити, рьадом з правдиво-народніми пісньами, також і утвори віршарів, — а каже, шчо записав својі пісні од кобзарів. Покладајучись на це все, можна допустити, шчо Цертелеву здибавсь який небудь кобзарь, котриј співав і просту пісню про Паліја, та тільки всилувавсь переробити її на думу, чи псалму, — хоч, як видно, не дуже зручно. Најбільше перероблені вірші 1—13, — хоча в усьакім разі вони подібні до 9—19 віршиків нашого варјанта 9-го, записанного певним збірачем, а також довіршів в 2-ј казці про Паліја. Дальше ж jde проста пісньа, подібна до щиро-народних, котрі надруковані в нас вишче.

В в. 38-ому не певне слово *бесурмени* в прикладі до шведів. В усьакім разі воно не може бути раннім. В віршах 43—46 видно слід обробки, може, ј кобзарської.

4. Перегляд фальшованих пісень про Палі́жа і Мазену.

Пісні про Палі́жа і Мазену, котрі ми не помістили в нашу збірку, — напечатані в видавництвах: *Срезневського* (Запорожская Старина. Харьк. 1833—38, т. I, кн. I, 62—78, т. II, 79—82 т. II, кн. III, 142) *Максимовича* (Українські народні пісні, М. 1834, 57—60, 110—111, 113, — Сборникъ украинскихъ пѣсень, Кієвъ, 1849, 88—91, — всі по Срезневському з малими одмінами; тільки 110—111 самостійна, потім перепечатана і у Срезневського) в «*Неофіціальная часть Полтавскихъ губернскихъ Вѣдомостей*, 1860, № 14 и 15, — (по Срезневському і Максимовичу) у *С. Карпенка* (Васильковській Соловей, 21, — по Срезневському і Максимовичу, з прибавкою двох віршів; 52, — так само, тільки з поправкою дуже вже незручного початку) у *Безсонова* (Пісні, зібрання *П. В. Кирп'євскимъ*, вып. VIII, М. 1870, 176—205, — по Срезневському і Максимовичу). З цих пісень хіба одна, та що в Максимовича надрукована в збірці 1834 р., на стор. 111—113 (*Мазено Гетьмане, израдливыи пане...*) може бути старою віршею XVIII ст. хоч і то наврод. Остатні ж чисто фальшовані, або цілком, або підправлені кількома віршиками з правдиво народніх пісень. Де які з тих фальшованих пісень Срезневський і Максимович прозвали *думами* (кобзарськими *псалмами*), — тільки ж ті віршувальня, правда, не подібні складом до простих українських пісень, не подібні також і до кобзарських дум, котрих тепер видаю досить, щоб їх характер вияснивсь.

Вже в переднім слові до першого тома «Історическія Пісні Малорусскаго Народа съ примѣчаніями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*» ми сказали нашу думку про фальшуваньня українських пісень в старих видавництвах їх, а найбільш у Срезневського, котрому слідував Максимович; потім про цю ж сумну справу сказано було чимало *М. І. Костомаровим* в його статті з новоду «Історич. Пісень Малорусскаго Народа» в «Вѣстникѣ Европы» 1874, Декабрь (див. особливо стор. 611 і далі ¹⁾). Тепер у нас

¹⁾ Тільки ж д. Костомаров і після цієї статті знов довіривсь

нема досить місця, щоб подрібно з'ясувати фальшивість показаних вище пісень про Паліа і Мазепу. Ми скажемо тільки по кілька слів про найважливіші з них, в щирість котрих, як видно з приміра д. Костомарова, шче може хто небудь вірити.

«Піснь» про «Паліа в Сібіру», — («прелестная», по Срезневському, «поэтическая», по д. Костомарову) — напечатана буцім то «со словъ бандуриста съ поправками по тремъ другимъ спискамъ» (звідки?). Але вона перш усього складом своїм зовсім не подібна ні до кобзарських псалм, ні до пісень. Про кінець їїї сам Срезневський писав Максимовичу: «последній куплетъ едва ли старинный. Что то отзывается Сквородинскимъ духомъ, сатиризмомъ конца прошлаго вѣка». (Рукопись у нас). По нашій думці, і цього мало: цей «куплет» зовсім не подібний до народніх пісень, вже потому, шчо в ньому піснь, котру б то Паліа співає з бандурою, — вставлена в пісню, як це робитьсья тільки в письменських утворах, а ніколи в устних. Вже одного такого куплета досить, шчоб кинути тїнь на весь «пісню». Далі початок цієї «пісні»

Високо сонце зходить, низенько *ложиться*

не по українському. Він, очевидно, узятий з звісної чумацької пісні. Ціі пісні звісно більш десятка варіантів (у Рудченка, Чумацкія пѣсни, VIII, у Чубинського, Труды экспедиціи и пр. V. 1049—1052) і ні в одному нема

Срезневському і Максимовичу і завважав їх пісні про Паліа і Мазепу за щиро-народні в своїй праці «Исторія козачества въ памятникѣхъ южнорусскаго пѣсеннаго творчества», Русск. Мысль, 1880, Іюнь, 46—52, і в праці «Мазепа», тамож 1882, Іюнь, 74. — Замітимо також, шчо д. Костомаров омилно вбачав в пісні «Крикнув на хлопців бурлака вночі» спомин про вгечку Паліа з Маріенбурга (Р. М. 1880, Іюнь 45—46), — тоді як ця піснь належить до завладіння козаками (донськими і запорозькими) Азовом в 1637 р. (Див. про це в Вѣстн. Европы 1877, Мартъ, 108) Київск. Стар. 1882, Сент. 413—436 і Ноябрь, 230—241). Пізніше д. Костомаров отстав от такого погляду на цю пісню (К. Стар. 1882, Авг. 367). Прибавимо дльа неспеціалістів, шчо і в праці д. Вол. Антоновича «Последнія времена козачества на прав. сторонѣ Днѣпра», — котра вишла раніше «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — (73, 171—172, прим) віршувannya «Шведського року» вважаєтьсья за щиво-народне, а піснь про полон Паліа Мазеною приводитьсья по «Полтавськимъ Губ. Вѣдомостямъ».

слова *ложиться*¹⁾. Так само неможливо, щоб українець сказав: «Палі по Сибіру *бродить*», бо *бродити* в українців скорше: ходити по воді, ніж *блукати*. До того ж в усіх щиро-народніх піснях і казках про Паліа він малюється замкнутим у темницю, а не блукаючим (бо народ бачив, як Палі сидів замкнутим в Бердичові, Лубарі, Батуриці). Уся частина пісні, де Паліа малюється з «вірним чурою», jakimсь *Стоусем* (?), — нагадує сентиментальні вірші початку XIX ст., а не народні пісні. А зовсім уже дивно, коли читаєш, як цей Стоусь дає Палієві «жаловују віту», — то б то «жалинну гілку»: лівобережні степовики мусили б добре знати сибірську ботаніку, щоб зложити такий образ! Ніколи простонародній лубожній чоловік не сказав би: «не то богові молитесь, не то журитесь». Нарешті ніколи щиро-народні пісні і казки не зуть Паліа *паном*: то його ворог Мазена — *вельможний* пан (Див. вище).

Ще більш незручно зроблена «дума про Полтавську битву»: «Шведського року, несчастливого літа» і т. д. Перш усього шведських років, — коли вже згодитись, щоб це був український вираз, — було на Україні два: 1708 і 1709 р. Далі вся оця частина, — як «у городі Лебедені царі і князі (які?) великим дивом усі дивовали, один до єдиного (а не *одного*?) словами промовляли: про-що (а не *од чою*?) то, панове, у землі християнській не *стало* порьядку *ставати*?» — Про то, панове, що стали прокльаті бусурмани християн братами називати! — Хто ж теж зачинав? — Начинав тее прокльатий Мазена» — це все явна пісенітниця, по всьому, а не тільки «поэтическая прикраса», як каже видавець. До того бусурманами українці звало тільки мусульман, а ніколи християн—шведів, — так само, як в часи Паліа звали *каторгами* тільки турецькі *галери* (kadriga; порівн. в правдивих кобзарських псалмах у Антопов. і Драгоман., I, №№ 30, 31, 45) і не могли зложити слов: *живьем* (а не — живцем?) на *вічну каторгу* завдав». Слова цієї

¹⁾ Од того Карпенко і поправив у себе початок: «низенько *сидаје*... Палі... *проживаје*». Так само Максимович поправив у себе: Срезневського: «та і сів *и поміті*» (так напечатано, — так і в власному рукопису Ср-ого, що в нас) на: «та і сів *у наміті*», — та тільки забув про сибірський холод!

«думи» про те, як Палі́й «прибув до білого царя на столицю великим постом», а під Полтаву «на святого отця Микола́ја», як і про «панцирне» ві́йсько шведське, про те, як шведи в «Батури́ні мужиків та жінок у пень сікли да рубали» і т. д. — анахроні́зми (помилки прсти часу) і невірности. — Звісно, в народніх піснях часто бувають історичні помилки, та не такі — і навіть менше, ніж в фальшованих піснях, де анахроні́зми або павмисні, або бувають як раз у тому, чо́го не знали вчені льуде в то́й час, коли пускала́сь фальшована піснь. Яко́сь чудно, щоби́ «дума», котра навіть пам'ята́є и́м'я «Шеремета́ Бори́са Петро́вича», — чужого, — не пам'ятала, коли́ ї куди прибув сві́й чоловік, Палі́й, Діло в ті́м, щоби́, коли́ приписува́в Срезневський до це́ї «думи», — то́ йому «не случало́сь читати́ вь лѣтописяхъ о́ времени́ при́бытія́ Па́лія» пі́ з Сібі́рі в Росси́ю, ні́ під Полтаву, — таќ йому вдали́сь пока́зи «думи» за «фактъ́ новы́й». А тепер ми зна́ємо, щоби́ Палі́я привезено́ до царя́ в Воро́нж 30 марта́ і зара́з же оді́слано до табору́ Скоропаде́ського.

На́йгірша́ ж з поми́лок в «думи́» Срезневського, — це ві́рші об ті́м, як би́ то шведськи́й коро́ль з Мазепо́ю

«А у́ городі́ у́ Батури́ні мужиків і жінок у́ пень
сікли да рубали,

Церкви́ палили, св'я́ті да і́кони під по́ги топтали,

Плі́ти справля́ли,

На то́й бі́к Дні́пра уті́кали».

Срезневський сам вказу́є тут поми́лку і дума, щоби́ ці ві́рші не на сво́єму місці́, а мус'ять бу́ти перенесені́ в кі́нець думи́, і щоби́ тут замі́сть Батури́на мусила́ бу́ти Перево́лочна, до котро́ї Карл уті́к з під Полтави́ і коло́ котро́ї він переправивсь́ через́ Дні́пр, — бо́ звісно́ ж, щоби́ Батури́на шведи́ не ру́йнували́ (зру́йновав́ його́ Менши́ков). Але́ і́ Перево́лочни́ теж шведи́ не ру́йнували́. «Думи́» і́ тепер, коли́ вже вони́ почина́ють забува́тись, не робля́ть таких поми́лок наві́ть там, де́ їде мо́ва про пригоди́ XVI—XVII ст. А́ п'ятдеся́т ро́ків то́му наза́д, коли́ кобза́рі співа́ли такі́ псалми́, як про́ С. Кі́шку, коли́ вони́ мало поми́лялись, пере́лічу́ючи наві́ть полковни́ків при́ Б. Хмельни́цькому, — не́ймовірно, щоби́ кобза́рь поробив́ такі́ страшенні́ поми́лки! Придивля́ючись́ бли́зче до пови́сших ві́ршів́ чуд-

ної цієї «думи»,—ми побачимо, що вони ма́же цілком зроблені з слов манифесту царського про те, як би то шведськїй король поступовав в «нѣсколькихъ деревняхъ», (див. вище, на стор. 53). Така фабрикація замазана анахронізмом і географичною помилкою, так буцім то звичайними в народній словесності!!

На решті порівняймо кінець цієї буцім то «думи» з кінцями правдивих кобзарських псалмів, на взгляд котрих він зроблений:

1. Земле, земле християнська!

Јегда ти була смутками і печальми наповнена,
Не знала, де родина об рідні *промишляје* (!)
Дај бог честь і хвалу світ-праведному государю,
Да ј Семену Палію, превеликому пану (sic!)
Шчо не дав Шведу християн на поталу.
Ој, дај, боже, усім християнам многіа літа
Да счастливого прожитіа у сім світі. (Срезневський)

2. Земле турецька, віро бусурманська,

Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матерію,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жопою....

(в другому вар. шче:

Альбо кровну родину з рідиною,
Альбо близьку сосіду з сосідою:

в третьому шче:

Товариша із товаришем)
Дај, Боже, миру царському
Народу християнському
Славу (або здравіе) на многіа літа

(в другому варіанті

Услиши, Господи, у просьбах, у молитвах
Људу царському
Народу християнському,
На многіі літа,
До кінца віка, —

або в давніше записаннїму:

Утверди, Боже, људу царського,

Народу християнського,
Вієська Запорозького,
Донського,
З сиєїу черньїу Дніпровоїу,
Низовоїу,
На многаїа літа
До кінця віка.

(Див. у Антонов. ј Драгом. I, 80—91. 124. 132. 219—220)

Јасність і конкретність (стислість) образів запевно кобзарських пісень і темнота в словах «думи» Срезневського видні зразу, так само јак і ріжнища особистих побажань першої цареві ј Палієві, «превеликому пану», ј широка загальність побажань остатніх.

Пісньа «про Полтавську битву», надрукована в «Запор. Старипѣ», јак каже видавець, «по списку Н. Цертелева съ поправками по спискамъ И. В. Росковшенкова и моему собственному», — јесть просто кінець Цертелевського варјанта пісні про Паліја, (див. вишче) в девјать віршиків, розвезениј на пісньу в 44 вірш. вставками ось јаких куплетів:

От-то вони тоді *швидко* (sic!) утікали
З полтавського поля;
Згаменулась (!!!), звеселилась
Козацькаја доля, —

або шче ј таких:

От-то обізвавсьа пан Семен Паліј:
«Де ти, вірний друже?»
— Ој, нема вже твого друга —
Обізвавсьа, луже. ¹⁾

Доволі подібних «куплетів», — шчоб зпроневірити цілу збірку того видавця, котриј запевня, шчо він би то записав такі «куплети» з народніх уст!

Також не зручно перероблено в Запор. Старині ј початок Цертелевського варјанту в осібну пісньу про полон

¹⁾ Срезневський настојує, шчоб читали таки: «обізвавсьа, луже». Хто ж не скаже, шчо подібня будівља фрази, јак в цих двох останніх віршиках, — личить більше романсам Карамзинського часу, ніж народній пісні?

Паліја. Між 4 і 5 віршиками прибавлено, як Мазепа гуляє в Полтаві з Искрою і Кочубеєм і чогось «плаче і ридає», і т. и. після чого Мазепа вже опињається в полі і розмовля з Палієм, по варіанту Цертелева, тільки серед цієї розмови впять приточєна, — і дуже не до ладу, — пересторога Палієві од Искри. Цього Искру названо чомусь Максимом, — коли Полтавський Искра був Іван, а правобічний (ім'я котрого не було звісно в часи виходу Зап. Старини) звався Захаром. ¹⁾

Як уже було сказано, Максимович передруковав в своїй збірці фальшуваньня «Запор. Старини» «про Паліја в Сібірі» і «Шведського року», додавши до них од себе вірші «Мазепо Гетьмане, израдливиі пане» і т. д.

Щоб докладно розібрати цю «пїсню о Мазепї», котру Максимович перший напечатав в своїй збірці 1834 р. (стор. 110—111) ми мусимо подати її тут усьу буквально.

1. Мазепо Гетьмане, израдливиі Пана!

Злее починаешъ, съ Шведомъ накладаешъ
И на Царя Восточного руки пѣдѣмаешъ.

Пѣднявъ еси Орду, изробивъ тревогу! —

5. А при тѣй измѣнѣ бувъ Кочубей да Искра:

Пошли-жъ вони зъ-пѣдъ Полтавы да до Царя зпишка.

А Царь вѣры не дѣнявъ, до Мазепы одѣславъ:

Скоро-жъ ѡхъ Мазепа взрѣвъ — барзо звеселився;

А Кочубей изъ Искрою слѣзами облився.

¹⁾ В Запор. Старині напечатана ще одна «пїснь» про Полтавську битву і друга про Паліја. Ми не будемо багаго говорити про першу, бо в ній нема спомину про Паліја. Скажемо тільки, що перша «пїснь» ця («Ой, трапилосья проклятому Мазепі та коржики їсти») котру Срезневський давав буцім то «со словъ бандуриста изъ 3 списковъ» нагадує вірші слабших поетів школи Гулака-Артемовського, напр. самого Срезневського. Другу ж («Охочиі ватаги козаками багати») котру видавець здобув од Евєцького, — сам Срезневський вважав за фальшовану. В цьому «формульарному списку» Паліја здібуємо навіть куплет з «Наталки Полтавки» («Ворскла річка невеличка») а пр. Безсонов обороня цю, як каже сам видавець Зап. Стар. «малоросійську дичь», од самого Срезневського і каже власне про цей куплет: «Это самое народное и лучшее мѣсто въ Старинѣ: оно сходится съ образами Московскихъ Былинъ, а тѣ въ семъ случаѣ возвращаются къ Слову о полку Игоревѣ». (Пїсни собр. П. В. Кирѣевскимъ, VIII, 211).

10. Усѣ Паны Сенаторы, усѣ бенкетъ мали;
Кочубей-жъ изъ Искрою барзо забували.
Тѣльки ты ихъ не забудь, Миргородскій Пане, ¹⁾
Що Кочубей изъ Искрою за Вкраину стали! —

У Кіевѣ на Подолѣ порубаны груши;

15. Погубивъ-же песь Мазепи невинныя души!

Ой выгорѣвъ весь Батурингъ, зѣсталася хата; ²⁾
Да вже-жъ твою, псе Мазепе, и душа проклята.

Бувъ у тебе, псе Мазепе, одинъ хлопецъ Нѣмецъ... ³⁾
Пѣшло-жъ твоє, псе Мазепе, усе добро нивець!

У Карпенка після 9-го віршика:

Охъ, не одинъ украинець по нихъ зажурывся, —

в 11-му віршику переминено «барзо (!) забували» на «ду-
же (!) обвиняли», — а в кінці прибавлено два віршика

А той німець (!) твій, Мазепе, небожъ Войпаровскій,
Пропадає у Якуцьку въ опалі (!?) Московскій».

Перш усього кидається в очі в цій «пѣснѣ» нерівність
її ладу: віршики 1—4 одного ладу, — а кінець, з в. 14-го,
їде на другій лад; середина не підходить ні до початку, ні
до кінця і кільки раз перемиња лад. Початок јавно на-
гадує старі вірші, а найбільш «Псалму повозданну», де
в чому навіть дословно, — а також віршу «Мазепѣ измѣн-
нику», — з котроју і у кінці «пѣсни» Максимовича је де
що спільного, хоч тої кінець різниться од неї ладом,
пѣснаним, а не віршовим. Можна б зовсім згодитись на те,
що віршики 1—4 зложено коло 1710 р., як дума Макси-
мович про всю своју «пѣсню», — коли б не слова про
Орду, неможливі для того часу, коли всі українці добре

¹⁾ Кажеться, Мирг. Полковникъ Апостолъ, послѣ бывшій Гетьма-
номъ. *Прим. Максим.*

²⁾ 1708 г. въ октябрѣ Князь Меншиковъ осадилъ Батурингъ, вели-
колѣпную резиденцію Мазепи, разорилъ и сжегъ его до основанія;
на мѣстѣ онаго было только нѣсколько хатъ, до 1750 г., когда из-
браннй въ Гетьманы Каммергеръ Графъ К. Г. Разумовскій захо-
тѣлъ перевести Гетьманскую резиденцію изъ Глухова опять на пре-
жнее мѣсто. *Прим. Максим.*

Дійсно в 1709 р. і однії хати не зосталось. *М. Д.*

³⁾ Капитанъ Сердюковъ Кенигсенъ. *Прим. Максим.*

знали, шчо то шведи, а шчо Орда (татарс). Віршики 5—6, про Кочубеја і Искру, підходять до тих, шчо јесть вище в казці 2-їј. Віршик 7-їј споминајеться в казці, шчо в Куліша, (Зап. о Ю. Р. I, 123) трошечки зміненіј:

«А царь віри не доньав, та назад јіх одіслав.»

Так, значить, матерјал по крайній мірі першої половини «пѣсни» Максимовича знаходитьсья то в старій письменній, то в устній народній словесности. Тільки ж все таки в цілому «пѣсня» ця чудна, ј у всякім разі не можливо, шчоб вона була народною пісней, навіть јїї кінець, котрій маје пісньаниј лад. В народній пісні не можливо таке обертаньня, јак в вір. 12-му: «ты, Миргородський пане». Таке міг би написати хіба письменній віршарь в часи гетьмануваньня Дан. Апостола (1727—1734), та ј тој віршарь мусив би забути, шчо Апостол власне нічого не зробив дльа Кочубеја і Искри ¹⁾. Прирівньня «невишних душ» до «порубаних груш», јак і спомин про «одного хлопця німця», — у народній пісні не можливі. Після цього всього најбільше, шчо можно сказати на користь Максимовича з јого «пѣсней», — це те, шчо може хто в XVIII століть, але навряд близько до 1709 р., зліпив оцьу віршу з частин других, — і шчо цьу ліпньу Максимович виправив по својому, јак він це робив маже завше навіть з щиро-народними піснями в часи виданьня збірки 1834 р. За таку нашу гадку, — в усьакім разі проти щирости цејі «пѣсни», — говорить і те, шчо Максимович не помістив јїї в своју збірку 1849 р., котру він видимо хотів очистити од гріхів 1834 р.

Шчо Максимович навіть сам складав мов би то «народні пісні», — на це ми знајшли јавніј доказ в јого паперах,

¹⁾ Миргородський полковник, потім гетьман, Данило Апостол випрохав у Мазепи дозвол, шчоб јого сина, зятья Кочубејевого, і жінку јого не арештовували вкуні з Кочубејем. Посланиј Апостола вспів обігнати посланих Мазепи, ј Кочубеј вспів вијхати в Слобідчину. (Див. у Костом., [Р. М. 1882, Сент., 194—6] лист самого Мазепи, котрій оступаетсья за Апостола перед царем). Взагалі роль Апостола в усій Кочубејівсько-Мазепинській справі була не дуже то достојна. Ставши гетьманом, Апостол поставив Кочубејенка полковником, — об чім даремне прохала Кочубејіха царья шче після Полтавської битви (Ригельм. III, 88). І нас хотять вневнити, шчо про такі пригоди може споминати народня піснья!!

де між инчим јестъ листок з поміченоју дльа вкладу в збірку піснеју о *Мазепѣ*, дуже подібноју по манері до кінця повишчої, а також до «пѣсни о Палѣѣ» (в Сібіру). Ми дамо тут точну копіју з цього «документа», котриј може підперти те, шчо ми сказали вище в справі фальшуваньна пісень.

Посѣявъ я пшениченьку,
Озимее жито ¹⁾
А ²⁾ вже жъ мого козаченька
На Украинѣ убито; ³⁾
Одъ Крюкова до Бубнова ⁴⁾
Не бѣльшъ, якъ двѣ мили, —
Лежать нашѣ козаченьки —
По три по чотыри:
Въ кого руки, въ кого ноги,
Головы не мае.
Ишый лежитъ середъ поля,
Тѣльки отдыхаетъ. ⁵⁾
Одинъ козакъ — помѣжъ другихъ,
Своихъ призываетъ:
«Простѣтъ, братця-товариши,
Я уже ⁶⁾ умѣраю
Умѣраю занапрасно,
На сѣму я степу,
Клянѣтъ братця съ правнуками —
Гетьмана Мазепу:
«Счобъ не було добра ёму до вѣку одъ нынѣ,
Счобъ вѣнъ загувъ якъ той вѣтеръ, счо вѣявъ въ долинѣ.
За те счо згрызъ Украину якъ люта собака,
Счобъ вѣнъ дождавъ до щобъ ёго повѣсивъ гицляка.» ⁷⁾

¹⁾ З лѣвого боку обидва віршики обведені знаком (, шчоб потім звести їх в один. Такиј же знак і далі коло каждой пари віршиків.

²⁾ Було: *Да*, та зачеркнуто. ³⁾ Зачеркнуто *в* (бито).

⁴⁾ *до Бубнова* зачеркнуто олівцем і замість того написано олівцем же: *до Бужина*, і з боку написано: «НВ. Бубновъ другой, гдѣ ломають камни».

⁵⁾ Остатні чотирі віршика всі перечеркнуті.

⁶⁾ Зачеркнуто: *вже жъ*.

⁷⁾ Остатні два віршики зачеркнуті і перечеркнуті. Окрім того перед *счобъ вѣнъ* зачеркнуто *Водай*.

Передивляючись вкупі всі фальшиві пісні про Паліја і Мазепу, вбачаємо в них оспівну цвіху: маже всі вони (окрім романса про Паліја в Сібіру) б'ють на те, щоб говорити, на р'яду з Палієм, про Кочубеја з Искроју та про Полтавську битву. І в цім то і видно найбільш їх неподобенство до правдиво народніх пісень. Народів не було ніякого діла до Кочубеја і Искри. Перш усього цих панів за житт'я їх нічим було добрим спом'янути народів. В полку Івана Искри, в Полтавському, народ завше був недовольний урядом і через те навіть більше стоїав за шведів, ніж де небудь. Кочубеју ж запорозці навіть радили знати голову ще в 1692 р., як одному з найшкодливішчих панів (Соловьевъ, XIV, 181). Суперечка Кочубеја і Искри з Мазепоју не могла інтересувати народ, як справа цілком особиста. Інше діло незгода Паліја з Мазепоју, — незгода двох стрійв громадських, льубого черні і противного їй! Од того народ і склав пісню про полон Паліја, — і не міг скласти про Кочубеја і Искру, ані вставити їх в пісню про Паліја. Не склав народ осібної пісні і про Полтавський бої і в загалі про віјну з шведами, — а тільки приточив до готової пісні про вразившій його полон льубого йому Паліја кілька віршиків з старої пісні, прилагодивши їх до нової пригоди. І це зовсім природно, — бо всьа справа Мазепиної зміни ошоломонила народ, — котрий не льубив ні московських пор'ядків з ц'рем, ні Мазепи, власне за те, що він був слугоју тих пор'ядків. При такому ж настроју, пісні не складаються. Що ж такий справді був тоді настроїв народу українського, — це тепер видно з актів того часу. Актів цих не знали за молоду Максимовича і Срезневського, — котрим і могло бути дивно, чому нема народніх пісень про Кочубеја з Искроју та про Полтавський бої, про котрих вони начитували в літописях та казенних історіях XVIII ст. Ми вже замітили в «Историч. П'єсняхъ Мал. Народа», що фальшовані пісні завше підходять до зводних Літописів XVIII ст., або до «Исторіи Русовъ» і через те вкупі з ними часто помилуються проти дісної історії, як вона вијаснилась в остатні роки наукоју по актам. Народні ж пісні звичајно зходятьсья з актами, — як це і зовсім натурально, бо народні пісні складаються пр'ямо під уразоју фактів на народню думку. Полон Паліја так і вразив

народ у саме серце, — і він склав про це пісню; — в
війні ж московсько-шведській народ не знав власне, на чиї
бік стати, — і ця справа, велика в очах письменних лю-
деї з церковно-казеними думками, дльа простого народу
була ділом побічним. Не будь сьуди примішаниї тої же
Палії, то ця справа не тільки б не зоставила після себе
ніякої особної пісні (як і сталось) а навіть, певно, обі-
шлась би ї зовсім і без того спомину в варјантах пісні про
полон Паліја, якиї ми бачимо в них тепер.

Цього ніяк не могли зрозуміти в 30-ті роки наші вчені
люди, — як не могли зрозуміти тоді ї того, од чого нема
народних пісень про всьу козацьку ї православну суперечку
українців з польаками до Богдана Хмельницького, то б то
до спільного козацько-крестьяпського повстанья проти
польської панської держави. От вчені люде ї надумались
поповнити ї цей, по їхньому, пробіл фальшованими пісьнями
про Паліја, Кочубеја, Искру та Мазену, подібними до тих,
які вони зложили про Свірговських, Наливажок і т. и.
Так то фабриковавсь «Полтавській кругъ Малоруссаго
пїспотворчества», як зве всі згадапі тут фальшовані думи
ї пісні пр. Безонов!

5. Варјанти особної пісні з именем Семена Паліја.

1.

1. --- «Ої, Семен Палії, чого в тебе білі ручки в крові?»
— Забив, забив сиву голубочку,
Щоб не сиділа в лісі на дубочку,
Щоб не сиділа, та не буркотала,
5. Мені молодому спати не давала. —
А в неділю рано дзвони задзвонили
А вже турки Паліја зловили.
Задзвонили дзвони, разом перестали,
А вже турки Паліја spojмали.
10. Повели Паліја селом гулицеју
А зїязали назад руки сирицеју.
Повели Паліја містом та базаром по над крамницеју,
По над тују турецьку грьяницю та ї на шибеницю.
(Зап. в Селезнівці, сквирськ. пов., кїївськ. губ. в 60-ті pp.)

Ця пісня могла б дати багато поламати голови, як би на щастя не втрапились другі, повнішчі, варјанти її, з котрих видно, що це вривок пісні, котра не має ніякого стиченьна з історичним Палієм, і що в цей вривок імја Паліја попало зовсім случајно. Пісня ця галицького походу, з *опришківських* (розбіжницьких) і розказує про кару молодця, котриј убив невірну йому дівчину, чи жінку, а потім одјіхав, та на решті його німало начальство, — *и миі*. Пісня ця, певно, занесена в Кијівшчину галицькими заробітчанами — і тут скоро поплуталась і затемнилась, тим паче, коли замість німців, — котрі в Кијівщині не могли нікого полоняти, підставились турки, — і на решті стала вриватись. В один із вривків вскочило імја славного полоньанина Паліја. — Ось де варјанти цієї пісні без імені Паліја, — один повнішчіј і јаснішчіј і другі два ввірвані і заплутані.

а)

1. — «Ој, ти Јанче, все зло зробив,
Шчо ти свої ручки покрівавив! —
— Бо ј лубив же ја голубоньку,
Шчо сиділа на віконечку,
5. Шчо сиділа вуркувала, —
Молодому Јанчу спать не давала. —
— «Ој, ти Јанче, чога на тебе німці встали,
Бо хотять тебе уловити
І твоју честь испразнити?» —
10. — Ох, ја німців не бојусь, —
Сам на себе надіјусь
І на свого коня вороного
І на сиделчко з під злота самого
На два підстолі борзе грімкіјі,
15. На третью рушничку, вистрільаночку. —
А встріч јого усі звони звонять,
Молодого Јанча в чистім полі гонять.
А встріч јого всі звони перезвонили,
Та ведуть Јанча, — вже уловили.
20. Та ведуть јого вулицеју
Ізјазали руки сирицеју
Та ведуть јого до темниці

- А за ним іде дві дівичі, —
Одна каже: «ти рідний брат»,
25. Друга каже: «хтів за жену взять».
— Та піди дівко, не будь лихоју
Не будь тобі, б...ь, женоју. —
Та ведуть Јанча в чистеје поле на могилу:
— «Та ј дивись, Јанче, на всю Україну.
30. Шчо забачиш, — то все твоје.»
— Ој, бачу ја а два стовни,
На тих стовнах сволок лежить,
На сволоці шнурок висить.
— «Ој, то ж, Јанче, то смерть твоја.»
35. — Як би ја знав, шчо смерть моја,
Ја б її звелів обмальувати —
І тальарами пообивати.
Хтоб же јшов, — тальар знајшов,
Молодого Јанча все спомјанув».

(З рукописн. збірки Штангеја. Д. Штангеј записував в середніх повітах київської губернії в 60-ті рр.).

Полон Јанча, в віршиках 19—21, мальується тут як полон Коваленка турками, — в дуже розширеній на Україні пісні (Аптонов. і Драгоманов, I, № 25), — після чого тим скорше пімці галицької пісні могли в Київщині замінитись турками.

б)

1. — «Ој, ти, Јанчуку,
Ој, ти вродливиј,
Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј,
5. Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј!
Чом у тебе, Јанчук,
Ручки кровавијі?»
— Да убив ја, убив
10. Сиву голубоньку,
Ој, шчо сиділа
В лісі на дубоньку, —
Ој, сиділа вона,

- Вона туркотала, —
15. Миші молодому
Спати не давала,
Правди не сказала. —
Ој, у Немирові
20. Усі дзвони дзвонять:
Турки з татарами
Там Јапчука гонять.
Ој, дзвонили дзвони,
Вони перестали:
25. Гонили Јапчука,
Та вже і спојмали.
Ој, повели јаром,
Јаром, улицеју,
Та звјазали ручки
30. Назад сирицеју.
Та в недільу рано
Сонце припікаје, —
Прокльата сирицьа
Руки ізтискаје,
35. — «Ој, чи бачиш, Јапчук,
Тују камјаницьу,
Та шче на себе
Тују шибеницьу?» —
Ој, казав Јапчук
40. Та мур муровати,
Та казав јого
Грішми обсипати,
— Ој, јак хто тіји
Гроші буде брати,
45. Ој, то тој мене
Буде споминати.

(3 паперів Ј. Рудченка; запис. в с. Романівці, сквирськ. пов.)

В пісні цієї прирівняньна вбитої жінки до голубки так розрослося, шчо навіть затемніло смисл діла; тільки віршик 18 цього варјанта: «правди не сказала» појасняє јого, повертајучи оповідањна просто на лъудину.

в)

1. Ох, у лісі, в лісі јавор кучеръавиј...
Хорош Јанко хлопець, хорош чорпъавиј...
Хорошиј, чорпъавиј, на личко бльавиј. (2)
Ох, у лісі, в лісі, в лісі на дубочку
5. Ох, там забив Јанко сиву голубочку.
Ох, там взьали Јанка, Јанка јіспојмали,
Назад јому руки, руки извјазали..
Ох, повели Јанка тісној улицеју,
Увјазали руки білоју сирицеју.
10. Вітер повіваје, сонце пригріваје,
Білаја сирицьа в ручки укипаје.
Ох, вивели Јанка у чистеје поле.
— «Чи шчо заглядиш, Јанку, то то буде твоје.»—
— Ох, бачу ја, бачу гору кремјанују,
15. А шче дальше бачу шибеницьу своју. —
Ој, у полі, в полі береза стојала,
Береза стојала тонка кучеръава (2)
Там жандари стојали, гільье попускали,
Гільье попускали, коні годували (2)
20. Молодому Јанку ніжки ісковали —
Коники забрали у світ појіхали.

(Зап. в м. Коростишеві, радом. пов. київськ. губ. М. Ганицькиј в 1874 р.)

Слова *жандари* в 18-му віршику знову показујуть на те, шчо цісна цъа походу австрійського. В Україні австрійській сільська поліція зветься жандарами.

Вв. 16—19 взяті з цісні, котра зложилась шче за часів турецьких набігів, а потім повернулась на ляхів, некрутів і т. д. (Див. Ант. і Драгом. I, № 24).

г)

1. Ој, у лісі, в лісі на дубочку
Там убив Јанчук сивују голубочку.
На дубі сиділа, ој, тај воркотала,
Јанчукові спати не давала.
5. То ж не голубка, — турецького царя дочка,
Вона ж там сиділа, та ј письма писала

- Ох, писала — писала (2?)
Янчукові спати в ночі не давала.
— «Ох, ти, Янчук, шчо ж ти робиш:
10. Білими ручками в крові бродиш!»
 Я в неділю рано, як дзвоникі дзвонили,
 Вже за Янчуком турки гопили.
 Дзвони дзвонили, разом перестали:
 Вже Янчука в рученькі сніжмали.
15. Ведуть Янчука селом-вулицею,
 Завязали ручки назад сировицею.
 А в неділю рано ссице пригріває,
 Вража сировинка в ручки сьа вїдає.
 Ведут Янчука селом коло корчми,
20. Там стоїали дві дівчині.
 Ох, одна каже: — «то мій брат.» —
 А друга кдже: — «хотів мене взьать».
 — Не правда, руда, ја не твій брат,
 Правда, чорнява, хотів тебе взьать. —
25. Ведуть Янчука ја в чистеје поле.
 — «Шчо заглялеш, Янчук, то всьо твоје.» —
 Заглянув же Янчук а в полі капилицю:
 На чотирьох слупах — шибеницю!
 — «Ох, як би ја знав, шчо моја смерть,
30. То бим ја сказав би змальувати,
 Ој, змальувати та ј тальарем побити.
 Тальар, тальар зелененькиј,
 Тут похованиј Янчук молоденькиј!» —

(Зап. П. Поплавська, в с. Јаланці, жампольськ. пов., подольськ. губ.
в 1882 р.).

Коли раз приченились в пісню турки, то далі вже ј
убита стала турецького царя дочкою.

2.

1. Горько, горько в світі жити
 А шче гірше, шчо братья не вкупі:
 Јіден у Синоді та за синодника,
 Другиј у губерні та за мајорчика,
5. А ја молоденькиј по над Дністром ходю
 Девјатеро коней за собою водю....

- Десьятого мају, то сам проїзжају,
Дністрового атамана батьком називају.
— «Батьку, батьку, батьку атамане,
10. Яка в тебе плата за твої перевози?» —
— В мене перевози ніщо дорогийі,
Від кождої валки по три золотийі,
А котрі важчі, то по чотирі....
В Семена Паліја чого ручки в крові? —
15. — Ој, був ја в лісі у лісочку
Еј, забив, забив сиву голубочку. —
Ој, в недільу рано в усі дзвони дзвонять
Семена Паліја улищеју водьать....
Заковали ніжки в залізнеје путо,
20. А звязали ручки назад циріцеју.
— «Як був би ја знав, шчо с сього смерть буде,
Сказав би кірницьу копати,
Сріблом та злотом јїї обливати.
А хто з кірниці буде воду брати.
25. Семена Паліја буде вспомирати,
В ті кірниці хорошаја вода,
У Семена Паліја хорошаја врода».

(Запис. в с. Киріјівці, ольгоп. пов., подольськ. губ. в 1872 р.)

Перша половина (вв. 1—13) причепилась з другої, досить розширеної, хоч теж поплутаної, пісні, котрої два варјанти напечатано у Максимовича (Укр. Нар. П., 1834, 148) і в Чубинського (Труды экспедиции, V, 897). Ми мајемо шче вісім варјантів, — котрі напечатајемо в дальшому розділі. Пісньа ця про переїзди через запо-розьські річки. З часом вона переїшла в пісньу про втікачів, бродяг і розбійників. Певно через це вона ј зчепилась в повншчому варјанті з піснеју про Јанча-Паліја, шчо, вбивши милу, втіка од кари.

В кінці скажемо, шчо може хто иншиј і инакше по-яснить оці заплутані варјанти, котрі для того ми тут і подајемо вповні.

№ П I Ш.

РОБОТА НА ЛИНІЇ.

(1716—1735)

№ П.

1. У Глухові, у городі во всі звони звонять,
Да вже наших козаченьків на линію гонять.
У Глухові, у городі стрельнули з гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати.
5. У Глухові, у городі стрільнули з рушниці,
Не по однім козаченьку плакали сестриці.
У Глухові, у городі пошлетені сітки,
Не по однім козаченьку заплакали дітки.
На бистрому на озері геть, геть плавала качка,
10. Не по однім козаченьку плакала козачка.
У Грицькові огонь горить, а в Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть, геть там його видно.
— «Допевняјсья, пап гетьману, допевняјсья плати,
Як не будеш допевняти, будем утікати». —
15. — Ој, ідіте же, панове, до Петра до свата,
Ој, там буде вам, панове, велика заплаата.
По заступу у рученьки да шче і лопата! —
Сидить козак на могилі, онуці латаје,
Ој, кинувсья до черешка, — копійки не маје!
20. Ліхав козак на линію, да ј вельми обдувсья,
Ліде козак із линіјі, як лихо зогнувсья.

Знајдено нами в зшитку, шчо дістав Максимович од кн. *Цертелева*. Певно, по цьому списку Максимович напечатав оцьу пісню в својј кпизі «Українскія народныя пісьни». 1834. 111—112. Тільки в Максимовича знаходимо дејакі одміни:

В віршику 9 му викинуто одпо *геть*, справди, зайве.

„ 18-му замість *онучі* поставлено: *сорочку*

Між віршиками 19-м і 20 прибавлено:

Сидить пугач на убочу, на вітер надувсьа,

Іде козак в Україну, на лихо здобувсьа.

В вірш. 20-му замість *обдувсьа* поставлено *надувсьа*.

Чи Максимович мав другий список пісні, чи сам поправив Цертелівській (як це робив він, видаючи збірку 1834 р., в котрій багато фальшованих пісень) не скажемо рішуче. В рукописному зшитку Цертелева проти цього №-ра надписано Максимовичем «свѣрить». В паперах Максимовича ми знайшли листок, на котрому його рукою написано так, як напечатано в збірці 1834 р., тільки кінець, починаючи од слов: «Сидить козак на могилі», помічений як особна пісьня (101) од початку і середини (100). По Максимовичу перепечатано у Кирьеєвського-Безсонова, IX, 358—360 з поміткою: «Помѣщалось въ старшихъ нашихъ пѣсенникахъ». (Яких?)

У Закревського (Старосвѣтскій Бандуриста. 1861. I, 77) напечатана третья одміна цієї пісні подібна до першої—тільки

в 9-му віршику *геть* напечатано раз;

в 14 „ замість *допевнѣати* напеч. *допевнѣатись*;

в 18 „ „ *онучі* „ *сорочку*;

в 19 „ „ *ој, кинувсьа* „ *він кинувсьа*;

„ „ „ *немаје* „ *чортмаје*;

в 20 „ „ *обдувсьа* „ *надувсьа*.

Між 16 і 17 вв. Цертелева прибавлено в Закревського:

Оттака вже ласка буде — велика заплата.

№ III.

Посіjali, поорали,
Да нікому жати
Пішли наші козаченьки
Линіji копати.

(Напеч. в П. Головинського, Слободскіе Казачьи Полки. СПб 1864, 162).

Ми бачили, що в часи зміни Мазепи, царь обіщав не примушувати українських козаків до другої служби, окрім «обиклої козацької». Вправившись же з Мазепою, царь не здержав цього обіцянку і став ще більш, ніж поперед, примушувати українців до грабарської роботи, та ще і по далеких сторонах. Між инчим таку роботу виносили українці на так званих *линіях*, то б то окопах по тодішній південній гръаниці московського царства од Царицина на Волзі до устья р. Орелі в Дніпрі. От про цю роботу на лініях і говорять повищі пісні.

Перш усього почалися роботи на далекім од України східнім кінці цієї лінії. Про це читаємо в Ригельмана: «Въ 1716 году... для пресѣченія въ Россію Татаръ отъ Кубанской и Черкесской стороны набѣговъ, послано было съ генеральнымъ хорунжимъ, Иваномъ Сулимою, къ Царицину не малое число войска, для дѣланія Царицинской линіи и канала по Камышенкѣ рѣчкѣ, отъ Волги до Иловли рѣки, для соединенія съ Дономъ, чему былъ мастеръ Перри». (Ригельманъ, Лѣтоп. Повѣствованіе о М. Р. III, 113). Про образ цього окопа (в шир 4 сажні, в глиб 2, з чотирма городками) див. у Якова Маркевича, Дневныя Записки, М. 1859, I, 84.

В 1718 р. впять ходили наші козаки в Терк і Царицині робити далі ту лінію (Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, — у Н. Вѣлосерекаго. Южнорусскія лѣтописи, К. 1856. I, 91).

В 1722 р. гетьман Скоропадський писав, що з України пішло «подъ Ладогу и до Царицина двадцать тысячей козаконъ, а дома ихъ отъ кормленія не свободны суть». (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 314). Значить під Царицині було послано 10.000.

Це спомин наших літописців і актів про роботи на лінії за царя Петра, за котрого, як видно з 15 віршика, перше зложилась наша піснь № II. А ще більше українців послано на роботу на західнім кінці цієї лінії, од Донця до Дніпра, на 400 верстов, вже за цариці Анни в 1731—1733 рр. Ось як розказує про те літописець, що зложив «Краткое Описаніе Малороссіи»:

«Въ року 1731 по веснѣ, за возвращеніемъ гетманскимъ з Москви въ Глуховъ, виправленные на низъ подъ Бе-

рестовую, съ командиромъ Антоніемъ Танскимъ, полковникомъ Кіевскимъ, козаковъ 20.000, а мужиковъ свободныхъ и державскихъ 10.000 ходили робити линѣи отъ границъ татарской, не безъ уступки за дѣльню землѣ Малороссійской; да тамъ же и города или крѣпости повіе на имя тезоименитыхъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества, государынь царевнѣ Екатерины и Параскевіи, и иные подѣланы.

«Да въ томъ же году подъ осень, по нѣкоторымъ вѣдомостямъ о виходѣ крымскыхъ татаръ, пришло указъ монаршій ступать войскамъ козацкимъ воинскимъ походомъ оружейно туда же къ границѣ, гдѣ линѣя дѣлалась, и потому ходили полки малороссійскіе всѣ порознь, на которыхъ иные были на мѣстѣ указномъ отъ генерала Вейсбаха по ордеру и стояли съ отводомъ карауловъ и прочая, какъ то: полки полтавскій, лубенскій — подъ Нехворощею, миргородскій и гадяцкій тамже недалеко; иные же полки не приспѣли и возвратилися во свояси, по указу, понеже татаре не на малороссійскій прай, но кудась инде (на Кубань) тогда выходили.

«1732. Для робленія начатой линѣе въ року 1732 послано козаковъ 20.000, а мужиковъ 10.000, съ командиромъ Галаганомъ, полковникомъ прилуцкимъ, надъ Орѣлью.

«Въ 1733 году на дѣльню работу ходилъ полковникъ лубенскій Петро Даниловичъ Апостоль командиромъ надъ 10.000 козаковъ, а посполитыхъ 10.000 толко же, къ Орѣль». (Лѣтопись Самовидца и проч. К. 1878. 315—317).

Окрім гетьманців були в роботі на лінії і слобідчане (Н. Гербеля. Изюмскій Слободскій казачій полкъ. СПб. 1852, 6. П. Головинскаго, Сл. К. Полки, 159—162).

Робітники мусили јти на лінію з оружьям і провјантом. Окрім того кожній мусив мати по сокирі, лопаті, заступу ј мішку, щоб носити земљу. Дља кладі на кожних десять чоловіка мусили мати по коньбу з повозкоју, або по парі волів з возом, а щоб нарізувати лінію, на кожних 50 робітників по плугу з волами, плугатирьями ј погонцьями. Дља провјанту мусили бути осібні підводи. Увесь цей наряд зведено було слобідчанам вистачити «того же дня, подъ опасеніемъ немалаго истязанія и отвѣтствія передъ Генералитетомъ». Работа была дуже тьяж-

ка, — бо рову прокопано було всього на 1000 верстов; окрім того збудовано було 18 кріпостів, а в них колодязі і капави дльа води і т. и. В тих кріпостях посажено було «Ляндмилипкіе полки», з південної Московщини, котрих звелено «удовольствовать всімъ потребнымъ». (Головинскій, 161—162, Марковичъ, Дневн. Зап., I, 390, 395, 409. II, 59. Записки Манштейна о Россіи. СПб. 1875, 67).

Ясно, шчо така робота і такі видатки мусили збіднити українців, як про це говорить кінець першої і пісні і друга пісня. Про руїну слобідчан уже в 1732 р. говорить навіть царськїй маніфест: «Слободскіе полки предкамъ Нашимъ вѣрно и безпорочно служили и въ такомъ постоянномъ и непоколебимомъ пребывали порядкѣ, что тѣми службами и особливою вѣрностію помянутые Наши предки весьма были довольны, и по достоинству заслугъ милостію ихъ награждали; и въ такомъ добромъ и порядочномъ состояніи оныя полки находились, что на нихъ извѣстная всегда была надежда. А нынѣ Намъ извѣстно учинилось, что оныя обрѣтаются въ не порядкѣ, и оны же въ крайнее разореніе приходятъ; что многіе изъ нихъ, оставя воинскую службу и свои грунты, съ которыхъ оны служили, принуждены записываться за помѣщиковъ, и искать своего пропитанія, отъ чего надѣмся въ тѣхъ полкахъ служилыхъ козаковъ умалилось». Своје «Всемиловивѣйшее изволеніе», шщоб поправити слобідські полки, царськїй уряд показав тим, шчо послав ген. кн. Шаховского, «ко-ему велено все то разсмотрѣть и въ какомъ нынѣ состояніи и впредь содержаніи оныя полки имѣють быть». (Головинскій, 64—65). Якиї з того виїшов прок, побачимо зараз з слов фельдмаршала Мініха.

Цей Мініх, обдивившись українську лінію в 1735 р. знаїшов, шчо вона мало годиться дльа того, дльа чого рибилась, і потребовав, шщоб туди вислано було з Гетьманщини, Слобідчини і Воронежської губернії 53.263 робітників. Кн. Шаховскої, котриї тоді правив Гетьманщиною (між 1734 і 1750 рр. гетьмана вибирати царськїй уряд не дозволяв) одписав в Петербург, шчо вистачити стільки льудей з тих країн не можливо, — хоч все таки глухівська Генеральна Канцелярія вирядила з Гетьманщини 15.000, по одному на 8 дворів. (Марковичъ,

Дн. Зап. II, 8; 1736 р.). Розсердившись, Мініх написав у Петербург своєю отверту думку про попередні порьядки на лінії та і про весь царський уряд у Гетьманщині і Слобідчині. По Мініху, лінію зроблено не там, де треба, — бо сторона між Дніпром і Донцем і так прикрита річками і болотами, а надто по весні, тоді як Бахмутська провінція без захисту. Татари туди заходять по волі і полонять народ. Та і там, де проведено лінію, Мініх каже, що нароблено кріпостів без пропорції і редутів негідних; роботи велись без толку: в 1735 р. стільки народу було нагнали, що можна було б зробити п'ять таких ліній, та льуде без доглядку гајали час, або робили так, що тільки нівчили лінію, бо, замість тачок, переносили землю кожухами та жупанами, і там, де слід би рівняти ґрунт, накопували без ліку ґам. Мініх каже далі, що зрујнували в кінець народ на Україні не лініја, а правителі, генерали кн. Шаховској та Тараканов: «Въ государствованіе великодушнѣйшей императрицы, неусыпно пекущейся о благѣ подданныхъ, козацкіе города опустошаюгся... а командующіе въ Украинѣ генералы заботятся только о приращеніи новозаложенныхъ слободъ своихъ. Козаки многими тысячами въ Польшу, къ Запорожцамъ, Татарамъ и Туркамъ бѣгають и противъ Россіи служатъ; а Украина, такая благословенная земля, опустошается. Наказный переселовскій полковникъ Тамара сегодня миѣ сказалъ, что въ нынѣшнемъ году до 1800 козаковъ изъ его полку сбѣжали... Въ преежнее время гетманскіе козаки могли выставить въ поле до 100.000 человекъ; въ 1733 году число служащихъ убавлено до 30.000 и въ нынѣшнемъ году до 20.000, изъ коихъ теперъ 16.000 человекъ наряжены въ Крымскій походъ; имъ велено въ началѣ апрѣля быть у Царицынки въ полномъ числѣ, по мы уже прошли 300 верстъ отъ Царицынки, а козаковъ гетманскихъ только 12.730 человекъ, и половина ихъ на телегахъ ѣдетъ, и отчасти плохолоудны, отчасти худоконны... Напротивъ того Запорожцы (котрі тільки перед тым пришли з татарського підданства) изъ того же народа, бѣглые изъ той же Украины, на каждого человекъ по 2 и по 3 хорошихъ лошади имѣють, сами люди добрые и быстрые, хорошо вооруженные... Изъ слободскихъ полковъ наряжены были 4200 человекъ: изъ нихъ теперъ при арміи только 2360 чело.

вѣкъ, отчасти плохіе люди, отчасти художонные.... Ваше величество, благоволите генерала Ушакова или другаго какого нибудь вѣрнаго человека, хотя на одинъ мѣсяць, прислать въ Бахмутскую провинцію и Изюмскіе города: онъ на тамошнее разореніе, также какъ и я, безъ слезъ смотрѣть не будетъ, какъ не только дворы, но цѣлыя улицы и слободы давно впусѣ лежать и тогда узнается, что разореніе народное происходитъ отъ чего нибудь другаго, а не отъ работы на линіи». (Соловьевъ, Истор. Россіи, XX, 97.—99).

Так писав Мініх, — але коли ми пригадаємо, шчо ніхто ж, як «что нибудь другое», керувало ј роботоју на линіји, і шчо частина линіји пројшла власне по Изюмській крајині, — то побачимо, шчо ј генеральські порядки ј линіја зводились на одно, і шчо весь лист Мініха до цариці добре поясня наші пісні, а особливо кінець № II про злидні козацькі після служби на линіји. В добавок оца линіја, з јїи льандміліціеју, зовсім не здібна була ратувати Україну од татарських набігів (Див. у нас, в першому випуску стор. 104, а також Записки Манштейна, 68).

Про дальші виходи на линіју в часи вїjni з татарами ј турками в 1737—1739 рр. див. у Марковича, Дневн. Зап. II, 26, 35, 40, 53, 54, 57, 95.

Образи, подібні до тих, шчо в 1—2 вв., а також в 11—12 № II здібуютьсьа в піснях крепацьких і рекрутських. (Дивись поки напр. Основу, 1862, II, 97, 99; Чуб. V, 997).

Друга половина № II має багато спільного з варјантами дальшого № IV.

Порівн. також в чумацьких піснях у Рудченка, 91—92, 103—104, 131.

Слова №-ра III тим ближе підходять до діjности того часу, шчо в 1731 р. на линіју вирядили льудеј навіть не зразу, — а перше (в мају) 7000 козаків, потім (в јуні) 5000, далі (в јулі) шче 8000, на решті (в августі) 10000 посполітих. Так шчо, тоді јак казав гетьман, шчо «обрѣтаючіеся при работѣ на линіи рейменту нашого льуде провіанту не имѣли и претерпѣвали не малую нужду и голодъ» (бо провіанту звелено було брати

зразу тільки на 3 місяці, а потім zostавили робітників аж до кінця октябрю), на Україні льуде мусили кидати жпива, — а після того Україна шче мусила посилати ј провјант на линіју. (Судіенко, I, II, 76—133. Порівн. Марковича, Дн. Зап. I, 441—43, 1735 р.).

Початок № III однаковиј з початком № IV в першому розділі (стор. 31). Тој же початок вживајетъся в піснях чумацьких, — напр.

Наорала, насіјала, — нікому зберати;
Жала-жала дівчинопька, зачала плакати:
Пішли наші чумаченьки в Крим-город гульати.

(Зап. Ал. Руданськиј, в с. Кучі, ущицьк. пов., под. губ., в 1872 р. Порівн. у Рудченка, Чум. Н. II, 187, 225).

ПРИЛОГА ДО №-РА II-го.

Пісньа про кару Тарасенка.

Вв. 11—12 II-го №-ра знаходьтаться в одній пісні, дуже неясній, але котра, може, теж належить до тих же часів, коли не до тих же пригод, — про котрі розказує j №-р II-ий. Ось ця пісньа:

1. Оj, весна красна, оj, весна красна,
Із стріх вода капле;
Оj, либонь тобі, Тарасенку,
Да мандрівонька пахне.
5. Оj, мандруj, мандруj, да Тарасенку,
Із Лубен до Прилуки.
Оj, проклинала да дівчинонька,
Здіjмаjучи в гору руки.
Оj, супускавсьа да Тарасенко
10. А із муру по шнуру;
Оj, завдав, завдав отцьу-матці
Да великуjу тугу.
Оj, либонь тебе, да Тарасенку,
Мати з малку не лубила,
15. Оj, шчо тебе, да Тарасенку,
Да j у Крим одружила.
Оj, у Киjеві да j огонь горить,
А в Василькові димно,
А в Біліj Церкві да гетьман стоjить,
20. Тільки наміт jого видно.
А Тарасенко, а Тарасенко
Крижем к землі припадаjе:
— «Оj гетьман, гетьман, да гетьманочку,
Ізмилуjсьа надо мноjу.
25. Оj, пускаj коньа в сріблі-золоті
За тілом за мноjу».

(Зап. в м. Воронежі, глуховськ. пов. черниг. губ.)

Географічні імена тут так наплутані, що зовсім збивають усяку могу пояснити пісню. Найбільше забивні тут вв. 15—16 з *Кримом* і *одружіньям*. Тільки ж може бути, що в першому варіанті колись одружінья значило фігурно—службу. Коли так, то втечка Тарасенка, котра мальується в 9—10 вв. цієї пісні, вишла б втечкою од служби, — що в'яжеться з тим, що далі розказується про кару, яку завдає йому гетьман. Таким робом Тарасенко цієї пісні міг бути один з тих козаків, що втікали од дальніх походів та роботи на лінії, на канавах. (Див. далі). Не мало приказів, нагадуючих кару Тарасенка, здибуємо в Дн. Записках Марковича, напр. 6 Апр. 1723 р.: «въ листѣ правительскомъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ итти въ Ладогу, публично карать для постраху прочимъ.» (I, 17; порівн. про втеклих і невишедших козаків: 1722 р. — стор. 10, 1723 — ст. 10, 42, 53, 1735 р. — ст. 446) або 7 Окт. 1736, в часи *кримських* походів: «Предложеніе кн. Борятинского прежде одно прислано изъ Дубенъ въ ген. канцелярію, чтобы въ самой скорости выслать 3 тыс. доброконныхъ козаковъ въ Кіевъ... А послѣ другое, чтобы всѣ, козацкимъ именемъ кто только слыветъ, были въ походъ въ такой готовности, чтобы могли въ 24 часа выступить, когда придетъ указъ и сіе подтверждено подъ смертною казнію.» (II, 13—14; порівн. 22, 52, 61).

В усякім разі рішучу думку про цю пісню треба одкласти, поки знайдуться другі варіанти.

Початок цієї пісні (св. 1—6) знаходимо, тільки, звісно, без імени Тарасенка, в весп'янці, котра, певно, старішча од цієї пісні (Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсни, К. 1854, 300—301, Чубинск. Труды Экспед. III, 111—112). Подібне ж в чумацькій пісні, (Рудченко, 189—187). Далі перші чотири віршики цього початку ввійшли в пісню рекрутську. (Головацькій, Нар. П. Гал. и Уг. Р. III. 109).

№ IV.

КАНАЛЬНА РОБОТА.

(1721—1729. 1743—1744)

1.

1. — «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші рушниці?»
— А наші рушниці в пана на столиці,
Ми молодіжці сидимо в темниці.
5. — «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші жупани?»
— А наші жупани поносили пани,
Нас молодих забили в каїдани!
Ој, дали хлопцям широкі лопати,
10. Да послали хлопця молодого
Да канави копати.
Ој, летів ворон да із чужих сторон,
Да летючи кряче,
Ој, сидить хлопець та над канавою
15. Та жалосно плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторон,
Да летючи в гору крикнув,
Ще ж бо ја хлопець, хлопець молоденькиї
Ој, тутечки не привикнув!
20. — «Ој, продај же, тату, да ворониї коні,
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі.
— Ох, не буду, сину, коней продавати,
Ој, не буду тебе, хлопця молодого,
25. Із неволі викупляти...
Поздоров боже царя Костянтина,
Судариньу Катерину —

І шче ж бо ја, хлонець молоденькїј
І тутечки не загиу!
30. Ој, сидів пугач да ј на могилі
Та все каже: пугу да пугу!...
Збирајтєсья, чумаки, прекрасні молодці,
Всі на ніч до лугу.

(Зап. М. Ганицкіј, в 1874 р. в акерманському повіті од рибалки).

Варјанти цього №-ра дуже поплутані через те, шчо в них перемішано пригоди грабарської роботи українців на канаві Ладожській (1721—1722, за царя Петра I) в походах за Кавказом (1722—1729, за царя Петра I, цариці Катерини I і царя Петра II) і коло будовальних кріпостів на линіі по річці Синьусі (1743—1744 рр., за цариці Елисавети) і навіть шче пізнішчі (1768—74).

Ми одділяємо на перше місце повишчіј варјант, бо в ньому,—окрім кінця, од в. 26,—нема спомину про пізнішчі пригоди, так шчо він мусить найбільш підходить до ранішчої роботи: на канаві Ладожській. Раність його видна також і з того, шчо він починаєтьєсья, подібно пісням про руїну запорозців в 1708—1709 р. (Див. в I-му розділі, № IV).

Интересно, шчо і досі знаходятьєсья московські козацькі і салдатські пісні, котрі можна з певністю вважати за отголоски старих українських варјантів пісні про роботу на Ладожській канаві, подібних до повишчого. Ці пісні, очевидно, взяли в українців козаки і салдати московські, як мучились з ними вмісті на канавах і линіях в XVIII ст., а найбільш в закавказькому поході.

Ось пісєня, записана од козаків сїбірських і прилагожена до тамтошних обставин і почасти, особливо в кінці, змінена, одвітно характеру московського народу.

А.

Отъ Корякова до Актава семисотны версты,
Прознобили козаченьки у рукъ, у ногъ персты,
У рукъ, у ногъ персты, считаючи версты.

Мы къ Актаву подходили, на гору веходили.
Что на той ли на горѣ стояла палатка:
Какъ изъ этой изъ палатки выходилъ молодчикъ,

Выходилъ молодчикъ, анжинеръ поручикъ.
Выдаетъ онъ расплату: керки и лопаты.

Ужъ мы керки получали, сашенцы копали,
Землю выкидали, дерномъ устиляли,
Дерномъ устиляли, житье проклинали:

— «Распроклятое житье, все казачья доля!»

Надъ рѣкою Монакою выросло древо,
Выросло древо, березонька бѣла.

Какъ на этой на березѣ сидитъ птица пава,
Кричитъ пава: — «запропала вся казачья слава!
Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши дома?»

— Наши дома—круты холмы въ широкомъ раздолѣ.—

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши матки?»—

— Наши матки—сосны гладки во сыромъ борочкѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши отцы?»

— Наши отцы, мореходцы (!) — канавы колодцы.—

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши жены?»

— Наши жены—заряжены, въ штыки прилажены.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши братья?»

— Наши братья—пистолеты на правомъ бедеркѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши сестры?»

— Наши сестры—шашки остры на лѣвомъ бедеркѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши дѣтки?»

— Наши дѣтки—пули мѣтки, въ сумкахъ отдыхаютъ.

(Запис. коло Семипалатинска Н. Поганин. Югозап. часть томской губ., Этногр. Сб. VI, 114—115).

Початок цієї пісні порівн. з початком української:

З Берислава до Перекопу все мальовані верстви

(Рудч., Чум. Н. П., 155 пор. 139, Ж, Чубинск., Труды, V. 1031, 1044).

Корьяков = Корьяковскаја станиця, тепер Павлодар, заштатній город Семипалатинської области, на р. Иртишу. Актау поселок в Акмолинському окрузі, на р. Манаці (один з початків р. Сари-Су).

А ось друга пісня, котра перейшла знов через українські уста і знов трохи повкrajинилась в мові.

Б.

Ој, у полі берьозушка тонка, кучерява,
Ја на јетој берьозушкі сидить птицьа нава;
Кричить нава: распропала салдацькаја слава;
От тепер нам, салдатушкам поход ісаказала,
От Кіјева до Казані, до јетој управи.
Ми јуправи ісходили, на льево смотріли;
Ми на льево посмотріли, к шатру приходили,
А с пид того шатьорка вилітав голубчик.
То не голуб, не голубчик, молодој поруччик.
Он виносит нам расплату: заступ, шче ј лопату.
Приказује роботати, канави копати.
Ми канавушку копали, службу проклинали:
— «Распрокльатаја такаја, служба земљанаја!
А хто в службі не буваје, тој горьа не знаје.»
— Господеви салдатушки, а де ваши доми?
— «Наши доми — круто-горн, широкі роздольї.»
— Господеви салдатушки, а де ваші жони?
— «Наши жони *паражони* (sic!), в суми положони.»
— Господеви салдатушки, а де ваші дьеті?
— «Наши дьеті у канцлеті, пулі на разлеті.»
— Господеви салдатушки, а де ваші сьостри?
— «Наши сьостри — шаблі гостри по льевој сторонкі.»

(Запис. Судовшичков од жінки в 1856 р. в х. Оржицькому, пир. пов., полт. губ., а вона каже, шчо «вивчилась у драгунів, як стојали в Прилуках; дуже рідко співајуть.»)

Порівн. вривок з салдацької пісні в Чуб., V, 1007:

Ој, хто, братцьа, не був за Дунајем,
Тој горьа не знаје,
А ми, братцьа, були за Дунајем,
То все горе знајем.

Ој, Дунај річка, братцьа, не величка,
Переходу ніту,
Ој, тільки братцьа, переходу:
Виростало древо.

Ој, то же не древо, братцьа, не зелене,
Білаја береза,
Шчо на тіј то (на) біліј березі,

Сидить птиця пава;
Ој, кричить пава, братця: «запропала
Салдацькаја слава!...»

Вже при №-рі II-му сказано, що в 1716 р. українці робили, між инчим, каналу (невозможну) з Волги в Дон; але ще більше попрацьовували вони на каналі Ладожській і коло Сулака.

Про роботу українських козаків на каналі Ладожській читаємо в літописі, названій «Краткое описание Малороссии»:

«Въ 1721 году, по указу, посланы были не однимъ трактомъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій, въ командирахъ, да Марковичъ, полковникъ лубенскій, да Иванъ Сулима, хоружій генеральный. съ 12.000 войска козацкаго, до Ладоги на работу канала для обхода суднами озера Ладожскаго капатами къ Петербургу, где не доходя, на пути Сулима умеръ, котораго тѣло привезено до Переяславля въ Сулимовку...

«Тогда жъ (1722 р.) на каналную работу къ Ладозѣ другой разъ ходилъ полковникъ полтавскій Иванъ Чернякъ съ козаками (по Ригельману, 12.000) самъ черезъ Москву трактомъ, а прочее войско другими трактами. (Лѣтоп. Самовидца и пр. 306—307).

Про цю грабарську службу козаків згадував Орлик січовикам в листі, писаному в 1734 р.: «Накопецъ хотлячи Москва Войско Запорожское городное не тилько обезсилити, але и выгубити. винайшла была на тое способъ — копанье якогось тамъ, въ далекой своей сторонѣ, каналу и фундаване въ Персіи фортець, на якіе мѣсца такъ одлегліе по килькадесять тысячей козаковъ указами своими спровадивши, еднихъ тяжкими и незвичайными работами помордовали, другихъ голодомъ поморили, а иншихъ борошномъ гинлымъ струхлымъ, зъ ящурками и зъ вашномъ помѣшанимъ, потруили.... Сподѣюся, не можетъ никто изъ самихъ неприятелей лжи въ томъ давати, поневажъ все тое... цѣлому свѣту есть вѣдомо и многіе суть межъ вашмостями, добрими молодцами, отъ мучительства московскаго избѣгши, котрѣ сами того самовидцами будучи, могутъ те, що теперь пишу, посвѣдчити и правду мнѣ признати». (Кіевск. Старина, 1882, Апр. 113).

Правду цих слов Орлика освідчають акти того часу,

українські і чужі. Так про *роботу каналну* коло Ладога єсть докладний спомин в «Допошеніи Високо Правительствующоу сенату» з самої канави 2 авг. 1722 р. полковника Черп'яка. Він розказує, як козаки мусили робити по кілька раз ту ж саму роботу, через незручні роспорядки царського начальства, вимордованими кінями, як мусили робити дільниці за больних і померших і пажмати на тих місце бурлак. Про болізни пише Черп'як: «Обаче сіе токмо мене усумніваєть и смущаетъ, же въ командѣ моей, такъ при Кобонѣ обрѣтаючоїся, яко и при Ладозѣ у каналной работи будучой, многое число козаковъ болнихъ и умершихъ найдуется, и що разъ въ болѣзни тяжкой, якая бардзѣй гарачка да опухъ ногъ вкорепилась, примножаются и умирають, якихъ вѣденіе явствуетъ, однакъ на такову беднихъ козаковъ нужду приставниіе офѣцери не взирая, безъ жадного баченя, зъ повеленія господина брегадира Леонтиева, не милостиво бючи ихъ у работи палками, хочай оную не толко днемъ и ноччу, лечъ и во дни недѣлніе і празничніе одправують, безъ одпочивку приганяють. Опасаяся теда я, чтобъ по прошлорочному козаковъ zde не погубити, якихъ развѣ третья часть ку дому и въ прошлемъ году повернулася, предваряю въ сенатъ покорнѣйшимъ симъ моимъ писаниемъ и рабско прошу, благоволѣте ваша свѣтлость и сіятельство, іле по указу его імператорского величества високою своею особою російское правление содержите, не допуститъ команди моеи въ конецъ при сей каналной работѣ, не была-бъ надъ чужое мѣсто, якъ господицъ полковникъ Вѣтровъ хочеть, за согласиємъ господина брегадира Леонтиева, который къ дѣлнимъ козакамъ велми естъ недоброхотъ и немилостивъ, учинитъ, — для зачинапія другой работи переведена, якої отнюдъ пѣкимъ (Богу самому свѣдущу, бо всѣ козаки въ сілѣ своей весма ослабѣли и ели живи обрѣтаются) дѣлать, лечъ би не уводячи въ глубокую осѣнь роскиса и плюскоти, одпущены зостали во своіси принамиѣй въ первихъ числахъ септемвриа, такъ для лучшого и безбѣдного запроваженя болнихъ, за которими іле многимъ числомъ и теперъ не вѣдаю, що чинити и куда ихъ обернути, и до лѣкарей за лѣкарствами для помощи хочай килка разъ о присилку опихъ и упоминалемся, не дано, яко и для вигоднѣшого такъ далечайшого пути здоровимъ,

якие всі опішали ходу. А понеже прошлого року, по милости его імператорского величества, для проходу одпущенихъ зъ каналу козаковъ високо повелителнимъ его величества указомъ опредѣленно било выдавать провьянтъ и для коней фуражъ, того ради да не лишени будутъ и нишѣ тосижъ монаршой милости работаючие козаки, благоизвольте ваша свѣтлость и сіятельство повелѣть высокопочтеннѣйшимъ своимъ указомъ видать о получении въ нути козакомъ, когда отпущени будутъ изъ каналу, провьянту и для коней, якихъ небольшое число можетъ бити, принамнѣй самого сѣна, иби они козаки тутъ при каналѣ не тилко позбули остатний грошевий запасъ, и иние при своей болезни для пропитания и одежду, якую имѣли, попродали, албо вѣмъ до сего часу, по указу его імператорскаго величества, за видѣлку кубическими сажнями въ каналу землѣ и за випошение зъ немалою бѣдою и трудностю за пять и шесть верствъ фашинъ и сваевъ, надлежащихъ денегъ имъ не видано, а любо изволивъ его княжеское сіятельство, господинъ Александеръ Даниловичъ Меншиковъ, фелтъ маршалъ и многихъ орденовъ кавалеръ на листъ мой въ отвѣтномъ своемъ почтеннѣйшимъ писании предлагать, что велено видать денги, однакъ при той дачи мѣютъ вичитать данние онимъ въ прошломъ 1721 году, за которие не заробили.» (Кіевск. Стар. 1884, Май, 121—422).

Виписані слова «Допошенія» Черпняка појаснѣють не тільки приведеннїй вище варјант, а і слова про «плату» і про обідраність козаків в пісні № II, в котру, очевидно, увіјшло дешчо з пісень про каналну роботу, а також подібні ж слова в дальших варјантах цього №-ру.

Вв. 20—25 про викуп з неволі взяті з старих пісень про полон турецькій (див. у Антон.-Драгоман. I, № 31, 34). Вони тепер пригадались через те, шчо можна було најмати за себе робітників на Ладожську канаву. Дальшиј протѣг јїх див. в вар. 9-му.

Вв. 26—29 зклались, јак ми думајемо, не на Ладозі, а в Сулацькому поході; про них ми скажемо далі.

Вв. 32—33 причепились з чумацькојі пісні (порівн. Рудченка, Чум. Н. Пѣсни, 105, Чуб., Труды, V, 1046—47) про котру буде далі (Чумаки в Кримському поході).

Вв. 16—19 входять тепер в звичайні пісні (Метлинск. 58, Чуб. V, 383).

Другі пісні, в котрих стоять запити і відповіді, подібні до вв. 1—8 цього варіанту, показані в I-му розділі, при №-рі IV-му. Порівн. також в дівочькій весп'янци (Чуб., Труды, III, 144).

А де ж твоє, доню, та білеє личко? і т. д.

2.

1. — «Ој, за гороју, за крутоју;
Там зродили вужини;
Дај нам, батьку, переміну,
Бо на віки загину!» —
5. — Яку же вам, молодці,
Переміну дати?
Просіть собі, молодці,
У царя заплати.
Візвавсья жвавиј хлопець
10. У царя заплати;
Дали йому на ноги кајдани,
А в руки лопати,
Заслали його в Черкеськії гори
Канави копати.
15. Ој, сидить сирота над канавоју,
Рубашку латаје;
Оглядівсья по своїх карманах,
Щчо ј копійки не маје.
— «Ој, помјани, боже, царя Павла,
20. Царицьу Катерину;
Ој, як мья Господь помилује,
В Сибірі не загину.»
— Ој, не сумлівајтєсья, панове молодці:
Мед-вино кружляјте,
25. З тонкојі китајки
Портянки латајте. —

(З паперів Ів. П. Новицького 60-х рр.).

3.

(Вривок)

-
1. «Ој, давај, соцькиј, давај переміни,
Бо лихаја година!»
— Ој, не могу ја вам, славні запорозці.
Да переміни дати.
 5. Просіть в царя Костянтина
Найдорогшої плати. —
Ој, дали плату на ноги кајдани,
А у руки лопати.
 10. Да канави копати.
-

(Зап. І Шевченко, в с. Дударях, канівськ. пов. київськ. губ. в 60-ті рр.).

В в. 13-му 2-го варјанта зоставсь јавниј знак, шчо він зложивсь в часи закавказьких походів в 1722—1729 р., в тій віјні, котру почав Петро I, «вступаая въ стези Александра Великаго», шщоб забрати од Персії береги Каспійського моря ј одчинити россіјанам дорогу в Індіју, ј котра зкінчилась тим, шчо Персії отдали усі забрані Россіјеју землі, миром 1732 р.

Про цю віјну записано в «Краткому Описанію Малороссіи» ось јак:

«Того жь одного (1722) року его императорское величество всеною зъ Москвы пошелъ къ Астраханѣ, а оттуда за море къ Терку на татарь горнихъ каракалпацкихъ и прочіихъ, где при Сулакѣ—рѣчкѣ крѣпость Святаго Креста заложилъ, которую потомъ устроено. Оттуда же ходилъ къ Дербенѣ персидскаго владѣнія, покоряя вездѣ владѣльцовъ тамошнихъ, куда по указу и малоросійскаго войска 10.000 съ командиромъ Данииломъ Павловичемъ Апостоломъ, полковникомъ миргородскимъ да съ полковникомъ прилуцкимъ Игнатомъ Галаганомъ и киевскимъ Антономъ Танскимъ ходили.

«Въ томъ же 1723 з весни другимъ разомъ 10.000 войска малоросійскаго съ командиромъ Андреемъ Марковичемъ, полковникомъ лубенскимъ на Сулакъ пошли и

тамъ на той рекѣ плотину здѣлали и фортецу укрѣпили.

«1724 года въ третій разъ 10.000 войска Малоросейскаго на Сулакъ выправленнаго, ходило съ командиромъ Михайломъ Милорадовичемъ, полковникомъ гадяцкимъ, на перемѣну прошлогодной команды Андрея Марковича полковника.

«Въ 1725 году командированы бунчуковіе товарищи въ Гилянскій походъ за Дербень и съ ними козаковъ рядовыхъ 2000, съ наказнымъ Огроновичемъ, обознымъ прилуцкимъ, а между бунчуковымъ товариствомъ командиръ былъ Кандиба, бывший полковникъ корсунскій, прежде же сего Семенъ Лизогубъ, котораго съ Андреемъ Горленкомъ изъ пути, по плутовскому нѣкоторого чернца Змѣвскаго доношенію, взято было въ Петербургъ, но вскорѣ до домовъ отпущено. Медлѣли жъ въ томъ походѣ бунчуковыя при Кандибѣ иныи до троухъ, иныи до пяти годъ.

«Въ 1726 году указъ былъ ея величества государыни імператрицы и самодержицы всероссійской Екатерины Алексѣевны: или въ походъ Сулацкій висидать козаковъ, или платежемъ за всякаго козака сколько пристойно отбуть похода мѣсто. И не согласясь полковники—иныи отъ козака по три рубли, иныи по четири, иныи по два рубли дать съ полковъ, противъ опредѣленія на всякій полкъ съ генеральной войсковой канцеляріи числа козаковъ, поступились; иныи же козаковъ самихъ указное число виправить усовѣтовали, а денгами отъ похода за стыдъ откуповатися не похотѣли. Однако, по доношенію о томъ въ сенатъ, велено денгами з полковъ малоросійскихъ за козаковъ, чтобъ онихъ не посилать въ походъ, взять, и взято въ Коллегію Малоросійскую именно отъ козака по 4 рубли.» (Лѣт. Самовидца, 1878, 307—311).

У Бантиша Каменскаго (Исторія Малої Россіи, 1830, III, 177) читаємо, шчо «з малоросійських діл, схованих в Коллежському архіві видно, шчо козаки гетьманці були в Дербентському поході в 1729 р., та числа їх не означено, а літописці об цім не споминають». Це певно ті козаки, про котрих говорить «Краткое Описаніе Малороссіи» під 1725 р., шчо пробували в поході з Кандибою до пјати год. (З того ж описанія видно, шчо в 1729 р. Кандиба вже був дома, певно, з більшою частиною своєї

команди, коли не з усеју; порівн. Судієнка, Матер. для отечественной Истории, Кієвъ, 1853, I, II, 79), а також тої компанієській полк 500 чол., про котриї записав Маркович, 20 јунья 1729 р., шчо він пішов у Сулак. (Дн. Зап. I, 324).

Окрім того звісно, шчо в 1725 р. цариця Катерина I послала за Кавказ 1000 козаків з Слобідчини, котрих вернув до дому указ царя Петра II в 1727 р. (Головинскій, 149. Гербель, 60. 62).

Про лихо і злидні наших козаків у цих походах і тьажку грабарську роботу јіх досить докладно розказуєтьсѧ в записках Якова Марковича:

1725 р. 2 маја Маркович записав: «видѣль (у правителѣй) письмо Милорадовича изъ Сулака, отъ 10 Марта, въ которомъ объявляетъ о непомыслимомъ своемъ тамъ пребываніи» (Дн. Зап., I, 69). Далі сам бувши в поході (1725—26) Маркович згадує, як шче коло Астрахані «подъ часть жаровъ люди умирають», а в Гильані «воздухъ нездоровый» (99, 103). Вже в Астрахані багато козаків і бунчукових товарищів «притворили себѣ болѣзни»; таких велено було везти в колодках (99, 100). Тільки ж по дорозі і в Сулаку пријшлось лишати багато хорих бунчукових, обдивлених лікарями (167, 188, 190). 12 апр. 1726 р. Маркович записав в свіј дневник: «правіантская дача очень уменьшается теперь, потому что много людей умираетъ. Въ прошедшемъ Мартѣ со всего корпуса умерло около 508 человекъ, а изъ команды обознаго прилуцкаго черезъ оный сей мѣсяць 284 человекъ.» (156)

До того всього походи були дуже важкі дльа льудеј і скотини, котра часто не мала на стенах і горах ні води, ні попасу, (161—162, 168). На грабарській роботі, коло крѣпости св. Креста було, мабуть, шче тьажче. Тут наші козаки мусили робити гребльу і копати канали, шчоб повернути р. Сулак до крѣпости. Ось шчо знаходимо про цю роботу в дневнику Марковича за один 1726 р.:

«Генварь. 10. Прорва отъ крѣпости св. Креста отстоитъ въ 20 вер. и потому такъ называется, что Сулакъ, оставивши давнее свое теченіе, влѣво обратился и тамъ впалъ въ море. Въ 3-мъ часу по полудни прорва загачена была совѣзмъ, чего ради съ пушекъ стрѣляли; Сулакъ пошелъ было къ крѣпости св. Креста давнимъ своимъ те-

ченіємъ. Козаки и прочіе всѣ, при зажженныхъ нѣсколькихъ десяткахъ канатовъ, работали около огней, гребли всю ночь; но послѣ полночи вода прорвала на нѣсколько сажень берегъ съ приѣзда отъ крѣпости, и клѣтки, глубоко засыпанныя, унесла на нѣсколько верстѣ.

«12. Когда прорву загатили, то вода, пошедшая до крѣпости, прибыла было вчерашняго числа на аршинъ.

«26. Противъ сегодня загаченная на прорвѣ плотина снова прорвалась.

«Февраль. 25. Прорва отчасти запружена, и Сулакъ обратился сюда; но не совсѣмъ угачена для того, чтобы вода теченіе свое помалу сюда простирала и чтобы очищала то, что пескомъ засыпано. Мастеръ у прорвы одинъ Новгородскій козакъ, сотни Стародубской.

«27. Новая прорва сдѣлалась отъ Сулака въ озеро, отъ крѣпости въ двухъ верстахъ, однако еще не велика.

«Марта, 5. Прорва (стара) загачена совсѣмъ.

«27. Еропкинь сказывалъ, что два фискала подали генераламъ доносъ на Дебрипій, что онъ, при запруживаніи прорвы, много кошту государеваго потерялъ, безъ чего можно было обойтись, и что въ послѣдній разъ прорву не онъ запрудилъ, но три малороссійскіе козаки.

«28. На прорвѣ вода снова началъ плотину портить, почему посланы туда три малороссійскіе козаки, которые оную заняли.

«Апрѣля 25. Рано генералъ Кропотовъ и мы оба и прочіе бунчуковые, числомъ 20, поѣхали на прорву. Конвой при генералѣ было 200 драгунъ и 280 Донскихъ козаковъ. Для поправки плотины прибыли 1000 козаковъ съ капитаномъ Баничимъ.

«27. Возвратились отъ прорвы; плотину поправили, и вода внизу перестала течь.

«Май. 5. Въ Сулаку великое наводненіе учинилось.

«8. Рука Сулакъ начала упадать.

«14. Объявленъ походъ на завтрашній день. (Дневн. Зап. I, 143, 145, 149—150, 153, 158, 159, 160).

В тої же часъ Федор Сулима писав матері з під Сулаку: «борошна моего давно вже не стало, ... пана швакгромимъ конгентоватись зачавъ. Денегъ, сколько возьмемъ отъ вашей родительской милости, только есть третья часть при мнѣ... О здешнемъ нашемъ поведеніи не освѣдаю, бо гидко

и освѣдчати; толко еще милостию Божією не нарушимо въ здоровію зостаемъ.» (Сулимовскій Архивъ. Кіевъ, 1884, 48).

Не ліпше було нашим і в других місцях коло Черкеських гор. Так Маркович записав 25 марта: «Изъ Дербента нишуть ко мнѣ атаманы Смѣловскій и Чернускій, съ компанією тамъ обрѣтающіеся, что оскудѣли они въ харчахъ и одѣяніи». (Дп. Зап. I, 153).

Порівн. універсал гетьмана з 1729 р. про позички козаків, у Сулацькому поході з країньюжі нужди, в Судіенка (Матеріали для Отч. Истории, Кіевъ. 1853, I, II, 78) а також лист кн. Вас. Влад. Долгорукого з Сулаку і Гільані про «несноспій воздухъ, язвительный зной и крайнюю нищету несносную, зѣло скудное пропитаніе, работы великія, партіи непрестанныя» і т. п. у Соловьева (XIX, 10, 15—16).

Не диво, шчо наші козаки казали в пісні: «дај нам, батьку, переми́ну, бо на віки загину.»

З дневника Марковича бачимо, шчо наші козаки все подавали прошенія, шчоб їх одпустили до дому, або хоч переми́нили, та сподівались хоч плати, яку давано донцям в 1725 р. за поход в Гильань. (Дп. Зап. I, 83, 142, 159, 168, 184 і др.). Та 18 апр, 1726 р. Маркович записав: «Увѣдомился о слученномъ вчера вечеромъ указѣ, въ которомъ предписано не пастъ смѣнить, по Донскихъ козаковъ и Калмыковъ, когда на мѣсто ихъ придуть съ полковникомъ Дѣтловскимъ 3000 Донцовъ и 500 Калмыковъ, около Черкаска кочующихъ. Симъ указомъ повелено, чтобы при отпускѣ сихъ войскъ, дать имъ за службу жалованье изъ губернскаго сбора: атаману 20, старшинѣ по 12, писарю 6, всѣмъ прочимъ Донцамъ по 5, а Калмыкамъ по 3 рубля. Также и тѣмъ, кои имѣють быть высланы изъ Черкаска на смѣну, выдать изъ провинціи Воронежской жалованье противъ сего» (Дп. Зап. I, 163).

Кінець вар. 2-го, — з 19 в., — мусив скластись шче в 1722 р., коли царь Петро був сам в поході проти Персії, маючи при собі і жінку своєю Катерину. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XVIII, 40). Кінець цей, в котрому козаки перше иронично (з гірким сміхом) поздоровляли царя Петра і цариць Катерину, за часи котрої козаки знов ходили в Черкеські горы канави копати, — з годом затемнився, як побачимо особливо в дальших варјантах,

окрім 4-го, в котрому він вдержувавсь ліпше, ніж навіть в 2-му.

Поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицьу Катерину,
Що будем обдерті, та будем топтати
Із китајки онучі, —

то б то вживати на онучі шматки з одежі. Имја царя Павла або Костянтина, конечно, підставились замість Петра (в вар. 5-му Петрович).

Початок 2-го варјанта, — про ожини може причепивсь з пізніжчих варјантів, про котрі далі.

4.

1. — «Ој, за річкоју, та за Синьохоју
Та зацвіли ожини,
Ох, давај, давај, батьку, переміни,
Бо далєбі загину.» —
5. — Ој, не річ мені, славі запорозці,
Переміну давати;
Ој, просіть собі, славі запорозці,
У цариці заплати.
Ој, дала ж, дала славним запорозцям
10. Та царицьа заплати.
Ој, понабивала на поги кајдани,
Дала в руки лопати,
Ох, да послала на легку роботу
Та канави копати.
15. Ој, летить ворон та із чужих сторон,
Да летючи ж крваче:
Ох, сидить козак да над канавоју
Та жалібненько плаче.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
20. Та він крилами маје,
Ој, сидить козак та над канавоју,
Сорочку латаје.
— «Поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицьу Катерину,
25. Що будем обдерті, та будем топтати
Із китајки онучі.

(Зап. Хв. Рильські в с. Маковишчах, київськ. пов., коло 1863 р.)

Початок цього варіанта (вв. 1—10) склався за часи роботи козаків коло кріпостів по р. Синьусі в 1743—44 рр., за цариці Єлисавети.

Указом Сенату 30 окт. 1734 р. звелено було: «Въ за Днѣпрскихъ мѣстахъ отъ непріятельскихъ незапныхъ набѣговъ устроить крѣпости въ пристойныхъ мѣстахъ, по тамошнему обыкновению, и то строеніе возложить на Миргородскаго полковника Капниста». В 1744 р. звелено було вислати для оборони тих работ і кріпостів шче 1000 чол. козаків. Капніст вистроїв тоді по р. Синьусі кріпости: Ново-Архангельський шанець (тепер посад Новоархангельск) і Орлик (тепер г. Ольвіополь) на устьї Синьухи в Бог. (Скальковскій, Історія Нов. Сѣчи, II, 162—165, Шмидтъ, Херсонская губернія, 1863, II, 802—803. Городскія поселенія въ Росс. Имп. 1865, V, II, 325, 107).

Слова про *ожину* в другому віршику варіанта мусьять значити показ на те, шчо вже кінчається літо і починається осінь, — пора вернутись до дому. Коли склались ці слова, чи тільки в часи работи над Синьухою, чи шче ранішче, не беремось рішати. Нагадаємо, шчо за Кавказом ожин нема, так шчо Маркович діставав ожини, — котрі, певно, потрібні були, як кисле, проти цинги, — од матері з України (Дп. Зап., I, 193).

5.

1. Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Та терни погоріли —
Геј, вже ж наші, наші сіромахи
Без харчів помарніли!
5. Ој, по над річкоју, по над Синьухоју,
Та зацвіли і ожини, —
— «Геј подај, батьку, подај перемену,
Бо ја марно загину.»
— Ој, не моја воля, та милеје братьгя,
10. Перемену давати;
Геј, просіть собі в пана воєводи
Та дорожшојі плати! —
Ој, обізвавсья козак молоденькиј
Воєводі за плату:
15. Ој, набили на поги кајдани,

- Дали в руки лопату.
Ој, набили на ноги кајдани,
Дали в руки лопату, —
Ој, послали на вішню роботу
20. Та канави копати.
Ој, летить крѣчочок через Дунај-рѣчку,
А летючи та ј крѣчае;
Ој, сидить сірома та над канавоју,
Та жалібненько плаче:
25. — «Ој, поздоров боже царя Петровича,
Судариню Катерину,
Геј, шче ж бо ја, козак молоденькиј,
На Сибіру ј не загинув.» —
- (Зап. од Остапа Данчука. в Тульчі в 1881 р. Г. Денисенко.)

6.

1. — «Ој, по пад рѣчкоју, по над Синьухоју,
Заросла ј ожина.
Ој, давај, батьку, давај переміну
Бо ја марно загину!» —
5. — Ох, не воля ж моја, пани молодці,
Вам переміну дати
Ох, і просіть свого пана кошового
Шче ј за велику заплату.
Ох, і обзававсья парень молоденькиј,
10. Ох, і за плату обзававсья;
Набили ж јому на ноги кајдани
Та ј дали у руки лопату.
Ој, послали ж јого у сибірну роботу,
Шче ј канави копати.
15. Ох, і летів ворон та із чужих сторон,
Та летючи крѣчае.
Ох, і сидить сіромаха меж канавами
Та ј жалібненько плаче:
— «Поздоров, боже, царя Костянтина
20. І царицю Катерину
Шчо нас, нещастних сіромах,
На біліј світ пустила.»

(Зап. Денисенко в Тульчі в 1881 р.).

Слова в. 5-го про *пана кошового* могли підставитись тоді, коли січовики були коло кріпостів на р. Синьусі, в часи війни з турками в 1773—4 рр. (Див. далі, вар. 13).

7.

1. — «За річкою, та за Синьухою, там зацвіли ожини.
Геє, давај, батьку, дивај перемену, бо далєбі загину.» —
— Ој, рад би ја, молодїї хлопці, перемену вам дати,
Коли ж бо ви хочете, молодїї хлопці, дорогу плату
взьати.
5. — Ој, ізвели, парєнь молодєнькїј, а ту плату взьати—
Дали плату, на ноги кајдани, а в руки лопати,
Дали плату на ноги кајдани, а в руки лопати,
Та погнали на легку роботу, та канави копати.
Летить ворон та із чужих сторон, та ј кряче летъачи.
10. Сидить парєнь та над канавою та жалібєнько плаче:
— «Не дивујте мені, милі братїки, шчо ја жалїбно плачу,
Јєсть у мене в карманї конїјка,—ја ј ту з вами потрачу.
Поздоров, боже, царъа Костъантина, государишњу Ка-
терину,
А шчо позволили славним запорозцъам погульаѣ на
Вкраїну.
15. А шчо позволили славним запорозцъам погульаѣ на
Вкраїну.
Де ж ја буду та бурлакувати, та нїде не згину.»

(Зап. Оп. Маркович в канївськ. пов. київськ. губ.).

Спомин *војєводи* в 11 в. 5-го вар. показує, шчо вар. цеј, окрім початку, старїшчїј работи на р. Синьусі. Кїнець же 6-го вар. (вв. 19—23) з јавпоју подъакоју царєві ј цариці (јак і в вв. 13—14 вар. 7-го; вв. 27—28 вар. 5-го повїшчїј) дає право думати, шчо він зложєнїј був за часи царъа Петра II ј молодожї јого наречєннїј, кнъажни Кат. Довгорукој, (котру манифєстом звєлено було звати Императорським Височєством) коли наших козаків, — перше слобожан (1727), а потїм і гетьманців (1729 р.) пушчено було до дому.

В. 16 вар. 7-го причєпа з бурлацькојї пїснї.

8.

1. — «По над річкою, по над Синьавкою та зацвіла
ожина,
Давај, пале, переміну, бо лихаја година.» —
— Не мусьу ја, славні запорозці, переміни дати,
Просіть собі у пана комісаря дорожшої плати. —
5. — Не мусьу ја, славні запорозці, дорожшої плати
давати;
Надівајте на ноги кајдани, а в руки лопати! —
Посилаје на легшу роботу, — канави копати.
Говорили славні запорозці із Уманья јдучи.
Шчо будем посити чоботи сапјанці, а с китајки онучі.
10. Ој, летів ворон та із чужих сторон, та летъучи крѣаче,
Ој, сидить бурлак та над канавою, а сидѣачи плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторон, крплечками махаје;
Ој, сидить бурлака та над канавою, та сорочку латаје.
Дере поли, дере ј рукава, та плечиці латаје,
15. Одним одну копійечку маје, та ј ту марно тербаје.
- (Зап. Штангеј в м. Жаботині, черкаськ. пов. київськ. губ. в 1861 р.)

В в. 4-му *комисаря* замість *царя, цариці*.

Вв. 8—9 — слова з пісні про руїну запорозців під Полтавою (див. в I-ому розділі, ст. 48—50) перероблені в гайдамацькій пісні про Уманську різню 1768 р.; далі, в вар. 12-му, доладнішче — «із *Сині јдучи*», а в 10-му — «на *Линію јдучи*». Про ці слова див. при вар. 13-му.

9.

1. — «Ој, по над річкою, по над Синьухою
Та зацвіла ожина;
Ој, давај, батьку, давај переміну,
Бо далєбі загину.
5. — Ој, не буду. сину, ој, не буду, рідниј,
Переміни давати;
Ој, проси собі в пана војевого (војеводи)
Да побольшої плати. —
Ој, як став парєнь, парєнь молодєнькиј,
10. Да побольшу плату брати,

- Та цабили йому на ноги каїдани,
Дали в руки лопати.
Ој, послали його на легку роботу,
Канави копати.
15. Ој, дали над ним, дали калавури:
Чотири салдати.
Ој, копав парень, копав молоденькіј,
Да ј сів спочивати,
Ој, летить ворон аж із чужих сторон,
20. Да все летячи крѣаче;
Ој, сидить парень, сірома в неволі,
Да жалібненько плаче:
— «Ој, продај, батьку, ој, продај, рідниј,
Да сірії корови;
25. Ој, визвольяј же мене молодого
Із цієї неволі.
— Ој, не буду, сину, ој, не буду, рідниј,
Сірих коров продавати,
Ој, як заробив а ти, сину рідниј,
30. То так будеш і одвічати. —
— «Ој, продај, мила, голубонько сива,
А сірії телиці;
Ој, визвольяј же мене молодого
Із цієї темниці.
35. Хоч би мала, милиј, голубоньку сивиј,
І сорочку продати,
А таки буду тебе молодого
Із неволі визвольяти.

(Запис Ів. Новицькіј в г. Тарашчі, мѣївськ. губ. в 60-ті рр.).

В цьому варіанті тільки початок пісні, з 1743—4 рр.,— а весь він належить до вар. 1-го, про працьбу на Ладожській канаві. Тільки вв. 29—30 обертають діло так, мов би то парень копає канави за яку провинність: прибавка пізнішча, як і спомин Сібіру в вар. 2, 5 і 6-му.

Певно, од подібного варіанта пішла ось яка пісня,—в котрій стерся спомин про роботу на канавах, хоч зоставсь нагад на невольу в чужій стороні.

1. Летів ворон по над морем,
А летячи крѣаче;

- Сидить козак в неволецьці,
Та сидьачи плаче.
5. Приїшла к јему та дівчина,
Козака питаје:
— «Ој, чого ж ти, козаченько,
Чого зажурився?»
— Ој, як мені, сиротині,
10. У неволі не журитьсяся,
Що у мене молодого
Тут роду немаје.
Ој, тут мені, сиротині,
У неволі погибати.
15. Як пошлю ја до родоньку
Письмо це далеко,
До својејі неньки старојі:
Нехай мене молодого
Визвольаје із неволі.
20. Що у мене молодого
Та долі немаје.

(Зап. Ів. Манджура в с. Мурахві, валківськ. пов., харьк. губ. од баби, в 1872 р.).

Слова цих варіантів, як і 1-го, не тільки про невольу в загалі, а ще і про каждани, калавури і викуп, підходять до обставин, при котрих виражались наші козаки на роботу на Ладоську канаву, як і до кр. св. Креста. Про це zostались спомини в Дп. Записках Марковича. Так в 1723 р. Маркович записав:

Мартъ 7. Писали Глинчане, что командиръ Ингерманландскаго полка, по ордеру полковника Шереметева, принуждаеть ихъ къ репарации города; въ доказательство и ордеръ полковника г. Шереметева прислали.

8. Отписали до Глинска и до Чернухъ, что опрaвлять теперь городъ нельзя, а должно напередъ выгонять козакъвъ въ походъ до Ладогои.

11. Писаль до сотниковъ Чернускаго и Лохвицкаго, чтобъ до Ладогои шли. До атамана Пириятинскаго писаль, гоняя его, что высылалъ людей безъ указа на оправку города. Приїхалъ вчерашняго дня изъ Смѣлаго атаманъ, съ жалобою, что поручикъ выгоняеть всѣхъ на работу города.

14. Отъ п. Сотника Чернускаго писано, что атаманъ

тамошній въ арестѣ у капитана Кораблина за невыгонѣ людей до работы на городской валъ.

15. Поданъ листъ до п. сотника Чернукаго о томъ, что кап. Караблинъ, за то, что не выстачилъ до города для работы 1500 человекъ, прислалъ въ его сотничій домъ для экзекуціи 25 драгунъ.

22. Вручены мнѣ листы отъ ихъ милостей пановъ правителей изъ Глухова.... о скорой высылкѣ казаковъ до Ладого. Тутъ-же и универсалъ приложенъ, въ которомъ правители приказываютъ ослушныхъ до помянутаго походу забивать въ колодки и отсылать въ Глуховъ для наказанія.

30. Получилъ листы отъ комиссара полковаго... пишетъ, что на листъ мой до Шереметева писанный о томъ, чтобъ поновить мало съ работою городовою, полковникъ никакого подлиннаго не учинилъ отвѣта, а на форпосты командирующимся не по 6 зол., но по полъ 8 ($7\frac{1}{2}$) велѣлъ брать, и когда въ томъ обстанвалъ Чернускій комиссаръ, то за то капитанъ Караблинъ за карауломъ его на морозѣ такъ долго держалъ, покаместъ онъ далъ по полъ 8 зол.

Апрѣль. 6. Въ листѣ правительственномъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ идти въ Ладого, публично карать для постраху прочимъ.

11. Листъ принесенъ отъ п. сотника Городискаго, объявляющій о ушедшихъ казакахъ отъ обоза, рушившаго въ низовый походъ (на Сулакъ). Огнисалъ до сотника, чтобы тѣхъ утѣкачовъ по святкахъ, въ колодкахъ, сюда въ Роменъ прислать. (Дп. Зап. I, 10--18).

10.

1. -- «Ој, над річкоју, по над Синьхоју там зацвіли
ожиши,
Геј, давај, соцькиј, давај переміну, бо лихаја година!»
— Ој, як же ја могу, панове молодці, ја вам пере-
міну дати?
Геј, ідіть же ви в столицю к цариці, та просіть заплати.
5. Геј, та цариця нас пожалувала, та дала нам за-
плату:
Геј, та звеліла славним запорозцям та линіју конати.

— «Геј, оце ж вам, славні запорозці, уся моја заплата,
Ој, та беріть ви в одну руку заступ, а в другу лопату!

Ој, та хвалились славні запорозці, та на линію јдучи:

10. — Геј, будем носитъ з сајети жупани, а з китајки
опучі.

Геј, летів орел по над синім морем, та все летъа-
чи крьаче;

Ој, сидить козак по над Синьухоју, та жалібнеселько
плаче.

Геј, летів орел по над синім морем, ој, та летъачи
крикнув;

Геј, та шче козак на чужіј стороні та ј доси не при-
викнув.

15. Ој, поздоров, боже, царя Костянтина ј царицьу
Катерину,

Геј, шчо пустили славних запорозців погульати на
Вкрајіну.

Геј, та не довго ж вони погульали, тільки день три
годиши,

Ој, та течуть річки да льадзької крови на чотирі
половини.

(Запис. В. Познанський. в с. Дударях, капівськ. пов. київськ губ.
коло 1863 р.).

Варјант дуже строкатиј: початок з 1743—4; середина—
старішча ј зложена з пісень про линію ј ладожську канаву
(пор. вв. 11—14 з вв. 11—18 в вар. 1-му); вв. 15—16
з 1727—1729 рр., а кінець причепивсь з пісень гајдамаць-
ких, з 1750—1768 рр. Треба сказати, шчо шанці по р. Си-
ньусі мусили між инчим здержувати гајдамак, шчо пабігали
з січових земель на польську державу, а також поляків,
котрі пабігали на січові землі. (Скальк., Ист. Н. С. II,
153—165). Гајдамаки однакож часто проривались через
Синьуху ј «гульали» в польській Україні. Најстрашнішча
з цих гульанок була т. зв. Уманьська різня 1768 р.,
коли між січовиками пішла чутка, шчо сама царицьа Ка-
терина (II-га; син јїї Павел Петрович) позволяје бити
ляхів. В ті часи мусила серед гајдамак переробитись
пісньа про роботу коло кріпостів на р. Синьусі в ось
яку пісньу:

1. Ој, у неділю, рано пораненьку,
Та всі дзвони дзвонили,
Ој, доумились славні запорозці: —
Взяли Умань запалили.
5. Ој, горит Умань, ој, горит Умань,
Да ј нікому р'ятувати:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не займати.»
Ој, горит Умань, ој, горит Умань,
10. Да ј нікому погасити:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не дрочити!»
Ој, там у полі, в полі на роздоллі,
Там зацвіли ожини,
15. Ох, там же, там же превражі уманці
Да ј по воду ходили.
— «Ох, і не ходіть, превражі уманці,
Та до броду по воду, —
Ох, як зајмемо, то так заженемо,
20. Як ту череду в воду!»
Поздоров, боже, Петра Павловича,
Судариньу Катерину,
Ој, шчо дозволили славно погульати
Та на всьу Україну.
25. Ох, і не довго хлонці погульали:
Ој, за час, за годину
Та потекли річки, річки кровавиї,
На чотирі половини!

(З паперів Ів. Рудченза; зап. в с. Маковинцях, київськ. пов. в 60-ті рр.).

Частини цієї пісні причепились як до кінця 10-го варіанта, так і до вар. 11-го і 12-го.

11.

(Вривок)

1.
Ој, поздоров, боже, царьа Костьянтина,
Ј а царицьу Катерину.
Ој, шчо пустила да нас погульати

- Да ј на пашу ј Украјину.
5. Ој, не багато да ми погульали,
Тільки всього три години;
Ој, текли річки, річки криваві
На чотирі половині.
Ој, хвалилися славні запорозці
10. Да ј з Украјини јлучи,
Що будем носити сукні та жупани
Ј а с китајки ј онучи.

(Запис Ј. Шевченко в с. Дударях, канівськ. пов. київськ. губ.
в 60 рр.).

12.

1. — «Ој, по над річкоју, по над Сяньухоју
Там зацвіла ожина;
Ој, давај, соцькиј, давај перемену
Бо лихаја година!» —
5. Ој, не можу (моја) воля, славні запорозці,
Та переменя дати;
Ој, просіть собі царя Костянтина
Најдорогшојі плати. —
Ој, дали плати на поги каждаши,
10. А у друки (руки) лопати;
Ој, да послали на легку роботу
Та канави копати.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
А летгачи кряче;
15. Ој, сидить козак та над канавоју.
Та жалібницько плаче.
Ој, хвалилися славні запорозці,
Та із Січі јлучи,
Що будем носити сукні та жупани,
20. А з китајки онучі.
Ој, поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицьу Катерину,
Ој, що пустили та нас погульати
Та на славну Украјину.
25. Ој, не багато та ми погульали,
Тільки три дні ј години,

Ој, текли річки та з нас кроваві
На чотирі половини.

(В наших паперах; рука подібна до руки д. Андрія Шевченка; певно, записано їм же).

В вірш. 27 замість «*льадської крови*» підставилось з нас *крові* і через те пісня отдалилась од гайдамацьких.

13.

1. — «Над річкою Синьухою
Трави погоріли:
А вже ж бо ми без харчів помарніли.
Та казав јеси, атамане,
5. Переміну дати,
А тепер велиш, атамане,
За Дунај ступати.»
За Дунајем, за бистреньким
Гармати рехтујуть,
10. Е, вже ж бо наш пап атаман
Козаків муштрује.
— «Та бијте, хлопці, вражих льашків
Правоју рукоју,
Женіте јіх, вражих льашків,
15. По над Синьухоју.» —
Не звіть јіјі Синьухоју,
А звіть јіјі річка;
Еј, розбіглись вражі льашки,
Як собача тічка.

(Запис. в с. Молчановці, сквирськ. пов., київськ. губ. от діда Степана Матвічука).

Це власне осібна пісня, котра тільки початком прив'язується до цього №-ра. (Найблизній цей початок до вар. 5-го, в котрому власне два початки). Пісня ця підходить до пригод віjni 1768—1774 р., з польськими конфедератами і турками, — коли запорозці плавали з лиману Дніпрового в Дунајські гирла і коли стојали коло кріпостів на р. Синьусі і ходили звідти в походи, між тим як російська арміја переходила за Дунај, — куди, мабуть, запорозці ждали, шчо і јіх покличуть. Запорозцьам на р. Си-

ньюсі приходилось тоді (најбільш в 1773 р.) мајже також гірко, як колись гетьманцям на каналній роботі. Скальковський каже, шчо в більшії части січевих паперів з того часу говоритьсья «про фураж, харчі та жалуванья, котрих військо ніколи не могло получитьи ні цілком, ні за годья, через шчо нещасні козаки, а надто на аванпостах, терпіли всяке лихо» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 130—131). В часи ціїєї ж війни мусили причепитись в вар. 12 і 10 цього №-ра слова: *хвалилисья запорозці та із Січі, або — на линію їдучи* і т. д., — бо тоді линієју звались і кріпости по Синьусі; та окрім того (надто в 1769 р.) січовики борошили ј частину старої линії на лівім боці Дніпра (Скальк. ор. cit., 45—47).

14.

1. — «Ој, по над річкоју, по над Синьохоју
Та зацвіли ожини;
Ој, давај, батьку, давај переміну,
Бо навіки загинем!» —
5. — Ој, да јаку ж вам, славні запорозці,
Переміну давати?
Ој, накладуть вам на ноги кайдани,
Дадуть в руки лопати. (2)
Ој, поженуть вас на легку роботу —
10. Канави копати. —
Ој, да летів ворон та із чужих сторон,
Ој, да летючи крѣаче;
Ој, сидить сіромаха по над канавоју,
Да жалібненько плаче:
15. — «Ој, поздоров, боже, царѣя Петровича,
А царицьу Катерину,
Шчо нас випускала з тѣажкої неволі
Та на цѣу Україну.»
Перше випускала, перше випускала
20. Послі стала одбирати...
Ој, та звеліла молодих козаків
В москалі забрати.
— Ој, да бо ви, хлонці, славні запорозці,
Та молітесья богу,
25. Шчоб нам бог показав (2)

Через море дорогу.

Ој, молоді хлопці, славні запорозці,
Та теје слово вчули,
Ој, сіли на лотку, ој, сіли на другу,

30. Та ј за море махнули!

(Запис. в 1862 р. в Кијіві од салдата Тимка родом з сквирськ. повіту Лев Мацјевич).

З 19-го віршика пісньа повертаје на «виходнју» запорозців в Туреччину післьа «атакуваньня» Січі москальми в 1775 р.

15.

1. — «По над річкоју, по над Синьухоју
Зацвіли ожини;
Давај, батьку, давај перемену,
Бо далєбі загишем.»
5. — Не річ мені, діти,
Вам перемену давати, —
Просіть собі у војводи
Заплати.
Дала судариньа
10. Три річки лиману:
— «Ловіть, молодці, рибу
Та купујте собі жупани.» —
— Ој, уже ж жупанів
Дибонь нам не носити,
15. Коли б хоць ції свити
Нам ізносити.
Дала судариньа,
Та ј звеліла назад одібрати,
Нас, козаків Чорноморців,
20. Ј у рекрути забрати.
Козаки ж цеје почули,
Та ј на Дунај махнули.
Стали вони тікати,
Стала судариньа на јіх гукати:
25. — «Не тікајте, козаки чорноморці,
Не вельу вас у рекрути брати.» —
— Ој, не можна себе спинити.
Було наших степів на троје не ділити.

З вірш. 9-го піснѣя поверта на часи другої виходні козаків (сорноморців) у Туреччину, після того як у них одібрано земљу між Дністром та Богом (1792 р.). Див. дальшиї варіант, котриї єсть вривок оцього.

16.

1. — «Ој, по над річкоју, по над Синьохоју
Ој, зацвіла ожина:
Геј, ој, давај, батьку, ој, дај переміну,
Бо ја ј марне загину.
5. — Ој, не мо' ја вам, панове молодці,
Переміни а ј вам дати:
Геј, просіт собі папа кошового
Ј а цариці заплати...
Ој, поздоров, боже, царя Костянтина
10. І царицьу Катерину:
Даровали землі от Дніпра до Богу,
По над гръаницеју по Бендерську дорогу.
Даровали землі, шче ј широкі лимани:
— Ловіть, хлопці, рибу да ј справляјте жупани!

(Не зкінчена).

(Зап. в 1874 р. в с. Будаках, акерманського пов. бесарабськ. губ. на Шабалацькії косі од рибалки Христ. Курочки М. Ганіцькиї).

Про всі надогади остатніх трьох варіантів на справи 1775—1792 рр. буде докладна розмова в дальших розділах, при піснѣях про кінець Січі ј про Чорноморців. Поки порівн. кінець ціх варіантів з піснѣями в Скальковського, Ист. Нов. Сѣчи, III, 225—226, в Основі, 1862, Окт. VII, 2, в Зап. Югозап. Отд. Р. Географ. Общества, I, 301.

№ V.

СМЕРТЬ КОЗАКА В МОСКОВШЧИНІ;
В НЕВОЛІ.

1.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похиливсья;
На козака пригодонька, — козак зажуривсья.
Не хилисья, явороньку, шче ти зелененькиј!
Не журисья, козаченьку, шче ти молоденькиј!
5. Не рад явір хилитисья, — вода корні мије;
Не рад козак журитисья, да серденько није!
Ој, поїхав в Московшчину козак молоденькиј,—
Оріхове сіделечко і кінь вороненькиј.—
Ој, поїхав в Московшчину да там і загинув,
10. Свою рідну Україну на віки покинув.¹⁾
Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
— «Будуть пташки прилітати калиноньку жісти,
Будуть мені приносити од родоньку вісти.» —

(Максимовичь. Укр. Нар. Пѣсни. 1834. 147).

В рукопису Цертелева ми знајшли перші шість віршків, як цілу пісню. З цього початку пішла як оця пісня, так і та, шчо вже напечатана в I-ому розділі, ст. 80—85, про полон «сіромахи.»

2.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похиливсья;
Козаченьку молоденькиј, чого зажуривсья? —
Не рад явір хилитисья, — вода корні мије;
Не рад козак журитисья, дак серденько није.

¹⁾ Цей віршик в печатному виданьнью Максимовача пропушчениј (!!)
Ми знајшли його в рукопису Максимовича, як і в дальшому варјанті.
Так, звичајно, співајуть в Полтавщині. В зовсім подібному варјанті,
зап. д. Шимановим в охтирському повіті: *милу*.

5. Нехај није, нехај није, воно перестане,
До козака молодого журба не пристане.
Ој, поїхав в Московщину козак молоденькиј, —
Горіхове сидельце, шче ј кінъ вороненькиј. —
Ој, поїхав в Московщину, та там і загинув,
10. Своју рідну Україну на віки покинув.
(Зап. в Кальужніј, миргор. пов., полт. губ. Чуб., Труды V, 319).

3.

1. Стоїть јавор над водоју, — над воду схиливсьа,
Молод козак, молод козак, та вже ј зажуривсьа!
— «Як же мені не хилитись? — вода корінь мије!
Як же мені не журитись, јак серденько мліје?
5. Хожу—нужу, хожу—пужу, јак те сонце в крузі,
Чи ја встају, чи лъагају, завше серце в тузі.
Летить орел по над море, та ј, летъучи, крикнув...
Ој, јак тьажко в цих сторонах, шчо ја не привикнув!
Ој, је в мене на Вкраїні рідненькаја мати,
10. Вона ж мене пожалује, јак свого дитъати;
Ој, је в мене на Вкраїні ріднесенькиј батько,
То він мене пожалује, јак своје дитъатко.

(Запис. В. Магер, в с. Пилиповичах, радом. пов., кижівськ. губ. Чубинскій, Труды, V. 454—455).

Вв. 7—8 варјанту 3-го бачили ми в піснях про канальну роботу (вишче, стор. 86, 107).

Три оці варјанти могли скластись в часи походів наших козаків у Московщину дльа грабарської роботи, коли, јак звісно, вони дуже журились на чужіј стороні ј дуже там помирали. Про це говорить і виписка з «Донесенія» Чорньака. Окрім того Бантиш Каменскій знајшов відомсть в ділах малоросійських Иностранној Коллегіјі, шчо в Ладожськім поході 1721 р. померло козаків 2460 чол., та було больных 244 чол., не считајучи полків Миргородського ј Стародубського, з котрих не прислано відомств (Ист. М. Россіи, III, Примѣч. 189). В «Кіевск. Старинѣ» 1884, Окт., 357—361, напечатана «Спеціфикація полку галяцкаго» про померлих і больных в походах канальних 1721—1722 рр., з котројі ми приведемо тут тільки початок:

«Року 1721 въ мѣсяцѣ февралѣ 3 дня въ походѣ ладозкый выходило всѣхъ козаковъ сотиѣ полковой галяцкой Ивана

Пѣрятинского господарей и наемныхъ	122
Туда идучи, всё въ цѣлости дошли на каналъ, ни единъ зъ нихъ не умеръ, а дошедши на озна- ченное мѣстце, на самой работѣ въ сей сотнѣ полковой гадяцкой померло самыхъ господарей на мѣстцу.	25
Той-же сотнѣ, повернувшись ку домамъ, померло самыхъ господарей.	10
Повернувшихся къ домамъ той-же сотнѣ коза- ковъ самыхъ наемныхъ на пути померло	11
Оставшіеся на пути болніе.	6
<hr/>	
	и того 52»

В усіх трьох варіантах рідна сторона козаків зветься *Україна*. Коло того часу це ім'я стало вже кінцевим дльа нашої сторони. Україноју звать її вже і свої, і чужі. Див. напр. грамоту московського начальства 1720 р. в Марковича, Дн. Зап. I, 484; Пор. Сулим. Архив, 41, лист Волинського в Соловьева, Ист. Россіи, XX, 469, лист Мініха, вище, ст. 81.

Початок, — в. 1-й, здибується в пісні про счарувань-ня дівчини козаком, у Чубинського, V, 421 і в середині пісні, там. 305.

4.

1. Стоїть явір над водоју, — в воду похилився,
Сидить козак у неволі, — гірко зажурився.
Не хилився явороньку, бо ще і зелененькі;
Не журився, козаченьку, бо ще і молоденькі.
5. — «Як же мені не хилитись? — корінь вода мије!
Як же мені не журитись сидьачи в неволі?» —
[За тобою, козаченьку, отець-ненька тужить,
Бо щось тобі молодому фортуночка служить.
— «Ој, хоть тужить, хоть не тужить, фортуночка
служить:
10. Треба мені молодому служити самому.]
— «Ој, рад би ја не журитись, самі сльози льютьсь,
Бо на мене молодого кајдани кујутьсь.»
В неділеньку рано всі дзвони дзвонили,
То по тому козакові, шчо сидить в неволі.

15. Тешуть явір, тешуть явір, тешуть,
Молодому козакові чорні кудри чешуть.
Тешуть явір, тешуть явір, та ј вже обтесали,
Молодого козаченька на лавці поклали.
Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину,
20. Молодому козакові та ј на домовину.

(Зап. в с. Жерденовці).

Вв. 7—9 причепились з варјантів пісні про полог сіромахи (див. в I розділі, ст. 81 ј далі), котрі розвивались паралельно оціј пісні з тим же самим початком; в. 10 потрібниј був тут, щоб звести оцју причепу до теми про смерть козака на чужіј стороні, на невільній службі. Пісньа ж про невільну службу перејшла в цьому, як і в дальшому варјанті, в пісню про прьаму невольу в кајданах, певно, одвітно діјсним пригодам років 1723—1725, коли з поводу виступу Полуботка перед царем Петром проти јого порьядкуваньня з козаками на Гетьманщині, чимало українців було арештовано в Петербурзі та ј у Глухові. (Scherer, Annales de la Petite Russie, P. 1788, II, 211—212). Так в Петербурзі взяли в колодки черниг. полковника Полуботка, ген. суддьбу Чорниша з двома синами, ген. писарьа Савича, і з ними чимало простішчих льудеј (бунчукових товаришчів і козаків) і між ними ј *кобзарьа*. (Костомаровъ, Павелъ Полуботокъ. Р. Старина, 1876, Мартъ, 516. Лазаревскій, Пав. Полуботок, Русск. Архивъ, 1880, I, 196, 201—202, 204, 206). З колодників кільки чоловік, окрім самого Полуботка, померло в неволі. (Маркевичъ, Исторія Малороссіи, II, 581).

5.

1. Росте явір над водоју, — в воду похиливсьа;
Сидить козак у неволі, — тьажко зажуривьса.
Не хилисьа, јаворочку, шче ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку, шче ти молоденькиј.
5. — «Якже ж мені не хилитись? — вода корні мије!
Як же ж мені не журитись? — само серце мліје!»
Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину,
Молодому козакові та ј на дубовину (зам. домовину)
Атаману коньа дано, а соцькому збрую;
10. Шчо позволили поховати козацьку голову.

- Козака несуть, конья ведуть, кінь голову клонить,
А дівчина за козаком білі ручки ломить.
Та ломить вона, ломить з мизиного пальця;
Нема, нема, та ї не буде козака коханця.
15. Хилітисья, густі лози, звідки вітер віє,
Дивітесья, гарні очі, звідки милиї їде.
Хилилисья густі лози та ї вже перестали,
Дивилисья гарні очі, та ї плакати стали.
Умер козак, умер козак та ї тихаїа мова;
20. Лиш лишивсья кінь воронїї, золотаїа зброїа.
(Зап. в ольгоп. пов., под. губ.)

Цей варіант уже переїшов у звичаїну пісню про смерть козака. — Порівн. Метлинськ., 443, Лукашевича, Малорускія и Червонорускія нар. думы и пісни, 123—124, Головацьк., I, 94—95. Цей варіант, як і зараз вказані пісні в Лукашевича ї Головацького, сближаютьсья до пісні про *смерть полковника*. — в Чубинського, V, 811, 316—317. (Порівн. смерть чумака, Рудченко, Чум. Н. Пісни, 154). Дїля порівняньїа даїемо тут ще не напечатаннїї варіант:

Умер, умер пан полковник, ще ї тихаїа мова;
Зостаїетсья кінь воронїї, золотаїа зброїа.
Зостаїетсья кінь воронїї, зброїа золотаїа,
Зостаїутсья діти малі, жінка молодаїа.
Беруть конья отамани, осауди зброїу.
Зброїу беруть, конья ведуть, кінь голову клонить.
За їм їде полковника, білі руки ломить.
Поламала білі руки до мизина пальця:
— «Ої, немаїе і nebude над мого коханця!»
(3 паперів Ст. Носа).

В повищчому вар. вв. 9—10 не рїфмуїутьсья. В зараз показанїї пісні в Лукашевича одвітнїї уступ ось якиї:

— Сотникові конья дати, гетьманові зброїу,
Шчоб позволив поховати козака з стрїльбоїу.
у Чуб. (317):

Атаману конья дали, сотникові зброїу,
Шчоб сховали полковника з большоїу хвальбоїу.

В прекрасних варіантах Метлинського образи старішчі: там козак умира в наметі, в Лузі Базавлузі, і каже джурі

— Та вручају (добро) отаману віськовому,
Та сотнику полковому;
Тобі, джуро, кониченька,
Кониченька вороного,
А на вјуки шче ј другого.

або: «Отаману дају конья,
Тобі, журо, вороного,
А під вјуки шче ј другого,
І шабельку турецькују,
Пистолети черкеськіјі
І всьу зброју козацькују.»

В дальших двох варјантах, галицьких, 6 і 7, козацька пісньа перејшла в рекрутську, захопивши в себе частини параллельнојі пісні про сіромаху. В вар. ж 8-ому, теж галицькому, так перероблена пісньа переходить в кінці в розбіјницьку. Вар 9-иј перејшов в пісньу бурлацьку.

6.

1. Стојіт јавір над водоју,
В воду похиливсьі;
Сидит жовньар у штровгавзї,
Дуже засмутивсьі.
5. Стојіт јавір над водоју,
Вітер ним колише:
Сидит жовньар у штровгавзї,
Фельфебель му пише.
Пишут пани, пишут пани,
10. Пишут јатамани:
Молодого жовньаронька
Вковати в кајдани.
Пишут пани, пишут пани,
Пишут панські дьіти:
15. Неподоба жовньарови
В кајданах сидьіти!
Як привели жовньаронька
На нове подвірї,
Як заплакав шчире, ревне, —
20. Кајдани злетьіли! —

(Зап. в с. Рожні, в Коломијських горах, в 1872 р. Константина Бородајкевича).

7.

1. Стоїть явір над водою,
Дуже похилився;
Стоїть жовнір на вахцимбрі,
Дуже зажурився.
5. Не хилився, явороньку,
Яшче с зелененькіј
Не журися, жовніроньку,
Яшче с молоденькіј!
— «Як не мају хилитися? —
10. Вода корінь мије!
Як не мају журитися? —
Само серце мліје!»
Судіть, пани, судіть, пани,
Судіть людські діти:
15. Не подоба жовнірові
В кайданах ходити!
Ој, як вијшов жовніронько
На новеје підсінье,
Як си свиснув, ноговь тріснув,
20. Кайдани злетіли!

(Зап. в Фредрополі, коло Перемишля, П. Гостиньскіј. Зоря, 1882, 263).

8.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похилився,
Сидит жовнір у штокгаузі, — барзо засмутився.
— «Не хильайсьі, явороньку, бо шче с зелененькіј,
Не смуди сы, жовніроньку, бо шче с молоденькіј!» —
5. — Ој, як ми сы не хильати, минї зеленому,
Ој, як ми сы не мутити, так же ј молодому?
Судьать ляхи, судьать пани, судьать капітани,
Осудили на жовніра зельізні кайдани.
Ој, виїхав молод жовнір на нове підсінья,
10. Руки зломав, ревне сплакав, — кайдани злетіли.
Ој, гај, мати, ој, гај, мати, ој, гај зелененькіј, —
Погибаје ві штокгавзі жовнір молоденькіј.
Погибаје, погибаете ј гадаје виирати,
Проситє своїх камратченьків: «дајте ј мамці знати,
15. Жоби ј мати приїжджала, або ј приходжала,

Жоби ј мене молодого красно ј поховала.» —

Пријіхала ј стара мати ј'а јого сестрица,
Обернули білим личком до јасного сонця.

— «Видиш, сину, видиш, сину, видиш, дзєцко моје,
20. Јаке сь слухав војцѣя ј матку, — таке ј жицѣя твоје.»
(Зап. Осип Олескїв, в Скварьаві, Жовкївське, в Галичині, 1882).

Початок (в. 1) і кінець (вв. 19—20) порівн. в Голо-
вацького, I, 94. Порівн. також Рудченка, Чум. Н. Пїсни,
149—150. XXX.

9.

1. Да стоїть јавір над водоју, — в воду похиливсьа,
Та сидить бурлак у неволі, та тьажко зажуривсьа.
— «Як же мені сьа не хилити, — јак вода корїнь мије?
Як же мені сьа не журити? — само серце млїе!»
5. Та сидить бурлак у неволі, та рубашку латаје,
Та погльадаје скрізь ришотку, де родину маје?
— «Та нема в мене родиноньки, но на Вкраїні дьадыко:
Він мене приголубить, јак рід(неньк)иј батько!»
Вчора була субботонька, а ниньки недїльа, —
10. Чому в тебе, бурлаченьку, сорочка не біла?
— Јак би ја мав сестру рїдну, та неньку стареньку,
То дала б мені шчо-неділі сорочку біленьку. —
А в городі Перекопі вирви собі јабка,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ж ти батька?
15. А в городі Перекопі вирви собі мьатки,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакі ти матки?
А в городі Перекопі вирви собі бобу,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ти роду?

(Запис. Ал. Руданськиј, в 1870 р. в м. Кальусику, ушицьк. пов.
подольськ. губ.)

До початку одих всіх варјантів порівн. паралельні об-
рази з пісень про тугу дївоцьку:

Із за гори вітер віје, березоньку хилить.
Не хилисьа ж, березонько, шче ж ти зелененька,
Не журисьа ж, дївчинонько, шче ж ти молоденька... і т. д.
(Метлинск. 20).

№ VI.

ПАНШЧИНА НА ГЕТЬМАНШЧИНІ.

1.

1. Ој, горе, біда, — не Гетьманщина:
Надокучила вже вража паншчина!
Я на паншчину јду, — торбу хліба несу,
А із паншчини јду, — дрібні сльози роњу.
5. Посилаје мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу: на степ, на сторожу;
Та ј даје міні пан конья вороного, — нејізжалого.
Посилаје козака молодого, — небувалого.
Та ј даје ж міні пан три копійки грошеј,
10. Шчоб було ј упитьсьа, та шче ј похмілительсьа,
Міні молодому ні в чім не журитьсьа,
Ој, сіна купити, конья накормити.

Не зкінчена: пісьма повищого стоїть: и. т. д.

(Запис. Л. Жемчужников, в прилуцьк. пов., полт. губ. Основа, 1862, II, 95—96).

2.

1. Ој, горе, горе, не біда, — не Гетьманщина:
Вже ж мені надокучила вража паншчина!
Я на паншчину јду, — торбу хліба несу,
А із паншчини јду, — спотикајусьа,
5. Дрібними слізюньками умивајусьа.
Посилаје мене пан в велику дорогу,
В далеку дорогу, не бувалого,
Та даје мені конья нејізжалого;
Та даје мені пан три копійки грошеј,
10. І шчоб було впитьсьа, ішче похмілительсьа,
Шчоб доброму молодцю а ше не журитьсьа.
Як поїхав же ја долом-долиною,

- Та поїхав же ја до садочка,
Прив'язав же коньа та до јавора,
15. А сам ліг спати під могилоју.
А чи спав, чи не спав, та ј прокинувся:
Бідна моја голова, — коньа дома нема!
Як пішов же ја долом-долоноју,
Та увиділось мені, шчо огонь горить,
20. Коло того огню татарин сидить,
— «Та татароньку міј, а невіронька твоја,
Чи не бачив же ти вороного коньа?» —
— А пішов же твій кінь битими шьехами,
Битими шьехами та поміж ляхами,
25. Та в чистім полі — траву виїдаје,
А з синього моря — воду випиваје.

(Зап. в Вербові, александр. пов., катеринославськ. губ., од паробка Ів. Манджура в 1874 р. В Київск. Стар. 1882. Май, 360—361, папечатаниј цеј варјант тільки без вв. 9—11).

Пісньа цьа в цілому не зовсім јасна; на лихо шче најранішче записаниј варјант (1 иј) не зкінчениј. Пізніші ж, — јак побачимь, — шче більше заплутані. В усьакім разі з двох оцих варјантів видно, шчо тут іде діло про молодцьа, котрого посилаје начальство в далеку дорогу, — в 1-му *в степ на сторожю*, — і шчо цьа посилка не подобајетьсьа, здајетьсьа јому *паншчиноју*, котројі б не слід бути на *Гетьманшчині*, — значить тут іде діло про *розсильного козака*. В кінці пісні цеј козак доволі мирно розмовльа з татаринном, — значить пригода була в часи затишьсьа суперечок між козаками ј татарами. Таке затишьсьа було між 1712 і 1733 рр. В ті ж часи, јак звісно, старшина козацька, стала все більше повертатись в панів, бо вже не вибиралась вільноју радоју козацькоју, а назначалась з гори (полковники царським урядом, особливо в часи безгетманьня). Одвітно тому козаки стали повертатись в підданних старшини, а надто ті, шчо посилались служити при старшиньському дворі, — «*на стојку*», — а сама служба јіх в *паншчину*. А порьад з тим багато козаків повертались, по волі (шчоб увільнитись од тьажкојі војацькојі служби) ј по неволі в *підданних*, котрі робили правдиву паншчину, де далі все тьажчу.

По актам часів пісьла Мазепинських, можна наглядно

прослідити такій зріст панщини на Гетьманщині, на шчо жаліється наша пісня. Так напр. в універсалах гетьмана Д. Апостола говоритьсья то про посилку з Глухова до дому гадацьких козаків-компаніјців без «годової заплати» («понеже нѣоткуда такихъ денегъ теперешнего часу взяти») і про те, шчо́б на місце їх «девятыдесять чоловѣкъ прислали въ скорости», — то про те, шчо́б звісні сотні полкові «ежемѣсячно на стойку въ Глуховъ для посилокъ вислали по десяти двадцати чоловѣкъ козаковъ перемѣнно, понеже сотні Глуховскоѣ козакамъ, при резиденціи нашой обрѣтаючимся, за повседневными посылками не меньшая чинится трудность» і т. п. (Судієнко, Матеріали, I, II, 9, 24; пор. 13). З опису маєтностей гетьм. Апостола видно, шчо, окрім його резиденціи, і в селах його були козаки «для всякихъ посылокъ дворцовыхъ» (тамо ж, I, III, 36). Подібних козаків мала і менша старшина. Про це дішов цікавиј універсал Апостола з 1727 р.

«Пану Полковниковѣ Нѣжинскому, пп. старшинѣ полковой, а меновите Сотниковѣ Веркїевскому и каждому, кому о томъ вѣдаты надлежатыметъ, обявляемъ, ижъ панъ Іосифъ Тарасевичъ, Знатный товаришъ Войсковый презентовалъ намъ при суплѣцѣ своей антецессора нашего, бывшого Гетмана пана Скоропадского унѣверсаль, въ котормъ опредѣлено ему курѣнчиковъ, въ маєтности его прозиваемой Бритаковъ жіючихъ, на что и нашего соизволителного просилъ унѣверсалу. Теды мы, стосуючися до унѣверсалу антецессора нашего, а барзѣй заховуючы давный войсковый порядокъ—что въ войску Малороссійскомъ заслуженымъ людымъ и старшинѣ куренчиковъ потребное число бывало опредѣляется—позволяемъ чрезъ сей нашъ унѣверсаль, абы десять чоловѣка козаковъ, въ маєтности его мешкаючіе, были въ куреню его по прежнему и до служебъ и походамъ войсковымъ, такожъ для посилокъ зъ писмами при немъ присутствовали, толко-бъ не были въ подданской повинности и порабощеніи, упоминаемъ; въ чомъ абы панъ Полковникъ Нѣжинскій, старшина полковая, а особлыве панъ Сотникъ Веркїевскій зъ куреня его пана Тарасевича тыхъ козаковъ не отривали и ніякихъ имъ налоговъ не чинили.» (Тамож, 17—18).

Добрі бажанья універсалу тим скорше зоставались без skutків, шчо при нових, підпіраних од царського уряду,

порядках на Гетьманщині, — над старшиною мало було страху ні з низу, од козацьких громад, ні з гори, од гетьмана. Так напр. в 1729 р. козаки Дрозденки, з полкового села Жабчичи, (городницької сотні, черниг. полку) писали гетьману, шчо купили собі «козацькі плецы для житя и хотѣли козацкую службу служити, такъ якъ и отецъ нашъ, по понеже тое село было за разными папами полковниками Черніговскими въ подданствѣ и неля было такъ сильной власти противитися (ибо не только памъ не возможно было, але въ нѣкоторыхъ маетностяхъ и зажилые старые козаки подвернены были иніе въ подданство, а другіе — въ боярскую службу) того ради, мусѣли условне отбувать подданскую повинность... Когда же бывшій сотникъ Седневскій Петро Войцеховичъ взялъ за себе дочерь покойнаго п. Полуботка, полковника Черніговскаго въ жену, оный Полуботокъ, имѣючи зуполню тогда власть, отдалъ ему, Войцѣховичу, зятєви своему, помянутое полковое село Жабчичи въ приданыхъ; и за онимъ будучи мы въ подданствѣ, не только могли по прежнему въ козацкомъ званіи быть, але и другихъ того села всѣхъ козаковъ, которые уставично козацкую службу прежде его владѣнія служили, подвернулъ до своего двора, въ приватное боярское послушаніе, якие болше десяти рокъ при его Войцѣховичевомъ дворѣ, а не при сотнѣ служили.» (Сулیمовскій Архивъ, 275—276).

Нагадаємо, шчо «*боярское* послушаніе» ј була власне *посильна* служба, така, јака малюється в нашій піснї. Ця «*боярська* служба», очевидно, була початком панщини дльа козаків, тоді як підданні з посполства зразу робили послушенство подібне до пізнішчої крєпацької панщини.

Наша пісньа малює послілку кудись на степ на гряниці з татарами, — певно, за слободи, які мали на тих степах полки Полтавські, Миргородські та Лубенські. Таку службу мусили справляти напр. згадані вище посильні козаки в гетьманському маєтку Апостола в сотні Переволочанській. Може перше ця пісньа ј зклалась власне в *гетьманських* селах, — (на це ј нагадує початок вар. 3-го: ој, горе *нам на* Гетьманщині) а потім перенеслась на всю Гетьманщину, то б то «Малују Россію.»

В кінці піснї (од в. 18-го, вар. 2-го) передається доволі чудна розмова козака з татариним, котриј показує

козакові втраченого коня. Звичайні читатель скорше б ждав, шчо татарин сам отніме в козака його коня. Але взаємини наших козаків з татарами були чудноју мішаниноју ворогуваньня ј сусідського пријательства, — і татари, котрі не пропускали пригоди набігати на козацьку земљу ј пограбувати јїї, часом встидались крадіжоју присвојити козацьку худобу. Дуже характерну звістку про такі взаємини між татарами ј козаками читаємо в Дневних Записках Марковича:

«10 Іюля 1728.... получена вѣдомость о Запорожцахъ, которые хотя самовольно отторгнулись отъ подданства ханского, отошли отъ новой сѣчи и осѣли по прежнему на старой, однако сей ихъ самовольный поступокъ Татаръ не раздражилъ, напротивъ того, по уходѣ Запорожцевъ отъ своего коша, они, пришедши многимъ войскомъ, берегли то, чего съ собою Запорожцы забрать не могли, а потомъ всякому свое взять позволили, съ таковымъ своимъ выговоромъ: «була ваша у насъ, спаси Богъ; отошла отъ насъ, спаси Богъ; лоша одинъ у васъ пропадетъ, десять съ Крыму дадамъ.» (Дн. Зап. I, 284).

3.

1. Ој, горе нам на Гетьманщині:
Надокучила нам вража паншчина,
Шчо ходьбачи најісисъ, сидьбачи висишсьа!
Служив ја у пана три неділеньки,
5. Заслужив же ја грошеј три копїечки,
Шчоб за одну впитьсьа, за дві похмелитьсьа,
Шчоб до свого папа смїливо јавитьсьа,
А перед паном словом приминитьсьа.
Тоді дав мені пан коня чалого,
10. Коня чалого, нејїзжалого,
Посадив сироту небувалого.
Як појїхав сирота та в чистеје поле,
Чистеје поле, до долиночки,
Та привязав коня до билиночки,
15. А сам ліг спати крај могилочки.
Ој, чи спав, чи не спав, тај прокинувсьа сам:
Бідна моја голова, — нема чалого коня!
Як пішов сирота у чистеје поле,

- У чистеје поле, до темного дугу,
20. Там огонь горить; — і огонь горить,
І татарин сидить.
— «Татарину мій, ти невіро моја,
Чи не бачив же ти мого чалого конья?» —
— А чи ж то твій кінь, шчо по степу ходить,
25. Шчо по степу ходить, — траву виїдає,
А з синього моря — воду випиває?
(З паперів Ст. Носа; маїже зовсім таке саме напечатано в Чуб.,
Труди, V, 1064—1065).

4.

1. Шчо за горе, за біда, за Уланшчина:
Надокучила нам вража паншчина!
Шчо на паншчину јду,
Торбу хліба несу,
5. А с паншчини јду, — ні кришиночки!
Обмивајуть мене дрібні слізочки.
Посилає мене пан
В велику дорогу
Да на сторожу;
10. Дає міні пан
Конья вороного,
Конья вороного, — неїзжалого,
Парнья молодого, — небувалого.
Јак поїхав ја јаром-долиноју,
15. Јаром-долиноју, помиж купиноју,
Најшов же ја три татарочки,
Три татарочки ј татарську жінку:
— «Ти татарська жінка: ти невіро моја,
Чи не бачала ти вороного конья,
20. Конья вороного, неїзжалого,
Парнья молодого, небувалого?» —

(Запис. Судовшчиков в 1856 р. в с. Гандзеровщині, пирьат. нов.,
полтавськ. губ.).

В цьому варјанті, як і в 5-му, замість Гетьманшчина поставлено Уланшчина. Памјатајеться нам, ми чули од пок. Судовшчикова, шчо та сторона пирьатинського повіту, де записана јім оця піснь, зветься, — по јакійсь причині, — Уланшчиноју.

5.

1. Ој, горе, горе, — не Уланщина:
Придокучила вража панщина!
Як на панщину јду, торбу хліба несу,
А з панщини јду, дрібні слізи лььу.
5. Вирьяжа мене пан в далеку дорогу,
У далеку дорогу, не бувалују.
Даје мені конья нејізжаного.
Ој, даје мені пан три копійки грошеј,
Ој, шчоб було впитьсьа, шче ј прохмілительсьа,
10. Молодому козаку навик не журитьсьа.
Привжају ја конья та до јавора,
А сам льяжу спати та до полудня. ¹⁾
Ој, спав, чи не спав, — та ј прокинувсьа.
— Бідна ж моја голова, — конья дома нема!
15. І јавора стьато, та ј повезено,
І коника взьато, та ј поведено.
Ох, і вијду ја та на могилку,
Ох, і гльану ја та на долинку,
А в долині та огонь горить,
20. Коло того огню та татарин сидить.
— «Ој, татарину мій, ти невіро моја,
Чи не бачив ти вороного конья?»
— А чи то твій кінь, шчо золота грива,
Шчо золота грива перста покрила?
25. А чи то твій кінь, шчо по польу ходить,
Шчо по польу ходить, траву пожираје,
Шчо з тихого Дунају воду випиваје?

(Зап. С. Л. Метлинський в гадацьк. пов., полт. губ.).

В вар. 4-му (вв. 7—9) задержались старішчи слова про посилку на сторожу, — хоч в цілому це варіант пізнішчій: втратив кінець, наставив трьох татарочків і татарську жінку. Варіанти ж 3 і 5 більше оддалились од козацько-бојарського життєтя до крепацького, ніж перші два. Видно, шчо на них налягла проба життєтя підданського пізнішчих часів, або під паннами-старшиноюју, котрі вже зарані мали спосіб обертати козаків в правдивих крепаків. Такі пани

¹⁾ То ј він добре поступивсь з паном одначе! *Прим. співця.*

були вже і зараз по Мазепі, з тих українців, котрі при-
служились цареві, — як напр. Игнат Галаган, прилуцький
полковник (1715—1740), або з чужих, котрих царь поста-
вив за старшину на Гетьманщині, як напр. сербин Ми-
хаїло Милорадович, полковник гадацької (1715—1726).
Про Галагана ми вже говорили в I-му розділі (при I-му
Жі-рі) а тут ми нагадаєм тільки де-що з життя М.
Милорадовича, котрій підходить до пана нашої пісні зне-
вагоїу козацької вольности і своєїу скупостьтју, хоч да-
леко випережа його своєїу злостьтју. Цей «великий полков-
ник і македонський кавалер», як він себе звав, — получив
од царя ще раніше маїетки на Україні, а в 1715 р.
прохав царя, шчоб йому «опредѣлить чинъ по заслугамъ
его въ малороссійскихъ городахъ.» Царь велів йому «быть
нашего царского величества войска запорожскаго въ га-
дяцкомъ полку полковникомъ», — проти волі гадацького
полкового уряду і самого гетьмана. На цьому уряді
Милорадович, обставивши себе своїми слугами, сербами,
зневажав полкову і сільську старшину, навіть бјучи їх
кіями, — обертав козаків не то в прямих собі підданных,
а навіть в азїацьких рабів. Минаючи докази на те, як
сам полковник і жінка його тиранско мордовали лјудеј, —
чоловіків і жінок, ми,—шчоб не одходити далеко од нашої
піснї, нагадаємо тільки, як козаки полкової сотні гадаць-
кої жалїлись на те, шчо їх «женуть по недїльно на сто-
рожу в полковницькій двір, чоґо *перше ніколи не бывало*,
і примушують топити груби, рубати дрова, напувати ко-
неј, носити воду. Вдов козачих теж загонять до полков-
ника на всьаку роботу: прати білізну, мити посуду, білити
хату і усьаке діло робити, як најмички.» Козаки сотні
комишанської од себе жалїлись, шчо Милорадович руба
їх ліси, а їх присилује косити йому сіно, орати, жати і
молотити і робити на рівні з посполітими, котрі сами жа-
лїлись, шчо їх «замучено шчоденноју панщинноју, так
шчо на своје власне хазяїство вже не застаїеться і часу.»
Милорадович до приходу в Россїю жив «купеческимъ спо-
собомъ» і, ставши козацьким полковником, крамарјував,
між инчим накладаючи на своїх підданных (посполітих і
повернутих з козаків) перепродувати його крам і платити
йому дорогше, ніж сами за те дістануть, і посилаючи їх *на
їх харчак* (порівн. в пісні: ја на панщину јду торбу

хліба несучи) в далекі дороги (Крим, Царицин, Шльонське, Петербург) зо скотом і крамом на продаж. Подібно ж поступовав і брат його Гаврило, котриј теж получив од царя на Україні села, котрого Меншчиков було поставив після Михаїла полковником в Гадячі ж (1726—1728) поки його «неиміючого никакихъ заслугъ, ни способностей, кромѣ что онъ двора Меншикова служительку за собою держить» (як писав гадяцький судья, запорожець Штишевський) — насилу зсадили з полковництва своїми жалобами гадяцькі козаки, тоді як упав Меншиков і як позволено було знов вибрати гетьмана. (Сказаніє о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей. Київъ. 1884, 95—100. Лазаревскій, Милорадовичи, Киевская Стар. 1882, Мартъ, 479—498, Малороссійскіє Посполитые крестьяне, 63—66).

Оповіданьня про виїзд козака на долину, сон його і про здибаньня з татариним (вар. 2, вв. 9—17, вар. 3, вв. 12—21, вар. 5, вв. 11—20) дуже зближуютьсь до оповідань в старіших піснях про сторожових козаків, у Антон. і Драгоман. I, *ММ* 36—38 в Купчанка і Чуб. (див. далі).

6.

1. А в неділю да зараненько
Загадали мені в дороженьку,
У темні лис на стороженьку.
Прив'язу конья та до явора,
5. А сам льяжу спатъ пуід (могилоју).
Ој, кажетьсьа, не багато спав:
На третій день у полудня встав.
Ој, прокинувься ја, — аж конья нема.
Ој, піду ж ја да гукајучи,
10. Вороного конья да шукајучи.
Не стрів конья, да стрів жида:
— «Здоров, жиду, сучій сину,
Ти не бачив конья вороного
І сіделечка з пуід злота самого?»
15. — Чи не твуй то куишь по табору ходить,
Ізјив трави на три милі,
Випив води пів Дунају? —
Ој, стану ж ја, да подумају,
Шо тепер мені по домоньку,

20. Шо прошив своју весьу худобоньку,
Шо пропив ја свого конья вороного,
І сіделечко з-пуді злота самого...

(Зап. в с. Тризначевці, черниговського повіту. Чубинськ. Труды і пр. т. V. 959).

Тут і початок (св. 1—3) сближається до другої, старішчої, пісні про сторожу під Чорним Лісом (див. Антонов. і Драгоман., I, № 36). Далі татарин замінивсь жидом, — тільки відповідь цього жида (вв. 15—17) навряд чи не старішча од слів татарина в попередніх варјантах: вона менше фантастична, бо не згадує моря. Подібні слова здибуємо в буковинському варјанті пісні про сторожевого козака і дівчину (Купчанко, в Зап. Югозап. Отд. Р. Геогр. Общества, II, 548, № 307).¹⁾ Кінець, — вв. 21—22 приблизивсь до пісні про те, як козак, — а потім салдат, — втратив конья і сідло, зоставшись на ніч в дівчини; тільки тут замість *утратив* підставилось *пропив*. (Порівн. Костомарова у Мордовцева, Малор. Сборникъ, 243—244, Чубинск. Труды, V, 59, 63, 150, 151, 951, 1198, Головацк., I, 108—109, II, 591—592, Купчанко, op. cit., № 334).

В рукописних варјантах, записаних д. Манджуроју в Харьковщині, остатнья піснья кінчається приміром так:

— Ти, дівчинонько, одрадниця моја,
Ти зрадила мене молодого,
Шо втерьяв (або: украдено; пізнішчиј варјант)
да конья вороного,
Сіделечко із (або: зпід) злота самого,
Поводочки з червоного шовку, —
А ја козак Охтирського полку.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., од дівчини, в 1875 р.).

¹⁾ Тут піснья починається так:

Геј, міј мишиј в тузі,
Пасе конья в лузі.
Випас трави пів долини,
Випив води пів Дунају.

У Чубинського, V, 43, Е, в пісні, котра јавно зліплена з двох вривків, дівчина говорить заснувшому козакові:

Зіjšов коник да з могили,
Вијів трави три долини,
Випив води два Дунајі.

7.

1. Як послав мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу, в зелену діброву.
Тоді дав мені пан конья вороного,
Конья вороного, неїзжалого,
5. Посадив сироту небувалого.
Як поїхав ја та дорогоју,
Та дорогоју, да широкоју,
Як приїхав ја та до гаїечка,
Привязав же конья та ј до јаворка,
10. А сам же пішов на могилу спать.
Ој, чи спав, чи не спав, да ј прокинувсьа сам:
І јаворка стьато, і коника взьато.
І коника взьато, за Дунај загнато.
Як пішов же ја та дорогоју,
15. Та дорогоју, та широкоју;
Показалось міні, шчо огонь горить.
Шчо ј огонь горить, і татарин сидить.
— «Ти татарину мій, ти невіро моја!
Чи не бачив же ти вороного конья?»
20. — Ој, чи то ж то твій кінь, шчо по степу ходить,
Шчо по степу ходить, траву виїдаје,
Із синього моря воду випиваје?

(Зап. Оп. Маркович в Барішполі, переясл. пов. полт. губ.).

Тут теж нема початку про паншчину, звичайного в попередніх варјантах, 1—5-му, — через шчо варјант цей шче більше сближається до згаданих вишче старих пісень про сторожевого козака. Чорній Ліс замінивсь зеленоју дібровою, а сторожа — простоју дорогоју. Можна думать, шчо ј зовсім пісньа цього М-ру з початку виросла з тих старих пісень через вироб варјантів, подібних оцим 6-му (звісно, в колишній, не такій попсованій формі, як та, шчо вже дісталось нам) і 7-му, — котрі виросли з годом на лівім боці Дніпра паралельно тим, шчо напечатані в I т. «Истор. Пісенъ Малор. Народа.» До речі буде сказати, шчо напечатані там варјанти переважно правобічні, і навіть найбільше галицькі, — а тепер ми маємо кілька рукописних варјантів, записаних на лівім боці Дніпра, од Черниговщини до Дону, та два добруджанських, з Тульчі (1882 р.).

Позајак шче довгий час проїде, поки ми спроможемось видати повні додатки до I-го тому «Истор. Пїсень Малор. Народа» і позајак варјанти старих пісень про сторожових козаків кидають світло на те, як склались варјанти пісні цього №-ра, то ми скажемо тут кілько слів про наші варјанти пісень про сторожевого козака і дамо тут дејакі з них, більш цікаві самі по собі, або најблизчі до цього №-ра.

№№ 36—37 в I-му томі «Ист. П. Малор. Народа» показујуть нам молодця (в 37 № — козака), котриј іде до-рогоју (в № 36-му «на сторожу, під Чорниј Ліс на моголу») і в котрого, коли він заснув, пропав кінь. Коли молодець іде далі, то бачить, шчо на јого коні, серед татар, сидить дівка-бранка ј плачеться, шчо вона (або фігурно — коса јїї) дісталась невірному турчину, чи татарину, при чому кінець №-ра 37 (За козака рушник дала, за татара заміж пішла) натякаје на те, шчо дівка бранка—мила козака, героја пісні.

В №-рі 38-му дівка будить козака, шчо заснув у степу, — при чому в кількох варјантах у козака вже татаре, чи турки взьали коцьа, — а дејакі варјанти починајуться з розмови молодця з матірју про далеку дорогу, трохи подібно до №-ра 36-го.

До 38 №-ра належить і варјант, напечатаниј в Пам. Нар. Творчества Сїверозап. Края, 22. Варјант №-ра 38-го зајшов і в Білу Русь, — (Зап. И. Р. Географ. Общ. по отд. Этногр. V, 117—118; порівн. тамож, 255 слова дівки про косу).

Після нас кілька варјантів напечатано було в V. т. «Трудів» Чубинського (947—948 — подібніј до № 36, з додатком в кінці про порубаного козака; 19, 94—95, 1196—1197 і 43, Е, вв. 1—12, — подібні до № ра 38).

Окрім того шче три варјанта на стор. 873, середні між № 38 і вар. 6—7 нашого №-ра: тут јесть і сіделечко і пр., і кінь нејїзжалиј. Тільки початок вар. Б (з роменськ. пов., полтавськ. губ.) осібној, — він јавляјеться в Галичині, јак самостојача пісньа, тільки з двома віршиками в кінці. (Голов. I, 288—289).

Шче осібно в Чубинського јесть пісенька, зліплена з частин ріжних пісень, — в котріј початок на другіј лад робить середину між піснеју про сторожу під Чорним лісом і повишчоју: про лихого пана:

1. Ој, кажуть, шчо наш пан лихиј,
Ој, кажуть мені на варту јти
В Чорниј ліс на могилу,
Ој, кажуть, шчо ја загину.
5. Приїхав козак на могилу,
Пустив кониченька по-меж дубиноју.
Стало сидельце на коняку купиноју,
А нагајечка гадиноју.
— «Біжи, коню, під новиј двір...

Далі, як у множестві пісень, козак велить коневі сказати матері, шчо він оженивсьа, — фігурно: вмер. (Чуб. V, 945; вище варјанти про смерть — одружіньна; вв. 7—8 з пісні про те, як козак, заклъатиј матірју, або жінкоју, став деревом або кушчем, — порівн. в Малор. Сборн. 232, 236, Метл. 287—288).

В наших рукописах одна пісня починаєтьсьа, як М 36-ї, тільки розмова сина з матірју шче більше розвита, ніж там, — а кінець підходить до М-ра 38-го. Ось вона:

А.

1. — «Да вари, мати, вечеръати:
На сторожу загадали.»
— Кажи, синку: конья нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
5. Шчо в козака конья нема;
Да мені конья в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.
— «Да вари, мати, вечеръати:
На сторожу загадали.»
10. — Да кажи, синку: сидла нема.
— «Да казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака сидла нема;
Да мені сидло в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
15. — «Да вари, мати, вечеръати:
На сторожу загадали.»
— Да кажи, синку: нагајки нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака нагајки нема;

20. Да мені нагајку в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
Ох, заслали на сторожу,
В чисте поле на могилу. —
Пушчу конья на долину,
25. А зброєньку повішу на јалину,
А нагајечку на дубочок, —
Сам льяжу спати на часочок.
Счасливаја годинонька, —
Аж приходить дівчинонька;
30. Виломала черешеньку,
Да вдарила по личеньку,
Да вдарила по білому, —
Затужила по милому:
— Встань, козаче, годі спати,
35. Турки ідуть, конья зајмуть,
Конья візьмуть до прилуки,
Тобі зв'яжуть назад руки.
Конья візьмуть, — другий буде,
Тебе візьмуть, — вже ж не буде!...

(Запис. в м. Коростисеві, radoмишльського пов., kijівськ. губ.,
М. Ганіцькиј, в 1874 р.).

В першій половині цієї пісні видно јаснішче слід козацького часу, та до того — пізнішчого, ніж в № 36-му «Истор. Пѣсенъ.» Цю пісню можна однести просто до часу, котрим ми тепер зајмаємся, коли вже ј козаки (а не міщчане, јак в XVI ст.) не охоче јшли в сторожеву службу, иноді справди не мајучи козацької збројі.

З других рукописних варјантів два тульчанські ј один з черниговського повіту — подібні до №-ра 37-го, тільки в них козак, прив'язавши конья «на діброві», або «серед поля», сам іде почувати до дівчини, «на білі перини», або в «нову хату», — а потім ранком бачить конья свого в турків, а на коню дівча, котре

Чеше косу гребінкоју,
Приливаје горілкоју:
— «Коса моја, чорньаваја,
Кому будеш коханаја,
Чи турчинові, чи татарину,

А чи тому козакові,
Що ј на јого коникові?

(В черниговському варјанті наплутано: «цигане огонь кладуть, а на коньбу турча сидить»).

Ще один варјант, котриј ми мајемо з паперів д. Ст. Носа, теж підходить до №-ра 37, тільки початок јого обірвавсь, а в кінці дівка бранка цікавим способом обернулась в мудру дівку-семилітку. ¹⁾

Б.

1. Припјав конья до пакола,
До пакола дубового,
До аркана шовкового.
Припјав конья до ліщини,
5. А сам пошов до дівчини...
- Ішов јаром дорогоју,
Аж у јару огонь горить
Коло огню турчин сидить,
А перед ним дівка стојить;
10. Дівка стојить, косу чеше;
Косу чеше гребінкоју,
Примочује горілкоју:
— «Ој, ти коса, ти русаја,
За кого ж ти заручена?»
15. Заручена за турчина,
Засватана за татарина,
Записана за писара.» —
— Ој, ти, дівко семилітко,
Загадају тобі сім загадок:
20. Отгадајеш, — моја будеш,
Не дгадајеш, — дурна будеш:
А шчо вјетьсьа круг деревцьа,
А шчо росте без коренцьа,
А шчо цвіте без насінья,

¹⁾ Мајже такиј самиј варјант ми мајемо з сл. Вознесенського, александр. пов. катерин. губ., — з початком цілим, але дівка названа не семиліткоју, а *красавицеју*, і загадок тільки шість.

25. А шчо біжить без прогону,
А шчо гріє без жарини,
А хто живе без дружини,
А шчо грає, — голос має? —
— «Хміль вjetься круг деревця,
30. Камень росте без коренця,
Верба цвіте без насінья,
Вода біжить без прогону,
Сонце гріє без жарини,
Холост парень ¹⁾ без дружини,
35. Скрипка грає голос має.

Подібні, як в вв. 18—35 му питанья я одповіді jestь в осібних піснях про *дівку-семилітку* або малолітку, або я просто про козака я дівчину, напр. у Метлинського, 362—364, Чуб. V, 1190 (пор. 439—440) у Головацьк. III, 181, у Купчанка, № 331 ²⁾; окрім того в колядаках, у Чуб. III, 314—315, у Голов. II, 83, IV, 71—72, 74—76. Ці пісні паралельні подібним же про *мале пашольа* (Метл., 360—362) замість котрого в других варянтах одповіда на питанья зелена діброва (Чубинск. V, 485—487).

Великор. варянти у Шеина, Русск. Нар. Пjсни, М. 1879, 233—236. З них два (№№ 87 і 89 од 20 в.) з дівкою семиліткою, певно, зашли з України, тоді, як № 88 а також дві осібні (№№ 85, 86) напечатані вище, подібні до казок про мудру дівку, — більш оригінальні.

Усі ці пісні, паралельні з казками про мудру дівку, або хлопця (мужика, салдата), — дуже розширені в усіх народів в Азії, Півн. Африці я Европі, — напр. у нас: Казка про дівку-семилітку, — СПб. 1860. Драгомановъ, Малор.

¹⁾ В других варянтах: чернець, або козак, у Купчанка:

Жовнір жиє без дружини,
В чужім краю без родини.

²⁾ У нас jestь рукописний варянт, записаний д. Ст. Стрільбицьким в с. Язвинках, брацл. пов., под. губ., в 1874 р., — з девятью загадками: окрім повишчих:

Шльшок лежить, — нема кінця...

Сокіл плаче, — сліз не має,

і в кінці: Дурний козак, шчо питає.

Вище дівка-семилітка каже:

Хиба б же ја дурна була,

Шчо б ја цього не дгадала?

Нар. Пред. 347—349 (хитра дівка і пан) Чубинській, Труды, II, 611—616 (розумна дівка) 102—103 (р'яба Маруся) 639—641 (царь і салдат).

Огляд європейських і азіатських варіантів цих казок див. у Benfey, Die kluge Dirne. Die indischen Märchen von den klugen Räthselösern und ihre Verbreitung über Asien und Europa, (Ausland, 1859, N^oN^o 20—23, 24 і 25) і в примітках R. Koehler'a до сербських казок, Archiv f. d. Slavische Philologie V, 1, 47—60, — а також у ак. Веселовського, Новыя отношенія муромской легенды о Петрѣ и Февроніи (Журн. Мин. Нар. Просвѣщ., 1870, IV) його ж Сказки объ Иванѣ Грозномъ (Древняя и Новая Россія, 1876, № 4) і Епизодъ о южской царицѣ въ Палей, (Замѣтки по литературѣ и нар. словесности. 1883 I). Окрім того: Костомарова, Черты Нар. Южнор. Истории. Ист. Моногр. 1863, I, 125—126 (повість про Борзомисла і др.) Шеина, Р. Н. II. 231—233 (дівка и дѣтина) Афанасьева, Р. Нар. сказки, №№ 185—189. Садовникова, Сказки и преданія Самарк. края, № 63, Kolberg, Lud, VIII, 206—208, La Bruyère, Contes pop. de la Grande Bretagne, 169, Rivière, Recueil de contes pop. de la Kabylie, 159—164, Th. Brage, Contos tradicionoes do povo portuguez, N^oN^o 57, 105.

Ці всі казки, а також і повишчі пісні, прив'язуютьсь до індійських казок про мудрого міністра царя Нанди та про Балапандіт (=мудра дівка) дочку ц. Вікрамадітії, і про самого Вікрамадітію та хлопця, шчо судить над його тронем, од котрих пішли жидівські і арабські казки про Соломона, шчо зашли і до нас (див. Драгоманова, Малор. Нар. Преданія и рассказы, 98—109; Jülg, Mongol. Märchen. Geschichte des Ardschi-Bordschi Chan. Innsbruck 1868, — найбільш 64—79. L. Feer. Les trente-deux récits du trône ou les merveilleux exploits de Vicramaditya. P. 1883. Introduction. Benfey, op. cit. а також Panschatantra, I, passim. Веселовській, Слав. сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ, і Новыя данныя къ исторіи Соломоновскихъ сказаній, в Разысканія въ области р. дух. стиха, IV, passim. Найблизчу параллель (німецьку) нашої пісні про пахольа, — див. в Сл. ск. о Сол. и Китовр. 251).

Окрім згаданих вище, ми маємо шче п'ять варіантів пісні 38-го №-ра I т. «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — з

котрих три (з гадацького пов., полт. губ., і з черниг. губ. і з маріупольського пов., катериносл. губ.) дуже подібні до напечатаних і інтересні тільки тим, шчо показують, як розширена ця піснь, од Буковини аж за Деспу, і яка jest цілість в українській устній поезії, при всіх історичних поділах українського народу. ¹⁾

Ми думаємо, шчо всі оці варјанти дають право сказати, шчо піснь цього М-ра виросла перше як варјант старших пісень про сторожового козака і тільки пријняла на себе кілька налітв з образів козацької паншчини на Гетьманщині XVIII в., котрим стара основа пісні не дала зложитись в цілну і повну картину.

У нас jest шче один рукописний варјант доволі розширеної пісні (Чуб. 15, 492; д. Ів. Новицькій приводить в «Кіевлянкѣ», — 1884, 103, — частини з других варјантів. Ми маємо чотири варјанти з обох боків Дніпра), — в котрому часто сімејна піснь оригінальним робом переплелась, і доволі складно, з уривками пісень про сторожового козака. Ось цей варјант, дуже интересний дльа показу, як вирастають інші народні пісні:

В.

1. Ој, піду ја по над лугом,
Шукајучи свого друга;
Аж мій милиј при јалині
Пасс конья на долині.
5. Вијів ²⁾ трави на пів милі,

¹⁾ Два маріупольських варјанти мајуть в кінці не дуже доладний жарт, — котриј між инчим показује, на який лад тепер починають переміньятсья старі пісні на Україні.

Після того, як дівчина розбудила козака ј каже йому:

Бо вже турки конья вкрали, —

прибавлено:

Не так турки, як татари,
Взяли конья з поводами,
Та ј повели городами,
Та вдарили в барабани,
Шчо б почувли городъане,
Својім дочкам заказали,
Шчо б по ночам не гульали.

²⁾ Кінь. Интересний еліпс!

Випив води пів Дунају.

А миј милиј спочиваје, —

А ја стану, подумају,

Шчо біднаја чинить мају!

10. Ој, піду ја до садочку
Да виломльу терниночку,
Да поведу по видочку:
— «Ој, встань, милиј! Татаре јдуть,
Татаре јдуть, тебе возьмутъ.» —
15. — Десь ти мене вірне льубиш,
Шчо ти мене гута будиш! —
— «Колиб тебе не льубила,
Тоб ја тебе не будила;
Кожда вдова слізки ронить,
20. А нас нехај бог боронить!» —

Замітимо, шчо звичајно в варјантах цејі пісні розмова јде між жінкоју ј чоловіком, котриј јјі не льубить, або шче ј льубить «чужу милу».

Про иншу переробку цејі пісні (про те, јак «милиј оре *чуже* поле») — див. у нас в «Нові укр. пісні про громадські справи», 106.

№ VII.

СУЛИМОВА ХУДОБА.

1. В неділеньку рано
Сулимові коні гнали;
А Сулим, неборак,
По риночку похожа,
5. Горілочку попива: —
— Він у своєму та добрі пан! —
Сулимова жінка,
Переяслівка,
Перед паном упада,
10. Як та ластівка:
— «Ој, пане, мій пане,
Всю худобу забери,
А Сулима не бери,
Бо в Сулима дітки
15. Остались сирітки.» —
В неділеньку рано
Сулимові воли гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
.
31. В неділеньку рано
Сулимові вівці гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
.

(В наших паперах).

Пісню цю ми толкуємо так:

Пан забира в Сулима коні, воли, вівці, як звичайно заганяють скот, шчо зајшов на чужу земљу; Сулим же впирајеться на тому, шчо він у своєму добрі пан, —

значить Сулим вважа земля, з котрої заганяють його скот, за своєю, — а значить пан неправдою (по крайній мірі ддя Сулима) привластив цю землю. Додамо, шчо пан пісні може бути полковник, — бо в першій чверти XVIII ст. полковників звали пацастішче панами: пан миргородський, пан прилуцький і т. п. (Лазаревск., Полуботокъ, 194, 196; Порівн. у нас, в I розділі, № I, про Галагана, — «прилуцького папа»).

Коли в цій пісні Сулим не льякається пана, а мов сподівається, шчо він зостанеться ј наперед на своїй землі паном, — то це нагадує, шчо пригода з Сулимом була шче в нові, при самому початку панського привлашчіння ґрунтів у простіших козаків і посполітих, — коли шче прості льуде, памјатаючи стару козацьку волю, могли думати, шчо вони спроможаться вернути собі своје право.

Власне з цих ранішчих часів, зараз після Мазепи, ми маємо багато звісток про насильство панів, а надто полковників, над мајетками, худобоју ј особами простих льудеј. Такими звітками повні надто виданья д. Лазаревського, — так шчо не знаєш, шчо наперед виставити з тих звісток. Најбільш привлашчали ј насильствували Галаган, А. Маркович, Милорадовичі, пани Кочубејі, сини засуженого Мазепоју, з котрих старшиј став полковником (1727—1743) і т. п., звісні царському вряду својеју «вірністю.» Од них не зоставались по заду навіть жінки јіх і матері. На Ігната Галагана козаки жалілись, шчо він силује јіх переходити в посполіті, сажаяучи јіх в тьурму, — самовольно забираје ґрунти і т. д. Вже навіть коли він перестав бути полковником, — випрохавши тој уряд ддя сина, — то јому навіть з генеральнојі канцельаріј писали (в 1746 р.) шчо він отбира в козаків поля, рибальські тони і т. и., «выбираіемъ изъ жильхъ хатъ дверей и оконъ», — «отбира у козаковъ скотъ, арестуе ихъ худобу и бере подъ караулъ, принуждая ихъ записываться въ подданство». (Р. Арх. 1875, I, 322—324). Про А. Марковича скажемо при пісні про «Правду ј неправду». Про М. Милорадовича вже трохи говорено було вишче. Цеј не церемонивсь навіть з полковоју старшиноюју, — знајучи своју силу в царя: «дам, казав він, старшині по триста кійів і јак одібују шкуру од костеј, тоді скажу јіхати до царя

жалітись.» У козака Бальасного напр., він отняв два сілїтрянних заводи та ще ј посадив на цеп до армати, а потім в индичник і т. п. Жінка Милорадовича приказувала своєму старості в слободі Бутовці (в чужому полку, коло Городні) шчоб він грабував скот на землі, котру батько јїї отняв у городнѣан, — «коли городнѣане заграбујуть у бутовчан десьатеро коней, посала вона, — ти пограбуј у них двадцьатеро!» На брата М. Милорадовича, Гаврила, ще јак він не був і полковником, козаки с. Нехајівки подали довгу супліку гетьманові (1715), з котрој ми приведемо тут тільки два уступа, котрі близче стосујуться до нашої пісні. У одного козака Г. Милорадович отняв ниву та ще держав јого в залізах, поки тој не одкупивсь тальаром; у другого він отняв ліс, страхајучи, шчо повісить јого і заковујучи јого в залізо (Кіевск. Стар. 1882, III, 485, 490, 495). Про Кочубејіху ј сина јїї Хведора козаки-сусіди говорили, јак про подорожних розбишак, так вони грабували «статчину» сусідську та били козаків і підданих і жінок і дітеј јіх. Коли один козак подавсьа до суду, то Кочубејенко навіть перед судом похвалѣвсь: «бив ја јого і ще буду!» і трохи згодом помордував свого старосту, бивши јого «смертно батогами по спині ј череву, поливајучи вином і потирајучи сільљу, також по тајним удам і по пјатам», — од чого тој через тиждень і вмер. Жінка јого пожалілась в Малоросіјську Коллегіју, — котра вистављалась јак оборона простих льудеј од старшини, коли треба було давити вільні змаганьња Полуботка, — але тепер проти «вірного» Кочубејенка нічого не зробила. (Русск. Арх. 1876, XII, 452—455).

При таких цорьадках не диво, шчо коли в нашій пісні Сулим заганѣвсьа даремноју думкою, шчо він у своєму добрі пан, більш практична жінка јого перед паном упадала: «всьу худобу забери, а Сулима не бери, — бо в Сулима дітки.....»

№ VIII.

КРИМСЬКИЙ ПОХОД 1735 Р.

1.

1. Сидить пугач на могилі,
Та все: пугу! пугу!
Збирајтєсья, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу!
5. Которі умні, розумні,
До Лугу припірали,
А которі нерозумні,
В Кримськїм степу пропадали.
Лежить чумак межи возами,
10. На важницю схиливсья,
Рученькоју лиш правенькоју
За серденько вхопивсья:
— «Колиб же ја знав, шо тут міні померати,
Свому б роду уклопивсья;
15. Вијшов на тој битї шльашок,
Слізюньками б обливсья!» —
— Ој, ви чумаченьки, славні бурлаченцьки,
Ви хлопці вгожі,
Робіть тому чумакові
20. Домовину з рогожі.
В суботоньку, протів неділеньки,
Цілу нічку не спали:
Через тој Лиман-річенцьку
Переправу ј мали.
25. Переправляли вози з волами,
Шче ј казенні гармати...
Біжить Вингородськїй козак
Гренадера ратувати.
Ішли чумаки, славні бурлаки,

30. Та дивились в воду:
— «Коли б нам побачити
Гренадера на вроду!»
Ішли чумаки, славні бурлаки,
На них жупани сині,
35. Поки приставали до вармії,
Нічого не осталося на спиці.
Лежить чумак межи возами,
Та все думає, та гадає;
Дере поли, дере рукава,
40. Та все поли (зам. плечі) латає.

(Із збірки П. Куліша. Рудченко, Чумацк. Нар. П'єсни, 105—106).

Ця пісньа доволі ясно передає пригоди походу російської армії, з генер. Леонт'євим, в Крим в 1735 р., коли при тій армії було багато українців, вієська і погонців (чумаків) з Гетьманщини і Слобідщини.

Манштейн розказує про той поход, шчо його почали дуже пізно, — поки переписувались з Петербургом, — кому бути командіром; виступили тільки в октябрі. «Паші скоро не стало; ночі, холодненькі в ції стороні і літом, тепер почались зовсім холодні; в вієську појавились хороби, коні почали падать. Шчодня налічували багато смертних пригод. Хорих мусили возити за собою, бо в тих степах нема городів, де б можна було поробити шпиталі і лишати там хорих. Вієсько почало вже терпіти всьакі недостатки (поход почавсь од Царичанки на р. Самарі) а воно мусило шче зробити десьять переходів до кримських оборонних линіі. Леонт'єв зібрав воєнну раду, на котріі покладали вернутись. Тоді вієсько було коло Кам'яного Затопу. В ночі перед виходом назад випало снігу на цілії фут, і більш 1000 коней пало. Вієсько вернулось на Україну і в кінці нојабря стало по змінім кватирам. Полки були дуже розстроєні. Поход проглинув більш 9-тисъач лудей та стілки ж коней, а користи Россія не винесла з того ніякојі.» (Записки, 65—66). Як. Маркович рахує пропажу кіньми в одних гетьманців на 12.000 (Дневн. Зап., I, 445). Манштейн лічить українських козаків в поході тільки на 9 тисъач, — Маркович же на 16 т. Певно, злишок проти Манштейна були чумаки-погонці, а не властиві војаки, — бо Манштейн каже, шчо в загалі українські козаки в војнах

1735—1739 рр. служили як підводчики. Між инчим вони перевозили на своїх волах і армати (Зап. 13, 119—123; порівн. в записці В. В. Кочубея про його службу: «1736 г. обрѣтался въ высылкѣ изъ Малой Россіи подводъ съ провіантомъ, за всероссійскою армією въ Крымскую область.» (Р. Арх. 1876, XII, 448—449).

Луг, — т. ј. Великий Луг запорозьський, напроти Кам'яного Затону, — був тоді једине місце в тій стороні, де застигнуті холодом чумаки могли знайти собі захист. Багато мусило побігти туди самовольно, јак почавсь переполох од холоду, — шчоб звідти пробратись до дому, бо Маркович записав 7 декабрю: «Присланъ съ Кабинета указъ: всѣхъ полковниковъ, бывшихъ въ нынѣшнемъ Крымскомъ походѣ, допрашивать объ ушедшихъ изъ похода козакахъ въ дома; посему и Павла Апостола, полковника Миргородскаго, допрашивали.» (Дп. Зап. I, 416).¹⁾ Окрім того звісна частина підводчиків мусила перевозити те вієсько, котре стало після того походу залогоју в Новосіченському ретрашементі ј на місті Старої Січі (Скальковск., Истор. Нов. Сѣчи. II, 103—104). Певно, це про переправу цього вієська через Лиман-річку говорять 22—27 вв. повишчојі пісні.

В в. 28-му «*Вингородський* козак», певно, стојить замість *Миргородський*. Цеј увесь уступ (вв. 28—29) мусить нагадувати на те, јак миргородські козаки, — все такі кінні ј з підводами, — перевозили московську піхоту, — гренадерів. Про це ми не знаємо з других джерел.

Вв. 30—33 не зовсім јасні; в них мусить бути насмішка над гренадерами, котрі, јак вієсько мундирне, величались перед нерегулярними українцями, својеју вродоју, — котру видно було ј у воді, јак в зеркалі, — а тепер, певно, в стужі ј калу, стратили всю вроду своїх мундирів, гідних більше для парадів, ніж для походів. Тільки ж в словах цих віршиків шчось мусить бути пропушено, або перемінено. Порівн. в I-му розділі, на стор. 9:

¹⁾ До речі буде нагадати, шчо ми старајемся, коли можно, говорити власними словами сучасних свідків тих пригод, про котрі розказують наші пісні, ј чарез те дословно виписуємо ј оповідання Марковича, јак вони напечатані. Тільки ж ми мусимо остерегти, шчо видавці Дп. Записок Марковича поправили јого мову на теперішній московський письменній лад.

Ој, стала Москва да ј у кінець моста,
Да дивилася в воду на своју уроду.

Вв. подібні до 40—41 були вже в пісні про каналську роботу (вище, стор. 103). Туди ж причепились і вв. 1—4 (стор. 87),

Увесь кінець пісні, од 33 в. може, склавсь під споминами ј про походи армії Мініха ј Лассі 1736—1739 рр. (див. далі).

Початок нашої пісні, (вв. 1—9) входить тепер в не-політичні чумацькі пісні. Тамож приспособились до смерти простого чумака ј образи віршиків 10—21 нашої пісні, котрі ј у ній, здається, вже трохи перероблені в духу простої чумацької пісні. (Рудченко, Чум. Н. П., 141—147. Чуб. V, 1046—1048, 1058).

В цих піснях инколи затирається спомин, про јакиј власне *Луг* казала колись пісньа, — (говориться вже про *темниј луг, зелениј* і т. и.), иноді чумаків кличуть тільки *ночувати* в лузі, на шчо ті одмовляють, шчо «раді б, так один чумак занедужав», — або навіть пропадають в степу ті, *котрі пили та гуляли* і т. д. Тільки ж дејаки варјанти задержали в собі старі образи, јавно нагадујучи војацькиј поход на Крим 1735 р., --- напр:

- 1) Ој, ізлетів пугач та сів на могилі,
Ој, та ј пугу! пугу!
Збірајтеся, молоді чумаки,
Зімувати до Лугу.
Котрі та поспішалися,
То ті в Лузі зімували;
А которі воли отошчали,
То ті марно пропали. —
(З збірки П. Куліша, Чуб. V, 1058).
- 2) Ој, сидить пугач на Савур-могилі,
Та пугу! та пугу!
— Привертајте, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу.
(Костом., Полт. губ., Чуб. V, 1048).
- 3) Ој, вистигајте, молоді чумаки,
А на зімовльу до Лугу. (Тамо ж, 1046).

Між вказаними варјантами јесть один, — перепечатаниј д. Рудченком з «Ужитка Рідного Польа» Гатцука (255—

256; Рудч. 144—145), — в котрому јесть новішчі на-
си, — але ж основа јого мусить бути одного ж часу з
основоју повишчого варјанта, так шчо ми мусимо пере-
печатати јого тут.

2.

1. Ој, сів пугач на могилі,
Да јак пугу! да пугу!
Ој, повертајтєсь швидче, козаченьки,
Да до зеленого Лугу.
5. Ој, які ж швидче повернутись мали,
То ті в Лузі зімували;
А де які, гајучись, не дбали, —
То ті в степу загибали.
Ој, заслаб козак, тај ліг крај могили
10. І на шабельку схиливсьа;
Геј, либонь же він рученькоју счильне
За серденько ухопивсьа.
— «Ој, ви брати мојі, славні товаришчі!
Ој, ви козаченьки гожі!
15. Геј, та зробіть-но труну козакові,
Помагај же вам, боже!
Ој, ви брати мојі, славні товаришчі
Та зробіть-но тују славу:
Геј, викопайте ж міні молодому
20. Хоча шабельками јаму!
Ој, винєсьте мене, славні товаришчі,
Та на високу могилу,
Геј, нехај лиш-бо а шче ж подивитьсьа¹⁾
Та на своју милу Вкрајіну!
25. Ој, ви други мојі, славні козаченьки,
Загину ж ја на чужині, —
Геј, обільєтьсьа ж слъзами гіркими
Моја мила та ј на Украјіні.»

Замітимо, шчо в «Ужинку» часто пісні підмальовані ви-
давцем, — тільки, здаєтьсьа, шчо повишчіј варјант цілком
натуральниј.

І в першому варјанті слово *бурлаки*, *бурлаченьки*, певно,
підставились пізнішче замість: *козаки*, *козаченьки*.

¹⁾ Певно: подивльсьа.

Вв. 21—24 входять в пісню про полон Супруна. Метл., 462.

Вв. подібні до 9—20 вар. 1-го і 2-го складають особну пісню в Чуб. V, 1031.

Початок цієї пісні, перш усього дає поетичний образ— пугача, котрий вішчує недобру пригоду; окрім того в цій пісні він тим більше до ладу, — бо чумаки і козаки тут ховаються од холоду в Січовому Лугу, — а *пугу! пугу!* — був крик — гасло січове. Послі цієї початок став уживатись в других піснях, як чисто поетичний вираз, напр. в дівочко-чумацькій пісні про чумака.

Ої, сів пугач на могилі, і як пугу да пугу!
Чи чуєш ти, та дівонько, на себе потугу?

Дальше говоритьсья про печаль дівчини, котрої милий чумак поїхав у дорогу і т. д. (Рудченко, Чум. Н. П. 204—211).

Подібний початок побачив Максимович в пісні, чи скорше «стихотворенію», занесеному кн. Цертелевим в присланій їм М—чу зшиток «Малоросійскія пѣсни» (рукопис у нас)

Ої, спав пугач на могилі, да крикнув він: пугу!
Чи не дасть бог козаченькам хоть тепер потугу?!

М—ч напечатав цю пісню під назвою *Пугач* в своїй збірці 1834 р. (129—130) в розділі «Былевья пѣсни послѣ Гетьманщины», — хоч в ній нема нічого *былевого*. Пр. Безсонов перепечатав її в «Пѣсни собр. Кирѣевскимъ» (IX, 368—369) вже під титлою «Пугачъ Пугачевъ», і вбачив в ній «откликъ на Украинѣ» звісного московського самозванця Пугачова. Теж саме побачили тут пр. Аристов (Объ истор. значеніи русск. разбойническихъ пѣсень. Ворон. 1875. 84—55) і пр. Ор. Міллер (в Истор. Русской Словесности А. Галахова, 2 изд. 1880, I, 141) — хоч в пісні цій нема нічогосінько про Пугачівщину, а, після спомина про Хмельницького, говоритьсья про турків. — Так то, при охоті мудровати, незнатътья других варіантів пісень з початком про *пугача*, — незнатътья, — не в докір Максимовичу в 1834 р., але трохи дивно після виходу чумацьких пісень д. Рудченка (1874), — подарувало Україні лишню «*былевою*» пісню, та ще і про зовсім дльа неї чужого чоловіка.

№ IX.

ЛИХО В КРИМУ. — СМЕРТЬ ЖАДЧЕНКА.

(1738?)

1. Ој, хто в Криму не бував,
Тој і дива не видав;
А ми в Криму бували,
Ми там диво видали.
5. Перекопський комендант,
Запорозцям даје знать:
— «Ој, годі ж вам, запорозці,
В Калантарі пробувать,
Ој, ходімо на Јали
10. Козаченьків рятувать.» —
Запорозці як пішли,
Вперед голову најшли;
А в Жадченка Степана
Облуплена голова,
15. В московського капітана
Спина обідрана.
Лежать наші козаченьки,
Як біленькі смички;
А в Жадченка у Степана
20. По за ногтями спички.

(Максимовичь, Укр. Нар. П., 1834, 114)

Пісньа ця напечатана в непевній збірці Максимовича; близьких до неї варіантів з того часу не здибано. Окрім того образ 17—18 вв. «Лежать наші козаченьки, як *біленькі смички*» якиїсь чудний. Через це все можна думати, шчо пісньа ця не народня, а фальшована, або підроблена. Правда, єсть щиро-народні варіанти, котрі підходять трохи до цієї пісні, — так вони належать до другої при-

годи, — погибелі чумаків од Орди за часів генерала кн. Довгорукого Кримського (1771 р.)

Ось найблизчиї до повишчоїї пісні варіант:

1. Ој, хто в Криму не бував,
Перекопа не видав.
Перекопський комендант
Запорозцьям даје знать:
5. — «Годі вам, запорозці,
У Калачах ¹⁾ стојать.
А біжіть до Салгирьу
Чумаченьків рятувать.»
Ој, прибігли до Салгирьу,
10. Аж лежъать наші чумаки,
Ој, лежъать наші чумаки
А де два, де чотирі.
А казав кпъазь Довгрук,
Шчо не здіме Орда рук,
15. А Орда руки ізньала,
(Та) Чумаченьків забрала.
Ој, погнали чумака
На три битиї шляха,
На три битиї шляха,
20. Та в четверті озера.

(Основа, 1862, V, 98—99. Запис. од баби в ізьумськ. пов., харьк. губ., Вс. Коховський).

Другі варіанти, дальші див. у Рудченка, Чум. Н. П. 102—105, в Кіевск. Губ. Вѣдом. 1870, № 37, у Чуб. V, 1052—1053. Нагадаємо між инчим, шчо в цих варіантах образ поля з побитими чумаками малюютьсья напр. так:

З Перекопу до Салгирі не міръані милі,
Лежъать наші чумаченьки де три, де чотирі; ²⁾

¹⁾ Калачі — город такї. *Прим. співачки.*

²⁾ Порівн. в білоруській пісні, котра зліплена з уривків з українських пісень (окрім кінця про Костюшку)

А з Кракова до Яркова шальоније мілі,
Лежъаць польскіје жовньари, па трі, па чатирье.

(Зап. Р. Г. Общ. по отд. Етногр. V, 668)

Шальоније, певно, зроблено з *малювані*; (пор. у Рудч. 139, 155, у Чуб. V. 1031 *малювані версти, хрести*).

Ој, лежать наші чумаченьки, як вјалаја риба,
На них платъта і одежа кровју обкипіла.

образи натуральнішчі, ніж «білії смички» Максимовичевої пісні.

За те початок цієї пісні має собі подібні в других, безспору народніх, піснях, — напр.

Ој, хто не був у Полтаві,
Тој не знає лиха.

(У нас в I-му розділі, 75)

Ој, хто, братця, не був за Дунаєм,
Тој горьа не знає,
А ми, братця, були за Дунаєм,
То все горе знаєм.

(Чуб. V. 1007)

А хто в службі не буває,
Тој горьа не знає.

(Драгом. Нові укр. пісні пре гром. справи. 86)

Після цього порівняння можна згодитись, що Максимовичева пісня по крайній мірі не зовсім фальшива. Діло тільки в тім, до якої пригоди вона належить?

Ніякого Жадчепка Степана з історичних документів ми, покрайній мірі, не знаємо.

Максимович ставить цю пісню в 1736 р., пр. Безсонов (П. Кир. IX, 366) коло 1771 р. По нашому, пісня скорше підходить до 1738 р., коли Перекоп було взяли россіјане (туди увіjšов ген. м. Брінїї-меншиї з двома полками) — а татари дуже побили українських козаків в середині Криму.

Манштейн розказує про це так:

«20 јуля було гарьаче діло між татарами і частиною армії Лассі. Кравчина в 20 т. ч. атаковала українських козаків, що јшли в арјергарді (задньому полку) і с таким імпетом, що зімјала јїх і зробила переполох в азовськїм драгунськїм полку, що хотів піддержати јїх. Тим часом ген.-пор. Шпїгель прибув на місце з чотирма драгунськими полками і донськими козаками, шчоб здержати побїглих; не вспїли ті оправитись, јак ворог знову вдарив на них јаростно; бились довго гарьаче. Фельдмаршал звелів кільком

піхотним полкам, шчо вже приїшли було в табор, іти на поміч. Татари мусили одіти, лишивши на полі більш 1000 трупів. З руського боку втрачено 6—7 сотень, рахуючи і козаків. Генер. Шпігеля ранено шаблею в лице.» (Зап., 152—153).

Маркович записав про це в Дневних Записках (II, 47)

«1738. Сентябрь. 18. Въ походѣ Крымскомъ сего лѣта подѣ командою Ласси убиты изъ Малороссіянъ: бунчужный генеральный Семень Галецкій, полковникъ гадяцкій Грабянка, полка нѣжинскаго сотникъ Кролевецкій, Шаповаловскій и Вертѣвскій и еще 10 другихъ чиновниковъ.» (Може, між цими зховується Степан Жадченко).

Калантај пісні Максимовича, *Калачі* вар. «Основи» — Колончак, — річка коло Перекопа, на котрій було пригодне місце для військового табора (Маншт., Зап., 75).

Јали, — по д. Безсонову, Јалта; по нашому, — скорше *Јајли*, гори в Криму.

До другої половини пісні треба нагадати, шчо татари і у XVIII ст. не перестали калічити ворогів: так шче в 1769 р. запорозьскій полковник Чорній писав до Коша, шчо Орда «когда ишла въ Россію, на бекетѣ 20 чел. пикинеровъ... живыхъ забрала подѣ Орель. А поворотясь оттоль, уха и лытки повырѣзовавъ, на смерть помучила на томъ мѣстѣ, гдѣ она ихъ добувала, и покидала.» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 30).

№ X.

ПОГОНЦІ В КРИМСЬКИХ ПОХОДАХ.

(1736 — 1738)

1.

1. Ој, по горах сніги лежать,
По долинах води стојать,
А по шляхах маки цвітуть;
То ж не маки червоненькі,
5. То чумаки молсденькі
Битим шляхом у Крим ідуть.
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
10. — «Вернись, сину, до-домоньку
Змију тобі головоньку!»
— Ізмиј, мамо, сама собі,
Або мојіј рідніј сестрі:
Мене змијуть дрібні дошчі,
15. А розчешуть густі терни,
А висушить јасне сонце,
А розкујдить бујниј вітер! —
Пішов чумак співајучи,
Стара мати — ридајучи...

(Запис. в Миргороді; Рудченко, Чум. Н. П., LXI).

Тамо ж другі, дуже близькі варјанти, — з котрих в одному добавляється (після 17 в.)

А рознесуть кости чорні ворони; —
другі прилагожені до звичајної чумацької дороги словами
З Криму ідуть, рибу везуть,

хоч ці слова не в'яжуться з усією піснею, в котрій чумаки не вертаються, — а одходять од дому.

Це пісня властиво козацька, бо звісно багато варіантів її, в котрих замість *чумаки*, стоять — *козаки*. (Чуб. V, 937, 952—953, Stecki, Wołyń, 1864, I, 127).¹⁾

Варіанти ці сами носять на собі слід різних часів. Ось напр. неопечатаної ще варіант, з паперів Максимовича:

2.

1. Ој, зажурився сивиј соколонько:
Бідна моја, ој, да головонька,
Ој, шчо ја рано тај із вирьју вишов,
Нігде сісти, да гнізда звити,
5. Малих дітеј розплодити.
Шче ј по горах сніги лежать,
По долинах, ој, а води стоять,
А по шляхах маки цвітуть.
То-ж не маки, то-ж наші козаки;
10. Наші козаки, наші новобранці,
Побралися у неділю вранці.
У неділю рано, до схід сонця,
Сидить мати, плаче у віконця,
Кличе сина, сина запорозця:
15. — «Ох, іди, сину, іди до домочку,
Змију тобі твоју головочку.» —
— Ох, зміј, мати, ти собі, не мені;
Мені змијуть жејі дрібніјі дошчі,
А розчешуть коључі терни,
20. А пригладить зелена ліщина,
А пригорне молода дівчина!

По всьому видно, шчо ця пісня зліплена з двох: А., — вірш. 1—11, і Б., — вв. 12—21. Остатня старішча, — бо в ній показано бравого запорозця, котрому не жаль кидати домівки і котрій не дума про смерть, а про дівчину. Це очевидно трохи самостійній варіант звісної пісні «Го-

¹⁾ Вони перејшли в салдацькі пісні: Костом. у Мордовцева, Малор. сборн. 253—254, Чуб. V, 1001—1002, День, 1864. № 6 (На Вољни). Пор. Пам. Нар. Творчества Сѣвер.-Зап. Края, 12.

мін, гомін по діброві, ... мати (або батько) сина проганяє» (Максим., 1834, 137—138, Закревск., Старосв. Банд., 94, Гулак Артем. Укр. Нар. пісні, 1868, К. 43, Баллина, Укр. пісні, СПб. 1863, 39, Чуб. V, 890)—ще бравурнішчої, котра, певно, зклалась в 2-ій половині XVII в., в часи Сірка і Дорошенка. Частина ж А малює нам козаків-новобранців, то б то неохочих, XVIII в., в параллель котрим і в початку виводиться журба соколонька.

Варјанти Чубинського, — шчо на 937 ст. і на 952—953, А, — ще пізнішчі. Вони довші, — бо в них прибавлено в розмові матері з сином запорозцем:

— Ізмиј, мати, сама собі,
Або своїј дочці коханочці;

а дальше, — знову

— «Вернись, синку до домоньку,
Я постельу постелечку.» —
— Постели, мати, сама собі,
Або своїј дочці коханочці;
А ја постельу сирьачину,
А в головах кулачину,
А вкријусьа калиновим листом,
Шчоб не розстатисьа з товариством.

Видно, шчо цей син дієсно вже жалкує за хатнім життьям. — В варјанті Чубинського на ст. 953, В. вже зовсім нема запорозця, — і хоч він через те вкоротивсьа в цілому, — та в ньому прибавлено

А висушать люті морози,

нагад на такі походи, які були за часи Мініха, як побачимо далі. Вар. Чуб—ого, 937, і в першій половині прибавля після слов: «по горах сніги лежать» —

По долинах річки протікають,
По шляхах чумаки стоять.
То ж не чумаки, то козаки,
То козаки — новобранці,

Шчо забрали в неділеньку в ранці, —

і цими словами стојіть по середині між козацькими і чумацькими варјантами пашої пісні.

Придивившись пильно до повишчого чумацького варјан-

та, — побачимо, що він доволі одмінний од звичайних чумацьких пісень.

В пісні про звичайну чумацьку дорогу нема резону до такої безнадійної розмови між матір'ю і сином, як у повищшому варіанті, та ще коли прибавити до нього слова: «а рознесуть кості чорні ворони.» Очевидно, цей варіант виробивсь в часи чумацьких походів, невільних, та ще і дуже тяжких і небезпечних.

Такими були походи українських погонців, що йшли за рос. арміями Мініха і Лассі до Криму і до Очакова, в 1736—1738 рр. і тих, котрі серед походів привозили до війська пров'язант.

Докладні звістки про це знаходимо в записках Манштејна, котрий хоч і зве себе «великим пошанівцем Мініха», але не мовчить про його помилки і про великі втрати армії його в лядбах і скоту, при малих користях з того дльа держави.

«Я не вбільшу, кажучи, що армія Мініха не виступала в похід, инакше як з обозом в 90 т. підвод, говорить Манштејн. Нема спору, що без такого страшеного обозу походу Мініха не були б такі знеможайучі, і Росії було б з них більше користи.» (Зап. 98). ¹⁾

В походах ляде мерли не стільки од ворогів, скільки од хороб. Так, в поході 1736 р. погинула половина воїаків, — хоч вбито і полонено було тільки до 2000 (з 50—54.000); — погонців Мініх видимо не лічив. (Зап. 88, 96).

Про похід Мініха 1737 р. Манштејн каже: цей похід приніс багато хвали фельдмаршалу Мініху і слави росієському війську, — тільки ж дльа держави приніс мало користи, а дльа армії був дуже тяжкий і побивний: вона стратила 11 т. чол. регулярного війська і 5000 козаків; можна сказати, вдвоє проти того пропало деньщиків і музиків, що везли підводи. (Зап. 121).

¹⁾ Нагадаємо, що великий обоз греба було мати по части через те, що в степах не було осель, окрім Січі. Шчо ж до лікарської справи в армії, то Манштејн розказує: «При кожному полку је по одному старшому лікарю і по одному меншому, і то не дуже зручних. Ротні ж фершали ледви вмійють голить. Коли полковник робить огляд рекрутам, то вибира одного з них на фершала, хоч би тої двадцять років земљу орав; тої зрікаєтьсья, але все даремне; його примушійуть слухатись, а то пускають в діло палки. Також вибирають і боюїстів... (Зап. 122).

Тут ще не пораховано втрати кримської армії Лассі, в котрій було до 40.000 чол. воjakів (з них 10—12.000 козаків з калмиками).

Скільки стратила тоді Україна на цих деньщиках та мужиках, на це кидають трохи світла ось які уступи з Дн. Записок Як. Марковича:

«1737 р. Марта 15. Кн. Барятинській опредѣливъ въ слѣдующій походъ 12 тысячъ козаків...»

«16. Отъ маіора гвардіи Шипова присланъ въ сотню глуховскую прапорщикъ выбирать съ посполитыхъ въ походъ съ трехъ дворовъ безъ четверти по человѣку, которымъ на два мѣсяца провіантъ съ собою брать. Подобныя инструкции посланы во всѣ полки.

«17. По инструкціи Шипова велено съ Малой Россіи и слободскихъ полковъ и слободъ (за Дніпром), не обходя никого, собрать до 50 тысячъ человѣкъ, козаків конныхъ и мужиковъ пѣшихъ. Только войтъ въ генеральной канцелярії сказывалъ, что онъ козаків выключаетъ, а съ однихъ мужиковъ тотъ наборъ учинить хочетъ, а потому съ трехъ дворовъ безъ четверти мужикъ припадаетъ.

«21. Помянутый прапорщикъ, выбравши съ посполитыхъ города Глухова 170 человѣкъ, поѣхалъ для того же по селамъ, и въ началѣ въ мое село Сварковъ, гдѣ съ 37 дворовъ требуетъ 13 человѣкъ, полъ и четверть, и велитъ Демьяну подписаться подъ смертною казнью о высылкѣ оныхъ сего Марта 22 числа.»

(Дн. Зап. II, 20—22; тамож далі про набір волів і волоних; див. при №-рі XIV-му).

«1738 г. Февраль. Въ канцелярії сего года опредѣлено въ обѣ арміи козаків малороссійскихъ и слободскихъ 15 тыс.

«Мартъ 10. Слышно, что отъ Румянцова опредѣленіе учинено, что по прошлогоднему изъ малороссійскихъ и слободскихъ полковъ высылать посполитыхъ въ походъ 50 тысячъ.

«Съ выправленныхъ моихъ Сварковцевъ въ таковой походъ прошлаго года, возвратился одинъ Зайченко, и у того ноги отморожены; о трехъ своихъ братьяхъ (т. е. товарищахъ) не знаетъ, а о прочихъ объявляетъ, что всѣ померли.» (Дн. Зап., II, 37—40).

От серед таких обставин переробилась стара смілива запорозька піснь так, як показано вище.

Порівняања вїйска до *маку* здибуємо ј у пісні про Супруна.

Ој, там хлопці, славні запорозці,
Як мак процвітаје. (Метл., 430).

Це образ стариј. Величко, оповівши, јак козаки Б. Хмельницького, вziali здобич по двох побідах над польаками, говорить: «такъ ижъ кгда войско тое по преречоныхъ двоихъ битвахъ на конь вѣло, и въ дальшій походъ зъ Хмельницкимъ рушило, увидѣвши зъ сторони албо зъ гори якой оное можно было сказать, же то суть ниви, красноцвѣтуцимъ Голендерскимъ албо Волоскимъ макомъ засѣяни и проквѣтнувши.» (Лѣтоп. Сам. Величка, К. 1848, I, 72).

Иниі переробки першојі половини нашојі пісні див. у Рудченка, Ч. Н. П. LXII (чумацька) LXIII (чумацька з слідами походу до Дунају 1772—1773 pp).

№ XI.

ПОГИБЕЛЬ У СТЕПАХ.

(1735—1738)

1.

1. Коло млина, млина
Червона калина;
Ој, то ж, не калина —
Молода дівчина.
5. Молода дівчина
Козака любила.
Полубивши парня,
В вісько виряжала.
Виряжавши в вісько,
10. Коня осідлала.
Осідлавши коня,
В світлоньку зазвала.
В світлоньку зазвала,
Вечерьать давала.
15. Дала йому рибку
Та ще і хліба скибку:
— «Оце тобі, милиј,
Вечерьа на швидку.
Вечерьај, вечерьај,
20. Лягај спочивати,
Доведеться, милиј,
В степу ночувати,
Чорненькими кудрями
Степи устилати;
25. Својім білим тілом
Орлів годувати;
Червоноју кривју
Річки наповати,

А жовтоју кісткоју
30. Мости вимошчати.

(Запис. в Охтирці, харьк. губ. Шиманов, в 60-ті рр.)

Між піснями про козацтво єсть багато таких, котрі доволі гарно малюють ріжни боки і пригоди козацького життя, але на котрих нема досить ясних хронологичних і географичних ознак, по котрим можна б було з певністю поставити їх в тої, чи другий обмежованій час. Для таких пісень у нас положено особній розділ. Треба ж наперед сказати, шчо по більшії части на цих піснях налягли барви остатньоїї доби козаччини, — Гетьманщини XVIII ст. і часів зараз після неї, між 1764 і 1784 рр., коли козаки повернуті були в карабинерні полки, а потім зведена була на Україні московська рекрутчина. Барви ці дуже сумні, — і пісні ті по більшії части переїшли в рекрутські. От через це по пісням тим можна характеризувати найбільше козаччину XVIII в., — а найбільше підневольні походи цього часу в загалі, — коли не виразно який небудь особній похід.

Повишча пісньа одна з таких пісень, — тільки ж нам здаєтьсья, шчо вона виразнішче малює походи часів Мініха і Лассі, — і мусила скластись, коли не просто в ті часи, то при початку воїни з турками за часи Катерини II, (1768—74) по споминам Мініховських походів. Ранішче вона не могла зложитись, — і пізнішче теж, — бо вже в кінці XVIII ст. образи її переїшли в рекрутську пісню. — Ось один з 13-ти наших рукописних варіантів такої пісні.

2.

1. Через сад зелений
Дорожка лежала,
Туди ж наша сударинья
Некрут вирьяжала.
5. Вирьяжала, спорьяжала ¹⁾
Вдовиного сина;
Хорош, хорош удовин син
На воронім коні!

¹⁾ В других: назначила, намітила; або: ісписала, змальувала.

- На воронім коні граје
10. В голубім жупані:
— «Вијди, вијди, дівчинонько,
Ти ж моја пані.»¹⁾
Ој, не вијшла дівчинонька,
Вијшла стара мати,
15. Взяла коня за поводи,
Та ј стала питати:
— Скажи мині, мій синочку,
Де тебе шукати?
— «Шукај мене, моја мати,
20. В степу крај дороги.
В степу, крај дороги,
На льутім морозі,
Там будемо, стара мати,
Зіму зімувати,
25. Својеју кровјю горячоју
Море доповнѣати,
Својими жовтими кістками
Мости помошчати,
Својім чубом кучерявим
30. Стени устилати.»

(Запис. в Полтаві Як. Демченко в 1859 р.)

Порівн. у Максим., 1834, 156 і Pauli, II, 59; також у Чуб. V, 991, 1004; у Купчанка, 562—563, трохи инакше ј приложено до віјни з турками, — котројі в Австріјі не було од часу самого забраньня Буковини, — значить, варјант склавсь в Россіјі.

Судариня, — певно, Катерина II; (порівн. вище, на стор. 12) *море доповнѣати* — нагад на војну коло Чорного моря за часи Катерини II.

Щчоб хто не подумав, шчо вв. 21—30 1-го варјанту взяті з пісні рекруцькојі, подібної до 2-го вар., і шчо значить 1-їј варјант не старішчиј рекрутчини, — ми скажемо, шчо в нас јесть сім одмін 2-го вар., в котрих подібних віршиків нема. Один з них, здајеться, најстарішчиј, ми подајемо тут на доказ і дльа того, шчо в ньому задержалась ліпше стара форма першојі половини вар. 2-го.

¹⁾ В других — вијди, моја пані.

1. Ој, за гајем, гајем
Дорожка лежала,
Туда наша сударушка
Рекрут вирьажала.
5. Написали, најменовали
Вдовиного сина.
Славен, славен вдовин син
На воронім коні.
На воронім коні їде,
10. В голубім жупані.
За ним іде його мати
І слезно ридаје.
Вона овојіх близьких сосід
Сильне проклинаје:
15. — «Бодај же ви, сосідоньки,
Всі разом пропали,
Як ви сьују тајну знали,
Да мні не сказали;
А сказали вже тоді,
20. Як руки звјазали!»
Повјазавши білі руки
Везуть до Прилуки;
А с Прилуки до Полтави
До вічній присьаги.
25. — «Присьаг царьу, присьаг богу,
Одріксъа від роду.
Прощај, сину, міј голубе,
Служи царьу вірно.»¹⁾

() маленької збірки Ів. Вас. Крамаренка, свьашченика соборної церкви в Переяславі, полт. губ. Папір і рука 20-х років XIX ст.)

Параллельно тому, як кінець 1-го варјанта виростав у пісню на образ 2-го, — початок її виріс в ось яку пісню:

3.

1. Червонна калина, —
Молода дівчина,

¹⁾ Останній віршик не рифмује з попереднім — *від роду*. Чи це поправка Крамаренка, чи так і було в першому приміру, котриј міг бути зложениј і письменним чоловіком. — не скажемо. В усіх других подібних варјантах стоїть *не думај до дому*.

- Улана ¹⁾ лубила.
 Як полубила,
5. Та ј пригорнула,
 Вивела коника, —
 Сама осідлала.
 Винесла рибку,
 І ше хліба скибку:
10. — «Це тобі, серденько,
 Вечерья на швидку.
 Вечерьяј, вечерьяј,
 Та молисьа богу;
 Як немає жінки,
15. То льяж ізо мноју.»
 — Як мені, серденько,
 С тобој почувати?
 Je в мене, серденько,
 Отець, рідна мати.
20. І отець, і ненька,
 Жінка молоденька,
 Дитина маленька.
 Je в мене, серденько,
 Ше маліі діти,
25. Ој, рад би ја, серденько,
 До них полетіти.

(Зап. в с. Мурахві, богод. пов., харьк. губ., од жінки Манджура в 1874 р.)

Один з 12-ти подібних варіантів у Чуб. (V, 612, Б) кінчається відповідьдью дівчини:

— «Вже ж тобі, серце, до жіх не літати,
Вже ж тобі, серце, тут свіј вік коротати ²⁾
Кучерьявим чубом степи ј устилати,
Својім білим тілом ворон годувати,
Жовтоју кістьу мостки вимошчати,
Червоноју кровју морья доповнѣати.

(Другі варіанти тамож 271—272, 611—614).

¹⁾ В других: козака.

²⁾ В двох других варіантах:

1. Оттут тобі, серденько, в степу помирати.
2. Тут же нам, серденько, в степу помирати.

№ XII

МОСКАЛЬ І ТУРОК ПІД ХОТИНОМ.

(1739)

1. В славнім місті під Хотимом, геј-геј у потоку
Бјетьсьа Турок із Москалем більше як пів-року.
Коли стали да москалі від рана до ночі:
Да не једен турок-баша замкнув свої очі.
5. Коли стали тај москалі јако в половині:
Нехај знаје турок-баша, которіј день нині.
Коли крикне турок-баша да на свої турки,
Голос іде: «досить буде! погинемо тутки!
Утікајмо в Волошчину, в волоськеје місто,
10. А чеј би нас боронило від москалів міцно.»
Чорні кави, чорні вропи круглу гору вкрили;
А молодих турків-башів москалі побили.

Перш усього піснѣа цѣа була напечатана у Waclaw z Oleska (Pieśni ludu Galicyjskiego. 1833, 481). Потім јїјі перепечатав д. Головацькиј (I, 21) з поправкоју в 8-му віршику «голос *юде*», зам. *іде*. По Головацькому перепечатано в «Пісняхъ собр. Кирѣвскимъ» (IX, 365—366). В паперах Максимовича ми знајшли копіју з Вацлава, але з поміткою: «*вв оверуцкомъ улздѣ.*» Чи не була вона в паперах Ходаковського? Тількиж Вацлав з Олеска каже, шчо јому не звісні ті папери ј нічого з писаньнѣа Ходаковського, окрім надрукованного в Кременці (Z. Chod. znany mi tylko z ćwiczeń naukowych w Krzemieńcu drukowanych). У нас тих друків нема. Хај провирить, хто може.

Окрім слов, шчо Турок з Москалем бјетьсьа під Хотином більше як *півроку*, — оповіданьнѣ пісні підходить до битви коло Ставучан в 1739 р. ¹⁷/₂₈ августа. Мініх поло-

жив увагу найбільш на артилерію, котра од самого світу не давала ростаху туркам, — а після півдня друга частина російської армії обходом підступила під турецький табор, отбила пушками конних яничар і так обстрілювала той табор (на горі) шчо турки (під командою сераскира Вели-Баші) запалили його і утікли так скоро в глиб Волошчини, шчо в вечері росіяне не најшли в таборі нікого і ледви нагнали кількох бігунів, котрих і порубали. (Манштейнъ, Зап. 163—164). Через день Хотин сдавсья Мініху.

У Максимовича (Укр. нар. пѣсни, 1834, 117) була напечатана шче одна пісня з віршиком

А шче мого сина з *Гостина* не видно.

Максимович питає: чи *Гостин не Хотин*? Після того в «Сборникъ укр. пѣсенъ» (1849, 107) сам Максимович перепечатав цю пісню вже з словами:

А шче мого сина в *гостину* не видно,

як, очевидно, і було в його правдивому списку. Тільки ж пр. Безсонов перепечатав цю пісню в збірку Кириєвського (IX, 363—364) під назвою «*Гостинь-Хотинь*» і встоює, шчо в *гостину* — «скорѣ порча, проникшая въ пѣсню историческую.» Але ж це пісня звичайна козацька про проводи брата сестрами в поход, — близька до кобзарської думи про те ж (у Лукашевича, Малор. и Червонор. нар. думи и пѣсни, 1836, 59—61, Метлинск., 434—436) і по всьому старіша од XVIII ст. Старішчій вар. її див. Pauli, Piesni ludu ruskiego w Galicyj, II, 1840, 53—54, де говоритьсья про поворот в *гостиньку* і у *гостину*; порівн. у Закревського, Старосв. Бандуриста, М. 1851, 108, Морд., Малор. сб. 232, Чуб. V, 882, 976. У нас єсть шче три рукописних варіанта: подльський (... в *гостину*...) підгірський (... в *гостиньки*...) полтавський (... в *гости*...); у Головацького в колядках (II, 55 ... *гостем* в тья буду). Після цього всього про «порчу» і про Гостин-Хотин тут не може бути і мови.

№ XIII.

ПОГОНЦІ В МОЛДАВСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1739)

1.

1. [Ој, да јшов чумак та дорогоју,
Пісню співаје,
Другиј сидить в Таганрозі
А мед горілку кружљаје.]
5. Похилилисьа да густі трави,
Де чумаки воли гнали;
Пожурилисьа наші чумаченьки,
Як хури набрали.
Ој, у неділеньку, рано-пораненьку
10. Усі дзвони дзвонять:
Ој, там наші, наші чумаченьки
Вози ј воли гоньять.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо жовтијі піски?» —
15. — Ој, у Молдаву гнали по чотирі вози,
З Молдави пішки.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо крутіјі гори?» —
— Ој, у Молдаву јшли чумаки в жупанах,
20. Назад да голі. —
Ој, сидить пугач на могилі,
Та на вітер надувсьа;
Не јіден чумак та в Молдославі,
На воші здобувсьа.
25. Ој, сидить чумак межи возами,
Та все думаје-гадаје, —

Дере поли, дере рукава,
Та все плечі латає.

(З збірки П. Куліша. Рудченко, Чум. Н. П'єсни, 91—92. В кінці поставлено чотири рядки точок, на знак, шчо пісньє ввірвава).

Властивиј початок цејі пісні — з в. 5-го, або, може, ј з 8-го. Вв. 1—4 — јавна причепа з новішчојі неполітичнојі пісні. — За тим усьа пісньа росказує про дорогу чумаків в Молдавіју з возами ј волами — дља армії Мініха в 1739 р. — *Молдослава* в 23-му в. зроблено з *Молдовлахија*, — јак шче не забули звати ту сторону украјіпці в часи Мініха (Марк., Дн. Зап., II, 74).

Дуже близькиј до цејі пісні 1-иј варјант IV-го №-ра в першому розділі (ст. 31).

Ми мајемо шче один, — ненапечатаниј доси, — варјант, в котрому початок близькиј до повишчого, — та далі повернуто на пригоду з чумаками на р. Савгирі за часи Довгорукого, хоч він тут і не названиј. Ми мусимо тут дати увесь цеј варјант, раз шчоб не розривати јого, а в друге, бо він може појаснити пісньу IX №-ра.

Альтань цього варјанта, певно, *Мултъани* = Молдавіја.

2.

1. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо жовтијі піски?
На Алтань вели по шість пар волів,
А з Алтані пішки.
5. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо густіјі лози?
На Алтань ішли в сапјанах,
А з Алтані босі.
10. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо крутіјі гори?
А у Алтань ішли в каптанах,
А з Алтані голі.

- Миргородський капитан,
Він розумниј чоловік,
15. Сидить же він, пише пісьма,
Та ј у Крим посилає:

- «Годі ж вам там, чумаченьки,
Сеї соли лупати,
Приганьајте воли,
20. Запрьагајте в вози,
За башту тікајте.» —
Котрії же та чумаченьки
Сеје зачували,
Приганьали воли,
25. Ј запрьагали в вози,
За башту тікали;
А котрії чумаченьки
Сего не чували,
То пропали воли,
30. Пропали ј вози,
Ј паровишники сами.
Миргородський капітан,
Він розумніј чоловік,
Сидить же він пише пісьма,
35. Та в Перекоп засилаје:
— «Ој, годі вам, та москалики,
В Перекопі стојати,
А біжіть, біжіть, до річки Савгірі,
Чумаченьків ратувати.» —
40. Не далеко до річки Савгірі,
Сорок миль ј чотирі,
А лежать наші славні чумаченьки,
Де пјать, де ј чотирі.
По над річкоју, та Савгіроју,
45. Покопані шанці;
Стојать вози, та до гори јарма,
Та усе чумацькі.

(Зап в с. Вознесенці. александ. пов., катерин, губ. од крестьбан.
Ансата Сидоренка-Дејни 27 апр. 1875 р. Як. Новицькиј).

Нагадајемо поки, шчо в других варјантах пісні про поги-
бель чумаків на р. Савгірі, замісьць *Миргородський* комен-
дант, стојіть Перекопський.

З Манштејна видно, шчо ј у поході Мініха в Молдавіју в
1739 р., — поз Кијів до Хотина, через Буковину, і од
Хотина до Ясс і далі в Буджак, — а потім назад уже в
зіму, — обоз був великиј, јак і в перших походах. Арміја

і обоз мусили переходити багато річок з болотами, пісками, гори (Недоборьски) і вузькі суточки між горами (Прекопські дефілежі). До того часті дощі шче більше втрудняли дорогу, особливо дльа обозу. (Записки, 135—176).

В Дн. Записках Як. Марковича, котриј був у тому поході в першіј јого половині, до Хотина, — часто читајемо такі памјатки:

«Іюль. 11. По причинѣ великаго жара и пыли, а болѣе ради частыхъ яровъ и горъ и переправъ, ушли верстъ 17 и полъ и пришли уже при захожденіи солнца въ лагерь, а иные ночью и на другой день.

«20. Отъ дождя многіе обозы отстали и не могли дотянуть до лагеря и много скота пало.

«30. Ростахъ былъ ради нескорой переправы обозовъ.

«31, Августъ 1, 2 — ростахъ. Едва сегодня армія наша на сію сторону рѣки (Днѣстра) перебралась.

«6. Чуть свѣтъ армія рушила и переходила нѣсколько переправъ въ лѣсу Буковинѣ. Ушли верстъ 7 и стали поднявшись на гору (перед Чернівцями).

«7. Прошли только версты 4 и стали лагеремъ на горѣ. Многія были къ походу препятствія: частыя переправы черезъ рѣчки и узкость пути, а съ другой стороны топкіе отъ Прута луга, также перекопъ отъ горы до низу, который въ нѣсколькихъ мѣстахъ должно было раскапывать.

«9. Пришедши съ обозомъ на прежній лагерь, стали тамъ, наджидаючи великій обозъ, который на гору поднимался.

«10. Ростахъ, наджидаючи обоза всего, покамѣсть черезъ трудную переправу перебирался.

«11. Ушли только версты 2 дла перемѣны мѣста, ради свѣжаго корма, наджидаючи обоза. Переправа была трудная чрезъ болото.» (Дн. Зап. II, 71—80).

Вв. 25—28 1-го вар. були вже в М-рі VIII-му.

№ XIV.

МОСКАЛИКИ І ВОЛИКИ.

(1736 — 1739)

Москалики, соколики,
Поїли ви наші волики,
А коли вернетесь здорови,
Поїсте ж останні корови.

Ці чотири віршика знаходимо в «Історії Русовъ или Малыя Россіи» (М. 1846, 242) як пісню, в котрій «українські народы воспѣвали свое гостеприимство» московському війську в часи походів Мініха в 1736—1739 рр. Їх можна прикласти до переходів того війська через Україну і раніше і пізніше, — але справди найбільше вони підходять до пригод 1736—1739 рр.

Тоді забирали на Україні страшенно багато волів на провіант армії, а тако ж під вози на всі сторони: на ліву, за армією в Крим, під Очаков, Хотин і др., возити дерево для кріпостів (напр. в 1738 р. 20.000 підвод до Очакова і Кинбурна) і т. п., і т. п.

Щоб хоть трохи показати, що терпіла тоді Україна, ми виберемо дещо з Ди. Записок Марковича, тільки те, що близьке тичиська до волової тьганини і до переходу москалів.

«1737. Апрѣль 8. Князь (Бяратинскій) привезъ указъ, чтобы для продовольствія арміи выбрать съ Малой Россіи, со всѣхъ, кто бы ни былъ, 44 тыс. воловъ, съ тѣмъ обнадеживаніемъ, что впоследствии будетъ произведена за оныя плата; а по заключеніи мира съ Портою окажутся милость и облегченіе.

«16. Приѣхалъ въ сотню Глуховскую бунчуковий товарищъ Лазаревичъ, да прапорщикъ, воли собирать; а въ инструкціи написано, что велѣно купить воловъ 14.642 пары, а въ добавку къ нимъ собрать со всѣхъ, не обходя никого, 22.000 паръ. На нѣжинскій полкъ наложено 3100 паръ. Ко всякой парѣ по воловому возу. На сотню Глуховскую 726 паръ. Воли были бѣ здоровые, крѣпкіе, кѣ

возкѣ провіанта и тягости весьма годные, не старые и не худые. На меня наложено 10 воловъ.

«19. Со всѣхъ воловъ моихъ, представленныхъ въ наборъ для арміи поручикъ Ладожскаго пѣхотнаго полка фонъ-Гавстенъ выбралъ пару воловъ, одного въ 3, а другого въ 4 рубля и далъ квитанцію.

«20. Получилъ отъ старосты извѣстіе, что хуторъ мой криворудскій отъ переходящихъ полковъ разоренъ, и волю не токмо старые, но и неужки подъ запасъ забраны и до сихъ поръ не возвращены.

«22. Староста криковскій пишетъ, что на 4 человекъ, которые при воловыхъ возахъ будутъ въ походѣ, выслалъ провіанта на 5 мѣсяцевъ: сухарей четвертей 4, муки 2, крупъ четвериковъ 3, да денегъ 50 коп., мазницъ 8, баклаговъ 6, веревокъ 7.

«26. Присланъ указъ, что ѣдетъ изъ С.-Петербурга до фельдмаршала генераль-адъютантъ полковникъ Измайловскаго полка гр. Биронъ, которому велѣно поставить вездѣ до Переволочной по 35 подводъ.

Полки, переходящіе въ хуторѣ моемъ (Лубенскаго полка), забрали у людей хлѣбъ, не только тотъ, что на верху былъ, но и изъ ямъ; воловъ увели, околы и токъ спалили и полъ 3 скирды сѣна взяли.

У одного обывателя взято безденежно 188 пудовъ сѣна на государевыхъ подъемныхъ лошадей, за что ему дана квитанція отъ подпоручика Суздальскаго полка Мельгунова.

«29. Староста мой пишетъ, что воловъ нашихъ 3 взято и цѣна имъ положена: двумъ по 3 рубл., а одному 3 руб. 50 коп.; сверхъ взятыхъ на линію 14 мужиковъ, взяли еще въ погонщики 4 человекъ; для молотья провіанта выслалъ въ Сосницу 8 подводъ: да на работу города въ Сосницѣ конныхъ 2 и пѣшихъ 5.

«26. Козелецъ. Сегодня пріѣхалъ сюда полномочный посоль Шифировъ. Сей беретъ 150 подводъ. Волынской еще не ѣхалъ; а Неплюевъ бралъ по 120 подводъ, а за 60 платилъ.

«1738. Февраль. Кн. Барятинскій предложилъ генеральной канцеляріи, чтобъ по именному Е. В. указу собрать съ Малой Россіи къ будущей сего года кампаніи воловъ 23 тысячи паръ, за которые такожъ и за прошлогдніе будетъ произведена заплата по надлежащимъ цѣнамъ; а остальныхъ воловъ (у хозяевъ) переписать. Для сего посланы

во всё полки войсковые товарищи и отъ арміи офицеры.

«27. Триста тысячъ рублей привезены изъ С.-Петербурга въ Глуховъ для покупки воловъ и вручены въ содержаніе бунчуковомъ товарищамъ Скоропадскому, Валькевичу и Шираю. Изъ сихъ денегъ 100 тысячъ въ слободскіе полки для того же отпущены.

«Мартъ. 22. Фельдмаршалъ Минихъ писалъ ордеромъ, чтобы по неизвѣстности, будетъ ли набрано въ Малороссіи толикое число воловъ, какъ повелѣно, описать у всѣхъ старшинъ, у кого есть заводы конскіе въ малороссійскихъ и слободскихъ полкахъ. О таковой описи посылаются указы во всё полки.

«24. Изъ сотни Глуховской наряжено подъ армію для возки провіанта воевъ воловыхъ 700, а погонщиковъ съ посполитыхъ и подсосѣдковъ 350, съ провіантомъ на 6 мѣсяцевъ съ 15 апрѣля по 15 октября, муки на 2, а сухарей на 4 мѣсяца, по 20 фунтовъ толчи, а толокна по 15 фунтовъ. Въ Глуховской сотнѣ посполитыхъ 1606 (дворовъ), ихъ подсосѣдковъ 958; владѣльческихъ подсосѣдковъ 78, казачьихъ подсосѣдковъ 566. Всѣхъ посполитыхъ и подсосѣдковъ 3207.

«25. Въ Глуховѣ великая трудность дѣлается. Переѣзжающія великороссійскія разныя персоны, которыя изъ Москвы къ арміи простуютъ, забираютъ и захватываютъ коней.

«Апрѣль. 3. Два солдата гвардіи Преображенскаго полка нашли въ день на домъ мой и съ шпагами галасовали, а когда люди мои шпаги у нихъ отняли, то солдаты занесли жалобу своему капитану, а сей Бирону, который прислалъ своего ординарца къ Румянцову, а Румянцовъ прислалъ того ординарца ко мнѣ вмѣстѣ съ Безбородькомъ, требуя выдачи моихъ людей, которые били солдатъ; посему Вѣжевскій и Иванъ Рябой генералу представлены и удержаны чрезъ ночь въ генеральной канцеляріи подъ карауломъ.

«4. Вѣжевскій и Иванъ представлены отъ Румянцова Бирону, который приказалъ посадить ихъ за карауломъ на съѣзжей Преображенскаго полка.

«5. Отпущены Вѣжевскій и Иванъ изъ подъ караула; и Ивана палкою бито за побой гвардіи солдата.

«8, Оказалось, что погонщикъ въ сотнѣ Глуховской выправляемъ былъ съ 15 дворовъ; а на одинъ возъ съ принадлежащимъ опредѣлено по 7 дворовъ тяглыхъ, а подсѣдковъ по 10 дворовъ.

«Декабрь. 4. Глуховъ. По службѣ въ церквѣ св. Варвары читали два объявленія отъ Румянцева, въ коихъ обнадеживаютъ малороссійскій народъ милостію Е. В. и чтобъ ниско пынѣшнихъ тягостей въ тягость не ставилъ, ибо за все не только заплаата будетъ произведена, но по окончаніи войны инымъ образомъ высокое Е. В. призраіііе явлено будетъ.

«5. Получены отъ Румянцева предложенія въ генеральную канцелярію, въ томъ числѣ одно о томъ, чтобъ всѣ волы описаны были, не ради дѣйствительнаго взятія, но на случай назначена будетъ кампанія, то чтобъ для перевозки были оныя готовы. Для сего во всѣ полки бунчуковые товарищи отправлены съ инструкціями.

«11. За воловъ моихъ, взятыхъ въ 1737 году, заплачены мнѣ деньги 7 рубл. (за пару).

«1739. Мартъ. 20. Вѣдомо учинилось, что изъ полковъ Стародубскаго и Черниговскаго высланы до перевозки провіанта съ байдаковъ, которыхъ за мѣлководіемъ остановилось еще съ осени до 500, по 4 человекъ на каждый байдакъ; а съ прочихъ полковъ велѣно выслать тысячу подводъ для подъема артилеріи и брать провіанту на 3 мѣсяца.

«Апрѣль. 27. Сими днями не малыя трудности здѣсь. Требуяотъ подъ артилерію, идущую изъ Москвы, на рандеву подводъ до 800. Офицеръ гарнизона глуховскаго ѣздилъ для сего по селамъ; въ томъ числѣ заѣхалъ и въ Сварковъ, требуя отъ каждаго двухъ дворовъ по надлежащей подводѣ. — Другая трудность въ томъ, что по прежнему взимаютъ возы и погонщиковъ, да сверхъ того для поправки крѣпостей Кіева, Василькова и прочихъ велѣно нарядить съ Малой Россіи 14 тысячъ народа.

«28. Пріѣхалъ прапорщикъ Погорѣльскій отъ подполковника Ярославскаго полка съ объявленіемъ указа о вышупленіи въ походъ и о сборѣ воловъ съ чиновниковъ, именно: съ полковниковъ по 30, съ бунчуковыхъ по 15, съ значковыхъ по 1, почему и отъ меня требовалъ, въ чемъ я ему и росписку далъ, что ежели сыщутся, то прислать ему долженъ. Сіи волы взимаются сверхъ взятыхъ уже и собранныхъ съ народа.

«Май. 2. Пріѣхалъ въ хуторъ свой Гамалѣвскій (въ 30 верстахъ за Ромномъ) и нашелъ пустыню, понеже мало не всѣ люди разошлись.»

Сам московський вельможа Волинський писав Бірону 26 жульа 1737 р. з Немирова: «Я до самага в'їзда моего въ Украину столько не зналъ, что она почти вся пуста и какое множество онаго народа пропало, а и нынѣ столько выпнано, что не осталось столько земледѣльцевъ, сколько хлѣба имъ и для самихъ себя посѣять надобно, и хотя и *причтено то въ ихъ упрямство*, что многія поля безъ пашни остались, но ежели по совѣсти разсудить, то и работать некому и не на чѣмъ, понеже сколько въ прошломъ году воловъ выкуплено и въ подводахъ поморено, нынѣ сверхъ того изъ одного Нежинскаго полку взято въ армію 14.000 воловъ, а что изъ прочихъ полковъ взято, о томъ совершенно донести не могу.» (Соловьевъ, Истор. Россіи, т. XX, 469—470). А вже після того кур'єр од Мінха в августі 1737 р. говорив, шчо під Очаковом пропало коней і волів коло 40.000. (Сол. XX, 130).

Аж в 1764 р. гетьман, шляхецтво і старшина малоросійські писали до цариці:

«... во время прошедшей турецкой войны, не упоминая того, что Малая Россія всю тяжесть оныя чрезъ нѣсколько лѣтъ несла содержаніемъ арміи вешего императорскаго величества на квартирахъ, поставкою провіанта и фуража дачею, а больше палильнымъ взятіемъ въ подводы лошадей и быковъ не токмо мужичихъ, но козачихъ, шляхетскихъ и всякаго званія людей, взяты съ нея многія и различные поборы, а именно быками и лошадьми до нѣсколькихъ сотъ тысячей, и прочими нужными для арміи вѣщами, и сіе все взимаемо было на счетъ заплаты по квитанціямъ и безъ квитанцій; такимъ же образомъ взято и во время нынѣшней прусской войны быковъ и лошадей, сверхъ того какъ въ прежніе годы содержались, такъ и нынѣ содержатся отъ Малой Россіи провіантомъ и фуражемъ нѣкоторые полки на щегъ заплаты. Но за все вышеписанное, кромѣ нѣкоторой суммы, заплаченной за быки и лошади, взяты во время турецкой войны, никогда ращету и заплаты не было, ... отъ чего какъ всѣ генерально обыватели малоросійскіе почувствовали не малое истощеніе, такъ особливо козаки и мужики пришли въ крайнее изнеможеніе и бѣдность...» (Кіевск. Стар. 1883, Іюнь, 336—337).

№ IV.

КОЗАЧЕНЬКО І ЛЬАШЕНЬКО.

(1738 — 1739)

1. А вже наші козаченькі
А вже попилися;
Посіддали кониченьків,
В степах подалися.
5. Один козак, превражіє син,
Не п'є, не гуляє,
Під ним коник вороненький
Як мігіль літає.
А приїхав до трахиру,
10. Горілки напився,
В чистім полі на роздолі,
Із льашком ізбігся.
Козак льашка доганяє
На штих піднімає,
15. А льашенько козаченька
Сильно проклипає:
— «Богай тобі, козаченьку,
Три літа боліти:
У сироти, у пані(жі),
20. Шче маленькі діти!»¹⁾ —

(Запис. в сс. Каєтанівці і Вербівці, звенигородськ. пов., київськ. губ. в 1875 р. Левг. Борисов.)

¹⁾ Чи не було перше:

Осиротив ти панію
Шче і маленькі діти?

Ця пісня одрізняється од гайдамацьких, — з котрими вона зближається по пригоді, про котру розказує, — тим, що в ній видно жаль за *льашеньком* і осуда *козаченька*. Пісня признає, що козаченько не мав права, ні резону колоти льашенька. По цьому пісня підходить до стану річей в 1738—1739 рр., коли українські козаки йшли з російської армією через Правобічну Україну, — тоді бувшу під Польшею, — на війну з турками, в Молдавію, і вертались назад тою ж дорогою. Тоді начальство дуже наказувало не чипати поляків, котрі сами ставили сторожу по дорозі, де проходила російська армія, — та між козаками зривалась стара злість на ляхів, і, як каже Манштейн «многого не могли вберегти.» (Зап. 156).

Як. Маркович записав в 1739 р. в дневнику:

«Іюль. 31. Наши партіи, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневского, раззорили своевольню. Въ семь участвовали особливо запорозцы, которыхъ и Танскій, полковникъ кievскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ.» (II, 77).

«Авгута 11. Козака запорожскаго Медвѣдя, за разореніе, полякамъ починенное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнотомъ бито, ноздри вырвано и на каторгу вѣчно опредѣлено. То же и съ третимъ компанійцемъ учинено.» (II, 81).

«Сентябя 10. ... отъ себя дали подписку о нечипеніи, подъ смертною казнію, никому въ Польшѣ... обидѣ.» (II, 90).

По всьому видно, що случаї, коли козаки в тому поході вбивали поляків, були не часті, — а діло кінчалось найбільше пограбуваньням. (Целевичь, Переходъ козаківъ черезъ Покуте до Молдавіи въ р. 1739. Зоря. Львівъ. 1885, №№ 3, 5, 6). Найбільше потерпіли маїетки М. Потоцького, звісного дурія, пана Каньовського, про насильство котрого зложена пісня *Бондарівна*. (Характеристичний вар. в Малор. Сборн. Мордовц., 202—204).

Це поступованья козаків з ляхами не можна навіть і з далека рівняти до поступованья в Хмельничину, або і у 1733—1734 рр., коли до козацького переходу прибавилось повстанья краєвого хлопства, як і в 1769 р.

Инакше говорять про ляхенька і пісню цього мирнішого часу; — може бути, що її склали *лівоберезці*, — котрі вже одвикли од насильства ляхів і жаліли їх.

Дуже близькій до кінця повишчої пісні кінець про сотника Харка, вбитого ляхами (по приказу рејментаря Воронича) в 1766 р.

Бо дај тобі, пане рејментарю,
В світі три літі боліти,
Що посиротив бідну Харчиху
І маленькі з неју діти.

(Метл., 426, Малор. Сб. 191).

(Про історичність Харка див. Максимов., Собр. Соч. I, 590—597, Арх. Югозап. Россіи, ч. I, т. II, СХХII).

Після цього кінця пісні про Харка, ми тим більше встојуємо на тім, що повишча пісню склалась в 1738—1739 рр.

№ XVI.

НАД РІЧКОЮ СИНЬУХОЮ.

ПОЛОН ОМЕЛЬЧЕНКА; СЛУЖБА БЕЗ ПЕРЕМІНИ.

(1743—1768)

1.

1. А в неділю против понеділка шчука-риба грала,
А Омельчиха свого сина сильне проклінала.
— «Не проклінај, матусенько, грізними словами,
Бо обілььешся да потім того дрібними сльозами!»
5. А в понеділок да проти вівторка сильне роздрімавсья,
Та Омельченко татарьузі да ј до рук упавсья,
Татарьуга да Омельченку назад руки вјаже,
А Омельченко татарьузі усю правду каже.
Пушкарь Хведор, пушкарь Хведор гармати рештује,
10. А капітан Василевич салдати муштрује;
Ој, јак крикне на салдати: «салдати, до стројку!»
Да забили ляхи отамана да у дубову колодку.
Да побили ляхи отамана по над Синьюхоју...
(Тут, певно, пропушено віршик).
Да нехај же се не Синьуха, нехај же се не річка,
15. Ізбіглисья ляхи до купочки, јак собак тічка!
Над річкоју Синьюхоју огнишча горіли,
От тепер наші, наші козаченьки без харчі змарніли.
Над річкоју Синьюхоју да велики кручі,
Поскучали наші козаченьки, переміни ждучи.
Јак појіхав наш пан наказніј да ј у ранці по зајці...
(Тут, певно, пропушено віршик).
— «Казав јеси, пан наказніј, до дому одпускати,
А тепер јеси загадујеш земљанки копати».

(Запис. в м. Воронежі. глух. пов., черн. губ. П. Кумановськц).

Зовсім подібне знајшли ми в паперах Максимовича.

2.

(Вривок)

1. Омельченко татарьузі у руки попавсьа.
Не велику Омельченку кароньку давали:
Із живого Омельченка серденько вијмали.
Посадили Омельченка в темниї темниці:
5. — «Сиди, сиди, Омельченку, за красні дівниці».

(Запис. в херсонському пов.)

Ця пісньа, певно, вдержала спомин, — доволі не ясний, — про якусь пригоду на гръраниці над р. Синьухою коло *Екатериненскаго укрѣпленія* (Орлик, тепер Ольвіополь). Тут до віјни 1768—1774 рр. зходились межі російська, польська (Богополь) і татарсько-турецька (Голта, заложена в 1762 р.), в котріј сидів кајкаман ханський. На татарській, — або *Ханській* стороні кочували в $\frac{1}{2}$ XVIII в. ногајці Едисаньської орди. Через цей угол ішла дорога з Запорожжъа в Польську Україну і з Польщі до нагајців, в Крим і до Хаджібеја (Одесси) і Аккермана. (А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, 1850, I, 100—101). Тут часто бували гајдамацькі розбої, а також татари і польяки ловили гајдамак і других украјінців. Щось таке мусило подати повод до першої половини цієї пісні, в котріј говоритьсьа про полон якогось Омельченка татарами і отамана лъахами.

Друга половина пісні јавно говорить про сторожу, чи роботу, козаків з саддатами над Синьухою і про те, шчо козаки ждали переміни, — і привязујетьсьа до пісень про роботу над Синьухою в 1743—1744 рр. № IV-го.

Подібні жалінъна на безперемінну службу розсіјані в кількох пісньах, котрі, на лихо, або записані в уривках, або перемішались з другими пісньами. Так Костомаров записав ось јакіј вривок:

А.

1. Ој, зацвіла калиновька в лузі, —
Тепер моја головонька в тузі.
Ој, зацвіла калиновька вјала, —
Тепер моја головонька пјана!

5. Ој, не так же пјана, јак похмельна:
Усім козаченькам переміна дана,
Мені молодому — служити самому;
Мені переміна — служба непремінна.

(Чубинськ., Труды, т. V. 960).

В збірку д. Куліша діставсь другиј вривок:

Б.

1. І вітер не віје, і сонце не гріје...
Напротів сонечка віточка завјала.
Всім козаченькам переміна дана...
Ој, буду ја, буду неділеньки ждати,
5. Чи не пријде мати мене одвідати.
Неділя минаје, — матінки не маје.
— «Треба мені, мати, переміну дати:
Коня вороного, брата молодого.
На коня сидельце, братіку весельце,
10. На коня попругу, салдацьку услугу...
Дівчино Ульяно, збуди мене рано,
Так рано, шчо б шче ј не світало...

(Чубинськ., Труды, т. V, 960).

Остатні два віршики — переход до пісні про те, јак козак проспав у дівчини поход, — пісні, котројі варјанти ми вказали вишче на стор. 131.

Один варјант цејі пісні у Чубинського V, 63, починається дуже близько до повишчого вривка А. Ця пісня має ј інші початки ј через те ми не беремось рішати, чи згаданіј початок органічно звјазаніј з цеју піснеју. В усякім разі помјанутиј варјант Чубинського інтересніј тим, шчо в ньому поставлено вкупі турки, шчо одмикајуть браму, козаки ј москалі, — јак було коло річки Синьухи в $\frac{1}{2}$ XVIII ст., значить ми можемо вбачати в цьому варјанті картинку з тодішнього козацького життя на гръраницях з Туречиноюју. Ось цеј варјант:

В.

1. Зацвіла калинонька в лузі, —
Ој, чогось моја головонька в тузі,
Щче ј до того пјана.
А всім козакам переміна стала,
5. Но једному нема переміні,
Тому, шчо ходить шчо дньа до дівчини.
— «Ој, дівчино, переночуй мене,
Козака молодого ј коньа вороного.
Міј тобі коничок стајні не простойіть,
10. Моја тобі зброја кілочка не вломить,
Ја сам молод ліжка не перележу.
Ој, дівчино, збуди мене рано;
Так рано, шчоб шче не світало,
Шчоб турки брами відтворали,
15. Шчоб козаки коней не сідлали,
Шчоб москалі в поход не ступали.»
А дівчина твердо заснула,
Та ј не чула, јак нічка минула.
Пробудивсьа козак, — вже день біленькиј!
20. Схвативсьа за голову: «пропав ја молоденькиј!
Ој, дівчино-зрадниченько, зрадила мене молодого.
Через тебе втратив ја коньа вороного;
Втратив коньа вороного, втратив і сидельце,
Через тебе, дівчинонько, льебеје серце,
25. Втратив ја дротгану нагајку,
Через тебе, дівчину молоденьку.»

Початок вар. А (вв. 1—2) здибујетьсьа в пісні про одход козака (Чуб. V. 880), в дівочькій про розлуку з милим (Голов. III, 295; пор. 163 про отруту), в жіноцькій про невірнього чоловіка (Купчанко, 460). Початок вар. В. (вв. 1—2, 4—5) входить тепер в салдатські пісні, — з переминою слова *козакам* на *салдатам* (рукопись у нас). Див. також № XXII.

№ XVII.

ВАС. ПЕТР. КАПНИСТ.

(1750—1751)

1. — «Коли ж тієї гайдамаки та такеїе чинять,
Так послати Капнистого, нехай їх припинить!
Коли ж тієї гайдамаки та такеїе роблять,
Так послати Капнистого, нехай їх половить!» —
5. Ої, наловив два острога, аж нігде дівати,
А сам поїхав пан Капнистії до хана гуляти.
Ої, пїе Капнист, та гуляє в хана на обіді,
Він не знає і не віда об своїїї о біді.
Як залили Капнистого в тїажкіїї каїдани,
10. Та царіці у столицїу скоро знати дали.
Як забили Капнистого в тугіїї скрипниці,
Пообрубували обідьїа, повезли на спицьїах.
Ої, повезли на столицїу, — усім дали знати:
Ої, шчоб знали Капнистого благодирем звати;
15. Ої, повезли Капнистого драбичатим возом
А відтїль їїхав пан Капнистії великим обозом...

(3 паперів Оп. Маркевича).

Герої цієї пісні Василь Петрович Капнист, з греків, або погречених італїянців, родивсь на о. Занте, і в 1711 р. пристав до царя Петра в Прутський поход. Дїставши од царя маїетки в Слобїдчинї, Капнист служив там з козаками в Ізюмському полку. В 1726 р. його поставлено там сотником. Потїм він ходив на Крим з Мїніхом, котрії зробив його в 1737 р. полковником Миргородським. З того часу Капнист бував з своїм полком в походах 1737—1739 рр. і виставлявсь храбростїу ї дотепностїу. В 1743—1745 рр.

він виводив кріпості на р. Синьусі і робив з інженером Боскетом карту Задніпр'янської України. За всю цю службу він дістав великі маїетки в Слобідчині і Гетьманщині. Тільки в 1750 р. його арештовали через донос, — але в 1751 р. випустили і поставили бригадиром і командиром над усіма слобідськими козаками. З цими козаками Капнист був в Пруській війні, де його і убито під Гросс-Јегерсдорфом в 1757 р. (Гербель, Изюмск. Слоб. Каз. Полкъ; 74, 75, 78, 82, 99—107, Лазаревскій, Русскій Архивъ, 1876, XII, 137—138).

Як видно і з повишчої пісні, Капнист діставсь у неї найбільше за свої стосунки з гайдамаками. Вже вище було сказано, що кріпості по р. Синьусі, котрі виводив в 1743—1744 рр. Вас. Капнист, мусили між инчим здержувати гайдамак, що виходили з Січових степів у польську державу. Так Капнист мусив вдаватись гайдамакам і всім тим українцям що їм сприяли, за великого ворога гайдамак. Окрім того і другі кріпості, з котрих виходили осібні розїзди, що мусили стерегти і ловити гайдамак, — напр. Крилов і Кременчук, — стоїали на землі Миргородського полку. В тих розїздах були московські драгуни, а також і козаки-гетьманці. Зостались акти, з котрих видно, що иноді в тих розїздах бував сам Капнист. Так гайдамака Павло Воїна (чи Воїненко) розказував перед урядом, що в 1750 р. він з товаришчами грабував в Суботіві, а потім ховавсь під Чутоїу, коли «Капнистъ полковникъ наѣхалъ и разогналъ всю нашу команду по лѣсу, толко человекъ съ десять поймалъ и побралъ съ собою.» Другий тодіж оповів: «пришли къ Черному Лѣсу къ Приворотію, гдѣ насъ полковникъ Капнистъ переловилъ, и, забивъ въ колодки, отвелъ въ Крыловъ, и вкинулъ въ острогъ, и мы были въ томъ острогы шесть недѣль, и подрѣзали берно, вышли изъ острога, бѣжало насъ тѣмъ временемъ тридцать человекъ, а протчихъ караулъ зафатилъ...» (Архивъ Югозап. Россіи, Ч. III, т. III, 607, 608). З других актів видно, що багато гайдамак в тої час. піїмавши, послали в канцелярію миргородського полку (тамож, 601, 625, 626—628, 630—631).

Як раз серед такого нагону на гайдамак, — в час, коли на правім боці Дніпра трохи не склалось повстаньня, подібне тому, яке вибухло в 1768 р., — з особою Кап-

ниста сталась пригода: арешт і потім надгорода, — котра через це, певно, заїшла і у пісню. Було це так:

Воїськовиї товарищ Звенигородській, підробивши з попом м. Веремієвки Антоном, лист Капниста до старости чигиринського, навів на Капниста, будім то він хоче струїти гетьмана (Кир. Розумовського), подруживсь з татарами і т. и. Секретнаїа Коммісіја в Київі знаїшла, шчо це брехня, — і Капнисту звернули його маїетки і вишчиї уряд (Бант. Кам., Ист. Малой Россіи, III, прим, 254). Впрочім ця справа доси не звісна подрїбно і через те не можна судити, на скїльки вірно каже пісньа наїпр. про обїди Капниста в хана.

Віршики, подїбні до 7—8, їсть в пісні про Саву Чалого, р. 1741 (див. наїпр. Малор. Сборн., 197. Чуб., V, 965 і др.).

№ XVIII.

КОЗАЦЬКИЙ НАБОР.

(1756?)

1.

1. Ої, із лісу, із темного
Вилітала голубонька,
Виносила от гетьмана
Листи-письма пописані.
5. — «Ходім, брате, у ліс темній,
Вирубаєм три жереби
Та положим в три городи:
Кому, брате, припадеться
Піч кидати, списи брати,
10. За кім буде плакати мати:
Чи за старшим, чи за меньшим,
Чи за середульшим?»
Ої, старшого батько хова,
А меньшого мати бере.
15. Середульшиї коня сідла,
Коня сідла, промовляє:
— «Прощай, батьку, прощай, мати,
Рідні сестри, рідні брати!
Тоді мене згадаєте,
20. Як із двора ізгаєте;
Тоді, батьку, заплачете,
Як на коні побачите.»

(Зап. в ахтирськ. пов., харьк. губ. Шиманов; Чубинск. Труды і пр., V, 983—984).

Пісню ця мусила скластись ще за гетьманів, тільки не в XVII ст., бо тоді ще в козаків жив воjaцький дух, який видно напр. в піснях про Коновченка, (котрий іде в віjсько навіть проти волі матері), про Гр. Сагаjдачного, в пісні «Гомін, гомін» і т. п. Так було, поки українці воjувались з природними ворогами (татарами, турками, панамилляхами) за свою землю і вольности, поки воjну покладали рада козацька, а в походи виходили по волі. Инакше сталося в XVIII ст., коли воjни об'являлись московським урядом і частіше всього велись в незнайомих українцям сторонах, за незвісні їм і далекі од них інтереси: з шведами, персіянами, прусаками і т. и. Тоді, як це замітив Манштейн, «стариj воjaцький дух ісчез» в українцях. (Зап., 13).

Споминаючи гетьмана, повишча пісню мусила скластись, або за Скоропадського (1708—1722), або за Розумовського (1750—1764), — скорше за цього остатнього, після того як походи Мініховські (в часи безгетьманства) зовсім добили воjaцький дух на Україні. Коли так, то пісню ця складалась в набір козаків перед походом в Прусію, в т. зв. Семилітню віjну, в 1756 р.

Про цей набір у Ригельмана (III, 18) записано:

«Въ 1756 году, по приуготовленіи къ войнѣ Прусской велено было и отъ Малороссіи изготovitъ пять тысячъ козаковъ съ приличною артилерією, къ которымъ начальникомъ опредѣленъ былъ генеральный асаулъ Яковъ Даміановичъ Якубовичъ, но сія команда осталась безъ высылки, а только въ началѣ 1757 года посланы были тысяча Компанійскихъ козаковъ, которые находились въ дѣлѣ при баталіи Егердефской и, по окончаніи компаніи, отпущены въ Малороссію.»

2.

1. — «Ходім, брате, в вишневі садок
Вирубаєм калинових палочок,
Та будем сьа вимірьати,
Кому, братья, припадеться.» —
5. А старшого та шкода, та шкода:
В нього діти дрібніі;

Середульшого та шкода, та шкода:
В нього жінка молода;
Молодшому собіратисья,

10. Отцю, матці покланьатисья.

(Зап. в ущицьк. пов., под. губ. Чуб., V. 984).

Тамо ж напечатано ще три варјанти з того ж повіту,— та вони вже носять на собі јавниј слід рекрутчини. Подібні ж в Австрієській Україні, — в Головацького, I, 138.

Окрім того вирази, подібні јак у кіпці 1-го вар. ввійшли в ріжні рекруцькі пісні (поки вкажемо Максим., 1834, 158, Чуб. V, 977—978, 981, 993, в Австр. Україні: Купчанко 567—568; пор. Головацьк. I, 137; див. також далі при М-рі XX-му.)

№ XIX і XX.

ПІД КИСТРИНОМ.

(1758)

№ XIX.

1.

1. Ој, на морі, на морі синенькім,
Там плавала біла лебедонька
Із маленькими лебедьатами.
Де сьа взяв сизопіріј орел,
5. Став лебедку бити ј забивати,
Стала лебедка до јого промовляти:
— «Ој, не биј мене, сизопіріј орлоньку,
Скажу тобі всьу шчирују правдоньку:
 Як у тім місці, у Кистрині,
10. Да бјетсьа Орда уже три дні,
Бјетсьа вона уже три дні ј три години,
Розбилась вона на три половини.
Течуть річки та все кровавијі,
Через ті річки мостьять мости,
15. Мостьять мости, да все головками,
Головками, да все московськими.» —
- (Максим. 1827. 183, 1834. 116, Закр. Стар. Бандур. I, 14).

2.

1. Ој, на морі, та на синьому
Плавала сива лебедонька
З малими та лебедоньками;
Гдесь сьа взяв сизокриліј орел,
5. Зацав та лебедоньку бити
Та з малими лебедоньками.
— «Ој, не биј же мене, сизіј орле,

- Та з малими діточками;
Скажу тобі всі припаси мої:
10. В городі Кістричині
Билась Орда сім день три години,
Текли річки кровавиї,
Козацькиї, вігъзькиї,
В половині з татарськими.
15. В городі Кістричині
Все поле посіжане
Головками козацькими, вігъзькими,
В половині з татарськими.
В городі Кістричині
20. Мости викладъані
Толубцьами козацькими, вігъзькими,
В половині з татарськими.»
Уже ж теје тіло, як папір біле,
А вже ж теје тіло від сонця зчорніло.
25. Коли б мати теје знала,
Мати б поховала.
А вже ж теје тіло, як папір біле,
А вже ж теје тіло від сонця зчорніло.
Ој, коли б сестра знала,
30. То пришла б поховала.
А вже ж теје тіло, як папір біле,
А вже ж теје тіло від сонця зчорніло.
Коли б жінка знала,
Пришла б поховала.

(Запис. Е. Руликовськиї, в Мотовиловці, васильк. пов., виївськ. губ. Zbiór Wiadom. do Antropol. Kraјow. III, 146).

Таке ж саме знајшли ми в рукописній збірці Костомарова. Чи Руликовськиї перше був напечатав де свїї варјант, чи Костомаров дістав його список, — не скажемо. Тільки ж варјант вдајеться нам занадто кучеръавим і не зовсім певним: мов би то підправленим.

3.

1. Ој у городі, да ј у Костромині
Билася Орда три дні ј три години,
На третьюју стала оддыхати,

- Стала Орда ко мні (sic!) промовляти.
5. Десь узявсья сизокрилії орле,
Да ј узяв руку з козацького трупу,
Да поніс руку у чистеје поле,
Да ј став руку бити-побивати,
Стала рука к орду промовляти:
 10. — «Колиб сеје отець-мати знали,
Вони б сеје тіло поховали;
Колиб сеје рідні брати знали,
Вони б сеје тіло поминали;
Колиб сеје рідні сестри знали,
 15. Вони б сеје тіло оплакали!»
- (Запис. в с. Британках, борзеньк. пов. Оп. Маркович).

Ці три варјанти мајуть в собі усі мотиви, котрі на різні лади перероблюјуть дасять дальших варјантів, та до того задержали в собі імја города, коло котрого була битва, шчо подала повод до складаньнѣ цієї пісні: *Кистрин*, або трохи змінено *Кистричин*, *Костромин*. Це — Küstrin в Пруссії. Під цим городом були великі битви в 1758 р. між прусаками і москальями. Деякі варјанти пісні задержали спомин, шчо тут побиті були москалі (1, 5, 10, 11; в 12 і 13 — салдати). В других попідставлялись не тільки козаки, а навіть ляхи; ні в одному не вдержалось имени прусаків, — а замість них скрізь підставилась Орда. Це мабуть сталось через те, шчо під Кистрином власне мало було українців. Козаки-гетьманці (1000) і слобідчане (5000) були в першому поході в Пруссію в 1757 р., — а потім в остатніх, в 1760—1762 рр. (2000 гетьманців). А були власне в Кистринському поході 1758 р. тільки ті з кільканадцяти тисяч посполітих гетьманців, котрих забрано погонщиками, з хурами і волами. Більша частина тих посполітих, як побачими далі, (див. № XXI) погинула в походах, — так шчо на Україну мало хто з них міг донести докладну звістку про всю ту војну, в тім числі і про битву коло Кистрина. (Марков. Дн. Зап. II, 336, 338, 340—341, Ригельм. IV, 18, Голов. Слоб. К. Полки, 184, Сулим. Архивъ, 245—247). В Исторіи Руссовъ говориться, шчо з 8000 погонців, (котрих вислано в Пруссію в 1757 р.) багато було забрано в армію деньщиками і навіть салдатами (248), — та не знаємо, чи слід вірити

тії Історії, — хоч в других звістках про українців в семилітню війну, напр. про вибір гусарів з козаків, вона каже правду. На лихо ми не маємо під рукою докладних воjaцьких історій того часу і через те не можемо, як слід, судити про долю українців в пруській війні і часті в битві під Кистрином. З історії Жоміні (Jomini, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II. 1818, II, 122) видно, що в битві при Цорндорфі, під Кистрином, було 14.000 козаків і між ними і *чулуївські* козаки. То було віjсько мішане, з українців, москвинів і навіть калмиків. (Хорошхинъ, Казачьи войска, 31).

В усякім разі українців не могло бути багато під Кистрином і через те, мабуть, пісньа про битву коло нього і виїшла не дуже докладна. Тільки ж і те ще добре, що характер країни коло Кистрина, — на стоку рр. Варти і Одера, з канавами, — пісньа передає вірно, — а також і те, що там побито багато московського віjська. Звісно, що командир росіjський, ген. Фермор, встоював, що він побідив у Кистрині і під Цорндорфом, і двір петербургський і опісля хваливсь тими побідами. Тільки ж по правді москалі пушками зруйнували саме місто Кистрин, а не кріпость, і з поля битви коло Цорндорфа (хоч на другий день) одіїшли, — втративши 18.000 вбитих і 2.800 полонеників з 44.000, 103 пушки, 27 знамен, скарб і т. и. тоді як прусаки втратили тільки 10.000 побитих, 1500 полон., 26 пушок і т. д. (Jomini, op. cit., 141—142, A. Schaeffer. Gesch. des Siebenjährigen Kriegs. B. 1867—74. 83—102). Пісньа, значить, правду говорить про велику купу московського і козацького трупу. Також до ладу говорить пісньа і про те, що нікому з своїх поховати того трупу: Фермор прохав три дні перемиру, щоб поховати трупи і підобрати поранених, — та пруський король не згодивсь, кажучи, що коли поле битви дісталось йому, то він бере на себе і клопіт. Зараз після того росіjські воjаки одіїшли далі, — і zostались з думкою, що вони покинули своїх товаришів.

В дальших варјантах замість Кистрина підставляютьсьа другі города — чужі: *Калавирь*, *Змаїлов* і якийсь *Шчебетин*, і свої *Батурин*, *Богуслав*. *Калавирь* — може *Кольберг* в Померанії, котрій тричі облагали росіjяне в семилітню війну.

4.

1. Ој, по морю да по тихому Дунају,
Там плавала да біла лебедонька
С маленькими лебеденьатами.
Да де се узявсьа сизокрилії орел:
5. Став лебідку бити-прибивати,
Стала лебідка јому промовляти:
— «Да не биј мене, сизокрилії орле!
Скажу тобі всі жильності (?) мої:
Шо у городі у Калавері,
10. Там бјетсьа Орда три дні, три годині, —
Текли річки все кровавії,
Мостили мости все тулубами —
Козацькими все головами!»

(Лукаш. Малор. и чернорусск. нар. думы и пѣсни, 1836, 68—69).

5.

1. Ој, по морю, ој, по синьому
Там плавала лебедьаночка
З маленькими лебедьатками.
Десь узявсьа сизокрилії орел
5. Та став к јїї ближче прилітати
Стала вона к јому горко промовляти:
Лети, орле, біленькими шляхами
Ој, там бјутьсьа турки з ляхами.
Бјуть вони нам та все головами,
10. Мостять мости з московської кості,
Течуть річки та все кровавії.
Десь узявсьа сизокралії орел
Ухватив руку з московського трупу
Ој, ніс поле, ој ніс і другеје,
15. А на третім сів спочивати;
Ој, став же він ту руку кльувати
Стала вона јому горько промовляти:
— «Та не кљуї мене, сизокрилії орле,
Скажу тобі усьу шчиру правду:
20. Коби б мене отець-ненька знала
То вона б мене хороше одпоминала.

Як би мене брат-сестриця знала,
То вона с мене хороше оплакала.»
(З рукописної збірки д. Ів. Новицького).

6.

1. Ој, по морю, по тихій воді,
Там плавали білі лебеді
З маленькими лебедьтатами.
— «Ој, як міні море переплести,
 5. Малих діток на тој бік одвести?
Ој, як міні думати ј гадати,
Ој, як мені јіх позабувати?» —
Де сьа взьавсьа сизокриліј орел,
Став лебедку бити ј побивати;
 10. Став він јіжі бити ј побивати,
Стала вона к јому промовляти:
— «Не биј мене, сизокриліј орле,
Скажу тобі усьу правдоньку:
Під городом та під Змајіловом,
 15. Ој, там козак із Ордоју бјетьсьа,
Аж по лицю чорна кривцьа лъjetьсьа.» —
— Колиб мене отець-мати знали,
Вони б мене хороше поховали.
Коли б мене мојі брати знали,
 10. Вони б мені труну збудували.
Коли б мене мојі сестри знали,
Вони б мене хороше ј оплакали. —
- (Запис. Д. Лавренко, в м. Багачці, миргор. пов., полт. губ.)

7.

1. Шчо ј по морю, по тихому Дунају,
Да плавала біла лебідка
З маленькими лебеденьтатами.
Десьа ј узьавсьа сизокриліј орел,
5. Став лебідку бити-прибивати.
Стала лебідка к јому промовляти:
— «Да не биј мене, сизокриліј орле,
Скажу тобі всі жалости својі:
Шчо у городі, да ј у Батурині,
10. Да биласьа Орда три дні, три години,

Да мостили мости да все голобами,
А козацькими, да все головами.»

- Да летів орел через тују трупу,
Вхопив орел кезацькују руку,
15. Да ніс поле, ніс і другеје,
На третьому сів орел спочивати,
Да став орел руку пожирати,
Стала рука јому промовљати:
— Да колиб мене отець-мати знали,
20. То вони б мене хороше одпоминали.
Да коли б мене мої рідні сестри знали,
Вони б мене, јак зозулі обкували.

(Запис. в с. Мохедовці, золотон. пов. полт. губ.)

8.

1. Ој, по морьу, ој, по морьу,
Та по тихому Дунају
Та плавала та біла лебедина
З малими лебеденьатами.
5. Десь узьавсья орел сизокрилиј,
Став лебедку бити-побивати;
Стала лебедка ік орлу промовљати:
— «Ој, не биј мене, орле сизокрилиј,
Ој, скажу тобі да три пригодоньки:
10. Шчо у городі да ј у Батурі (ині)
Та билась Орда три дні ј три години,
Та на четверту стало повертати,
Козацького трупу та ј конем не зїізжати.» —
Ој, до того трупу став орел наїтати,
15. Ој, з того трупу виніс орел козацьку руку,
Та почав орел тују руку кљувати,
Почала рука ік орлу промовљати:
— 'Не кљуј мене, орле сизокрилиј!
20. Як би ж мене отець-мати знали,
Вони б мене у вієско не давали;
Як би ж мене та братіки лубили,
Вони б мене з двора не пустили;
Як би ж мене та сестриці у дорогу вирьяжали,
Вони б мене рано оплакали.

(Запис. в Полтаві. Чубинськ. Труды, т. V. 957).

9.

1. Ох, на морі, на синьому морі,
Там плавала біла лебедонька
З маленькими лебедятками.
Десь узався орел із за моря,
5. Став лебідку бить-забивать.
— «Не биј мене, сизокриліј орле,
Да скажу ја тобі всю шциру правду,
Шчо у місті Богуславі,
Бјеться Орда три дні і три години,
10. Да мостьать мости да все труповијі,
Да течуть річки да все кровавијі.
Да мостьать мости все оловјані
Ох, лядцькими да головами.» —
Десь узався орел із за моря,
15. Да взав руку із лядцького трупу
Да поніс у поле, да поніс у друге,
На третім да і став спочивать,
Став до себе жалко поомовльять...

(Не зкінчена.)

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., київськ. губ.
М. Ганіцькіј в 1874 р.)

10.

1. Ој, по морю, ој, по синьому,
Там плавала лебединька
З маленькими лебедьтатами.
Де узався сизокриліј орел,
5. Та став ік јіј ближче прилітати,
Стала вона к јому горко промовльати:
— «Лети орле битими шльахами,
Ој, там бјуться турки з лъахами;
Бјуть вони палі та все головами,
10. Мостьать мости з московської кости,
Течуть річки та все кровавијі.»
Десь узався сизокриліј орел,
Ухватив руку з московського трупу.
Ој, ніс поле ој, ніс і другеје,

15. А на третім сів спочивати,
Ој, став же він ту руку кльувати,
Стала вона к йому горко промовляти:
— Та не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усю шциру правду:
20. Коли б мене отець-ненька знала,
То вона б мене хороше одпоминала;
Як би мене брат-сестриця знала,
То вона б мене хороше оплакала.
- (Запис. Х. Штангеј в. с. Жаботині, в 1864 р.)

11.

1. Ој, на морі, та ј на суходолі,
Ој, там пливла білаја лебедка
З маленькими лебедьатками.
Ој, де взявсьа сизокрилиј орел,
5. Став лебідку бити-побивати.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Ој, ја тобі всю правду скажу:
Шчо в городі та ј у Шчебетині
Вјетьсьа москаль три дні ј три години,
10. На четвертім стали оддыхати,
Стало теје тіло промовляти:
— Коли б сеје отець-мати знали,
То б вони нас поминали;
Як би рідні брати знали,
15. То б нас давно поховали;
А јак би рідні сестри знали,
То б нас давно оплакали.

(З паперів Ст. Носа, 1874 р.)

12.

1. Ој, по морью, по тихому Дунају,
Там плавала білаја лебедушка.
Десь узьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити-побивати,
5. Стала лебедушка к йому промовляти:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всю шцирују правду:

- Шо у отамана та на огороді
Билась Орда три дні, три години,
10. Розбилась на три половини.»
 Як полетів орел, ої, до того трупу,
 Та взяв руку з салдацького трупу,
 Та переніс поле, переніс і друге,
 На третьому полі сів орел спочивати,
15. Та ј став ручку бити-побивати,
 Стала ручка к јому промовляти:
 — Та коли б сеје отець-мати знала,
 Вона б мене в землю прикопала,
 Та шо субботоньки поминала,
20. Шо неділеньки панахиду најмала.

(Запис. Ів. Манджура в Алексієвці, александр. пов., од чоловіка в 1875 р.).

13.

1. Ої, по морю, по синенькому,
Там плавав лебідь с лебідкою,
Та ше ј з малими лебедьатками.
Ої, летить орел, летить сизокриліј,
5. Хотів того та лебеда вбити,
Малих діток та ј посиротити.
— «Не биј мене, сизокриліј орле,
Скажу тобі три пригоді вкупі:
Шо там за гороју, там за крутоју,
10. Там бјеться Салдат із Ордоју,
Ої, там тобі буде і пити, і јісти.» —
 Як полетів орел, полетів сизокриліј,
Хватив руку з салдацького трупу,
Несе поле, несе і другеје,
15. А на третім полі та сів спочивати,
Ої, став ту рученьку кльувати,
Стала јому рученька промовляти:
— Не кльуј мене, сизокриліј орле,
Скажу тобі всю своју пригоду:
20. Ої, як би ж мене отець-мати знали,
То б моје біле тіло поховали,
То б шо субботи обіди справляли,
То б шо неділі молебні најмали.

(Запис. Ів. Манджура од діда в богодух пов. тоді ж.)

Окрім повишчої ми маємо ще одну пісню, в котрій згадується Кистрин. Ось вона:

№ XX.

1. Ој, ти зіма, ти зіма,
Ти холоднаја була,
Завіјала, замела
Решетовські ворота.
5. Ні проїхать. ні пројти,
Ні коника провести.
А јак схочу, то ј пројду,
І коника проведу.
А до того, до двора,
10. Лежить стежка, дорожка;
Сидьать пани за столом,
Вони пјуть і јідьать,
Собі раду радьать:
Кого в салдати віддять.
15. А де пјать, там не брать,
Де чотирі, — не вельать,
А де три, тім не јти,
А де два, там нема.
А у вдови один син,
20. Та ј тој пішов під аршин.
І аршина не діјшов,
У салдатушки пішов.
— «Не плач, сестра, не ридај,
Карих очеј не тирьяј,
25. Тоді лучче заплачиш,
Јак у полку побачиш.
А ј у полку, ј у полку,
У червонім колпаку,
Ше ј шабелька при боку.
30. Јак вијдемо на мајдан,
Та вдаримо в барабан »... —
Били, били, вибивали,
Нас молодців визивали,
Головушки причесали,
35. І кудрьушки завивали.
З генералами гульвали,

Сорок пушок зарьажали,
Костринь город розстріляли,
Костринь город не поволі,

40. Сорок пушок не доволі.

(Запис. Як. Новицькїй в с. Вознесенці, александр. пов., катерин' губ., от Павла Назаренка, в 1875 р.).

Тільки ж трудно добитись, чи ця пісня зложена в часи Семилітньої війни, чи послі.

Пісня ця з першого погляду здається зложеною з кількох частин не одного часу. Основа її, вв. 9—31 здибується як особна рекруцька пісня, — котрої најстарішчїй, (по нашій думці, по крайній мірі) варіант напечатав Максимович (1834, 157—158) по рукописі (у нас) ще з перших років ХІХ ст. Цей варіант поповня нашу пісню j через те ми його тут даємо.

1. До вдовиного двора
Лежить доріжка нова.
А в тім дворі столи тесані.
По-між тими столами
5. Сидять пани рьадами,
Пишуть листи перами,
Пишуть, пишуть і рьадять,
Кого в некрути оддать.
Де п'ять, — там не брать;
10. Де чотирі, — там (не) вельать;
Де три, — там не jти;
Де два, — там не-льзя.
У вдови один син,
І тоj пішов під аршин;
15. Під аршином не діjшов
І, заплакавши, пішов.
Пани його пожаліли
І купили коника,
І коника j шабельку,
20. Пішов хлопець до повку.
Іде мати, ридає,
Всю старшину збирає.
— «Оj, старшина моjа мила,
Випускаjте мого сина.»

25. Обізвавсья одинець,
Уродливиј молодець:
— Не плач, мати, не ридај,
Карих очеј не зтирај,
Ој, тогді ти заплачеш,
30. Як у муштрі забачиш. —
А чиї-же то лани
Позасівали пани?
А то того одинця,
Вродливого молодця.
35. А вијдемо на тој лан,
А вдарімо в барабан.
От матері на жалость,
А старшині на радість.
Пішла мати плачучи,
40. А старшині радошчі.

(Порівн. Чуб., V, 977—982. Пам. Нар. Тв. Сѣверозап. Кр. 96; зајшло і в Білу Русь, Зап. по отд. етногр. V, 977—982). Варјант цеј, очевидно, склавсь шче в перші часи рекрутчини, в к. XVIII ст. На других варјантах цејі пісні (котрі вкладајутьсья в два круги: А) син з матірју, вдовоју, — Б) брат з сестроју, — котриј переходить в пізнішчі про рекрута, шчо ховајетьсья в дівчини) видно јасно сліди XVIII ст. Так в дејаких варјантах (Чуб. V, 978—979, Г. Е.) споминајетьсья *сударинъ*, або *баринъ*, котра

Дрібні листи писала,
По губерньам розсилала,
Кого в некрути взяти, —

то б то Катерина II.

На других видно слід шче козацького часу, — так напр. в Чуб. (V, 981, I) здибујемо слова козака матері, котрі ми вже бачили в №-рі XVIII-му, виросші в такі:

Не плач, мати, не ридај,
І сліз своїх не роньај.
Тільки тоді заплачеш,
Як мьа в полку забачеш,
На сивому конику,
І в жупані голубім,

На черкеському сідлі,
У червонім ковпаці.
Щче ј шабелька про боку. і т. д.
(Полтава)

Образ пеј підходить до козацьких мундирів, котрі були заведені в Слобідчині в 1743 р. (Голов. 179, — сині жупани, штани ріжних колірів по полкам), а в Гетьманщині в 1763 р. (Шафонскій, О Черниговскомъ намѣстничествѣ, 1786 г. 66, — сині жупани, шапки ріжних колірів по полкам). В однім варјанті Чубинського (Ж) стоїть «і коничок у руках, і льулечка у зубах», — образ, очевидно, не салдацького віку.

Так по крайній мірі частини нашої пісні склались щче за козацькі часи, — тільки ж чи в ті ж часи склалась і вся основа пісні, — не беремось казати рішуче, — а через те не скажемо тако ж, чи кінець пісні про Кистрия органічно звязаний з піснеју, чи причепивсь до рекруцького јїї варјанта через те, щчо в московських салдацьких піснях частенько споминається цей город, јак в «Пѣсенникахъ», так і в устних. (Пѣсни Кир., IX, 108, 109, 128, 131, 143 і др.). Тільки ж замітим, щчо московські пісні завше хвальються, щчо

«Мы бомбу бросили, Кистринъ городъ зажгли,
Какъ Кистринскіе буватели заплакали — пошли,
або: Разобьемъ Кистринкіи крѣпости, —
тоді, јак в нашій пісні говоритьсья;
Кистрин-город не поволі ¹⁾
Сорок пушок не доволі.

Початок нашої пісні, вв. 1—8, в усяків разі пізнішчіј: другі варјанти мајуть ріжні інші початки. Сам він з часу рекруцького; звісно, щчо в Росії звичайні набори рекрут завше були в Нојабрі ј Декабрі.

¹⁾ Не легко.

№ XII.

ПОГОНЦІ В ПРУСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1757—1762)

1. Ој, в неділю в ранці, рано-пораненьку
Виходила мати чумаків питати:
— «Ој, ви, чумаченьки, ој, ви, новобранці,
Чи немає мого сина а у вашій вальці?» —
 5. — Ој, је, стара мати, в полі разного цвіту,
Ој, је нашого брата а по всьому світу! —
Ој, заплакала мати, ідучи до хати,
Що не можна за сина ј опита взяти.
— «Ој, коли б ја багата, або прежня сила,
 10. То б ја за свого сина обід постановила».
- (З збірки П. Куліша, Чубинск., Труды, V, 1043).

Слово *новобранці* в 3-му в. показує, що тут іде діло не про звичайних охотніх чумаків, а про підводчиків при армії. Окрім того відповідь чумаків в 6-му в. «*је нашого брата по всьому світу*» показує, що чумаки ці вернулись не з звичайної торгової дороги в одну яку сторону — а що вони довго їздили по різним сторонам, розсіявши по ним кістки своїх товаришів. Так як раз було з українськими підводчиками при російській армії в часи пруської війни.

Про це записано в Рігельмана:

«Въ 1757 году совершился наборъ для начатой тогда прусской войны погонщиковъ изъ посполитаго малоросійскаго народа, въ числѣ 8000, изъ которыхъ большая часть въ слѣдованіи померли, а самая малая часть въ дома возвратилась.» (Лѣтоп. пов. IV, 18).

Вв. 9—10 іntересно малюють *збідненнї* через поход *двір*.

Обертаючись серед пізніших чумаків, пісні, в котрих був спомин про пригоди з нашими підводчиками при російських арміях XVIII ст., мусили перемішатись з звичайними чумацькими і затертись. Тільки ж, як було вже сказано, дуже смутна барва, котру бачимо на інших чумацьких піснях, напр. часті розмови про смерть чумака, — безпремінно мусила налягти на ті пісні в часи тих походів. Іноді ж можна піјмати в тих піснях і яснїшчі нагади на ті походи. Так напр. в одній дівочко-чумацькій пісні здибуємо такі слова:

Ој, појїхав та чумаченко,
Појїхав за Десну,
Обіцївався та вернутись
Та на другу весну.
Ждала, ждала та чорнїваїа,
Та і плакати стала.

(Рудч. Ч. Н. П.. 211; зап. в Сімферополі).

Звичайно чумакі не їздять на північ, за Десну, — і вертаються (з Криму, з Дону) скорше, як за рік, навіть, коли б пристати на те, шчо слова ці склались на північ од Десни. Значить слова ці можна однести до походу на північ од Десни, — через Литву в Пруссїю.¹⁾

В другій пісні, про смерть чумака, — мати його, чи мила, каже:

— «Ој, як би ја сива зозульа,
То б ја сизі крила мала, —
То б ја тују превражују Польщчу
Кругом облігала,

¹⁾ Іntересно, як одунались повишче показані слова в галицькій пісні з салдацького життя:

Ој, нема, нема уланина
Та појїхав до Рьеснї:
— Ој, чекај же мнїа, моја дівчинонько,
Аж до другої весни.

(Головацк., I, 271).

То б ја свого миленького
Могилу пізнала.
Прилетіла б ја до його гробу,
Та ј сказала б: — куку!
Подај, подај мій миленькиј,
Хоч правују руку! —
— Ој, рад би ја, моја мати,
Обидві подати,
Насипано сирожі землі,
Не могу підняти.

(Рудченко, Ч. Н. П., 189; порівн. Чуб. V, 884. 950, 1044 ¹⁾)

Звичајно чумаки не їздять на Польщчу. Туди їздили погонщики за армією росіјськоју, а надто в пруську віјну.

¹⁾ Подібне в звичајних лубовних у Чуб. V, 402, у Лавренка Пісні про коханьня, 127.

№ XIII.

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ В ГУСАРАХ.

(1765)

1.

1. Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали;
Та дали ж мені конья вороного,
Та послали мене попереду віська всього,
5. Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ој, ви грайте, суремки, ви, суремочки, грайте,
Мені молодому жалю не завдайте,
А завдайте тому а темному лугу,
10. Темному лугу, або коню вороному,
А ніж мені, парню молодому.
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки жаль же мені: матусья стараја,
Матусья стараја, сестрицьа малаја.
15. Сестрицьа малаја, а жона молодаја.

(Запис. Ів. Манджура, од чоловіка в сл. Олексіївці, александр. пов. катеринос. губ., в 1878 р.).

В регулярних віськах ніколи не бува, шчо б в охвицери кого записували проти волі, — а через те повишча пісньа не може належати до звичайних пісень садацького часу, вона мусила скластись тоді, як усіх козаків повернули в гусари, а урядників між ними — в охвицери. Це сталось в Слобідчині в 1765 р., — коли там скасували козацтво, повернувши козацькі полки в гусарські. Слобідчане були дуже не раді такій переміні.

Шче коли в 1738 р. звелено було набрати Слобідський

драгунський полк, — то слобідчане дуже були проти того ж у 1742 р. прохали «объ отрѣшеніи введенныхъ княземъ Шаховскимъ новостей, о содержаніи ихъ полковъ по прежнему и о небытіи набраннаго изъ козаковъ Слободскаго драгунскаго полка.» Чимало тоді покарано лудеј, навіть жінок, — за «разглашеніе о раскасированіи драгунскаго полка.»

В тому ж 1742 р., при новій цариці (Елисаветі) слобідчане поновили своју просьбу, по котрій на час і сталося. Тільки ж в 1746 р. звелено було набрати з козаків Слобідській гусарській полк. Багато з набраних, а тако ж і кравців, шчо мусили шити їм мундіри, повтікало, zostалих поспольство слобідське, неприхильне до гусарства, часто навіть било. Дішло до того, шчо в кінці царюваньня Елисавети слобідчане знову прохали полекшити їм «народныя изнеможенія.» В 1762 р. новій царь (Петро III) звелів слобідчанам прислати в Петербург депутаціју. Потім Катерина II назначила коміссіју, котра і придумала нові порядки дльа Слобідської України, заведені в 1765 р. З Слобідських полків була зроблена *Слободско-украинская губернія*, а козаки повернуті в гусари. Царицин маніфест про це розказував так:

«Промышляя во всёхъ случаяхъ о пользѣ государственной и полное находя удовольствие Наше въ благоденствіи подданныхъ, не могли Мы, между прочимъ, оставить безъ примѣчанія и Слободскіе полки. Съ великимъ сожалѣніемъ усмотрѣли Мы, какъ чрезъ разныя оттуда доношенія, Намъ представленныя, такъ чрезъ изслѣдованіе нарочно устроенной потому Коммиссіи, о вкоренившихся тамъ многихъ неустройствахъ смѣшаннаго правленія воинскаго съ гражданскимъ, о тягостномъ содержаніи, бесполезности тамошней козачей службы и о прочихъ народу отъ того притѣсненіяхъ. Мы не удовольствуясь однимъ только вредностей ихъ пресѣченіемъ, но желая изъяснить материнское Наше къ народу тамошнему милосердіе споспѣшествованіемъ, совокупно съ общею и собственною его пользою, за нужное разсудили, — Слободскихъ полковъ непрочную службу превратить на основаніи прочихъ благоустроенныхъ войскъ Нашихъ въ лучшую и государстау полезнѣйшую; въ правленіи же гражданскомъ на равнѣ другихъ губерній положеніи, но безъ нарушенія указами не-

отмѣненныхъ привилегій, учредить надлежащій порядокъ, и тѣмъ, слѣдовательно, не только утвердить общее всѣхъ тамошнихъ жителей благосостояніе, но вывести ихъ симъ средствомъ изъ прежняго закостѣнія, и дать имъ способъ, истинными Намъ и отечеству заслугами, приобрести себѣ, равное съ другими вѣрноподанными Нашими, удовольствіе чинами и жалованьемъ въ штатахъ званію *каждаго* отъ Насъ всемилостивѣйше опредѣленнымъ. Прос. X. Не изъяснено въ инструкціи, по Высочайшей конфирмаціи, данной отъ Сената въ новоучрежденной Слободской губернии губернатору, губернскимъ и провинціальнымъ канцеляріямъ, изъ коихъ первой, т. е. губернской, быть въ Харьковѣ, а провинціальнымъ — въ Ахтыркѣ, Сумахъ, Острогжскѣ и Изюмѣ, чего ради оную инструкцію для общаго всѣхъ извѣстія и обнародовать повелѣли. Впрочемъ, надѣемся Мы, что всѣ тамошніе военные гражданскіе чины, получа способъ новыхъ сихъ полезнѣйшихъ учрежденій, ощутильныхъ знаковъ всемилостивѣйшаго къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія Нашего, а сей особливо видя себя свободнымъ отъ налоговъ и тягостей, коимъ донинѣ подверженъ былъ, потщатся соответствовать должною благодарностью, по состоянію званія своего исполняя вѣрноподданническую должность, какъ всѣхъ вообще и *каждаго* особо обовязываетъ долгъ присяги и истинное усердіе къ Намъ и отечеству.» (Головинскій, Слободскіе козацькі полки, 201—202).

Тільки ж слобідчане не побачили себе «своюдними отъ тягостей» і не раділи. Набрані в гусари — тікали, а уряд велів брати замість втіклич родичів, або сусід «семейнихъ и зажиточныхъ людей, которыхъ отдавать на службу до возврата бѣжавшихъ.» В Изьумському полку починався навіть бунт, до котрого приставав сам полковник Краснокутський. Полковника заслано в Казань, других шче далі. Уряд видав указ про те, шчоб «каждый остерегался отъ зловредныхъ людей, которые, для собственной своей безпутной и низкой корысти, думаютъ установленное благоденствіе, тишину и спокойствіе нарушить вредными и несправедливыми толками и введенныя полезныя учрежденія стараются ниспровергнуть.» Навіть старшина козацька не дуже рада була «удовольствію чиновъ» і дежакі не зхотіли навіть записатись в дворяне і попали в «подуш-

ний окладъ.» (Головинскій, 172—211. Про бунт в Изюмському полку див. Памятн. Книжку Харьк. губ. на 1862 г. котрої ми тепер не маємо під рукою).

Повишча пісню, здається нам, доволі ясно малює почуття Слобідчини в часи, коли вводились там «полезныя учрежденія» 1765 р. Охвицер пісні не радиї «удовольствію» свого чина.»

тому ж
з поно
р.

2.

1. Ої, зацвіла калинонька в лузі,
Тепер моја головонька в тузі
Шо всіх хлопців в гусари забрали,
А мене в козаки записали,
5. Дали мені коня вороного —
Випроважають поперед вієська всього;
Поперед вієська в суремочки грають.
Ої, грайте суремки, грайте,
Та жалю не завдайте,
10. Та завдайте жалю-тугу
Та теменькому лугу....

(Запис. Ів. Манджура в с. Мурахві, богод. пов. харьковськ. губ. в 1876 р. «од баби»).

Цей варіант записано од жінки, — котра ще менше, ніж теперішні чоловіки, зна про старе воjaцьке життя і увірвала і поплутала пісню навіть проти попереднього варіанта, з котрим цей видимо близькій. Більш усього поповсавсь віршик 4-ий, в котрому слово *в козаки*, очевидно, підставилось замість *охвицером*.

Між нашими воjaцькими піснями єсть ще одна, котра *могла* скластись в часи привертання козаків в регулярної служби в середині XVIII ст. Але ми не певні в ці думці і подаємо тут цю пісню з нашими замітками тільки, щоб звернути на неї увагу других. Ось вона:

1. Ої, з за гори, з за чорної хмари
Виступають молоді гусари;
По крилечкам пани генерали,
По переду все б'ють барабани.

5. — «Не журітьсья, молоді гусари!» —
— Ој, як же нам, братці, не журитьсья?!
Молодими в гусари забрали,
В чужу земљу робити послали,
Не дають нам ні їсти, ні пити,
10. Заставляють роботу робити,
Штихами білії камінь бити,
Камінь бити, а рови копати,
Киверьями земљу викидати.

(Запис. Ів. Манджура од парубка в с. Вербові, александр. пов., катериносл. губ. в 1873 р.).

Може бути, шчо ця піснья склалась шче, коли слобідські драгуни, а потім гусари посидались на стару *линію*, — а потім (після 1752 р.) під кр. Єлисавети (Єлисаветград), — або коли в пруську віїну в 1760 р. звелено було набрати з бувших там козаків гусар (Судим. Архивъ, 245—247; з цим сходитья ј оповіданьня Історіи Русовъ, 248).

№ XXIII.

НЕМА В СВІТІ ПРАВДИ!...

1.

1. Немає в світі правди! правди не сискати!
Що тепер бо з неправди можець правда стати.
Чи ти, правдо, вмерла, или закљученна,
Чи ти от нас, правдо, тепер отлученна,
5. Чи ти, правдо, в царя домі,
Или живеш у доброї волі?
Що свьатују правду ногами топтајуть,
А все тују неправду медом-вином наповајуть.
Нема в світі правди! правди не сискати!
10. Тилко в світі правди, шчо отець да рідна мати.
О горе тїм дїткам, шчо остајутьсья сиротами!
Вони плачуть завжди і живуть межь бідами,
Не можуть вони родителїв забивати.
А де би могли вони їх увидати,
15. Ординими крилами раді б к ним літати. —
У суді стати, правди не сискати,
Тилко сріблом-златом судьдям очі засипати.
А вже ж конець світу к нам приближивсья;
Хотья ж і родного брата тепер бережисья.
20. Хто в світі правду буде исполньати,
Сошлеть йому Господь бог всьак день благодаті.
Сам Господь бог — правда і смирить гординьу,
Сокрушить Господь неправду, вознесеть свьатиньу.

(Зап. в с. Локотках, глух. пов., черниг. губ., свьашч. Ів. Танськиї, од сліпого старцьа, шчо співав з маленькими дочками. Зап. Черн. Губ. Стат. Ком., 1866. I, 177—178).

2.

1. Нема в світі правди! правди не зіськати!
Уже тепер правда стала в неправді жити.

- Уже тепер правда в панів у темниці!
А щира неправда с панами в світлиці.
5. Уже тепер правда в панів у порога!
А щира неправда сидить кінець стола.
Уже тепер правда у панів під ногами!
А щира неправда сидить із панами.
Уже тепер правду ногами топтають.
10. А щиру неправду медом-вином наповоають.
Уже тепер правда у панів у долі!
А щира неправда в добрії волі.
Уже тепер правда, правда умирає!...
А щира неправда — весь світ пожирає!...
15. Уже тепер правда, правда вже померла!...
А щира неправда — увесь світ пожерла!...
Нема в світі правди! правди не зіськати!...
Тільки в світі правди, — як отець, ріднаја мати.
Були колись дітки, — (да) стали сирітки,
20. Не мають вони помочи собі ні відки.
Плачуть вони, плачуть, не можуть пробути,
Својеї рідної мати не можуть забути.
Де ж то јії взяти? јії увидіти?!...
Јії ні купити, а ні заслужити!
25. Весь світ ісходити — правди не зојшчити!...
Ој, орлице-мати!... Де ж нам тебе взяти?....
Тебе ні купити, а ні заслужити,
Весь світ ісходити — правди не зојшчити!...
Хотья б то ми мали ангельськіј крили,
30. То ми б полетіли, тебе увиділи!
Бо вже кінець віку уже приближивсья...
Хоч рідного брата тепер стережисья.
Із ним в суду стати, правди не зіськати!
Тільки сріблом, златом панів насиччати...
35. Котриј би мог чоловік а шче правду сполньати,
То дасть јому Господь з небесов шчо день благодати.
Бо сам Господь свьатий — правда, сомірья неправду,
Сокрушить гординьу, вознесеть свьатиньу,
Отнині до віку, отнині до віку!

(Зап. в с. Сокиренцьах, прилуцьк. пов., полт. губ. Л. Жемчужников, од кобзаря Остала Вересаја. Основа, 1861, Окт. 95—96).

В Зап. Югосап. Отд. И. Р. Геогр. Общества, I, прил.

22—23, напечатано ще раз цей варіант, як співав його Вересаї в 1873 р., з деякими одмінами. Місцями пропущено *уже*, прибавлено *що*;

в в. 5-му замість *стоїть* — *в паків*,
в " 6-му " *з панами* — *сидить*,
в " 11-му " *у доли* — *у недоли*.

Вв. 19—25 инакше розставлені, —

А де ж її взяти? (пропущено: її увидіти?)
Її не купити, а ні заслужити,
Увесь світ ізходити, правди не зошчити.
Були ж колись дітки, та стали сирітки,
Не мають вони собі помочи ні відки,
Плачуть вони ж, плачуть, не можуть пробути,
Своєї рідної матері забути.

В в. 36-му замість *з небесов* — *із неба*; в в. 37-му *бо сам Господь* — *свята правда*.

3.

1. Нема в світі правди! правди не зискати!
Що тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда стоїть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
5. Уже тепер правду ногами топтають,
А тују неправду медом наповають.
Уже тепер правда сидить у темниці.
А таја неправда с панами в світлиці.
А вже таја правда сльозами ридає,
10. А таја неправда все пје да гульає.
Деє ти, правдо вмерла, чи ти заклъчена,
Що тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світі правди, що ріднаја мати...
Де б ми жеї могли в світі одискати?
15. Ој, орлице мати! де ж нам тебе взяти?
Тебе не купити, а ні заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,
Орловими крильми раді б ми летіти.
Ох, як же тим діткам без матері бути?
20. Да що-дня заплачуть, не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку оце приближивсьа:

Хоть рідного брата тепер стережися.
Із ним на суд стати, — правди не зискати.
Тільки сріблом-злотом панів насиччати.

25. Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.
Ој, хто буде в світі правду ісполняти,
Тому зошлеть Господь шчо-дня благодаті;
Бо сам Господь — правда і смирить гординю,
30. Сокрушить неправду, вознесе святиню!

(Зап. о Южн. Русн. II, 101—102).

Цей варіант напечатаній в статті д. Куліша «Сказки из сказочники», по «тетради д. Л. Жемчужникова», ј названій піснеју кобзаря Остапа (Вересаја), јак і пісня про Кирика ј попа з рогами, котра чомусь то названа Баллада изъ временъ уни. (Пор. казку в Трудах Чуб. II, 31—32). Тільки ж Остап Вересај не зна пісні про Кирика, ј варіант «Правди» в його иншіј. Очевидно, д. Куліш сам прибавив до записки д. Жемчужникова увесь кінець з пісьнями од других кобзарів. Повищчій варіант підходить до дальшого, 4-го.

4.

1. Нема в світі правди!... Правди не зискати,
А звикла неправда тепер правдовати!...
Шчо вже тепер правду ногами топтають,
А тују неправду медом-вином наповають.
5. Шчо вже тепер правда сльозами ридаје,
А таја неправда з панами гуляје.
Шчо вже тепер правда сидить у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
Шо тепера правда у темніј темниці,
10. А таја неправда з панами в світлиці.
Чи ти ж, свята правда, умерла, чи ти заключена,
А чи ти, мати рідна, од нас отреченна?
Уже ж давно правда, уже ж давно вмерла,
А таја неправда увесь світ пожерла!...
15. Нема в світі правди! Правди не зискати!
Тільки в світі правди, шчо рідніј отець та мати,
Горе малим діткам без отца, без матері, горе јім
пробути,

Шо завжди плачуть і ридають, не можуть забути!

Колись були дітки, — остались сирітки,

20. А не мають помочи собі ні звідки...

Ој, коли б нам бог дав орловиї крила,
Ізньались ми б, полетіли аж на теје місто,
Де нас отець-мати спородили.

Коли б то нам Господь дав соловјіни очі,

25. Ізньались ми б, полетіли до отця-неньки хоть по-
серед ночі.

Бо вже ж кінець віку і к нам приближивсьа:

Хоть рідного брата тепер стережисьа.

Бо він хоч і рідниї брат, то правди не міје,

Він тільки устами як перами віје.

30. Із ним у суд стати — правди не зіськати,

Тільки сріблом та злотом судьју насищчати.

Котриї чоловік буде неправду хвалити,

То буде душа пеклом карана, а тіло горіти;

А котриї буде чоловік свъату правду сполньати,

35. То йому шлеть Господь милосердниї шчо день благодати!

Сам Господь јесть правда,

Сокрушить неправду,

Сумирить гординьу,

Вознесеть свъатиньу!...

(Запис. од лирника в ром. пов., полт. губ. В. Горленко. Киевская
Старина 1883, Авг. 769—770).

5.

1. Нема в світі правди! правди не зіськати!

Шо звикла неправда тепер правдоју стати!

Шо тепера правду ногами топтајуть,

А тују неправду медом-вином напувајуть!

5. Шо тепера правда стојить у порога,

А таја неправда сидить кінець стола!

Шо тепера ј правда сльозами ридаје,

А таја неправда з панами гульаје!

Шо тепера ј правда у темнії темниці,

10. А таја неправда з панами в світлиці!

Та чи ти, правда, вмерла, чи ти заключенна,

Чи ти, мати рідна, од нас одреченна?!

Уже давно правда, уже давно вмерла,

- А таја неправда увесь світ пожерла!
15. Та тільки ж у світі правди, шо рідниї отець та мати!
Де б ми могли в світі свого отця і матір одиськати?
Ої, орлице мати, де тебе і узяти?!
Шо тебе ж не купити, а ні заслужити! —
Шо колись були дітки, та стали сирітки,
20. Да не мають помочи собі от-не-відки...
Горе малим діткам без отця, без матки і горе
пробути;
Шо завжди плачуть і ридають, не можуть забути.
Коли б то нам бог дав орловиї крила,
То полетіли б ми на ту Україну
25. Де нас отець і мати породила...
Та ішче коли б нам бог дав солов'їні очі,
Ізньались ми б полетіли до отця до неньки хош по-
серед ночі!
- Бо вже кінець віку ік нам приближивсья :
Хоч рідного брата тепер стережисья!
30. Бо він хоча рідниї брат, та правди не міє;
Він тільки устами як перами віє.
Хоть із ним у суд стати, правди не зіськати,
Тільки сріблом-злотом панів насищати!
- Котриї чоловік буде цю правду хвалити
35. То буде його душа од бога пеклом карана, а тіло горіти.
А котриї чоловік може сьу св'ятују правду ісполньати,
То сошлеть йому Господь з неба благодаті!
Сам Господь правда;
І сокрушить гординю,
І вознесеть св'ятиню.
40. Однині і до віка, і до кінця віка!

(Зап. П. Мартинович, в Лохвиці, од кобзаря Івана Кравченка
Крьюковецького в 1876 р.).

Це пісньа не мужицька, а кобзарська та лирницька і
вже через те вона мусить бути стара, не пізнішча XVIII ст.
Окрім того кінець її підходить до старозаконних псалмів
і пророків і показує, шчо вона склалась між льудьми пись-
менними, — хоч усе таки простого стану, котрі не поки-
нули «простої» мови дльа церковної. Такі письменні
льуде почали счезати на Україні з другої половини
XVIII ст., — коли число школ там почало вменшуватись,

поки вони зовсім не счезли в XIX ст.,¹⁾ — і коли письменні українці, навіть такі, як Сковорода (1722—1794), почали складати свої твори мовою вже дальшою од мужицької. Ми навряд помилились, коли скажемо, що ця пісня склалась не пізніше половини XVIII ст., — бо окрім усього сказанного вище, в ній нема спомину ні про рекрутчину, ні про крпацтво, ні подушне. Вона найбільше зверта увагу на дві речі: судову неправду і нерівність в пошані між багатим і бідним. Видно, що ці неправди були ще в нові дльа льудей, котрі ще пам'ятали про інші порьадки, — а через це пісня ця мусила скластись серед льудей стану трохи вищого, козацького, і в першій половині XVIII ст.

По деяким признакам можна думати, що основа пісні цієї склалась на Гетьманщині в 10—20-ті роки XVIII ст. — коли як раз на Україні і з низу, і з гора багато було розмови про судову неправду і коли доволі різко виділялось серед козацької громади панство.

Ми вже казали при других піснях про те, які завелись порьадки по полках після кону Мазепи, як старшину стали поставляти згори, а не вільними голосами. Можна наперед вгадати, яка була правда в судах при таких полковниках, як Милорадович з його паніею, котра і сама робила суди. Така ж правда була і у верхньому генеральному суді, де старшим сидів Черниш, — родич накинутаго Україні царем гетьмана Скоропадського.

Коли між народом піднялось велике незадовольнення на судову і у загалі панську неправду, царь, задумавши вжити це незадовольнення, щоб скасувати остаток старих порьадків на Гетьманщині, поставив коло гетьмана і власне над ним Малоросійську Коллегію і писав в указі своєму (22 Апр. 1722 р.) словами дуже близькими до нашої пісні:

«Понеже отъ Малоросійскаго народа о налогахъ и непорядкахъ, какъ отъ Генеральнаго Суда и отъ Старшины, такъ и отъ Полковниковъ, многіе жалобы до насъ доходятъ, а именно первое: въ Судѣхъ Генеральныхъ чинятся, ради взятковъ и великихъ накладовъ, многія неправды, отъ чего бѣдныя козаки, кому больше наложитъ нечего

¹⁾ Дивись про це в нас в Громаді, т. II, 393—406.

и съ правдою обвинены бываютъ. Второе: Полковники полковъ своихъ, какъ козакамъ, такъ и посполитымъ, чинятъ оне тягости по тому жъ неправыми судами изъ великихъ же накладовъ, отнятіемъ грунтовъ и лѣсовъ, мельницъ и накиданіемъ для продажи своихъ, какъ питейныхъ, такъ и сѣстныхъ, припасовъ, къ тому же многими работами въ строеніи хуторовъ, мельничныхъ плотинъ и тѣмъ принуждаютъ козаковъ изъ козацкой службы итти къ себѣ въ подданство, въ чемъ и челобитье Стародубовскаго и Переясловскаго полкодъ отъ бывателей было и есть, что по розыску уже и явно оказалось.» (Чтен. в Моск. Общ. 1859, I, 316).

Малороссійськаја Коллегіја (бригадир Вельяминов і шість штаб-офіцерів з гварнізонів) мусила всунути ці неправди. Вона ї поправила де шчо прьамо ї страхом на старшину, најбільш в часи, коли наказниї гетьман Полуботок виступив за старі порьядки ї проти висилки козаків на Ладогу ї клопотавсь і сам, шчоб втихомирити незадовольненнъя народу на старшину ї панів і не дати Коллегії приводу вмшатиь в сіло (Русскій Архивъ, 1880, т. I 163 і далі, 1876, № 12, 453—454).

Тільки ж Коллегіја не завела *правди* на Гетьманщині, не завів їїї ї посланиї од царьа гвардії маїор Румянцев, котриї мусив роспитувати народ про неправди старшини, а надто Полуботка, ї поарестовував багато старшини ї поставив сам багато полковників, наказуїючи їм напр. таке, — шчоб «управлять всѣ дѣла по е. и. в. указамъ и суды полковые, какъ вѣрному и доброму подданному е. и. в. человекѣу надлежитъ, не такъ какъ прежде бывало, что для своихъ прихотей или смотря на лицо, что бѣдный на богатаго никакого суда не найдетъ, но по самой христїанской совѣсти и сущей правдѣ, дабы въ чемъ ты не могъ быть судимъ предъ Богомъ и предъ е. и. в. А если будешь поступать противъ е. и. в. указовъ, что послабно или въ судѣхъ бѣднымъ людемъ чинить волокиту, то не токмо сей и прежній чинъ можешь потерять, но и животь свой.» (Р. Архивъ, 1880, I, 205—206).

Ми вже бачили, шчо Коллегіја не втихомирила вірного Кочубеїенка. Шче менше спинила вона московських генералів, котрі вже діставали маїетки на Україні ї котрі сами ї їїх прикашчики нальагали на козаків не легше,

ніж најгірші з українських панів (Р. Арх., 1880, I, 186 — 187, Соловьевъ, XIX, 194). Коли через кілька років приїхав на Гетьманщину новий царський посланець, Наумовъ, — то почув на Коллегію такі самі скарги, як колись на старшину козацьку (Соловьевъ, XIX, 194). Доволі вірний осуд Коллегії, як і тих порядків, на які вона мусила бути ліком, зроблено в «пунктах», поданих гетьманом Апостолом в Москві в 1728 р. Отповідаючи на докір, що в судах на Гетьманщині «хто больше даетъ, того, хочай виновного. оправдаютъ, а хто убогий, а не имѣетъ чего дати, того, хочъ въ невинности, чинятъ виновнымъ», — в першому пункті сказано: «тотъ на судьи порокъ наведенъ при бывшемъ гетьманѣ, которого свойственникъ, Чернышъ, не по обыкновенію правъ козацкихъ и не изъ вольныхъ голосовъ, но приватными фаворами учиненъ судією генеральнымъ и колико неправости въ судахъ и волокиты опъ, Чернышъ, дѣлалъ, также что взятки отъ многихъ бралъ, опубликовано сіе всенародно печатнымъ блаженной памяти императорскаго величества манифестомъ, чего ради повелено было учредить Малоросійскую Коллегію, для чиненія въ судахъ справедливости; но оная Коллегія во всю бытность свою никому жалобливому не учинила по правовымъ артикуламъ управы, токмо беручи взятки, волокитами продолжали sprawy, покажеть обѣдвѣ спорные стороны, крайне убыточившись, мусять бывало чрезъ мировые письма погодиться.» (Дѣло гадяцк. полк. М. Милорадовича съ генер. суд. И. Чернышемъ, въ Чтен. Моск. Общ. 1870, Сказ. о родѣ Милорад., 100).

Найліпше можна бачити неправду і при гетьманському вряду Скоропадського, і при царських коллегіях, з їх бригадирами, гвардії мажорами і т. п. з діла дубенського полковника Марковича з козаками, котре розказано докладно в статті д. Лазаревського, котрих в своїх працях, а надто про Полуботка, ставить порядки царські вище козацьких.

Андрій Маркович, син вихреста і арендаря, перше женився на дочці приятеля Мазепи, але почувши про ізміню Мазепи, прибіг до Меншикова і служив при руйнуваньнью Батурина. За це зроблено його сотником. Потім Скоропадський, жонатий на його сестрі, поставив його полковником в Лубні (1714), — напроти тамошньої старшини і козаків, котрих новий полковник «бив нещадно кіями,

уряди і маєтності з країнім прочаго імініја разоренієм отбирав і т. д. І по смерти Скоропадського Маркович державсь дружбоју з москалями Толстим і бригадиром Вельямниновим, котриј тоді правив Гетьманщиною. Тільки, коли Меншиков звалив Толстих, — то вијшов (1727 р.) указ «отлучить отъ полка полковника лубенскаго Андрея Марковича и освидѣтельствовать о поступкахъ его въ бытность его при томъ полку и о тягостяхъ тому полку отъ него бывшихъ.» Новиј правитель Гетьманщини і потім доглядчик над гетьманом (міністр) Наумов, покликав, — «дабы всякъ на Марковича жалобы за обиды, имъ оказанныя, зяносилъ не посягая и не закрывая.»

Лубенці подали довгій випис неправд Марковича, — приговорюјучи, шчо з початку полку лубенського, на вряд полковничіј вибирались вільними голосами льуди достојні з своїјх полчан і ніколи народу не було тьагости; а коли *промоторством* гетьмана Скоропадського поставленіј був полковником чужіј чоловік, шурип гетьмана, А. Маркович, тоді почались не тільки за теперішній час нечувані тьагости, але яких і за держави льадської і тодішнього жидавського арендарства навряд шчоб творились і т. д.

Марковичі, — батько і син, — кинулись крутитись коло московських панів і «насищчати їх сріблом-златом.» В Записках Як. Марковича за тој час часто читајемо, як вони бігали до Наумова, до Курбатова, совітника Иностр. Коллегіі, гр. Головкина, і те, як давали тому тридцять, тому сорок червоних, — навіть карликові царициному — пјять. Таким робом Марковичі добились, шчо «неправда стала правдувати.» Перше Наумов звелів «челобитныхъ на родителя (Андр. М—ча) изъ другихъ полковъ, кромѣ лубенскаго не приниматьъ», — потім гр. Головкин дав лист до Наумова «чтобъ надъ указъ трудностей не чинить.» На решті в 1729 р. Иностр. Коллегіја рішила з 8-ми пунктів діла Марковича 6 одкласти на далі, — а «о тягостяхъ, полчанамъ чинившихся въ работахъ и наборахъ, буде оное было (!!), поелику по сказкамъ старшинскимъ происходило то прежде запретительнаго указа, того ради сіе оставляется.» Тільки Засульля напроти Ромна, велено було одібратъ од Марковича, бо воно належало до города Ромна. (Дн. Зап., I, 315—316). Мало того, коли уряд царськіј, скасувавши вибір генеральної старшини, зробле-

ниї радоју у гетьмана, — назначив своїх кандидатів, — то між ними назначено ј Андрија Марковича генер. подскарбієм. В 1735 р., — коли знову не стало гетьмана, — Маркович дїстав од «правителїв» знову ј Засульля. К. Ст., 1884, № 1).

На таке повернулись најгучніщі виступи царського уряду проти «неправди» палїв козацьких на Гетьманщині. Після того не раз московські генерали ј правителі (Мініх, Румјанцов і др.) говорили про ту неправду; сама Катерина II конечно скасувала козацькі порьядки, щоб вибавити народ «отъ маленькихъ тирановъ.» Тільки ж «правди», як усі добре знають, тим не заведено на Україні, вже хоч би через те одно, шчо напр. звісні својеју неправдоју пани Безбородьки, Кочубеї ј т. и. заправляли Малоросійськоју Україною ј при московських правительях, і при остатньому гетьмані, ј при новому безгетьманському уряді (Р. Арх., 1875, I, 313—314, 1876, III, 449—451).

Слова в. 5-го в 1-ому вар.: *чи ти, правдо, в царя в домі?* можна приїняти за слід надїї, які збудили в черні на Гетьманщині царські заходи проти старшини в часи Полуботка, — близько коло котрих, по нашому, мусила скластись ця пісня, — та скоро чернь мусила побачити даремність цих надїї, — бо в усіх інших варьантах нема вже подібних слов. На решті в новіщі часи, при повнії силі царських порьядків, народ на Україні вигдавав мов жартливиј продовж повишчоїї пісні, —шчо буцім то на пам'ятнику дука Рішльє в Одесі написано:

Як мајеш з дужим биться

З багатим судитьсья, —

Лучше перехристисья,

Та јди в море утописья.

(Th. Rylski, Ateneum, 1884, III, I, 138).

6.

1. Ој, сеј світ, ој, сеј світ великаја зрада,
Шчо по всьому світу настала неправда!
Чи ти, правдо, вмерла, чи ти заклъученна,
Шчо таја неправда увесь світ зажерла?
5. Бо тепера правда стоїть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола;

- Бо тепера правду під носі топтають,
А тују неправду трунком наповажують;
Бо тепера правда сидить у темниці,
10. А таја неправда с панамі в світлиці;
Бо тепера правда сльозами вииваје,
А таја неправда с панамі гульаје.
Нема в світі правди, тільки рідна мати!
Ој де би јіјі могли в світі позиськати?
15. Ој, де б јіјі могли в вічі увидіти,
Орловими крильми могли б ми легіти!
Бо тепера світу кінець приближивсьа,
Хоч рідного брата тепер стережисьа.
Він с тобоју јість-пје, а в раз бесідује,
20. А на серці злість маје, неприязнь готује.
Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.
Ој, хто буде правду в світі визначати,
Зошли јому Господь шчо день благодати!
25. Сам, Господи, правда, шчо хвалшује зраду!...
Перед страшним судом усі вбачим правду!...

(Запис. біля Білої Церкви, київськ. губ., певно, до 1845 р.
З наперів Максимовича, рука д. Куліша).

Це најцільнішчиј варјант і најбільш церковниј духом
својім.

7.

1. Шо тепера в світі правди не зіскати,
А таја неправда звикла правдовати.
Тепер свьату правду під носі потоптали,
А тују неправду медом-вином наповали.
5. Да тепер же свьата правда да сидить у темниці,
А таја неправда з панамі в світлиці.
Стојіть правда у порога да слізно ридаје,
А таја неправда з панамі пје-гульаје.
Стојіть правда у порога да тајненько сміється,
10. А таја неправда за гроші беретесьа.
Хоче правда царства, а неправда богатства!
Шо хочеть правда та судом стати,
Шчо б свьатим хлібом-сільгьу панам суд розсудити.
А неправда та хочеть, шчо б і суду не знати,

15. Аби сріблом-злотом судьям очі засипати.
Шо хоч правда маленька, — так вона важенька!...
Пішла правда нижче, а неправда повище.
Шо хоч правда маленька, а неправда велика, —
Збавляє неправда усякого чоловіка.
20. Ој, льудеј збавляє, а панів насищчає!...
Шо тепер у в правди та не мїетця сили, —
Стережисья отець-мати свого рідного сина!
Шо вже кінець віка, а кінець приблизитьсья,
Хоть рідного брата да тепер стережисья.
25. Остајутьсья дітки, а без матері сирїтки:
Немає їм помочі а ні здесь, а ні відки.
Шо горе баті і діточкам а без матері пробути:
Плачуть, гірко ридајуть, не можуть забути!
Хто будеть на світі правду бережити,
30. Тому шлеть Бог з неба довго на світі прожити.
А хто будеть на світі правду познавати,
Тому шлеть Бог шчо в Бога день благодати,
Сам Господь Бог правда, да погубить неправду,
Сокрушить гордињу,
35. Вознесе свѣтїню!...

(Запис. В. Горленко од кобзаря П. Братиці в с. Терешках, ніжинськ. пов., черниг. губ. Братиця родом з с. Мени. сосн. пов. Київск. Стар. 1884, Янв., 48).

Це, певно, најпізнішчиј варјант, бо він не такиј простиј; образи в јому не тільки множатьсья, а ј розростајутьсья.

Інтересниј в јому 9 вірш, де правда «тајненько смїєтьсья», — мов провидить, шчо хоть поки-сь гору візьме неправда, — та колись усе инакше повернетьсья.

Інтересні також вв. 16—17, котрі нагадујуть оповіданьня про *Правду і Кривду* в московських піснях про *Кину Голубиную*, — хоч здалека, бо все московське оповіданьня ј почасті образи јого зовсім иншого характера. Ось характеристичниј варјант:

Что проговорить Володуміръ царь:
— «А ты гой еси, сударь, премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевич!
Ночася мнѣ мало спалося,
Мало спалося, много видѣлось:

Кабы два звѣрья соходилися,
Промежду собою подиралися.
Кабы бѣлой заецъ, кабы сѣрой заецъ,
Кабы бѣлой заецъ одолѣть хочеть? —
Что отвѣтъ держалъ премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевичъ:
— А ты гой еси, Володуміръ царь,
Володуміръ царь, Володуміровичъ!
И не два звѣрья соходилися,
Промежду собою подиралися:
И то было у насъ на сырой земли,
На сырой земли, на святой Руси,
Соходилися Правда съ Кривдою;
Это бѣлый заецъ, — то-то правда есть,
А сѣрый заецъ, — то-то Кривда есть;
Правда Кривду передалила,
Правда пошла къ Богу на небо,
Къ самому Христу, царю небесному;
А Кривда осталась на сырой земли,
И пошла она по сырой земли,
По вѣмъ четверымъ по сторонамъ.

(П. Безсонова, Калѣки Перехожіе, ч. I, 273—274).

Чи наш кобзарь чув од якого московського «каліки» пісню про книгу Голубину, — чи ненароком приблизивсь до неї, тільки він повернув перевагу правди зовсім на иншій лад. — чисто український, — на гірку всімшу, — шчо, мовляв, правда, як важча, то і зосталась в низу. Московських же олицетвореній Правди і Кривди звірами, чи јуношами, — українська пісня не могла приймати.

До кінця нашої пісні підходять в дејаких московських варіантах такі напр. слова:

А кто станеть жить у насъ правдою,
Тотъ наслѣдуеть царство небесное,
Но избавленъ злой муки превѣчныя;
А кто станеть жить у насъ кривдою,
Отрѣшёнъ на муки на вѣчныя.

(К. Пер. I, 274)

Тільки тут же само собою видно і одміну цих слов од українських. Ріжниця в характері пісень двох руських

народів показується ще більше в тих варјантах, в котрих говоритьсья, шчо «Правда пошла кь самому Христу, а Кривда пошла по сему свѣту

За наше великое согрѣшеніе,
За блудное беззаконіе
Отъ нынѣ и до вѣку.

(Тамо ж, 314—315)

або де пројави кривди вилічујутисья так:

Селилась (Кривда) на сердца на тайныя:
Кто дѣлаеть дѣла тайныя,
Отъ того стали суды неправыя.
Какъ бы всимъ грѣхамъ прощенья есть:
Тремъ грѣхамъ великое, тяжкое покаяніе:
Кто блудъ блудить съ кумой крестовыя,
Кто во чреви симяна затравливаеть,
Кто бранить отца со матерью;
Хоть и есть грѣхамъ тымъ покаяніе,
Приложить труды надо великіи
Самому Христу, царю небесному.
Кто жь охулитъ Святаго Духа Божія,
Тому грѣху нѣтъ покаянія
Ни въ семъ свѣти, ни въ будущемъ.

(Тамо ж, 298; порівн. 347).

Најблизше по духу підходять до української пісні от-такі напр. слова:

Пошла Кривда по бѣднымъ людамъ,
По сиротычкамъ, по вдовычкамъ.

(Тамо ж, 335)

Та нігде в варјантах московської пісні нема такого по-дрібного видіку громадської неправди через панів, як в українській.

Порівнянъя української пісні про Правду з деякими стихами московських роскольників див. у нас «Нові укр. пісні про громадські справи», 80. І в цих стихах говоритьсья більше про гріхи церковні, ніж про неправду громадську.

ДОДАТКИ.

До №-ра I-го, стор. 49. Два списки вірші Ст. Яворського напечатані в «Кіевск. Старинѣ»: один в 1883, Іюль, 597—598, по рукопису Синодальної Бібліотеки, поміченому, як подарунок самому Яворському, з невірною годиною: «1707 anno»; другий в 1885 р., Сент., 172—175; обидва списки дуже вкорочені против показаних у нас вище.

До №-ра I-го, стор. 67. Початок вірші Максимовича вироблених з слов пісні у Pauli, II, 64, Закревськ., 60:

Посію ја пшениченьку і озиме жито;
Та вже ж скілько козаченьків на Вкраїні вбито.
Од Красного (до) Бубнова невеликі милі,
Лежать наші козаченьки — по три по чотири.

До №-ра III-го, стор. 83. Слова:

Насіјано, наорано, та нікому жати
в пісні семејніј, у Чубинськ., Труды, V, 496.

До №-ра IV-го, стор. 105. Подібна просьба в пісні про невольу в рекрутчині ј у тьурмі, у Чуб. V, 499—502, і в «Основѣ», 1861, Окт., 82.

До №-ра V-го, стор. 115. Слова подібні до «хожу-нужу» і т. д. в піснях љубовних і т. п., у Чуб., V, 277, 315, у Закревськ., 33.

До №-ра VI-го, стор. 131. Шче варјант пісні про втрату коня через дівчину у Чуб., V, 1009—1010.

До №-ра VI-го, стор. 134. Варјант пісні про заклятьгя сина матірју, у Головацьк., III, 100—101.

До №-ра VI-го, стор. 137. Варјант кољадки з загадками, у Волод. Навроцького, Твори, Львѡвъ, 1885, 117.

ЗАГОЛОВКИ.

Увод.	I—XII
№ I. Семен Паліј та Мазепа. (1704—1709)	1
Прилоги до № I-го:	
1. Казки про Паліја ј Мазепу. 1—2.	37
2. Перегљад віршів про зміну Мазепи.	47
3. Цертелевскиј варјант пісні про Паліја ј Мазепу .	55
4. Перегљад фальшованих пісень про Паліја ј Мазепу	58
5. Варјанти осібнојі пісні з именем Паліја	69
№ II і III. Робота на линіјі (1716—1739)	76
IV. Канальна робота (1721—1729; 1741—1744)	86
V. Смерть козака в Московщині; в неволі	114
VI. Панщина на Гегьманщині.	122
VII. Сулимова худоба	141
VIII. Кримськиј поход 1735 р.	144
IX. Лихо в Криму. — Смерть Жадченка	150
X. Погонці в Кримських походах (1736—1738)	154
XI. Погибель у степах (1735—1738)	160
XII. Москаль і Турок під Хотинном (1739)	165
XIII. Погонці в Молдавському поході (1739)	167
XIV. Москалик и волик (1736—1739)	171
XV. Козаченько і лшашенько (1738—1739)	176
XVI. Над річкоју Синьхоју: Полон Омельченка; Служба без перејіни (1743—1768)	179
XVII. Вас. Петр. Капнист (1750—1751)	183
XVIII. Козацькиј набор (1756)	186
XIX і XX. Під Кистринном (1758)	189
XXI. Погонці в Пруському поході (1757—1762)	203
XXII. Слобідські козаки в гусарах (1765)	206
XXIII. Нема в світі правди!...	211
Додатки	226

Кілька слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «спрештвля.» (Листи, ј уваги впорядчика про новини на Україні): Спомин помершого товарища, Звук-Кодреану. М. Д.; Вільний земський рух в Черниговщині; Героїська самооборона соціалістів в Кijіві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітанії. Польський демократ про українство ј соціалізм. Українське письменство в «Історія славянських литературъ» Пылина і Спасовича. М. Д.; «Одповіді ј замітки: Українська «Громада» ј «націоналізованіе соціалізма» по V т. «Вперед.» Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіона» ј «Газети школьнојі»). З університетського життя в Кijіві. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми ј «Набатъ.» (Чому ј як ми говоримо про «Набатъ.» "Д. Молчановъ-Другъ в редакції «орган русскихъ революціонеровъ.» Примір. набатської пісенітницї. Добролюбов і Пірогов. Остання рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української ј польської мови. Впорядчика «Громади».

ГРОМАДА, № 5. Женева, 1882. 6 фр.

ГРОМАДА, Українська часопись впорядкована М. Драгомановим, М. Павличком і С. Подолянським. Рік V. № 1 і 2. Женева 1881, по 2 фр.

Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. (З Громади 1881 р.). Женева 1881, 3 фр.

Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Ч I. Розд. I. 1883. 3 фр. 50.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союзъ — La Fédération. (Безстроковій додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Липський. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід їй держати. Липський. 1877. 80 с.

Про багатство да бѣдность. (На білоруській мові. Переклад з українського). Женева. 1881. 25 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze. 1873. Loescher. 1 fr.

Література російська, великорусска, украинска и галицка. Українця. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Јого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

Народні школи на Україні серед життя ј письменства в Россії. З виданья «Громади». Јого ж. Женева. 1877. 3 фр.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). Его же. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

До чего довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалістовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову Его же. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. Его же. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравьи и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». Его же. Женева. 1880. 50 с.

La littérature Ukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 p.

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève. 1881. 1 p.

Писемъ В. Г. Бѣлорускаго въ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 ар.

Писемъ П. П. Костомарова къ издателью «Калиграфъ» съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева, 1885. 1 ар.

Ресорит и ривалюція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

Историческая Подымя и великорусская демократія. М. Драгоманова. (Отдѣлъкъ изъ «Вольнаго Слова» № 3—20). Женева 1881. 3 ар. 50 с.

Дѣятели III Санкт-петербургскій и Платонъ II Московскій. Къ жд. (Отд. отъискъ изъ «Вольна. Слова № 27) Женева 1882. 50 с.

«Народная Воля» и централизация революціонной борьбы въ Россіи. Его же. (Отдѣльный отъискъ изъ «Вольнаго Слова» № 37 и 38). Женева. 1882. 50 с.

Къ біографіи А. П. Желткова. Его же. (Отд. отъискъ изъ «Вольнаго Слова» № 39 и 40). Женева. 1882. 50 с.

Marja maty Buzowa. Wiersz Szewczenka z uwahami M. Dragomanowa. 1882. 50 с.

Марія. Поэма Т. Гр. Шевченка съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. (Переводъ съ украинскаго). Женева. 1885. 1 ар.

Записки мелко-русскаго социалиста. Вѣстникъ первой Ж. 1877. 1 ар.

Життя і маторія адулей на Україні. Записки С. Подольскаго. 1879. 3 ар.

Соціалізмъ украинимъ въ Австріи. С. Подольскаго. Женева 1880. 50 с.

Римскіа і хабрики на Україні. С. Подольскаго. Женева. 1880. 2 ар.

Нав-Народолубець. Повість. Женева. 1879. 1 ар.

Хіба резултъ воли, якъ ієса повні? Річма з народьото життя П. Мирного та І. Бланка. 1880. 1 ар.

Вільна Свѣта—Вольный Свѣтъ. Очытъ украинской политико-соціальной программы. Свѣтъ и объясненія М. Драгоманова. Женева. 1884. 2 ар.

Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями П. Антоновича и М. Драгоманова, тт. I—II. Киевъ. 1874—75 (Награждено президіей Петерб. академіи наукъ). 10 ар.

Малорусскія народныя преданія и рассказы. Свѣтъ М. Драгоманова. Киевъ. 1876. 8 ар.

Повість Ост. Федьковича з переднімъ словомъ про маленько-русскіа интеллигентимъ М. Драгоманова. К. 1876. 2 ар.

Очытъ Писемъ Нового Завіту. Мовимъ русско-українськомъ перекладомъ Куліш П. А. Куліш и др. Н. Пуцкой. Відень. 1880 (в апрѣлѣ) 1 ар.

Шекспировіа твори. Перекладомъ П. А. Куліш Том I. Львів. 1882. 7 ар.

Хуторна повість. П. А. Куліш. Львів. 1882. 2 ар.

Браванца русскимъ и полякамъ. Львів. 1882. П. А. Куліш. Вид. друге. 1 ар.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО» 1881—1883 гг. II. 50 с. и I ар. №

3 2044 011 709 417

OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS
NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON
OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

WIDENER
BOOK DUE

~~SEP 10 1991~~

WIDENER
~~WIDENER~~
FEB 10 2007
AUG 15 2006
BOOK DUE
CANCELLED

